

9(Укр)(075)

К82

Валентин Крисаченко

Історія Криму Кримське ханство

Міжнародний фонд "Відродження"
Програма "Інтеграція в українське суспільство
кримськотатарського народу, болгар, вірмен,
греків, німців, які зазнали депортації"

Всеукраїнський благодійний фонд "Геоєко —
XXI століття"

Валентин Крисаченко

ІСТОРІЯ КРИМУ ҚРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти України

Київ *Мвін іттер* 2000

Історія Кримського ханства вперше розкривається на основі широкої джерельної бази від початку XIII і до кінця XVIII ст. Проаналізовано його витоки (держави Чингіз-хана, Золота Орда), утвердження як самостійної держави, перебування під протекторатом Османської Порти, злет і руїну у XVIII ст. Розглянуто загальні риси Кримського ханства, його території, людності, державного устрою, соціальної структури. Особливу увагу звернено на складні українсько-кримські відносини. Підсумовує книгу джерельний матеріал з міжнародних угод та договорів, котрий окреслює політичний статус Кримського ханства на різних етапах його існування.

Навчальний посібник є продовженням загальновідомої "Історії Криму" того ж автора (перший том було присвячено Античності та Середньовіччю).

Для учнів старших класів середньої школи, вчителів, студентів історичних факультетів вузів, усіх, хто цікавиться історією Криму.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 3 від 12 січня 2000 року).

Рецензенти: В. С. Бакіров, доктор філологічних наук, професор;
С. І. Васюта, доктор історичних наук, професор;
Л. Л. Залізник, доктор історичних наук, професор

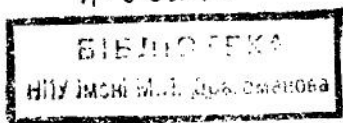
Друкується в авторській редакції.

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу автора заборонено.

ISBN 966-7430-05-7

© В. С. Крисаченко, 2000
© Рефат Чубаров, післямова,
2000

Н-56276

ПЕРЕДМОВА

Кримське ханство — неповторний державний і політичний феномен в європейській історії. Протягом декількох століть, з початку XIII і аж до закінчення XVIII ст., воно відігравало помітну роль у Причорномор'ї, змушуючи рахуватись із собою наймогутніших своїх сусідів. Чи не найтісніше у цей час з Кримським ханством пов'язана Україна, маючи від цього і величні здобутки, і важкі втрати.

У своїй історії Кримське ханство спирається на два культурних і етнічних світи: з одного боку, це грізні та войовничі прихідці з глибин Азії, які вплинули на середньовічну європейську історію, з іншого, — власні культурні напластування Тавриди, її тисячолітня минувшина, яка мала значення для формування ментальності, землеробства і скотарства, державного устрою і політики кримських татар.

Найдавнішій історії Криму було присвячено першу частину відповідного навчального посібника¹. Нинішня, друга частина, головним своїм об'єктом має саме Кримське ханство, звертаючись, наразі, до інших важливих геополітичних об'єктів і процесів, котрі мали важливе значення для його існування.

Хронологічні рамки посібника — від 20-х рр. XIII ст. і до 1783 р. Перша дата визначена першими походами монголо-татар у Східну Європу і осіданням тут деяких їхніх спільнот: це — витоки Кримського ханства; друга — суть імперський російський маніфест Катерини II, котрий ганебно поклав край існуванню Кримського ханства. Автор не намагався зібрати абсолютно весь корпус джерел цього часу, але головну увагу звернув на тексти репрезентативні, котрі найповніше розкривають ту чи іншу сторінку історії ханства. Переважна більшість джерел і документів українською мовою вводяться до наукового обігу вперше.

Логіка побудови посібника наступна. Найперше розглядається феномен Чингіз-хана і Золота Орда, а також підпадання давньої України під монголо-татарський вплив. Далі мова йде про виокремлення Кримського улусу і поступове перетворення його на незалежне ханство. Саме в цей час у Криму набувають розквіту генуезькі колонії, для характеристики яких наведено декілька основних джерел.

¹ Див.: Крисаченко В. С. Історія Криму в джерелах і документах. — Ч. 1. — Античність і Середньовіччя. — Чернівці, 1998. — 266 с.

Феномену Кримського ханства як геополітичної реальності присвячено своєрідні енциклопедичні описи Криму таких знаних авторів, як Гійом Левассер де Боплан, Евлія Челебі, П'єр Шевальє та інших. Після цього наведено джерела, з яких можна дізнатися про правителів Криму, їхнє життя, діяльність, політичну вагу тощо. Сюди ж тісно прилучаються твори різних авторів, де описано військове мистецтво та побут кримських татар.

Українсько-кримські стосунки — особлива тема в навчальному посібнику. Серед них були і міцні військово-політичні союзи, і безжалісне нищення один одного. Безперечним є той факт, що союзні стосунки України і Криму постійно давали їм шанс і можливість зміцнення свого державно-політичного статусу, а розбрат і взаємна ненависть приводила до негараздів в обох сусідів.

Особливу ж біду для Кримського ханства мали російські домагання на його територію. У XVIII ст. вони посилювалися до відвертих загарбницьких акцій, які закінчилися наприкінці XVIII ст. повною анексією держави кримських татар Російською імперією. Очевидно, що особливо прикро, що перед цим протягом десятиріччя Кримське ханство було — з точки зору міжнародного права — повністю незалежним.

Цій темі, а саме: міжнародно-правовому статусу Кримського ханства присвячено останній розділ, у якому наведено тексти договорів чи їх фрагментів, котрі регламентували місце, права і обов'язки цієї держави. Мова йде про кримсько-українські, кримсько-російські, кримсько-польські, а також російсько-турецькі, російсько-польські, українсько-турецькі та інші міжнародні документи.

До посібника включено хронологічну таблицю та перелік (правління за роками) ханів Кримського ханства.

Джерела перекладено (крім спеціально зазначених матеріалів) і прокоментовано автором посібника. Кожному джерелу передую наукова розвідка про творця, час та обставини написання пам'ятки, її історичне значення загалом та для розуміння історії Кримського ханства зокрема. Таким чином, будь-яке джерело та документ можуть вивчатися і як система, і кожне зокрема як самодостатній текст.

Автор висловлює подяку колегам з Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка за допомогу у підготовці навчального посібника до друку, Міжнародному фонду "Відродження" — за фінансову підтримку по його оприлюдненню, а Всеукраїнському благодійному фонду "Геоеко — XXI століття" — за створення сприятливих умов для дослідження.

ЧИНГІЗ-ХАН І ЗОЛОТА ОРДА: ВИТОКИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Наприкінці XII — на початку XIII ст. з глибин Євразії почали вишлюпуватися хвилі мужнього і войовничого люду. Організував, визначив мету і привів його до перемог великий полководець і політик Чингіз-хан (бл. 1165—1240 рр.). Один з потоків войовничих монголо-татар вирушив на Європу; ці війська спочатку очолював Джучі-хан, старший син Чингіз-хана, а потім — його онук Бату-хан. Ці люди прийшли з Азії всерйоз і надовго, заснували у 1242 р. державу Золоту Орду зі столицею Сарай-Бату на Волзі. Активно завойовники боролись за панування в Криму, захопили у 1223 р. Судак, інші міста півострова, заснували на його території окремі улус.

Наводимо у розділі фрагменти з творів сучасників тих подій, у яких викладено складні перипетії експансії монголо-татар на захід. Це, зокрема, твори перських, візантійських, вірменських, єгипетських авторів, а саме: Джузджані, Джувейні, Смбат Спарапета, Георгія Пахимера, Рашид-ад-Діна, Ібн-Бібі, Давида Багішеці та інших. Вони дають безпосередню картину трансформації кримської землі у нову батьківщину для татар, діяльності правителів Криму — Угетая, Бату-хана, хана Мавала, Берке-хана, Бурундая, Улан-Тимура, темника Ногая, Тохтамиша, Мамає та інших визначних діячів ранньої історії татар у Криму.

Поступово Крим набував сили і ваговитості, налагоджував тісні стосунки зі своїми слов'янськими сусідами, активно починав втручатися у чорноморські справи. Кримський улус почав займати деталі поважніше місце в самій Золотій Орді, часто навіть конкуруючи з Сараєм за першість у ній. Все це — з витоків Кримського ханства в оцінці давніх авторів.

ДЖУВЕЙНІ

Ала-ад-дін Ата-Мелік Джувейні народився у 1226 році в окрузі Джувейні, що в Хорасані; як і його батько, працював на різних посадах у монгольських правителів Хорасану. З 1256 року був на службі у Хулагу-хана, у якого навіть отримав посаду губернатора Багдада, Іраку та Хузистану (1259—82 рр.). Помер у травні 1283 р. Свій головний твір "Історія завойовника світу" Джувейні створив у 1252—60 рр. У своїх викладах він спирався

на різні джерела: перекази про ті чи інші події, твори попередніх істориків, офіційні документи тощо. Це зробило твір історика знаменитим, і до нього звертались практично всі подальші перські та арабські дослідники.

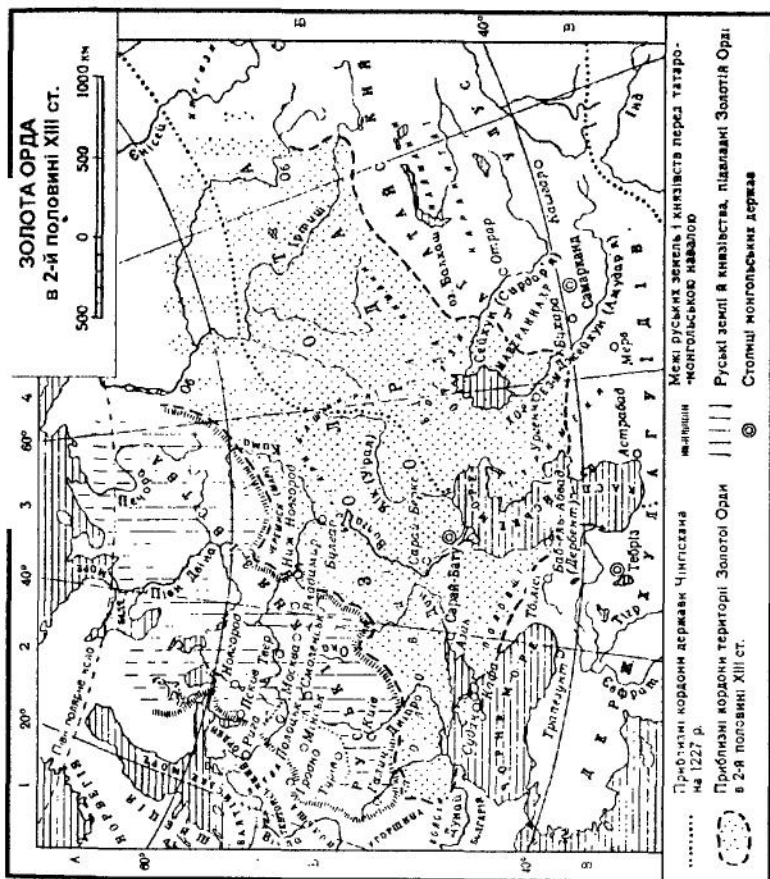
Наводимо фрагмент, в якому Джувейні розповідає про підкорення монголо-татарами Східної Європи, зокрема Русі. У цей час зверхником монголів був каган (у тексті "каан") Угетай, якого обрали на курултай у 626 році хіджри (30.II.1228 — 9.II.1229); вже на наступному зібранні він оголосив похід на захід. На чолі цієї армади був поставлений Бату-хан, якому допомагало декілька царевичів.

Спочатку завойовники підкорили місто Булгар на Волзі, а потім рушили на Русь і захопили її також. Особливо згадується місто "М. к. с.", яке важко атрибуувати. Але, судячи з опису його оборонних споруд, кількості вбитих жителів (270 тисяч), природних умов, а також уваги до цієї події самого історика, можна зробити припущення, що мова йде про столицю держави, тобто Київ. Можливо, це перський варіант його назви, а можливо — транскрипція однієї з побутуючих у той час назв Києва. Згадаймо, що через два століття італійський дипломат Амбросіо Контаріні писав у своєму подорожнику: "В'їхали ми у місто Київ чи Магроман". У будь-якому випадку, перед нами опис трагедії великого і славного давньоукраїнського міста.

Текст перекладено за виданням: Тизенгаузен В. Г. Сбраник материала, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 20—24.

ІСТОРІЯ ЗАВОЙОВНИКА СВІТУ

Коли Каан [Угетай] удруге влаштував великий курултай і призначив нараду щодо знищення і винищення інших непокірних, то відбулось рішення заволодіти країнами Булгара, Асів і Руси, які знаходились по сусідству з становищем Бату, [але] не були ще остаточно підкорені і пишались своєю чисельністю; тому на допомогу і підсилення Бату він [Угетай] призначив [наступних] царевичів: [синів Тулуя], Менгу-хана і його брата Бучека, із своїх синів Гуюк-хана і Кадагана та інших царевичів: Кулькана, Бурі, Байдара, братів Бату — Хорда і Тангута — і декількох інших царевичів, а з вельможних емірів [там] був Субатай-багадур. Царевичі для влаштування своїх військ і строїв подався кожен у своє становище і місце проживання, а навесні вирушили зі свого місцеперебування і поспішили випередити один одного. В межах Булгара царевичі з'єдналися; від повноти військ земля стогнала і гула, а від чисельності і гуркоту армاد стовпіли дикі звірі і хижі тварини. Спочатку вони [царевичі] силою і штурмом узяли місто Булгар, яке відоме було у світі неприступністю місцевості і великою людністю. Для прикладу

їм подібним, жителів його [частково] вбили, а [частково] полонили. Звідти вони [царевичі] подалися у землі Руси і підкорили краї її до міста М. к. с., жителі якого по чисельності своїй були [мов] мурашки і сарана, а околиці були вкриті болотами і лісом настільки густим, що [у ньому] не можна було проповзти гадюці. Царевичі спільно оточили [місто] з різних боків і спочатку з кожного боку влаштували таку широку дорогу, що [по ній] могли проїхати поряд 3-4 вози, а потім, навпроти його стін, виставили металеві пристрої. Через декілька днів вони залишили від цього міста тільки ім'я його, і знайшли [там] багато здобичі. Вони віддали наказ відрізати людям праве вухо. Нараховано було 270 тис. вух. Звідти царевичі вирішили повернутися.

ДАВИД БАГИШЕЦІ

Середньовічний вірменський хроніст і церковний діяч, настоятель монастиря Багиш, що знаходився на південно-західному березі озера Ван. Відомий як укладач та коментатор історичних творів, автор "Історії", в якій, зокрема, торкнувся перших часів монгольського рушення на захід.

Хроніст датує події, які сталися ще у 1220 р. (у тексті означено помилково 670 р. за вірменським літочисленням, тобто 1221 р.). Він виводить генезу монголів з їхніх попередників — скіфів, гуннів, хозар; посилення на пророка, очевидно, ґрунтується на біблійній оповіді про країни Гог і Магог, яких звично локалізували між Чорним і Каспійським морями. Загальна схема стратегії війни традиційна для вірменської історіографії.

Текст перекладено за виданням: Армянские источники о монголах: Извлечения из рукописей XIII — XIV вв. / Пер. с древнеарм., предисл., прим. А. Г. Галстяна. — М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. — С. 103—105.

ІСТОРІЯ

У році 670 [1221] прийшли з північного сходу татари; за словами деяких, вони були з країни Чина і Мачина, інші вважають їх варварськими племенами, які прийшли з краю, що знаходиться за воротами Дербента, а треті вважають їх скіфами з найвіддаленішої Півночі, і всі ці племена звуться татарами, згідно з пророком — варварами-скіфами, які були численні і могутні. Їхнього царя звали Чангз-хан [Чингіз-хан]. Після його смерті на царський трон піднесли його молодшого сина Октай-хана [Угедея]. Він зібрав незліченну кількість військ, яких називали мугал-татар, що склалися з хозар, гуннів і багатьох інших племен, і поділив їх на три

частини. Першу спрямував на південь, другу — на північний захід, зверхником якої призначив свого сина, а третю спрямував на північний схід, командувачем над якою призначив Чармагана, людину, яка знає свою справу і мала досвід у війнах, і наказав їм руйнувати і знищувати всі країни і держави, а сам віддався втіхам. І війська його пішли, зруйнували все і знищили владу народів. Полководець Чармаган, який з'явився з північно-східного боку, напав на султана Джелал-ад-діна, який володарював у Хорасані, розгромив його військо, навернув його навтьоки і послідовно руйнував всі області Персії: Рей, Іспаган, Атрпатакан — і таким чином з численним військом дійшов до країни Албанії.

Зиму вони провели у плідних і родючих місцях Мугана в країні Албанії, відпочили, зібрались із силами самі і дали відпочинок коням, а весною рушили далі і зруйнували різні країни...

СМБАТ СПАРАПЕТ

Вірменський полководець, дипломат і літописець XIII ст., син великого князя Константина, володаря Кілікійської Вірменії. З 1226 по 1276 рр. був гундстаблем, тобто командувачем вірменського війська. Вів активну дипломатичну боротьбу за незалежність Вірменії, зіграв активну роль у підготовці та укладанні кілікійсько-монгольського договору, укладеного в Каракорумі в 1253 р. між царем Гетумом I і великим ханом Мунке. У своєму "Літописі" докладно оповів про завойовницькі походи монголів, зокрема в Середню Азію, на Кавказ, Передню Азію.

Далі наводимо фрагмент з листа Смба́та Спарапета, написаного ним 1247 р. у Самарканді, адресованого кіпрському королю Генрі Лузіняну, рідному стрію гундстабля по матері. Це був час міжханства, бо вже п'ять років як помер останній хан, а нового не могли коронувати — бо татарські зверхники розсіялися у своїх походах по багатьох країнах; згадує Смба́т Спарапет у цьому зв'язку і Русь.

Текст перекладена за виданням: Армянские источники о монголах: Извлечения из рукописей XIII — XIV вв. / Пер. с древнеарм., предисл., прим. А. Г. Галстяна. — М.: Изд-во Вост. лит-ры, 1962. — С. 64–65.

ЛИСТ ДО КІПРСЬКОГО КОРОЛЯ ГЕНРІ ЛУЗІНЯНА

Щодо татар, хай вам буде відомо, то вони такі численні, що їх неможливо полічити. Вони чудові стрільці, страшеного вигляду і відмінні між собою. Дуже важко докладно описати всі їхні норови і звичаї.

Ми знали також достеменно, що ось п'ять років минуло з того часу, коли помер батько правлячого нині хана. Але барони і вельможі татарські були так розсіяні усюди, що вони ледь змогли зібратися протягом цих п'яти років у одному місці, щоб висвятити і коронувати останнього, бо нині одні знаходились в Індії, інші — в Китаї, дехто — на Русі, а решта — в країні Гасрат і Гангат [Гейрат], яка є землею, звідки вийшли три царі, щоб вітати Ісуса Христа, і всі народи цієї країни — християни...

МХІТАР АЙРИВАНЕЦІ

Вірменський історик XIII ст. (1222–91 рр.). Автор "Хроніки", у якій, зокрема, торкнувся подій, пов'язаних з походами монголів на захід.

У наведеному фрагменті мова йде про походи Октай-хана, тобто Угедея, молодшого сина Чингіз-хана. Літописець загально чітко сформулював загальну військову стратегію полководця, який трьома потоками своєї армії полонив багато країн та народів. Для нас особливий інтерес становить згадка про північний напрям, який пролягав над Каспійським морем, далі — аж до ріки Дадуп (Дунай — ?), і був зупинений лише алеманським (германським) імператором.

Текст перекладено за виданням: Армянские источники о монголах: Извлечения из рукописей XIII — XIV вв. / Пер. с древнеарм., предисл., прим. А. Г. Галстяна. — М.: Изд-во Вост. лит-ры, 1962. — С. 89–91.

ХРОНІКА

Октай-хан розділив своє незліченне військо на три частини. Першу спрямував на південь, [другу] — на північ, а [третю] — посередині між ними. Південна [частина] оволоділа всією Індією і береговою лінією ефіопських рибоїдів. Північна [частина] пройшла верхнім узбережжям Каспійського моря, розтоптала багато країн і перейшла через ріку Дадуп. Вирушив проти них алеманський імператор і змусив їх відступити. Середня частина вразила гострим мечем парф'ян, варканців [?], кушан і еламайців, які нині звуться медахітами, потім оволоділа Хорасаном, Персією, Мідією, Іспанією, Атрпатаканом і, послідовно розтоптуючи країни, увійшла у Вірменію, Грузію і Агванію, де в один рік 685 [1236] [монголи] захопили і зруйнували всі країни, фортеці і міста, а грузинський цар і наші [вірменські] князі кинулися навтіч.

ДЖУЗДЖАНІ

Абу-Омар Мінхадж-ад-дін Осман ібн Сирадж-ад-дін ал-Джузджані — історик і державний діяч перської держави XIII ст. Народився десь коло 1193 р. на території сучасного Афганістану в Гузгані (Джузджані). Перед навалою монголів, у 1226 р., подався в Індію, де займав низку державних посад при уряді султанів, включаючи посаду головного судді (кадія) в Делі. Свій твір "Насирові розподіли" присвятив султану Насир-ад-дін Махмудшаху I (1246—65 рр.); створено його у 1259—60 рр. і доведено до грудня 1260 р., тобто перед нами — оповідь очевидця. Рік смерті історика достеменно не відомий.

Наводимо фрагменти, котрі стосуються перших кроків просування монголь-татар на захід, зокрема ті, що стосуються самого Чингіз-хана та його синів. Вже у середині XIII ст. було відомо, навіть для таких віддалених країн, як Індія, які саме країни і народи підкорив онук Чингіз-хана, Батухан. Для історії Східної Європи особливе значення має згадка таких державних етнонімів, як булқари (волзькі булгари), саклаби (слов'яни), кипчаки (половці), руси (людність Руси-України княжих часів) та інших. Саме з цього часу розпочинається активне утвердження монголо-татар на теренах сучасної України.

Текст перекладено за виданням: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 13—19.

НАСИРОВІ РОЗПОДІЛИ

Люди, які заслуговують довір'я, розповідали, що у Чингіз-хана було 4 синів; ім'я старшого було Туші [Джучі], ім'я молодшого за ним — Чакатай, третього — Угетай і четвертого, молодшого за усіх, — Тулі. Коли Чингіз-хан рушив з Мавераннахра у Хорасан, то він відправив Туші і Чакатая з величезним військом у Хорезм, Кипчак і Туркестан, Тулі з великою армією відрядив у міста хорасанські, а Угетая залишив при собі...

Вище [було] сказано, що Туші був старшим сином Чингіз-хана. Коли він, через задум проти батька, переселився з цього світу, то після нього залишилось багато синів, найстаршим з них був Бату; його Чингіз-хан посадив [на трон] на місце його батька. Під його владу потрапили всі землі племен Туркестану, починаючи від Хорезму, булқар, бургасів і саклабів до кордонів Рума; він підкорив у цих краях всі племена кипчак, кангли, йемек, ільбари, рус, черкес і ас аж до моря Мороку, і всі вони підкорились йому...

АБД-АЗ-ЗАХІРІ

Мухйї-ад-дін Ібн Абд-аз-Захирі — член єгипетської дипломатичної місії від султана Байбарса до хана Золотої Орди Берке, яка відбулася у 1263 р. Нагадаємо, що попередник Байбарса, мамлюкський султан Кутуз зумів розгромити монгольське військо у 1260 р., сам Байбарс завдав низку поразок хрестоносцям, а в себе в Єгипті уславився ще й тим, що заборонив у 1266 р. вживання та продаж спиртних напоїв. На такому тлі і відбувалось посольство Єгипту до Золотої Орди з наміром здобути для країни певних вигод. Абд-аз-Захирі написав докладний звіт про дипломатичну місію, фрагмент з якої, який стосується Криму, додаємо.

Єгиптяни прибули у Крим десь від Синопу, відвідали Судак, місто Крим (Солхат, або Старий Крим), а потім поїхали до хана Берке, на Волгу; цей шлях тривав 27 днів. У Криму послів зустрічав посланець Берке-хана воєначальник Тук-Буга.

Текст перекладено за виданням: Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего Средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточн. источники по истории народов Юго-Восточн. и Центр. Европы. — М.: Наука, 1964. — С. 29—61.

ПОДОРОЖ У ЗОЛОТУ ОРДУ

Їхали морем до протилежного берега [у Крим]: ця відстань від десяти днів шляху до двох — при сприятливому вітрі. Потім вийшли на гору, відому під назвою Судак, і їх [послів] зустрів там правитель тієї місцевості по імені Табук і кипчак за походженням. З поштовими кіньми вони рушили до міста, званого Крим [Солхат, згодом Старий Крим], де жителі — кипчаки, руси і алани. І від берега до того міста відстань в один день їзди. Потім поїхали з міста до Берке; [проїхали] один день і зустріли воєначальника по імені Тук-Буга, зверхника десяти тисяч вершників [темника], і він правитель всіх тих місць. Потім двадцять днів їхали степом, де населення живе у будах, у них багато овець. Члени місії доїхали до ріки Итиль; це прісна ріка, широка, як Ніл, там судна русів, і ставка царя Берке на її [Итиля — Волги] березі. І харчі увесь час підвозяться до них тими шляхами. А коли наблизилась [члени місії] до Орди [ал-урду], їх зустрів візир.

ГЕОРГІЙ ПАХИМЕР

Візантійський історик другої половини XIII — початку XIV ст. (1242—1308). Автор хроніки "Михаїл Палеолог", у якій виклав і проаналізував

події, сучасником яких він був сам. Пильну увагу історик приділяє геополітичним зрушенням того часу, пов'язаним, зокрема, з експансією Золотої Орди на Захід.

Нагадаємо, що XIII ст., особливо його перша половина, — дуже складний період історії Візантії: централізована держава розпадається, а на її обширах виникає декілька досить нестійких державних утворів — Латинська імперія, Нікейська імперія, Трапезундська імперія, Епірська держава, низка інших дрібних анклавів та полісів. Саме нікейський імператор Михаїл VIII Палеолог, про якого веде мову у своєму творі історик Георгій Пахімер, у 1261 р. відновив Візантійську імперію. Династія Палеологів управляла державою, дедалі слабшою, аж до її краху у 1453 р., коли Константинополь захопили турки-османи.

Візантія у XIII ст. опинилася між двома могутніми державами — зі сходу і з півночі простілились володіння Золотої Орди, з південного заходу панував Єгипет. Саме у контексті взаємин між цими державними феноменами і торкається автор реалій Північного Причорномор'я другої половини XIII ст.

Георгій Пахімер мешканців цього краю називає скіфами і вказує на ту роль, яку вони зайняли в Єгипті — як військо і як державці. Дійсно, каїрські султани, особливо султан Аль-Медік Ас-Саліх, вивичили статус мамлюків, цих своєрідних тогочасних яничар, створивши з них особисту гвардію як з наймужніших і найвірніших воїнів. Згодом мамлюки навіть приходили до верховної влади. Але ядро їхнє складали викуплені чи захоплені чоловіки з Північного Причорномор'я, насамперед половці.

Про авторитет Кримського улусу Золотої Орди, зокрема уславленого темника Ногая, свідчить та обставина, що імператор Михаїл Палеолог видав за нього свою доньку. Ця матримоніальна угода, як свідчить текст, важила набагато більше для візантійців, аніж для монголо-татар, оскільки дозволила невійськовими методами загальмувати потужний рух прихідців зі сходу на імперію.

Текст перекладено за виданням: Успенский Ф. И. Византийские историки о монголах и египетских мамлюках // Византийский Временник. — 1926. — Т. XXIV. — С. 2—3.

МИХАІЛ ПАЛЕОЛОГ

Книга III

Тому єгиптяни і раніше цінували скіфське плем'я, купуючи у рабство людей з цього народу, особливо ж набираючи з них військо; а тепер, коли скіф став на чолі верховної влади, скіфське плем'я особливо почало цінуватися в Єгипті як основа військової

сили. А оскільки бранці не могли інакше бути доставлені, як шляхом вторгнення у Чорне море через протоку, то це було можливим лише при згоді царя. Тому до нього надсилались неодноразові посольства з проханням, щоб кораблі, які плывуть з Єгипта, безперешкодно проходили у Евксинський Понт, там закуповували за велику ціну скіфських юнаків і повертались додому... Знаємо, що часто відбувався обмін посольствами: з Єгипта — з виразом любов'язностей, звідси — із згодою відкривати суднам вільний шлях. На думку царя, це робилось з метою сприяти користі нашої державі. Така політика була сприйнятна у спокійний час, за інших же обставин вона загрожувала великими бідами. Внаслідок постійного припливу із півночі бранців і за гроші куплених юнаків зростала військова сила єгиптян, а разом з тим збільшувалась їхня сміливість, так що вони почали виступати з певних кордонів і дозволяли собі нападати на сусідів і завдавати шкоду християнам. Бо в той час, коли італійці тримали у своїй владі приморські місця всієї Сирії, володіли Фінікією і панували у самій Антиохії, і в свідомості своєї могутності домагались Палестини як священних місць, ознаменованих життям, стражданнями і творіннями Спасителя, у цей час єгиптяни, посилені залученими від скіфів загонами, всю означену країну обернули у пустелю до такої міри, що витіснили християн із великих міст, зрівнявши їх із землею. І нині лежать у руїнах знаменита Антиохія, Апамія, Тир, Бейрут і Сідон. У гіркому стані знаходяться Лаодикія, Триполь і Птолемаїда — всі великі міста західних народів. І прекрасний Дамаск, прикордонне місто ромейської імперії на Сході, — і він вщент пограбований; зрештою, нічого не залишилось, крім місць, підвладних арменам. І величезне населення цих країн розсіялось по усій землі; за винятком тих, що загинули або на війні, або як мученики, не згоджуючись відректись від своєї віри...

Так єгипетський султан скористався у боротьбі з християнами нашою нерозумністю, поганими розрахунками і жадібністю. Хоча напір монголів ми ще стримували, але зовсім не військовими силами, а дружніми засобами, навіть — рабськими хитрощами, укладаючи споріднені союзи і часто посилаючи дарунки найкращої якості і ціни. Так, це останнім часом сталося знову із західними тохарами — монголами Золотої Орди, які походять з незначного племені, але потужно підкорили північні області, коли задля угоди з володарем їхнім Ногаєм цар віддав за нього другу свою доньку незаконного походження, по імені Єфросинія, через що вони дружбою досягли таких вигод, яких ледве могли б набути випадковостями війни.

Ібн Бібі — літературне прізвисько історика і державного діяча XIII ст., справжнє ім'я якого — Насир-ад-дін Ях'я ібн Неджм-ад-дін Мухамед Тарджуман. При дворі сельджукських султанів Малої Азії займав посади начальника "дивана державної печатки", тобто своєрідного міністра — хранителя державної печаті. У 80-х роках (між 1283 і 1285 роками) склав історію малоазійських Сельджуків у XIII ст., довівши свою оповідь до 1281 року. В літературі цей твір найчастіше іменують "Сельджук-наме". Нижче наводимо два фрагменти, котрі проливають світло на діяння сельджуків у Криму.

У першому з них описуються події, які мали місце після 650 року хіджри (тобто, після 1256 року), у другому — в 679 р. (3.V.1280 — 21.IV.1281). Нагадаймо деякі ключові події з цього часу.

Держава Сельджуків або Румський султанат (Рум) існувала у Малій Азії. Ще у 1222 році його війська під проводом Ал-ад-діна Кейкубада захопили і пограбували Судак. У 1261 році у Крим переселилась велика група турків-сельджуків на чолі з султаном Ізз-ад-діном Кейкаусом, який володарював над Солхатом (Старий Крим) і Судаком. Саме з цими переселенцями у Криму почали утверджуватись мусульманські впливи.

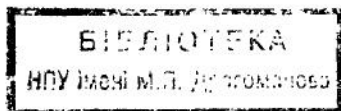
У першому фрагменті мова йде про сприяння султану Ізз-ад-діну з боку хана Золотої Орди Берке і про надання останнім у володіння ("ікте") султану Солхата (Солхада) і Судака (Сутака).

Другий фрагмент описує вигнання султана Ізз-ад-діна, зрештою, у країну кипчаків, що була між Волгою і Доном, перебування там, смерть і успадкування влади його сином, султаном Гіяс-ад-діном Масудом; останній після здобуття влади знову повертається на "Солхатський берег", тобто у Крим. Нагадаємо, що у 1266 році новий хан Золотої Орди Менгу-Тимур віддав Крим у управління Уран-Тимуру, сину Тукай-Тимура. Очевидно, саме з цими політичними реаліями пов'язані колізії монголо-сельджукських взаємин на теренах Криму у другій половині XIII ст. Зрештою, сини Ізз-ад-діна повернулися в Малу Азію, у султанат Рум.

Текст перекладено за виданням: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 25—26.

СЕЛЬДЖУК-НАМЕ

Всевишній Аллах спонукав Саїн-хана [Бату-хана] послати велике військо для звільнення султана Ізз-ад-діна. Випадково у той рік були великі морози, ріка Дануб замерзла, і всьому війську вдалося переправитися через неї. Султана звільнили з тієї тюрми і відправили до Берке. Коли султан прибув до нього, [йому] явили різні

ласки і дали в ікта [управління] Солхад і Сутак. Зловмисні люди повідомили матері султана, що султан загинув у дорозі. З горя вона кинулась з фортеці [вниз] і загинула. Коли султан почув про смерть матері і захоплення Василиусом двох синів і сестри, він засмутився, але почав чекати втіхи після труднощів...

Покійний цар Ізз-ад-дін Кейкаус через підступність характеру і поганий норов невдячних пішов з держави, поспішив у країну Рум, деякий час прожив у Істамбулі і звідти потрапив у руки кипчаків. [Там] він зазнавав випробувань долі 18 років. Зрештою, ним оволоділа смертельна хвороба, і він упевнився в [неминучості] переселення у вічне житло. Він прикликав своїх дітей і наказав зібрати всіх слуг, які були спільниками [йому] у втечі і помічниками у вигнанні. Потім він звернувся до старшого сина Гіяс-ад-дін Масуда: "Тепер це султан Рума..." Коли слуги його держави покінчили з поховальними проводами, тризною і вітаннями [сину], султан Гіяс-ад-дін Масуд на Солхатському березі сів на трон на місце батька. Вони [слуги] склали йому присягу на вірність і відновили присяжний договір про [відданість]...

РАШИД-АД-ДІН

Фазлаллах ібн Абу-л-Хейр Рашид-ад-дін народився щось коло 1247 р. у Хамадані (Західний Іран). Займав поважні посади при дворі монгольських правителів Ірану: спочатку придворного лікаря, а потім понад двадцять років візира. Звинувачений в отруєнні хана Улджейту, був у 1317 р. страчений.

Свою енциклопедичну працю "Зібрання літописів" створював у 1300—10 рр., але так до кінця і не довів. І все ж вона є унікальним оглядом всесвітньої історії в арабському світі, яка охоплювала виклад минулого основних цивілізаційних центрів, від Західної Європи і до Китаю, і на яку спирались численні історики наступних часів. Однак повного наукового видання твору Рашид-ад-діна не зроблено до сих пір. У цьому контексті унікальною є спроба В. Г. Тизенгаузена оприлюднити основні фрагменти твору з різних списків та видань згідно вимог сучасної археографії. Далі наводимо деякі з них, котрі особливо прикметні для розуміння подій у Північному Причорномор'ї.

Спочатку мова йде про генеалогію татар: Рашид-ад-дін зауважує, що вже одна з дружин Бату-хана, причому старша, була з "алчі-татар"; у його улусі були й інші значні люди з цього племені.

Наступні два фрагменти — про два походи монгольського війська на Східну Європу, зокрема на Русь. Як відомо, здійснювались вони під проводом Бату-хана. Міста Русі, які зазнали нападу, згадуються, по суті, у зрозумілій транскрипції, окрім декількох (Іке, Юргій Великий, Макар). Особливо цікавим є іменування великопрестольного Києва назвою Ман-

керман. Можливо, саме в цьому слід шукати з'ясування суті таємничого скорочення зі східних рукописів "М. к. с." як головного міста русів?

Докладно літописець зупиняється на житті та діяннях уславленого хана Ногая, який визначав, по суті, геополітичні процеси на теренах давньої України в останній третині XIII ст., аж до своєї смерті у 1299 р. у межиріччі між Дніпром і Дністром. Наскрізною темою наведених фрагментів є взаємини Ногая і хана Золотої Орди Токтая (Тохти). Ногай походив з роду Чингіз-хана: він був сином Татара, першого сина Бувала, який був сьомим сином Джучі-хана, старшого сина Чингіз-хана. Він постає з твору визначним полководцем і, водночас, хитрим (аж до підступності) політичним діячем. Відомо, що хитрощами він сприяв приходу на ханський трон Токтая, але потім все життя боровся з ним за першість в імперії. Так, Ногай активно намагався вплинути на оточення Токтая через свою доньку Кабак, яка, до речі, була мусульманкою і зустрілася в столиці Золотої Орди Сараї з язичництвом; її чоловік Яйлаг тримався віри уйгурів, тобто буддизму, і на цьому виникали навіть сімейні незгоди та чвари. Це вміло використовував Ногай, щоб нав'язати двору Токтая свої вимоги. Завершилося це все великою війною між двома ханами.

Основні військові події відбулися на Дону, Дніпрі і в Криму. Спочатку гору брали війська Ногая, потім Токтая. Після поразки останнього на Дону Токтай збирає в Сараї нове військо і змушує Ногая відступити до Дніпра. Саме в цей час військо його заходить у Крим, спустошує саме місто Крим і полонить багатьох жителів. Можливо, формальною причиною для такого походу було вбивство у 1298 р. у Феодосії онука Ногая Актаджи, який тут збирав оброк. У будь-якому випадку, 1299 р. знаний як рік карального походу Ногая у Крим. Автор літопису докладно описує, як проти Ногая повстала частина його війська, як його сини швидко впокорили бунтівників. Та все ж сили були нерівні: хан Токтай мав 60 туманів, а хан Ногай лише 30 туманів війська. Хан Токтай переправився слідом за ногайцями через Узі (Дніпро) і сталася битва на ріці Тарку — ймовірно, мова йде про ріку Інгул; принаймні це було на правому березі Дніпра. Ногай знову хотів хитрощами перемогти Токтая, але на цей раз не вдалося; він був поранений і в полоні помер. Цікаво, що поранив Ногая руський воїн зі складу війська Токтая; він же супроводжував хана у полоні. Це свідчить про участь руських дружин у війську Золотої Орди. Сини Ногая не змірилися з поразкою і продовжили боротьбу за незалежність.

Ще один, прикінцевий фрагмент: про передачу у володіння міст Криму султану Ізз-ад-діну Кейкаусу, правителю турків-сельджуків (див. також Ібн Бібі). Берке-хан сів на трон у 652 р., а помер біля ріки Терек у 665 р., тобто це могло статися між 1254 і 1267 рр.; найімовірніше, це сталося у 1261 р., коли у Криму з'являється велика група турків-сельджуків.

Текст перекладено за виданням: Тизенгоузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 27—79.

ЗІБРАННЯ ЛІТОПИСІВ

Глем'я татар...

А з племені алчі-татар у цій державі [Ірані] не відомий ніхто, який користується повагою і славою, хто заслуговував би запису [у літописі], але в улусі Джучі-хана старша хатун [дружина] Бату, сина Джучі-хана, по імені Боракчин, була з алчі-татар; хатун Тудай-Менгу, володаря того улусу, по імені Туре-Кутлук, також була з цього племені. А з емірів Бату був один старший емір по імені Іт-Кара, він також [походить] з цього племені; і з емірів Менгу-Тимура, також володаря того улусу, старший емір, по імені Бек-Тимур, також був з цього племені...

Оповідь про війни, які вели царевичі і військо монгольське
в Дешт-и-Кипчаку, Булгарі, Русі...

Восени згаданого року [634 р. = 4.IX.1236 — 23.VIII.1237] всі царевичі, які знаходились там, влаштували курултай і, за спільною згодою, пішли війною на русів. Бату, Орда, Гуюк-хан, Менгу-каан, Кулькан, Кадан і Бурі спільно облягли місто Арпан [Рязань] і за три дні взяли [його]. Після цього вони оволоділи також містом Іке [Коломна-на-Оці]. Кулькану була там завдана рана і він помер. Один з емірів русів по імені Урман [Роман] виступив з раттю [проти монголів], але його розгромили і забили, [потім] разом за 5 днів взяли також місто Макар [Москва ?] і вбили князя міста, по імені Улайтимур [Володимир]. Потім [облягли] місто Юргія Великого [?] взяли [його] за 8 днів. Вони запекло бились. Менгу-каан особисто робив богатирські подвиги, поки не розгромив їх [русів]. Місто Переславль, дідизну Везислава [Всеволода], вони взяли разом за 5 днів. Емір цієї області Віке-Юрку [Георгій] втік і забився в ліс; його також впіймали і вбили. А після цього вони [монголи] пішли звідти, вирішивши на раді йти туманами облавою, і будь-яке місто, область і фортецю, які їм зустрінуть, брати і руйнувати. У цьому поході Бату прийшов до міста Козельська і, облягаючи його два місяці, не зміг оволодіти ним. Потім прибули Кадан і Бурі і взяли його за три дні. Там вони розташувались у будинках і відпочили... Берке рушив у похід на кипчаків і взяв у полон Арджумака, Куранбаса і Капарана, воєначальників Беркути...

Історія царевичів Дешт-и-Кипчака

Восени кулкуна-іль, тобто у рік миші, який відповідає місяцям 637 р. [3.VIII.1239 — 22.VI.1240], коли Гуюк-хан і Менгу-каан, згідно

веління каана [Угетая], повернулись з Дешт-и-Кипчака, царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі і Бучек рушили походом у країну русів і народу чорних шапок і за 9 днів взяли велике місто русів, ім'я якому Манкеркан [Київ], а потім туманами обходили облавою всі міста Володимирські і захоплювали фортеці і землі, які були на шляху...

Оповідь про сходження Токтая на трон царювання над улусом,
про незгоду, яка виникла між ним і Ногаєм, про війну між ними,
про поразку Ногая і про умиртвіння його

Коли Токтай умиртвив згаданих царевичів за допомогою і при сприянні Ногая, то став самодержавно царювати на троні Джучі; [він] декілька разів посилав послів до Ногая і, даючи йому різні гарні обіцянки, запрошував його до себе, але Ногай не погоджувався. Батько хатун Токтая, Салджідай-гурган, з племені конкурат, чоловік Кельмиш-ака-хатун, посватав за свого сина Яйлага, який народився у нього від згаданої хатун, доньку Ногая по імені Кабак. Ногай погодився. Коли весілля справили, через деякий час Кабак-хатун стала мусульманкою, а оскільки Яйлаг тримався віри уйгурів [буддизму], то вона [з ним] не ладила і між ними через релігію і догмати постійно відбувалися суперечки і сварки. Вони [Яйлаг і його батьки] стали зневажати Кабак. [Тоді] вона дала знати [про це] батькові, матері і братам. Ногай дуже розгнівався і відправив до Токтая посла із такою звісткою: "Людяма відомо, скільки праці і лиха я зазнав, себе самого зробив я причетним до зрадництва і зла, щоб хитрощами здобути тобі трон Саїн-хана [Бату-хана]. Нині на цьому троні править Салджідай-караджу. Якщо син [мій] Токтай хоче, щоб між нами продовжувались [колишні] батьківсько-синівські стосунки, то нехай відішле Салджідаю назад у його юрт, що знаходиться біля Хорезму". Токтай не погодився [на це]. Знову Ногай послав послів вимагати [висилки] Салджідая. Токтай сказав: "Він мені як батько і вихователь і [він] старий емір, як же я віддам його до рук ворогів?" І не видав [його]. У Ногая була надзвичайно розумна і кмітлива хатун, по імені Чабі, вона їздила з посланцями Ногая [до Токтая], і він мав [від неї] трьох синів: старший Джукє, середній Теке і молодший Турі. Вони звабили декілька тисяч [воїнів], які належали Токтаю, і підпорядкували їх собі. Вони переправили [їх] через Ітиль [Волгу] і простягнули руку насильства і нападу на володіння Токти, самовільно розпоряджаючись [там]. Токта розгнівався і вимагав [повернення] тисяч, але Ногай також не погодився і сказав: "Я відішлю їх тоді, коли він [Токтай] пришле до мене Салджідаю, сина його Яйлага і Тама-Токту". Через це запалав з обох боків вогонь ворожнечі і неприязні. Токтай зібрав війська і

в 698 р. [9.X.1298 — 27.XI.1299] на берегах ріки Узі [Дніпра] зробив огляд приблизно 30 туманам свого війська. Оскільки тієї зими ріка Узі не замерзла, то він не зміг переправитися [через неї]. А Ногай не рушав зі свого місця. Весною Токтай відійшов і влаштував літування на березі ріки Тан [Дон]. На другий рік Ногай переправився через ріку Тан із синами і своїми хатун і знову почав хитрувати, кажучи: "Я хочу зібрати курултай, щоб із вами владнати справи". Коли він дізнався, що військо Токтая розійшлось [по оселях] і що біля нього [Токтая] залишилось лише небагато [воїнів], [Ногай] спішно рушив уперед, щоб зненацька напасти на нього, але Токтай дізнався про наближення його і зібрав [своє] військо. На березі ріки Тан, у місцевості Бахтіяри, вони зішлись і розпочали битву. Токтай був розгромлений і втік у Сарай. Емір Маджі, Султан і Сангуї відхилились від Ногая і пішли до Токтая. Токтай викликав до себе Тама-Токту, сина Балаги, який тривалий час був захисником і охоронцем Дербенду, знову рушив у похід велике військо і пішов війною на Ногая. Ногай не мав можливості протистояти йому, повернув назад і переправився через ріку Узі. Вони [його військо] спустошили місто Крим і забрали багато бранців. Тамтешні жителі звернулись до Ногая з проханням повернути взятих у полон, і Ногай наказав повернути бранців; воїни відразу розлютились на Ногая і послали Токтаю таку звістку: "Ми слуги і піддані [іль] ільхана; якщо володар просить нас, то ми захопимо Ногая і приведемо". Коли сини Ногая дізнались про це, [вони] виступили проти [цих] тисяч. Еміри-тисячники тоді послали людину до другого сина Ногая Теке [із такою звісткою]: "Ми всі домовились бути на твоєму боці; якщо ти поспішиш до нас, ми віддамо царство тобі". Теке прийшов до них, [але] вони одразу замкнули його у в'язницю. Джуке, старший брат, зібрав військо і жорстоко зітвся з [цими] тисячами. Тисячі були розгромлені і один емір-тисячник потрапив у його руки. Він [Джуке] відправив його голову до інших тисяч, які захопили Теке. Його [Теке] стерегли 300 чоловік, які, змовившись із ним, вночі і втекли [з ним] до Ногая і синів [його]. Дізнавшись про незгоду їх із військом, Токтай з 60 туманами війська переправився через ріку Узі і розташувався на березі ріки Тарку, де знаходився давній юрт Ногая. З того боку Ногай, сидячи на гарбі, прибув з 30 туманами і розташувався на березі [тієї ж] ріки. Знову, під приводом хвороби, він [Ногай] ліг на гарбу і відправив послів до Токтая з [такою] звісткою: "Слуга [твій] не знав, що сам володар особисто щасливо прибув; володіння і військо його [Ногая] належать ільхану; слуга [твій] людина стара і немічна, яка все життя своє присвятила службі батькам вашим; якщо траплялись невеликі гріхи, то це було з вини синів [його]; надія на милість володаря є такою, що він провину цю

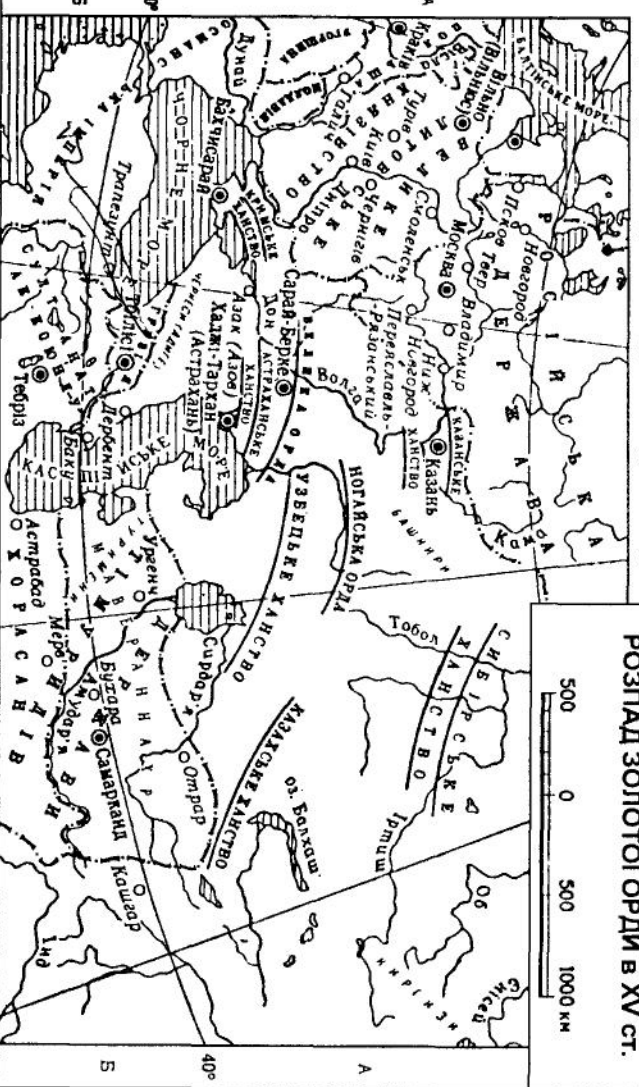
зволить простити". А таємно він відрядив [свого сина] Джуке з великим військом і доручив йому переправитися через ріку Тарку і вдарити на Токтая і його військо. Вартові пости Токтая захопили вивідувача [Ногая], який докладно описав стан справ. Дізнавшись про його [Ногая] зраду, Токтай наказав військам приготуватися і рушити у похід. З обох боків війська вступили у бій і Ногая із синами розбили; у цій битві було перебито багато народу. Сини Ногая із 1000 вершників кинулись навтьоки і відійшли до келарів і башгирдів, а Ногай утік із 17 вершниками. Руський вершник із солдат Токтая завдав йому ран. Ногай сказав: "Я Ногай, ве́ди мене до Токтая, який є ханом". Рус схопив [коня] його за повід і повів до Токтая, але по дорозі він [Ногай] віддав богу душу. Токтай переможно повернувся у Сарай-Бату, їхній [золотоординців] престольний град. Сини Ногая коливались [не знаючи, що робити], оскільки вони не бачили від долі ніякого порятунку; тоді Теке, його мати Чубі і Яйлак, мати Турі, сказали Джуке: "Найкраще для нас припинити ворожнечу і опір і податися до Токтая". Від цієї поради жах охопив Джуке, [він] убив брата і дружину батька, а сам з декількома наближеними блукав і волочився, поки, нарешті, не сховався у фортеці Тирново, до якої вхід такий вузький, мов міст Сират, і тісний, мов серце жадюги; невідомо, яким буде його кінець...

Історія султанів румських...

Коли військо Беркая прибуло до Стамбула, то Ізз-ад-діна Кейкауса привели до Беркая і віддали йому у володіння місто Крим, і там він залишився.

РОЗПЛАД ЗОЛОТОЇ ОРДИ В XV ст.

500 0 500 1000 км

Велика Орда
Державні утворення, що з'явилися внаслідок розпаду Золотої Орди
Кордони держав у кінці XV ст.

СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

[Наприкінці XIV — на початку XV ст. Золота Орда переживає важкі часи. У внутрішньому протистоянні на чільні ролі у цій державі виходить північний улус, тобто Московське царство: у 1380 р. на Куликовому полі хан Мамай зазнав поразки від свого васала — князя Дмитра Донського. Втім, ця перемога ще не змінила принципового співвідношення сил в Орді: вже у 1382 р. хан Тохтамиш бере приступом і грабує Москву. Ще знадобилося чимало часу, щоб Москва взяла гору і лідерство на теренах Золотої Орди; остаточно це сталося аж у XVI ст., коли московські війська захопили Казань і Астрахань.

У цьому контексті активно використали свій шанс на незалежність правителі Криму. Насамперед мова йде про хана Хаджи-Девлет-Гірея, котрий, спираючись на підтримку великого князя литовського Вітовта, поступово, але невпинно рухав Крим до незалежності. Історики називають різні дати здобуття Кримським ханством суверенітету: найпоширенішим судженням є віднесення цієї події до 1443 р. Однак існують вагомі підстави віднести її принаймні на десятиріччя назад, у 1433 р. У будь-якому випадку мова йде про видатну подію на теренах Східної Європи, а саме: про постання потужної державної структури — Кримського ханства. У цьому процесі роль хана Хаджи-Девлет-Гірея важко переоцінити. Слід зазначити, що династія Гіреїв, започаткована цим володарем, правила ханством аж до його останніх днів. І в цьому Кримське ханство є певною мірою унікальним прикладом правління одного роду.

У розділі наведено праці та фрагменти, які характеризують саме постання Кримського ханства: твори Нізамі ад-дін-Шамі, Гаффарі, Іоганна Шільтбердера, Абдуллаха ібн Ризвана, Мартина Броневського та інших. Ці та інші автори засвідчили природність та закономірність постання у Причорномор'ї цієї нової держави, а саме — Кримського ханства.

АБДУЛ-ГАЗІ-ЮСУФ

Кримський будівничий початку XIV ст., обставини життя якого практично невідомі. Про Абдулу-Газі-Юсуфа ібн Ібраїма Єзбалі ми знаємо з напису, який був зроблений на спорудженій ним мечеті у Солхаті (Старий Крим), що був столицею Криму. Напис датовано 1314 р.; отже, це одна з

найдавніших мечетей на півострові. З інших джерел відомо, що ще раніше, у 1288 р., в Солхаті-Криму була споруджена мечеть на кошти єгипетського султана. У науковий обіг цей документ увів відомий історик А. Ф. Негрі.

Текст перекладено за виданням: Эски-Крымская арабская надпись // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. II. — Одесса: Гор. типография, 1848. — С. 529—530.

НАПИС НА ЕСКИ-КРИМСЬКІЙ МЕЧЕТІ

Нехай буде подяка Аллаху за настанову на шлях істинний, і милість Аллаха на Мухаммеді і його наступниках. Будівельник цієї мечеті у щасливе владарювання великого хана Мухаммеда (нехай буде владарювання його вічним!), покірний раб, який потребує милосердя Аллаха, Абдул-Газі ібн Ібраїм Єзбалі. 714 року хіджри.

ЮГАНН ШІЛЬТБЕРДЕР

Німецький дипломат і мандрівник кінця XIV — початку XV ст. Здійснив низку тривалих подорожей з 1394 по 1427 рр., враження від яких описав у своїх подорожніх нотатках. Шільтбердер був у багатьох країнах Європи, Азії та Африки, докладно ознайомився з географією, політико-адміністративним устроєм та культурою держави Чингізидів. Цю державу мандрівник іменує Червоною або Золотою Татарією, а ще — Східною Ордою; вона простилалась від Уралу до Сирдар'ї та Чорномор'я. Жителі її вирощують просо, кочують, а у військових справах не мають собі рівних. Воїни у походах підкріплюються кров'ю з коней або м'ясом, "відбитим" під сідлом вершника. Своєму хану вони вранці підносять кобиляче молоко, яке він випиває натщесерце.

Серед країн, підвладних Татарії, Шільтбердер називає країну Кипчак із столицею Солкат, тобто Старий Крим. Мова йде, таким чином, про кримський улус Золотої Татарії. З опису Кафи (Каффи), центру генуезців, ми дізнаємося, яке це велике і могутнє місто, залюднене спільнотами різного етнічного походження. Про християнство у ньому свідчить згадка про діяльність трьох єпископів — римського, грецького та вірменського. Натомість, у чотирьох містах — супутниках Кафи, живуть в основному євреї; ці міста також великі і багаті. Шільтбердер пише також про Готтію, де роблять гарне вино, і про місто Кирк'єр (Чуфут-Кале) і Сарукерман, тобто Херсонес, де зазнав мученицької смерті святий Климент. Ці та інші дані свідчать про різноманітне етнічне населення Криму, багате торгівельне та духовне життя в ньому, потужне геополітичне становище Татарії.

ПОДОРОЖ ПО ЄВРОПІ, АЗІЇ ТА АФРИЦІ З 1394 ПО 1427 РІК

§ 35. Про Червону (Золоту) Татарію

Був я також в Золотій Татарії, де жителі з хлібних рослин сіють лише просо. Взагалі вони не їдять хліба і не п'ють вина, яке у них замінюється молоком кобилячим і верблюдячим. Вони харчуються м'ясом цих тварин.

Слід зазначити, що в цій країні король та вельможі кочують влітку і взимку з дружинами, дітьми і своїми стадами, перевозючи з собою все своє інше майно, і мандрують цією геть рівною країною від одного пасовища до іншого. Ще слід сказати, що при обранні короля вони саджають його на білу повсть і тричі підіймають. Потімносять його навколо шатра, саджають на престол і вручають йому золотий меч, після чого він повинен присягнути за їхніми правилами.

Гідне зауваження також те, що вони, як і всі язичники, сідають на підлогу, коли хочуть їсти чи пити. Немає між язичниками народу настільки хороброго, як жителі Золотої Татарії, який міг би терпіти стільки нестатків у походах і мандрах, як вони. Я сам бачив, як вони, коли мали нестачу їстівних припасів, пускали [коням] кров, збирали її, варили та їли. Так само, коли потрібно швидко рушити в похід, вони беруть кусок м'яса, розрізають його на тонкі смужки, які кладуть під сідло. Це м'ясо попередньо солять; вони їдять його, коли голодні, уявляючи, що вони приготували гарну їжу, бо м'ясо від конячого тепла сохне і з нього витікає сік. Вони вдаються до цього засобу, коли в них немає часу приготувати собі їжу інакше. Ще у них у звичаї підносити своєму королю, коли він вранці прокидається, кобиляче молоко у золотому блюді, і він п'є це молоко натщесерце.

§ 36. Країни, підвладні Татарії, у яких я був

До числа цих країн належать, по-перше, Хорезм, з головним містом Ургендз, яке лежить на острові на великій ріці Ітиль [Волга]. Потім країна Бештамак, вельми горбиста, з головним містом Джулад [місто в Осетії]. Там само і велике місто Астрахань в гарній країні, і місто Сарай [на Волзі] — резиденція татарського короля. Ще є і місто Болгар [столиця Булгарії], багате різними звірями, а також міста Сибір і Азак, званий християнами Тана. Воно лежить

на березі Дону, рясного рибою, яку вивозять на великих суднах і галерах у Венецію, Геную та острови Архіпелагу [Грецію].

Далі країна, звана Кипчак, із столицею Солкат [Старий Крим]. У цій країні збирають різне збіжжя. Є [у цій країні] місто Каффа, на березі Чорного моря, оточене двома стінами. У внутрішньому місті шість тисяч будинків, у яких живуть італійці, греки і вірмени. Це одне з головніших чорноморських міст, яке має по зовнішню лінію до одинадцяти тисяч будинків, населених християнами: латинськими, грецькими, вірменськими і сирійськими. У цьому місті осідок трьох єпископів: римського, грецького і вірменського. У місті є і багато язичників, які мають у ньому свій храм.

Залежними від Каффи є чотири міста, розташовані на березі моря, де є євреї двоякого роду [іудеї та караїми], які мають дві синагоги у місті і чотири тисячі будинків у передмісті.

Далі — місто Кирк'єр [Чуфут-Кале], у гарному краї, званому Готтією, але який язичники звуть Тат. Він заселений грецькими християнами і в ньому роблять гарне вино. У цій країні, яка лежить на березі Чорного моря, біля міста Сарукерман [Херсонес], утопили св. Климента. Там само країна черкесів [козаків — ?], також на узбережжі Чорного моря, населена християнами грецької віри. Однак вони злі люди і продають язичникам власних дітей і тих [дітей], яких вони вкрадуть в інших. Вони займаються також грабунком і розмовляють особливою мовою. У них є звичай класти вбитих блискавкою у домовину, яку потім вішають на високе дерево. Потому приходять сусіди, які приносять з собою їжу та напої і починають танцювати і гуляти, ріжуть баранів і биків і роздають більшу частину м'яса бідним. Це вони роблять протягом трьох днів і повторюють те ж саме щорічно, поки трупи зовсім не зітліють, уявляючи, що людина, уражена блискавкою, має бути святою.

Так само королівство Руссія, яке платить данину татарському королю. Слід зауважити, що між золотими татарами є три покоління [роди]: Кайтаки [даргинці з Казахстану], джамболуки [ногайці] і монголи [калмики]. Їхня країна має протяжність у три місяці шляху, являючи собою рівнину, у якій немає ні лісу, ні каміння, а є тільки трава і очерет.

Всі означені землі входять до складу Золотої Татарії, і у всіх цих землях я був.

НІЗАМ-АД-ДІН ШАМІ

Нізам-ад-дін Абд-ал-васї Шамі — перський літописець кінця XIV — початку XV ст. родом з Тебризу. З 1393 р. знаходився на службі при дворі

Тимура в Багдаді. Тимур, знаний на Україні як Тамерлан, був володарем величезної держави зі столицею у Самарканді. Він зламав верховенство Золотої Орди у Євразії, зокрема, зруйнував вщент її столицю Сарай-Берке. Йому намагався протистояти Тохтамиш, хан Золотої Орди. До речі, саме Тохтамиш доконав Мамаю після Куликовської битви; рятуючись від Тохтамиша, Мамай утік у Крим, де був убитий своїми колишніми союзниками, генуезцями. Але проти Тимура Тохтамиш нічого не зміг вдіяти. Військо Тимура прокотилось хвилею по півострову від Керчі до Узі (Дніпра). У пошуках союзників, Тохтамиш звернувся по допомогу до великого литовського князя Вітовта Кейстutowича, але і це не допомогло. У 1399 р. золотоординський емір Едигей пройшовся по Криму, як по майданчику для прояву лиха; кримські міста надовго стали пустелею.

Далі наводимо фрагмент з літопису Шамі, який він склав за дорученням самого Тимура. Книга гучно названа "Книга перемог", але зрозуміло, що мовиться в ній про перемоги самого Тамерлана. Свою оповідь Шамі розпочав з початків монгольської держави і довів до 1404 р. Літописець згадує також і успіхи Тохтамиша, зокрема в часи найбільшого розквіту його держави. Зокрема, мова йде про те, що обшири Золотої Орди в цей час простигалися від Кафи аж до краю Лібка (тобто Литви) на півночі; столицею залишався все той же Сарай. Шамі згадує хана Тимур-Кутлуга, володаря Білої Орди: саме останній разом з ханом Едигеем взимку 1399 р. завдав Тохтамишу поразки в Криму.

Текст перекладено за виданням: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 105—138.

КНИГА ПЕРЕМОГ

Розповідь про рушення переможних корогв
у бік володінь Синду і Хіндустану

Коли з божою поміччю указ Тимура почав діяти у володіннях Дешт-и-Кипчака і всі ті області від Сарая до Азака [Азова] і Криму і кордонів франків підкорились, тоді така велика країна очистилась від ворогів і бунтівників, він [Тимур] під переможною зорею повернувся в осідок слави і трон держави, тобто в Самарканд у 799 р. хіджри [5.X.1396 — 23.IX.1397]...

Розповідь про царювання Тохтамиша, сина Туй-ходжі-оглана

Отже, коли Тохтамиш здолав ворогів держави, він послав Тимуру повідомлення про перемогу, наповнене різними лестощами. Його ве-

личність послала йому у відповідь декілька ласкавих порад, як утримати владу і державу. Він звернув його увагу на корисне і огідне, загальне і окреме і надіслав незліченні дарунки і подарунки. Тохтамиш, згідно порад [Тимура], також обдурював правителів віддалених прикордонних країв, поки не приманив їх [до себе]; тих із них, кого він знайшов придатним залишити при собі, затримав, тих, яких знайшов придатними охороняти кордони, повернув назад, а тих, які не відповідали його користі, знищив. Він оволодів владою в усьому улусі від кордону Лібка, крайнього залюдненого місця на півночі, до меж Кафи і зробив [свою] столицею Сарай султана Берке. Протягом 17 років він знаходився на ханському троні, а після цього, через бунт і невдячність до Тимура, він опинився на межі існування і загибелі, позбувся даху [над головою] і оселі і, нарешті, помер природною смертю у 807 р. [10.VII.1404 — 28.VI.1405] десь біля Тулина [?]. Після його поразки, коли Тимур пішов назад, Тимур-Кутлуг, син Тимура-бук-хана, який знайшов притулок біля трону володаря, та Ідигу, син Балтичака, відстали від Тимура і повернулись з метою захопити узбецький улус...

АЛ-КАЛКАШАНДІ

Шихаб ад-Дін ал-Калкашанді (1335—1418 рр.) — арабський енциклопедист і державний службовець мамлюкського Єгипту. Відомий як автор багатотомного твору універсального змісту "Зоря для підсліпуватого у мистецтві справочинства". Метою автора було створення узагальнюючого посібника для багатотисячної армії мамлюкських чиновників з тим, однак, щоб цей твір міг бути сприйнятим і будь-якою освіченою людиною. Тому, поряд з універсальним змістом, цей твір має виразну практичну спрямованість, що робить наведені в ньому факти вельми достовірними. Наводимо декілька фрагментів з твору ал-Калкашанді, які мають безпосереднє відношення до кримської історії. У першому з них він зображує вельми негативні для країни кипчаків наслідки татарського завоювання; далі фіксує досить близькі стосунки Каїра з Ногаєм (помер десь у 1300 р.), фактичного зверхника не лише Крима, але й Золотої Орди. Ще один фрагмент — про взаємини завоюваних країн з Сараєм: все має відбуватися на підставі їхньої покорі. І, нарешті, ал-Калкашанді вважав (а це було десь у 1412 р.), що найкращий шлях до Орди пролягає через Крим. Прикметно, що він тут називає Чорне море Кримським, і це свідчить про тодішній авторитет Криму у цьому регіоні.

Текст перекладено з виданням: Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего Средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточ. источники по истории народов Юго-Восточн. и Центр. Европы. — М.: Наука, 1964. — С. 29—61.

ЗОРЯ ДЛЯ ПІДСЛІПУВАТОГО У МИСТЕЦТВІ СПРАВОЧИНСТВА

До татарського завоювання країна кипчаків була квітучою, і в ній є сліди колишньої обробки землі і насаджень...

Це той [Ногай], хто дружить з єгипетським володарем, переписується з ним і надсилає йому дарунки...

Черкеси, руси і аси мають впорядковані і залюднені міста, пагорби, засаджені родючими деревами. Росте у них збіжжя, дійки худоби дають молоко, течуть ріки, збирають плоди. Правити тими країнами вони не можуть. Є у них малики [князі], але як піддані правителя Сарая. Якщо уклінно, з дарунками і чемністю з ним обходяться, залишає їх у спокої. А ні — нападає на них, пригнічує і осаджує їх...

[Шлях в Орду пролягає через] Понтійське море, відоме як Кримське море; потім Меотійське море, відоме як Азакське [Азовське] море, і завершується біля його кінця.

ГАФФАРИ

Казі Ахмед ібн Мухаммед Гаффарі Казвіні — перський історик і компілятор XVI ст., який помер у 975 р. хіджри, тобто десь у 1567—68 рр. Практично до останніх днів життя працював над компіляцією з історичних джерел під назвою "Списки будівничого світу", яку присвятив шаху Тахмаспу (1524—76 рр.). Однією з сюжетних ліній твору є генеалогія Чингізидів.

Наводимо фрагмент з твору, який одним з перших у літературі фіксує надання місту Криму статусу столиці кримського улусу. Зробив це Мухаммед-султан, син Тимур-хана, сина, у свою чергу, хана Тимур-Кутлуга. Мухаммед-султан прийшов до влади у тамерлановій державі на початку 30-х рр. XV ст. Очевидно, мова йде про хана Золотої Орди Улук-Мухаммеда, який протримався на троні аж до 1437 р. Саме в цей час, починаючи з 1427 р., у Криму виходить на першу роль Девлет-Берди, тобто Хаджи-Девлет-Гірей, ставка якого якраз і була в Солхаті-Криму.

Текст перекладено за виданням: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 210—212.

СПИСКИ БУДІВНИЧОГО СВІТУ

Мухаммед-султан, син Тимур-хана, сина Кутлуг-Тимура, за рішенням емірів сів після вбивства Борака на царський трон. У 834 р. [19.IX.1430 — 8.IX.1431] він послав з Дешта військо на Хорезм, і воно вчинило велике спустошення. Він зробив Крим [свою] столицею...

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС НЕНКЕДЖАН-ХАНИМИ

Гробниця цієї жінки знаходиться не на ханському кладовищі, але у Бахчисараї. Вона безцінна для розуміння давньої історії Кримського ханства. Датована вона 1437 р., тобто фактично періодом передісторії ханства. Похована там донька знаменитого хана Тохтамиша, який зіграв дуже помітну роль в історії Криму і Золотої Орди загалом. Нарешті, напис однозначно засвідчує: Ненкеджан-ханім була мусульманкою.

Текст перекладено за виданням: Бахчисарайские арабские и турецки надписи // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. II. — Одесса: Гор. типография, 1848. — С. 527.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС НЕНКЕДЖАН-ХАНИМИ

Ця гробниця знаменитої володарки Ненкеджан-Ханім, доньки Тохтамиш-хана, яка упокоїлась в місяці Рамазані, 814 р.

МЕНГЛІ-ГІРЕЙ

Кримський хан у 1466—1514 рр.; до влади прийшов з військовою допомогою Оттоманської Порти, за що визнав васальну залежність від неї, а територія від Кафи до колишнього Херсонеса (включаючи обшири князівства Мангуп) повністю увійшла до складу Туреччини. Свій трон передав старшому сину — Мухаммед-Гірею.

Наводимо декілька документів, пов'язаних з добою та іменем хана Менглі-Гірея. Перший з них — напис над входом у гробницю, споруджену Менглі-Гіреєм своєму батькові Хаджи-Девлет-Гірею у 1501 р.; другий — фрагмент з напису про спорудження Менглі-Гіреєм мечеті біля цієї гробниці; третій — про спорудження за його наказом медреси у 1500 р. Останній засвідчує увагу хана до релігійної освіти народу. Всі написи — з околиць Бахчисараю.

Тексти перекладено за виданням: Бахчисарайские арабские и турецки надписи // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. II. — Одесса: Гор. типография, 1848. — С. 524—528.

НАПИС НА ГРОБНИЦІ

Цю священну, упокійну і гарну гробницю наказав спорудити великий Хан, знаменитий Хакан, повелитель світу, Менглі-Гірей-хан, син Хаджи-Гірей-хана. 907 р.

НАПИС НА МЕЧЕТІ

Відвідання. Менглі-Гірей-хан.

НАПИС НА МЕДРЕСЕ

Це медресе, за поміччю Всеблагого Аллаха, наказав побудувати Менглі-Гірей-хан, син Хаджи-Гірей-хана; нехай подовжить Аллах царство його до скінчення віку. 906 р.

КАЗАНСЬКА ІСТОРІЯ

Анонімна художня оповідь про протистояння Московського царства і Казанського ханства, про розгром Казанського ханства у 1552 р. московитами в часи правління царя Івана Грозного. Сам твір створено у 1564–65 рр., і він набув великої популярності в Росії.

Твір важливий також і з погляду взаємин не лише Москви і Казані, але також їх обох з Кримським ханством і Туреччиною. Далі наводимо фрагмент, який засвідчує існування відчутного впливу Криму на життя Казанського ханства.

Описані події відбулися у 1521 р.; мова йде про боротьбу за владу між двома політичними групами. Першу з них очолював "цар Шигалей"; це — хан Шах-Алі, нащадок золотоординського роду Темир-Кутлуга. За допомогою Москви він посів владу в Казані у 1519 р. На чолі другої стояв "цар Сапкірей" — кримський калга-хан, тобто спадкоємець трону кримського хана Менглі-Гірея (1466–1513 рр.), хан Сафа-Гірей. Повстання місцевих феодалів і кримська підтримка вивели на ханський трон Сафа-Гірея у 1521 р.; його правління продовжувалось 21 рік, з перервами (1521–30, 1546–49). Політика його була ворожою щодо Росії, а в самому Казанському ханстві всі ключові посади обіймали кримські татари. Після смерті Сафа-Гірея в 1549 р. вони спробували утримати владу; формальним главою ханства був однолітній син Сафа-Гірея Утешим-Гірей, а регентшою при ньому — казанська цариця Сююн-Біке, дружина хана Сафа-Гірея. Фактично ж ханством правив улан Кошак, начальник кримських військових загонів, людина наближена до Сююн-Біке. У 1550 р., коли розклад сил знову перехилився на користь промосковської групи, Кошак подався з Казані у Крим, але був схоплений і страчений у Москві. У наступному, 1551 р., з Казані було вислано і Сююн-Біке з сином.

Текст перекладено за виданням: Казанская история / Подг. текста, Вступ. статья и прим. Г. Н. Моисеевой. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 65.

А цар Шигалей не прислухався до їхніх шановних слів, але всіх значних князів та мурз затворив у темницю і всіх потім піддав смертній карі. І почали його всі казанці не любити, і, порадившись таємно, послали декого в Крим, до Менглі-Гірея, і звідти привели собі царя, випросивши у нього [Менглі-Гірея] сина меншого, "по імені Сапкірей". І прийшло з ним у Казань багато кримських уланів, і князів, і мурз. І посадили його на царство на місце Шигалея. І повстали знову казанці на християн з новим своїм царем Сапкіреєм, і втретє посікли у Казані всю Русь, яка при царі Шигалей за три роки набрала силу. Вбили вірних Шигалею 5000 воїнів, забрали всю його царську казну, золото і срібло, і численні наряди його, і коней і всю зброю відібрали. Пограбували дім шановного московського воєводи, і дружинників його 1000 вбили. Лише двох, Шигалея та воєводу, за згодою казанців, цар Сапкірей помилював, заради царського походження, заради юності та благородства, коли в ньому великий розум. Бо ж цар Шигалей родом з великих ханів із Золотої Орди, з коліна Тахтамишевого, і через те цар Сапкірей не дав волі казанцям убити його і відпустив з Казані тільки з воєводою московським і 300 воїнами, що служили йому. І провели його у чисте поле, бідного і в одному одязі, на коні худому. І відпали казанці від великого князя по своїй волі жити з новим царем.

ФЕДОР ЗАГРЯЗЬКИЙ

Російський посол в Криму в середині XVI ст. Активно співпрацював на міжнародній ниві полагодження стосунків між Кримом та північними сусідами. Був свідком посилення військового протистояння між Запоріжжям і Кримом.

У фрагменті з листа мова йде про походи в Крим козаків під проводом князя Дмитра Вишневецького, а також кубанських військових загонів. Ця подія змусила хана Девлет-Гірея і відкласти запланований похід на Москву і перейнятися обороною і захистом власних земель. Сталося це у 1556 р.

Текст перекладено за виданням: Каргалов В. В. На степной границе. — М. Наука, 1974. — С. 143—144.

ЛИСТ ДО ЦАРЯ ІВАНА IV

Кримський хан збирався все літо, і у турецького султана проси допомоги, і чекав приходу на себе в Крим царя і великого

князя. А цієї осені на Покрову у нього Вишневецький князь Дмитро захопив Іслам-Кермен, і побив людей, і гармати вивіз до себе на Дніпро у свій город. А з другого боку черкеси п'ятигорські захопили два міста, Темрюк і Тамань, а зробили це князь Черкеський Тадзруй і князь Сибок з братами, які були у царя і великого князя у Москві.

ДЕВЛЕТ-ГІРЕЙ І

Кримський хан у 1551—77 рр., прийшов до влади після вбивства хана Сахіб-Гірея І, який був йому стриєм. Вже у 1552 р. організував свій перший похід на Росію, діставшись аж до Тули. Неодноразово військо під проводом Девлет-Гірея воювало із запорозькими козаками, очолюваними князем Дмитром Вишневецьким.

Наводимо фрагмент з ярлика, виданого ханом своєму вельможі, Аргінському бею Ягмурчи-Хаджи. Документ прикметний викладом соціальної структури кримського суспільства та проблем власності. Бей надавалися великі повноваження у володінні наданим йому краєм і людьми, але й відповідати він мав повністю за ввірене йому добро перед ханом. Документ датується 958 р. хіджри, тобто 1551 р. по християнському календарю.

Текст перекладено за виданням: Андреев А. Р. История Крыма. — М.: Межрегиональн. центр, 1997. — С. 99—100.

ЯРЛИК АРГІНСЬКОМУ БЕЮ ЯГМУРЧИ-ХАДЖИ

Девлет-Гірей хан. Слово моє. Володарю цього ханського ярлика, який приносить щастя, гордості високошановних емірів — Аргінському бею Ягмурчи-хаджи — надав я країну і слуг, якими розпоряджались його батьки і старші брати при наших високих батьках і братах, а також доручив йому, Ягмурчи-хаджи, особисто отримувати всі оброки і керувати ним [населенням], дотримуючись давніх звичаїв і законів. Велю, щоб старі, так і молоді з слуг його з'явилися до Хаджи-бея, виявили покірність і послух, і ні в якому разі не ослуhalися б його наказів. Щоб ні султани, ні інші бей і мурзи не зазіхали на зміни і не чинили перепон по володінню землями, які їм, Аргінським [беям], при ханах, батьках і старших братах наших слугували для хліборобства, сіножаті, зимівлі, випасання та утримання овець, — даний йому цей ярлик з доданням персневої печатки.

958 року у Бахчисарайі.

ТАТАРИ ТА ГЕНУЕЗЬКІ КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Генуя, один з європейських центрів Середньовіччя, активно оволодівала новими ринками збуту і територіями. Одним з найперспективніших був Чорноморський регіон. І не тільки своїми багатствами: ще була жива активна пам'ять про роль давньої України у продовольчому і ресурсному забезпеченні античних цивілізацій Європи.

Генуезці активно проникають в Крим всередині XIII ст. У 1266 р. хан Золотої Орди Менгу-хан передає їм у користування Кафу, яка згодом стала головним містом генуезців у Причорномор'ї. Територіальні володіння генуезців у Криму підтвердив у 1380 р. хан Тохтамиш. І діяльні апеннінці не забарилися: вони будують фортеці-факторії Матрегу (Тматорокань), Тану, Лусту (Алушту), Ламбардію (Ламбат), Партеніти, Сикіту (Нікиту), Лупико (Алупку), Форм (Форос) та інші. У 1357 р. вони захоплюють Чембало (Балаклаву), Солдайю (Судак), Боспор та інші стратегічні пункти. Генуезький світ у Криму процвітає...

Занепад почався після падіння Візантії: турки в 1453 р. захоплюють Константинополь, і їхні апетити ростуть: вони звертають свої погляди на північ Чорного моря. І, практично одночасно, свою незалежність втрачає і Кримське ханство, і до ніг переможця падає Кафа (1475 р.).

У розділі наведено фрагменти з творів різних авторів, які були очевидцями вивіщення і занепаду генуезьких колоній, їхніх непростих, але плідних взаємин з Кримським ханством, поневолення обох їх турками. Мова йде, насамперед, про трактати Іосафато Барбаро, Амброджо Контаріні, Гільбера де Ланнуа тощо. Самостійне значення має список генуезьких консулів Кафи, складений на початку XIX ст. відомим українським істориком Мазуркевичем. Все це засвідчує множинність культурних спільнот Криму навіть у ті часи, коли тут на провідне місце виходило Кримське ханство.

ГЕНУЕЗЬКІ КОНСУЛИ КАФИ

Середньовічна Генуя була одним із основних політичних та економічних центрів Європи. Її вплив, зокрема у вигляді торговельних та військово-адміністративних пунктів, поширювався на багато країн Середземномор'я.

та Чорномор'я. Генуезькі колонії у Північному Причорномор'ї тягнулись від Дунаю до Кавказу: Монкастро, Чембало, Солхат, Солдайя, Кафа, Боспоро, Тана, Бата, Матрега, Копа, Мапа, Каво-Буско, Севастополіс та інші. Вони справили значний вплив як на розвиток самої генуезької держави, так і на соціально-економічні процеси в Криму.

Першою генуезькою колонією в Криму була Кафа, де генуезці оселилися ще в середині XIII ст. З розвитком інших поселень Кафа стала торговельним, ремісничим та політичним центром генуезців у Причорномор'ї. Узбережжя від Кафи (Феодосії) до Чембало (Балаклави) дістало назву "капітанство Готії", і його осібність підтверджували кримські хани, включно з Тохтамишем, який у 1380 р. уклав з генуезцями мирний договір. Тривало це аж до 1475 р., коли Кафа була розгромлена турками, після чого доба генуезців в Криму згасає.

З 1260 по 1475 рр. Кафою управляли консули. Вони присилались з Генуї, як правило, на один рік. Очевидно, це робилось як з метою зберегти постійний контроль метрополії над колонією, так і уберегти правителів Кафи від зловживань та властолюбства. Докладну роботу по укладанню якомога повнішого списку правлячих у Кафі консулів виконав відомий історик М. Мазуркевич. У своїх висновках він спирався на узагальнення італійського абата Гаспара Луїджі Одеріко, який у 1792 р. склав список з 56 консулів, а також на власні пошуки в Генуезькому архіві, зокрема, у т. зв. "Банку св. Георгія". Всього дослідник віднайшов дані про правління у Кафі 69 консулів. Подаємо список консулів М. Мазуркевича, із зазначеннями у дужках початку і кінця правління. Зрозуміло, що дати наведені за старим стилем.

Текст перекладено за виданням: Мазуркевич М. Генуэзские консулы города Кафы // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. III. — Одесса: Гор. типография, 1853. — С. 352—355.

СПИСОК ГЕНУЕЗЬКИХ КОНСУЛІВ КАФИ

Роки	Імена консулів	Початок і кінець правління
1289	Паоліно Дорія	
1316	Конрадо де Роксіо	
1339	Петрано де Лорто	
1342	Дондидіо де Джіусто	
1353	Готтифредо де Зоали	
1357	Леонардо Мантальдо	
1365	Бартоломео де Жакопо	
1374	Аймоне де Гримальді	10.IX.1373 — 11.X.1374

Роки	Імена консулів	Початок і кінець правління
1375	Еліано де Камилла	
1380	Джіанноне дель-Беско	— 10.III.1381
1381	Джіаннісіо де Мари	11.III.1381 — 10.III.1382
1382	Пьетро Кацано чи Газано	11.III.1382 —
1383	Меліадуче Катанео	
1384	Джіакомо Спинола,	
1385	Бенедетто Гримальді,	
1387	Джіованні деллі Інноченті	
1391	Ніколао Джіустинаїні Банка	
1392	Еліано Чентуріоні Беккініоні	
1399	Антоніо де Марині	
1404	Константино Леркарі	
1409	Джіакомо Доріа	— 8.VII.1410
1410	Джорджіо Адорно	9.VII.1410 — 24.X.1411
1411	Антоніо Спинола	25.X.1411 —
1412	Антоніо Спинола	
1413	Паоло Леркаро	
1415	Баттиста де Франкі	
1418	Леонардо Каттанео	
1419	Квіліко Джентіле	
1420	Манфредо Саулі	8.VII.1420 — 7.VII.1421
1423	Джеронімо Джіустинаїні	9.X.1422 —
1424	Баттиста Джіустинаїні	
—	Антоніо Каваніна	
1425	Пьетро Фієски граф ді Лаванья	8.X.1424 — 7.X.1425
1426	Франческо де Вівальді	8.X.1425 —
1427	Пьетро Бонденаро	
1428	Габріеле Джіустинаїні	
1429	Луїджі Сальваго	
1434	Баттиста Фернарі	
1438	Паоло Імперіале	
1441	Теодоро Фієски	14.III.1441 — 13.III.1442
1446	Джіованні Навоне	13.VI.1446 —
1447	Антоніотто де Франкі	
1448	Антоніо Марія Фієски	Помер на посаді
1449	Теодоро Фієски	1448 —
1450	Джіованні Джіустинаїні	1449 —
1453	Боруеле де Гримальді	
1454	Деметріо де Вівальді	24.I.1453 —
1455	Томассо де Домокульта	25.IV.1455 — 9.XII.1456

Роки	Імена консулів	Початок і кінець правління
1456	Антоніо Леркаро	10.XII.1456 — 9.XII.1457
1457	Даміано де Леоне	10.XII.1457 — 29.VIII.1458
1458	Бартоломео Джентіле	30.VIII.1458 —
1459	Мартіно Джіустиніані	1459 — 29.VIII.1460
1460	Лука Сальваго	30.VIII.1460 —
1462	Рафаелло Леркалі	
1463	Джирардо Ломелліно	1.I.1463 — 7.XII.1463
1464	Бальдассаре Дорія	8.XII.1463 — 3.XI.1464
1465	Грегоріо де Реца	12.XI.1464 — 11.XII.1465
1466	Джіованні Ренціо делла Кабелла	12.I.1467 —
1467	Калочеро (Калокіо) де Гвіцольфі	— 12.I.1467
1468	Джентіле де Камілла	1.II.1468 — 29.II.1469
1469	Карло Чиконья	1.III.1469 — 31.III.1479
1470	Алаоне Дорія	1.IV.1470 —
1471	Філіппо Кіавройя	
1472	Джіофредо Леркаро	
1473	Баттиста Джіустиніані де Оліверіо	
1474	Антоніотто делла Кабелла	
1475	Оберто Скварчіафіко	
—	Джуліано Джентіле	
—	Галеаццо де Леванто	

ГІЛЬБЕР ДЕ ЛАННУА

Аристократ, дипломат, мандрівник і письменник; народився у знатній фландрійській родині у 1386 році, помер 22 квітня 1462 року. Свою кар'єру починав як радник і камергер герцога Бургундського; з 1416 року був губернатором міста Еклюза; один з перших став (у 1429 році) кавалером ордена Золотого Руна. Де Ланнуа виконав за своє життя низку важливих дипломатичних доручень французьких та англійських королів, завдяки чому побував у багатьох країнах Європи, Азії та Африки.

У 1421 році, за дорученням французького короля Карла VI та англійського Генріха V, де Ланнуа мав дістатись Константинополя і передати пропозиції цих королів візантійському імператору щодо об'єднання східної (грецької) та західної (римської) гілок християнства; у цей час у Візантії правили імператори Мануїл та його старший син Іоанн. Цю дорогу посол здійснив через Польщу, Україну, Валахію і Молдавію, Татарію, Крим і Кафу; попередній намір вирушити через Дунай та турецькі володіння був відкинтий через смуту в країні після смерті султана Магомеда I: його спадкоємець Мурад II мусив утверджувати своє право на престол у боротьбі з

двома Мустафами — братом і дядьком. Через цю обставину де Ланнуа близько познайомився з життям українців, татар, генуезців та інших народів Причорномор'я, залишив нам живі свідчення про той далекий час. Подаємо найцікавіші фрагменти щодо цього.

Де Ланнуа докладно описує свої гостини у великого князя Вітольда, тобто видатного політика Вітовта, активна діяльність якого тривала з 1382 по 1430 рр. У ці часи кримський улус Золотої Орди постійно вишукував шляхи і можливості до власної незалежності і в цій справі пробував спертись на міць Литовської Русі. Саме за часів Вітовта татари зреклись т. зв. "історичних прав" на руські землі на користь Русі; сам Вітовт зводив на ханський престол своїх спільників: про це згадується, наприклад, у 1416 році, коли він коронував одного з претендентів у Києві ("Кодекс Вітовта"); у 1420-х роках він підтримував Девлет-Бірди. Саме про останнього, очевидно, пише де Ланнуа, як про "друга і слугу" князя Вітовта. Де Ланнуа одним із перших у літературі згадує цікаву етнографічну групу "литовських татар", з яких вийшов не один чільний діяч раннього Кримського ханства.

Де Ланнуа мандрував через Львів, Кременець, Кам'янець, Молдавію та Валахію (турецьких васалів). У Манкастрі, тобто Білгород-Дністровському, пограничній землі між Литовською Руссю і Татарією, посол вже збирається в подорож до Кафи. Через степ він дістався до Дніпра, переправився через нього і рушив на Перекоп; тут він дізнався, що "імператор Солхатський", тобто кримський хан, помер; після цього в Криму розгорілась боротьба за владу між ставлеником Золотої Орди і місцевим претендентом, очевидно, ханом Хаджи-Гіреєм. Кримські татари підтримували останнього, і самого де Ланнуа не раз рятувало те, що вони бачили у ньому посла від Вітовта. Далі де Ланнуа проїхав повз Солхат, столицю Криму, і дістався до Кафи, де його гостинно зустріли генуезці. На венеціанських галерах, які рухалися з Тани, що в гирлі Дону, посол дістався до Константинополя, де і виконав свою місію до василевса, тобто передав йому листи і дарунки європейських королів.

Таким чином, Гільбер де Ланнуа відвідав Крим у важкі часи розпаду Золотої Орди і фактичного зародження незалежної держави на Кримському півострові. Так, це було двадцять років до 1443 р. Але вже була боротьба між Улуг-Мухаммедом та Девлет-Берди за верховенство серед татар, було захоплення Криму ханом Девлет-Берди, було входження кримської держави в союзницькі відносини зі східноєвропейськими сусідами та генуезцями. Саме з допомогою литовських князів Хаджи-Гірей, після десятилітнього "сидіння" в Литві після поразки, оволодіває ханським тронном. Але це буде в майбутньому, а французький посол описав Крим у переддень створення незалежного Кримського ханства, і в цьому його непересічне значення перед історією.

Текст перекладено за виданням: Путешествие Гильберта де Ланнуа по Южной России в 1421 г. Ф. Брунна. — Одесса: Гор. типография, 1858. — 33 с.

ПОДОРОЖ І ПОСОЛЬСТВО ПАНА ГІЛЬБЕРА ДЕ ЛАННУА,
КАВАЛЕРА ЗОЛОТОГО РУНА, ВОЛОДАРЯ САНТА,
ВІЛЛЕРВАЛЯ, ТРОНШИЄННА, БОМОНА І ВАГЕНА
У 1399–1450 РОКАХ

Звідти [зі Львова] я вирушив у інше місто в Русі, зване Белз, до княгині Мазовецької, яка мене прийняла з пошаною і прислала в мою квартиру всілякі припаси; вона була сестра короля польського [князя Ягайла]. Через руське пониззя я подався до князя Вітольда, великого князя і короля литовського, якого застав у Кам'янці [Кросно чи Кременець], в Русі, разом з дружиною княгинею [Юліаною] і у супроводі татарського хана і багатьох інших князів, княгинь і рицарів. Тому князю Вітольду я передав мирні грамоти від обох королів [Карла VI і Генріха V] і дарунки від англійського короля. Той володар виявив мені також велику шану і гостину, дав мені три обіди і саджав мене за свій стіл поруч зі своєю дружиною — княгинею — і сарацинським ханом Татарії: [ось] чому я бачив і м'ясо, і рибу на столі у п'ятницю. І був там татарин з довгою, нижче колін, бородою, закутаний у наголовник. І за урочистим обідом, даним ним [Вітольдом] послам Великого Новгороду і королівства Псковського, вони, цілуючи землю перед столом, піднесли йому багато чудових дарунків, а саме: хутро куниць, шовковий одяг, шуби, хутряні шапки, зуби риб'ячі [ікла моржа], золото, срібло — до шістдесяти видів дарунків; він взяв дарунки Великого Новгороду, а псковські — ні, навіть не захотів їх бачити з причини ворожості [Пскова]. Цей князь дав мені перед від'їздом моїм такі листи, які були мені потрібні, щоб з їхньою допомогою проїхати через Туреччину; [вони були] написані по-татарськи, по-руськи і по-латині; він мені також дав у провідники двох татар і шістнадцять чоловік руських і волохів; втім, він мені сказав, що я не зможу перебратися через Дунай по причині війни, яка скрізь точиться в Туреччині після смерті [султана Магомеда I, помер навесні 1421 р.]. Він був у союзі з королем польським і татарами проти короля Угорщини.

При від'їзді він дав мені дві шовкові одежини, звані шубами і підбиті соболями, чотири шовкові скатерки, чотирьох коней, чотири шишаки його двору і десять вишитих наголовників, чотири пари руських мішків, лук, стріли і сагайдак татарський, три сумки, розділені на чотири поля і вишиті, сто золотих червінців і двадцять п'ять срібних циклів [гривень], вартість яких сто червінців. Золота і срібла я не хотів брати і повернув йому, тому що він саме в цей час уклав союз з гуситами [у 1421 р.] проти нашої віри. А дружина його, княгиня, прислала мені золоту стрічку і велику татарську монету для носіння на шиї, як ознаку її двору. Також згаданий князь дав

моєму герольду коня і шубу, підшиту куницями, капелюха із знаком його двору, два срібних цикли [гривні] і шість з половиною червінців. Моєму секретарю, по імені Ламбен, якого я відіслав назад до англійського короля, він дав шубу, тобто шовковий одяг, підшитий куницями, і капелюх його двору; п'ятьом шляхтичам, які знаходились коло мене, він дав кожному по шовковому покривалу.

Князь і княгиня руські, з його почту, також дали мені чудовий обід і пару вишитих руських рукавиць. Я також отримав від його рицарів інші дарунки, а саме: наголовники і рукавиці, підбиті куницями, і татарські ножі, особливо від Гедигольда, начальника Плюя [?], на Поділлі; у згаданого Вітольда я пробув дев'ять днів, а потім поїхав.

З Кам'янця я повернувся у Лемберг [Львів], до якого п'ятдесят миль; так далеко відхилився я від свого шляху, щоб знайти згаданого князя Вітольда. А з Лемберга, через гірську Русь, подався я на Поділля, в інший Каменець, який має чарівне розташування і належить згаданому князю; там я застав рицаря, старосту Поділля, по імені Гельдигольд, який мене багато пригощав, люб'язно обдарував, давав свої припаси і гарні обіди. Звідти я рушив по Малій Валахії, через великі пустелі, і зустрів воєводу Александра, господаря згаданої Валахії і Молдавії, у селі йому належному, званому Козял [Каушани]; він повідомив мені достовірні і ще точніші звістки про смерть турецького султана і суцільні у тім краї війни, як у грецькій стороні, так і у Туреччині, за рукавом св. Георгія [Константинопольською протокою], і що там було троє вельмож, кожен з яких хотів стати імператором, і що мені ніяк не можна буде перебратися за Дунай, тому що ні в кого з його людей не вистачило б сміливості мене туди провести і переправити. Через це я змушений був відмінити намір проїхати через Туреччину і вирішив поїхати сухим шляхом в Кафу, для того щоб об'їхати берегом Великого моря [Чорного моря]. На прощання із згаданим господарем Валахії я отримав від нього коня, конвой, товмачів і провідників, і вирушив через великі пустелі згаданої Валахії, тяглістю понад чотириста миль, і прибув до укріпленого міста і порту біля згаданого Великого моря, званого Манкастро чи Білгород, де живуть генуезці, валахи і вірмени. Туди ж, у цей самий час, при мені, прибув згаданий вище губернатор Поділля Гельдигольд для того, щоб на одному з берегів ріки [Дністра] заснувати і спорудити собі замок, який князем Вітольдом був збудований менше, ніж за місяць, у пустельному місці, де немає ні лісу, ні каміння; але згаданий губернатор привів двадцять тисяч чоловік і чотири тисячі возів, навантажених камінням і лісом.

При в'їзді вночі у згадане місто Манкастр я і мій драгоман [перекладач] були схоплені розбійниками; мене кинули на землю, пограбували, навіть били і важко поранили у руку; а найгірше — мене

оголили до сорочки і прив'язали до дерева; у такому стані я провів цілу ніч коло берега великої ріки, званої Дністер, у великій небезпеці бути вбитим чи утопленим; дякуючи Богу, вранці мене відв'язали, і я від них врятувався голим, яким був, тобто в одній сорочці, і прийшов у місто живим. У той самий день прибули інші мої люди, залишені мною на ніч у степу, тому що я поїхав наперед відшукати їм помешкання. Я втратив від 100 до 120 червінців та інші речі, однак потім я звертався до згаданого воєводи Александра до тих пір, поки злодії, дев'ять чоловік, були вліпмані і мені видані з мотузкою на шиї, з наданням мені права смертно карати їх; але вони повернули мені мої гроші, і тоді я, Бога ради, просив за них і врятував їм життя.

З Манкастра я відправив частину моїх людей, речей і коштовностей морем на судні в Кафу, а сам з іншими [людьми] вирушив сухим шляхом з Валахії туди ж через великий степ Татарії, по якому їхав 18 днів, і переправився через Дністер і ріку Дніпро, біля якого я знайшов татарського хана, друга і слугу князя Вітольда, а також велике татарське селище, яке належить згаданому Вітольду: чоловіків, жінок і дітей — вони не мали будинків, жили на голій землі. Згаданий хан, по імені Жамбо, дав мені багато осетрів і ліпаків [сушеного гною як палива], щоб їх варити, і гарно мене годував. Потім його татари за його наказом переправили мене з моїми людьми і волами дивним способом через ріку, яка мала милу завширшки, на маленьких човниках з одного куска дерева. Але через два дні, після того, як я з ним розлучився, зі мною сталося велике лихо, бо я втратив всіх моїх коней і людей: товмачів, татар і провідників, числом до 22; вони пропадали цілу добу через те, що декілька диких і голодних вовків вночі зайняли моїх коней, коли я спав у пустельному лісі, і мої люди переслідували їх майже три милі; але наступного дня, дякуючи ласці Божій і даній мною і людьми, які ще були при мені, обітниці здійснити багато благочестивих подорожей, ми знайшли всіх згаданих товмачів і провідників, за винятком одного татарина, вельми чесною людини, який гнався за моїми кінями доти, доки, за дивним випадком, він їх усіх відшукав завдяки одному лише жеребцю і кобилі, які паслися вдвох; татарин сів на першого [коня] і подався шукати інших; цей татарин звався Грзоїлос і був одним з моїх провідників; він досить чесно мені служив, бо якби він по тому, як відшукав моїх коней, захотів схитрити і украсти їх, замість того, щоб вчинити так, як він вчинив, привівши їх до мене, то всі ми загинули б у згаданих лісах і великих степах, бо ми знаходилися [на відстані] понад сім днів шляху від найближчого населеного міста.

Коли ми рушили далі, то незабаром зі мною сталися ще інші пригоди. На шляху до татарського володаря, який жив у Кафському степу на відстані одного дня [шляху], іменувався імператором Сол-

хатським і був другом згаданому Вітольду і до якого я йшов, щоб бачити його державу як посол і з дарунками від Вітольда, після проведеного переходу потрапили ми на засідку з 60—80 кінних татар, які з очерету зненацька напали на мене і хотіли мене взяти в полон. Справа була в тому, що згаданий імператор Солхатський щойно помер і що ці татари були у великій сварці з татарами великого хана, імператора Орди, щодо призначення нового імператора, тому що кожен хотів свого, і всі у цій країні були обурені і озброєні, через що і я знаходився у великій небезпеці. На щастя у цей день я і мої люди носили на собі капелюхи і знаки служби Вітольда, а татари, які знаходилися у засідці, були з людей старого імператора Солхатського, який помер і був раніше у великій дружбі із згаданим Вітольдом. Тому вони мене відпустили, взявши за це багато дарунків: у золоті, срібні, хлібі, вині і куницях, які я їм дав, — і провели мене кругом по іншій дорозі так, що я уник зустрічі з іншими озброєними людьми і прибув у Самітт [місто біля Солхата] до воріт, що на протилежному боці від міста Солхат; [сюди] я тільки зайшов, щоб сказати, що був там, не входячи туди і не відпочиваючи; всю цю ніч я їхав верхи і приїхав у Самітт, а потім у Кафу, приморський порт і місто, укріплене потрійними стінами; [це місто] лежить у Татарії, коло Великого моря, і належить генуезцям. Генуезці мене зустріли гідно і пригощали; і прислали мені в дарунок чотири кошики з цукерками, чотири факели, сто воскових свічок, бочечку мальвазії та хліб, і відвели для мене особливу квартиру в місті. Тут я доклав усіх старань до збору відомостей і відшуканню провідників і товмачів для об'їзду Великого моря, щоб таким чином здійснити сухим шляхом подорож у Єрусалим; бо я доти їхав весь час сухим шляхом і не міг переправитися через Дунай; виявилось однак, що не було ніякої можливості, ні засобу переправитися через великі пустелі, через землі, залюднені народами різного племені і релігії; тому я там продав своїх коней і відшукав протягом дев'яти днів чотири венеціанські галери, які прибули з Тани, на яких я повернувся в місто Перу і Константинополь. Там я знайшов старого імператора Мануїла і молодого імператора, його сина Іоанна, яким я приніс дарунки англійського короля, як і мирні грамоти Франції і Англії; я виконав доручене мені посольство від імені обох королів стосовно миру і їхнього бажання прискорити з'єднання церков римської і грецької...

АМБРОДЖО КОНТАРІНІ

Венеціанський дипломат, походив із старовинної патриціанської родини. Найпомітнішим його завданням було посольство до перського шаха

Узун Хасана. Саме в контексті цієї місії Контаріні здійснив подорож по низці країн Європи та Азії у 1474–77 рр., враження від якої він і описав у своєму нотатнику "Подорож у Персію".

Цьому завданню передували напружені міжнародні обставини. 10 серпня 1473 р. турецький султан Мухаммед II завдає поразки в Малій Азії перському війську на чолі з шахом Узун Хасаном, союзником Венеції, і змушує його відступити у Персію. Венеція одразу реагує на зміну політичних реалій і посилає в Персію досвідченого і авторитетного політика і дипломата Іосафата Барбаро із загоном солдат, вантажем зброї та іншим цінним спорядженням. Та Барбаро вирушає морським шляхом, має доручення до інших правителів і — затримується в дорозі. Тоді Венеція приймає рішення відрядити ще одного посла, але на цей раз сухопутним шляхом. Ним і став Амброджо Контаріні, який до Персії добирався через Аугсбург, Нюрнберг, Познань, Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси, Перекоп, Кафу, Грузію, Вірменію, аж до Тебриза; на зворотньому шляху посол довго затримався у Москві (вересень 1476 — січень 1477) і лише в квітні 1477 р. повернувся у Венецію. Історики дипломатії практично одноставні в тому, що як посол Контаріні успіху не мав: Узун Хасан більше схилився до обговорення проблем із досвідченим венеціанцем Барбаро. Але слід мати і об'єктивні обставини часу, а саме: активне утвердження Оттоманської Порти як тогочасного політичного лідера.

Наводимо фрагменти з твору Контаріні, пов'язані з його перебуванням у Криму. Їхав він разом з литовським послом до хана і з татарами зустрівся вже в районі Черкас, 15 травня 1474 р. Потім вони подолали Дніпро, степ, проїхали Перекоп; далі посол Литви поїхав до ставки хана, а посол Венеції — у Кафу. В Кафі Контаріні був з 26 травня по 3 червня 1474 р., звідси він морем рушив далі, на Кавказ. Таким чином, Контаріні був у Кафі, цій осередковій генуезькій колонії в Криму, за рік до її взяття і зруйнування турками. Це — чи не найостанніше свідчення про її стан перед трагедією.

Контаріні в Кафі веде себе майже конспіративно (переховується вечами, не виходить з дому тощо). І це зрозуміло: адже він венеціанець, а Генуя активно бореться з Венецією за першість на Чорному морі. Та все ж пильне око посла фіксує, що це багате місто, що населене воно людьми різних національностей, що там багато церков і кораблів. Хоча Контаріні турбується переважно про те, як би залишитись непоміченим генуезцями, але він не пише про якісь загальні тривожні обставини — війни, чвари, голод тощо. Отже, ще за рік до свого падіння Кафа являла собою велике, багате і впорядковане місто. За деякими історичними свідченнями, воно в цей час нараховувало (разом з околицями) майже 140 тисяч населення.

Контаріні згадує "замок під назвою Керкер", куди повернув литовський посол. У той час саме там була ставка хана Менглі-Гірея. Це місто Кирк'єр, яке знаходилося приблизно на тому самому місці, де пізніше виникло Чуфут-Кале. Таким чином, Контаріні змальовує реальне і мирне співісну-

вання етнополітичних утворів татар і генуезців, оскільки не вказує на будь-яке напруження між ними.

Текст перекладено за виданням: Барбаро и Контарини о России / Вступ. статьи, подгот. текста, пер. и комент. Е. Ч. Скржинской. — Л.: Наука, 1971. — 275 с.

ПОДОРОЖ У ПЕРСІЮ

§ 5. ...Ми вирушили з Києва 11 травня [1474 р.]. Я рухався на возі, у якому їхав аж до цих місць ще з тих пір, як ми покинули короля [польського], тому що у мене боліла гомілка і я не міг сидіти на коні. 13 числа ми прибули у селище, під назвою Черкаси, також підпорядковане тому королю. Тут ми залишились до 15 травня, коли посол взяв, що татари прийшли до Черкас. У супроводі цих татар ми виїхали і вступили у пустельний степ.

Потім, 15 числа, ми наблизились до вже згадуваної ріки, яку нам треба було перетнути. Ця ріка відділяє Татарію від Русі, [звідси прямують] у бік Кафи. Завширшки ріка понад милою; вона дуже глибока. Татари взялись рубати дерева і зв'язувати їх разом, а згори клали гілляки, і на них вони поклали наші речі. Потім татари увійшли в ріку, тримаючись за шиї коней, а ми прив'язали їх за хвости [до плоту] мотузками, які були припасовані до цих плотів. Всі ми сіли на них і погнали коней рікою, яку з божою поміччю і перетяли неушкодженими. Пропоную майбутньому читачу уявити собі величину небезпеки; я, зрештою, не знаю, що могло бути страшнішим від цього!

§ 6. Ми переправились на протилежний берег і зійшли на землю, привели до ладу своє майно і увесь той день залишались там разом з татарами. Деякі із проводирів напружено мене розглядали і перемовлялись між собою. Нарешті ми знялись з берега тієї ріки і рушили в дорогу пустельним степом, що потягло за собою всілякі труднощі. Коли ми проходили лісом, посол через свого товмача звелів сказати мені, що татари вирішили відвезти мене до свого хана; вони казали, що не можуть вчинити інакше і дозволити, щоб така людина, як я, пройшла у Кафу, не завітавши до їхнього хана. Я відчув великий неспокій, коли почув такі речі; я довірливо звернувся до перекладача [литовського посла], прохаючи його пригладити те зобов'язання, яке було дане паном Мартином [київським воєводою] на виконання волі польського короля, і пообіцяв йому шаблю. Він виявив бажання заспокоїти мене: повернувся до свого посла, передав йому мої слова, а потім всівся з татарами; почав з ними пити і своїми словами запевнив їх, що я генуезець; так він

владнав справу з поміччю 15 дукатів. Однак я, поки не взяв це, дуже хвилювався.

§ 7. Вранці ми поскакали і їхали так до 24 травня з численними труднощами, навіть один день і одну ніч були без води. Потім прибули до такого місця, де згаданому послу і татарам належало повернути на шлях до хана, який знаходився у замку під назвою Керкер [Чуфут-Кале]. Посол дав мені одного татарина для супроводу, який повинен був довести мене до Кафи...

Ми йшли далі з нашим проводирем-татарином і ввечері стали на відпочинок у степу, посеред декількох татарських возів з їхнім повстяним накриттям. Раптом навколо нас з'явилося багато татар, які намагалися дізнатися, хто ми такі. Коли наш проводир сказав, що я генуезець, вони запропонували нам кислого молока.

§ 8. Вранці, ще до світанку, ми рушили звідти і ввечері 26 травня [1474 р.] вступили у місто Кафу із співом *Te deum*, дякуючи господу богу, який зберіг нас серед таких великих тривог. Нас потайки відвели у якусь церкву, і я послав свого перекладача відшукати нашого [венеціанського] консула; той одразу прислав свого брата, який сказав мені, що треба дочекатись пізнього часу, щоб непомітно перейти в один його будинок в межах міста. Так ми і вчинили. В належний час ми увійшли в дім консула, де нас зустріли з повагою і де я зустрів мессера Поло Оньїбена, посланця нашої вельможної синьорії, який виїхав [з Венеції] за три місяці до мене.

Я не можу докладно розповідати про стан міста Кафи, тому що залишався майже неперервно в стінах дому, щоб не бути поміченим; лише скажу про дещо, що вдалося побачити і почути. Місто це розташоване на Великому морі; воно густо населене людьми різних національностей і, за чутками, вельми багате.

§ 9. Поки я жив у цьому місті, маючи намір вирушити у Фасо [місто в гирлі Ріоні], я найняв корабель, який знаходився у Забаському [Азовському] морі; патроном [капітаном] його був Антоніо ді Вальдата. Я домовився, що приїду на коні, знайду цей корабель і рушу у плавання. Але після того, як я це все влаштував, мені був запропонований інший проект одним вірменином по імені Морак (він був у Римі як посол Узун Хасана) і ще одним старим вірменином. Вони сказали, що, замість того, щоб висідати у Фасо, мені варто було б висісти в іншому місці, яке зветься Ла Тина; воно віддалене майже на сто миль від Трапезунда, який тепер належить туркам. Вийшовши там, ми одразу осідлаємо коней, і через чотири години — як вони обіцяли — я буду вже в замку якогось Аріаама, підданця Узун Хасана. Вони також дали мені зрозуміти, що в цій Тині не було інших замків, що належали грекам, і тому, поза сумнівом, я в повній безпеці досягну згаданого замку. Мені ні з якого боку не подо-

балась ця пропозиція, але мене дуже умовляв і консул, і його брат, тому я, хоча й вельми неохоче, погодився.

§ 10. Ми виїхали з Кафи 3 червня 1474 р.; зі мною подався і консул; наступного дня ми прибули до місця постою корабля, який був найнятий за 70 дукатів, але через зміну напрямку довелося платити 100 дукатів. Мені сказали, що в тому місці, де я збираюсь зійти, не можна знайти коней, і тому я навантажив дев'ять коней на цей корабель, маючи на увазі потреби проводирів, а також необхідність везти з собою харчування по країні мингрелів і по Грузії. Коли були повантажені коні, ми — це було 16 червня — підняли вітрила і пішли у Велике [Чорне] море. Ми плили у бік згаданої Тини, і вітер нам сприяв.

ІОСАФАТ БАРБАРО

Венеціанський дипломат, політичний діяч, письменник, походив із знатного роду. Народився не пізніше 1413 р. У 1436 р. подався у тривалу подорож в Тану, венеціанську колонію у гирлі Дону, де пробув 16 років. Повернувшись на батьківщину, Барбаро увійшов до кола правителів республіки, виконував важливі дипломатичні місії в Далмації, в Албанії, в Персії, нерідко поєднуючи їх (як в Албанії) з обов'язками військового зверхника венеціанської армії. Дуже тривалим як посла було відрядження Барбаро до Персії (1473–79 рр.), особливо важливе для Венеції з огляду на активізацію Османської Порти і бажання мати Персію союзником у боротьбі проти турків. Після повернення з Персії Барбаро керує ("капітанствує") провінцією Полезіне, успішно відновлюючи її після війни з Феррарою. До кінця свого життя Барбаро залишався радником венеціанського дожа; помер Барбаро у 1494 р. і був похований в монастирі св. Франческо делла Вінья.

Свої враження від мандрів і життєві роздуми Барбаро виклав у двох "Подорожах" — до Тани і в Персію, які він писав між 1488 і 1492 рр., в часи правління дожа Агостіно Барбаріго. Вперше вони були надруковані у 1543 р. і з тих пір неодноразово перевидавалися і перекладалися. З цих творів особливе значення для розуміння давнього минулого України і Криму має "Подорож до Тани".

Венеція і Генуя, дві наймогутніші середньовічні італійські республіки, активно змагались між собою за першість у Європі. Зоною зіткнення їхніх інтересів став і Азово-Чорноморський регіон, де обидві країни мали важливі політичні та торговельні інтереси. Перемагала то одна, то інша сторона, аж поки за Німфейським договором 1261 р. візантійський імператор Михаїл VIII Палеолог закріпив за генуезцями виключне серед "латинян" (крім пізанців) право плавання у Чорному морі. Згодом у цей басейн були допущені і венеціанці, але домінуючого статусу генуезців вони вже не

могли похитнути. Єдиним реальним конкурентом численним колоніям останніх було, ледь не єдине, але дуже впливове, венеціанське місто Тана у гирлі ріки Дон. В чомусь Тана навіть мала переваги (порівняно з генуезцями), особливо в сфері торгівлі, оскільки безпосередньо контактувала з територією Золотої Орди, яка простягалася часами аж до Китаю. Саме в цьому місті пробував проявити себе як купець молодий венеціанець Іосафат Барбаро.

Далі наводимо фрагменти з цього твору, у котрих відображено складні події в Криму, зокрема в Кафі, у складному 1475 р. Сам Барбаро не був їх безпосереднім свідком: у той час він — посол Венеції у Персії; але зате мав змогу дізнатися про подробиці взяття Кафи турками від іншого генуезця, уродженця Кафи Антонія Гваско, який сам був у обложеному місті, потім подався у Тебриз і прожив у домі Барбаро три місяці.

У 1475 р. Кафа була наймогутнішим містом у Криму. Барбаро окреслює її становище і впливи генуезців в цілому; окремо він вказує на володіння та міста кримських татар. До речі, сам Крим Барбаро іменує "островом Кафа", постійно беручи цей вираз у лапки, знаючи, що насправді — це півострів, розділений з материком пересипом Цукала, тобто Перекопом. Окремо Барбаро пише про готів та аланів, "плід" їхнього тривалого контакту — готаланів. Цікаво, що ще у XV ст. готи зберегли свою мову: вони розмовляють "по-німецьки", зауважує Барбаро, і є християнами. Очевидно, мова йде про князівство Феодоро чи Кримську Готію, де готи не втратили власної ідентичності.

У боротьбі за Кафу зіткнулися інтереси Порти і Золотої Орди. У цьому зв'язку Барбаро згадує Менглі-Гірея, тобто хана Менглі-Гірея, яким він став у 1468 р. У 1474 р. його розбив золотоординський хан Ахмед і посадив на кримський трон свого сина Джанібєка. Згаданий у тексті Еміналбі — очевидно, Еменек, глава роду Ширінів, які також активно боролись за першість у Криму. Менглі-Гірей рушає до Туреччини, заручається підтримкою султана в обмін на генуезькі міста і території, знову збирає в Криму своїх прихильників і, разом з ескадрою Кедук-паші, оволодіває Кафою. І хоча на цьому протистояння Менглі-Гірея та Джанібєка не припинились, з політичним впливом християнських центрів у Криму було покінчено.

Барбаро у своїх описах був досить точний. Для повнішого розуміння його викладу слід мати на увазі, що "точкою відліку" Барбаро, як правило, мав Тану. Тому, коли він писав, що за Кафою знаходяться Готія та Аланія, то мав на увазі гірський Крим та західну частину його рівнини; так само не слід дивуватися, коли венеціанець пише, що Еліче, тобто Дніпро, знаходився за Кафою десь через "сорок миль".

Текст перекладено за виданням: Борборо и Контарини о России / Вступ. статьи, подгот. текста, пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. — Л.: Наука, 1971. — 275 с.

ПОДОРОЖ ДО ТАНИ

§ 4. У 1436 році я здійснив свою подорож до Тани, де рік за роком і залишався протягом цілих шістнадцяти років. Я об'їздив ті краї, як по морю, так і по суші, старанно і з цікавістю.

§ 5. Рівнина Татарії постає для людини, яка стоїть посередині, у таких межах: зі сходу вона має ріку Ледиль [Волгу]; із заходу і з північного заходу — Польщу; з півночі — Русь; з півдня, там, де землі звернені до Великого [Чорного] моря, — Аланію, Куманію, Газарію; останні країни всі межують із Забакським [Азовським] морем. Отже, рівнина ця простирається між названими межами.

§ 6. Для того, щоб мене краще зрозуміли, я поведу оповідь, рухаючись вздовж Великого моря, частково по його узбережжю, частково по більш глибоко розташованих землях, аж до ріки Еліче [Дніпра], яка знаходиться вже за Кафою, приблизно в сорока милях від неї. Перейшовши цю ріку, йдуть у напрямку до Монкастро [Білгород-Дністровського]. Там знаходиться Данубій, найуславленіша ріка...

§ 45. Повертаючись ще раз до Тани, я переходжу ріку, де раніше була Аланія, як я сказав про це вище, і рухаюсь праворуч вздовж берега Забакського моря, йдучи вперед, аж до "острова Кафи" [Криму]; тут я знаходжу смужку землі, яка тягнеться між [цим] "островом" і материком [Перекоп], подібно до пересипу в Мореї, звану Цукала. Там [біля Перекопу] знаходяться величезні соляні озера, які безпосередньо тут же на місці застигають. На згаданому "острові", перш за все на узбережжі Забакського моря, знаходиться Куманія, населення якої дістало свою назву від племені куманів [половців]. Потім — край "острова", де розташована Кафа; там була [раніше] Газарія; адже до нинішнього дня "піко", тобто лікоть, яким міряють [тканини] в Тані, у всіх цих місцях зветься "газарським ліктем".

§ 46. Степ на "острові Кафи" підвладний татарам. Їхній правитель — Улубі, син Азихарея [Хаджи-Девлет-Гірея]. Татар дуже багато, і при потребі вони могли б виставити від трьох до чотирьох тисяч вершників. У них є два селища, обгороджені стінами, але не фортеці. Одне — це Солхат, яке вони називають Інкремин, що означає "фортеця", інше — Керкіарде [Чуфут-Кале], що на їхній мові означає "сорок селищ".

На цьому "острові" біля гирла [Керченської протоки] Забакського моря знаходиться насамперед поселення, зване Керч; у нас воно зветься Босфор Кіммерійський. Далі лежить Кафа, за нею — Солдайя, Грузуї, Чимбало, Сарсона і Каламіта [відповідно: Судак, Гурзуф, Балаклава, Херсонес і Інкерман]. Всі ці місця нині під-

владні турецькому султану. Про них я більше нічого не скажу, оскільки всі вони достатньо відомі.

§ 47. Однак я хотів би тільки розповісти про загибель Кафи, а саме те, що я взяв від одного генуезця, Антоніо да Гваско, який там знаходився, потім утік морем в Грузію, а звідти прийшов у Персію якраз в той час, коли я там був [1475 р.]. Послухайте, яким чином це місто потрапило в руки турків.

Тоді правителем у тому місці, а саме — в степах, був один татарин по імені Емінакбі [Емінак-бей]. Він щорічно брав з кафинців певну данину, що було звичним явищем у тих краях. Стались між ним і кафинцями деякі незгоди, з приводу яких консул Кафи — це був тоді генуезець — вирішив звернутись до хана [Золотої Орди Ахмеда], щоб прикликати кого-небудь з родичів цього Емінакбі. При його сприянні і за допомогою його прихильників консул сподівався вигнати Емінакбі. Тому він послав [з Кафи] корабель до Тани. На кораблі був посол від консула, який і вирушив в Орду, де знаходився хан. Коли там знайшли якогось родича Емінакбі, по імені Менглігірей, посол отримав дозвіл і відвіз його в Кафу через Тану. Коли Емінакбі дізнався про це, то спробував помиритися з кафинцями на основі договору, за яким вони повинні були відіслати Менглігірея назад. Але кафинці не погодились на подібний договір; тоді Емінакбі, побоюючись за свою справу, вирядив посла до Оттомана, обіцяючи йому (якщо він пошле свій флот для облоги Кафи з моря) облягти місто з суші і таким чином віддати йому Кафу, якою той хотів оволодіти.

Оттоман, який вельми бажав цього, послав флот і за короткий час взяв місто; Менглігірей був схоплений і відісланий до Оттомана, у якого залишався у в'язниці багато років.

§ 48. Через деякий час Емінакбі через погане ставлення до себе з боку турків пожалкував, що віддав місто Оттоману, і перестав допускати ввіз туди [в Кафу] будь-яких харчів. Тому там відчулася велика нестача хліба і м'яса, так що місто мовби знаходилося в облозі. Тоді Оттоману нагадали, що якби він послав Менглігірея в Кафу і тримав його всередині міста під домашньою охороною, у місті настав би достаток [у їжі], тому що цей самий Менглігірей користувався великою любов'ю у навколишнього населення. Оттоман зважив, що таке нагадування корисне, відіслав Менглігірея [в Кафу]. Як тільки стало відомо, що він повернувся, одразу в місті настав великий достаток, тому що Менглігірея любило також і міське населення. Він утримувався під невеликою охороною і міг скрізь ходити у межах міста...

І ось Менглігірей, скориставшись випадком, коли відбувались ці ігри [змагання з лука], влаштував так, що сотня татарських верш-

ників, з якими він змовився, сховались в одній долині неподалік за містом. Він зробив вигляд, що також хоче змагатися у стрільбі, помчав щодуху і сховався втечею серед своїх спільників. Одразу, як тільки дізнались про цю подію, багато людей з населення "острова" рушило за Менглігіреєм. Разом з ними, у повному ладу, він пішов до Солхата — це місто віддалене від Кафи на шість миль — і захопив його. [Потім] Менглігірей убив Емінакбі і став правителем тих місць.

§ 49. Наступного року він вирішив піти до Астрахані, яка знаходиться в шістнадцяти днях дороги від Кафи; вона була тоді підвладною Мордасса-хану [Муртаза, син хана Ахмеда]. Останній у цей час знаходився разом з ордою на річці Ледиль. Менглігірей з'явився з ним у бою, взяв його у полон і забрав собі його народ, більшу частину якого послав на "острів Кафи", а сам залишився зимувати на згаданій річці. В кількох днях дороги звідти стояв інший татарський правитель, який дізнався, що Менглігірей зимує у тому місці, — а ріка вже замерзла — і вирішив напасти несподівано на нього; [він] переміг його і звільнив Мордасса-хана, якого Менглігірей тримав в ув'язненні. Менглігірей зазнав поразки і з розладнаним військом повернувся до Кафи.

Наступної весни Мордасса з ордою пішов на нього прямо на Кафу, зробив декілька нападів і завдав шкоди внутрішнім частинам "острова". Однак, не маючи достатніх сил, щоб підкорити своїй владі ці землі, він повернувся назад. Проте, як мені казали, він знову збирає військо з наміром повернутися на "острів" і вигнати Менглігірея...

§ 51. Далі за Кафою, по згині берега на Великому морі, знаходиться Готія, за нею Аланія, яка тягнеться по "острові" в напрямку до Монкастро, як ми вже сказали вище.

Готи розмовляють по-німецьки. Я взяв це тому, що зі мною був мій слуга-німець; вони з ним говорили і цілком розуміли один одного подібно до того, як зрозуміли б один одного фурланець [венеціанська говірка] і флорентієць [літературна мова]. Я думаю, що завдяки сусідству готів з аланами виникла назва готалани. Першими у цьому місці були алани, потім прийшли готи; вони завоювали ці країни і змішали своє ім'я з іменем аланів. Таким чином, через змішування одного племені з іншим вони й називають себе готаланами. І ті, й інші тримаються обрядів грецької церкви, як і черкеси [козаки].

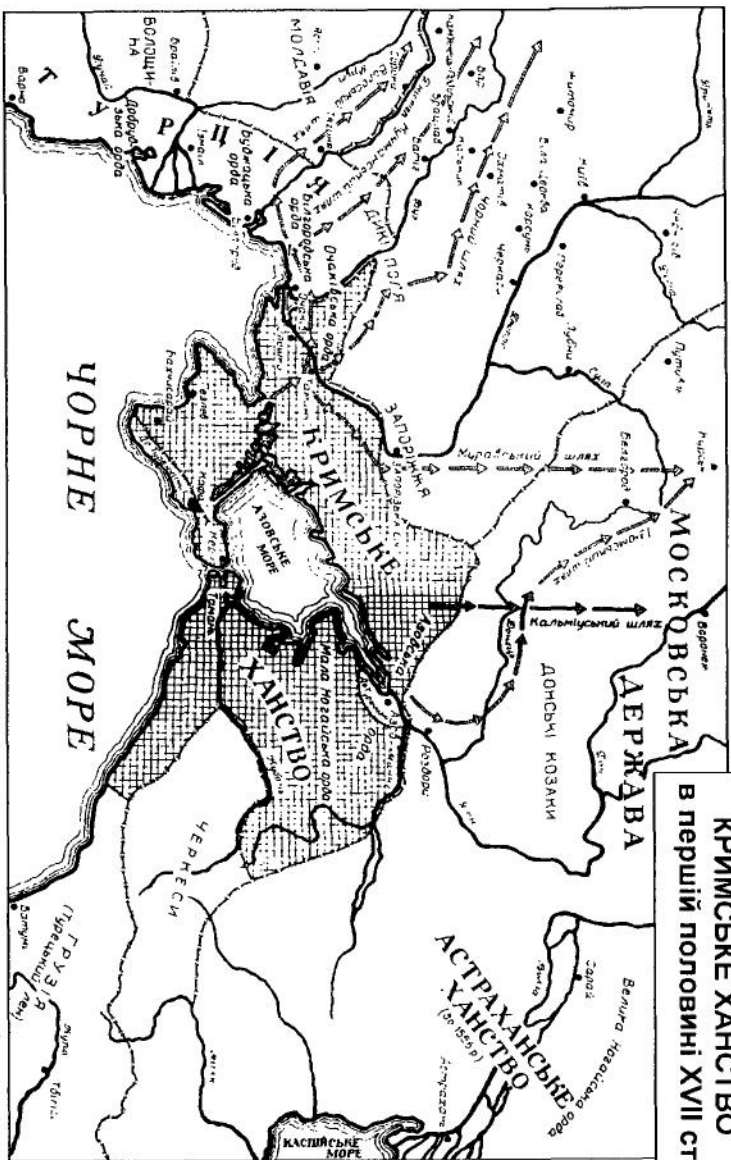
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО: ПРИРОДА, ЛЮДИ, ДЕРЖАВА

Серед великого обширу джерел з історії Кримського ханства особливе місце займають тексти універсального змісту. Саме вони покликані дати цілісний образ цієї країни як певної геополітичної реальності, тобто етноприродної єдності землі і залюднюючих її етносів.

Криму поталанило з описами подібного чину. У всесвітньовідомому "Описі України" французького військового інженера де Боплана є розділи, спеціально присвячені опису Криму, особливостям його людності, військовому мистецтву кримських татар тощо. Прикметно, що свою працю письменник присвятив Україні, але включив туди і феномен Криму. Очевидно, де Боплан, попри складності часу, розумів нероздільність історичних доль України та Криму. Зовсім по-іншому підійшов до образу Криму турецький дипломат і мандрівник Евлія Челебі: для нього це, насамперед, складова частина Оттоманської Порти. Але і з його подорожніх нотаток можна винести безцінні свідчення про неповторність краю, своєрідність його населення, здобутки і проблеми ханства. Ще один французький історик, П'єр Шевальє, ґрунтуючись на узагальненнях попередників (де Боплана та інших), зафіксував еволюційний прогрес Кримського ханства, його здатність адаптуватися до політичних змін у Європі. Нарешті, німецький дослідник Тунманн, з суто нордичною ретельністю, дав, по суті, вже науковий образ Кримського ханства, причому — у часи його незалежності. Це — об'єктивний, виважений опис, який справив велике враження на європейську історичну науку наступних часів. Достатньо сказати, що великий український історик Дмитро Яворницький, звертаючи увагу на "мусульманського сусіда" України, з великою увагою ставився до спадщини таких попередників, як Тунманн, і спирався на них у своїх висновках.

На дві принципові речі з усіх джерел необхідно звернути особливу увагу. Насамперед, про те, що Кримське ханство — це не лише однойменний півострів; у кращі часи обшири ханства простілялись від Дунаю до Кавказу, сягаючи на північ України аж до Кодими, Умані та Молочних Вод. І, не менш важливе, наступне: людність Кримського ханства була поліетнічна. На самому півострові мешкали власне кримські татари, караїми, кримчаки, євреї, вірмени, греки, готи, алани, турки та інші етноси; за Перекопом блукали

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО в першій половині XVII ст.

підданці кримського хана, насамперед — ногайці. Саме з останніх, до речі, і був "списаний" в українському фольклорі образ "татарина". І все ж, як фіксує Евлія Челебі, найчисельнішою кримською людністю були "козаки", тобто українці.

ГІЙОМ ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН

Народився 1600 р., помер 1673 р. Французький інженер, картограф та письменник, який з 30-х по 50-і роки XVII ст. перебував на службі в польського уряду, зводячи фортеці на Україні. Йому належить декілька ґрунтовних мап України (шкіцова, 1639 р.; генеральна, 1654 р. та ін.). Європейської слави як письменник Боплан зажив своїм твором "Опис України". Цю тему він знав досконало, оскільки ще у 1637—38 рр. брав участь у поході гетьмана Конецпольського на Павлюка та Острияницю; у 1639 р. відбудовував на межі Речі Посполитої та Кримського ханства фортецю Кодак; будував численні фортеці й замки у Барі, Бродах, Кременчуці тощо. Праця Боплана вперше була видрукувана у 1650 р. і справила великий вплив на європейську українознавчу думку.

У своїй праці Боплан подає докладний опис України, її волелюбного — козацького — народу, його звичаїв, соціального устрою, характеру; докладно Боплан описує ремесла та багатства держави, її флору та фауну, клімат, медицину та побут, взаємини з сусідами — поляками, московитами і татарами. Саме завдяки Боплану Європа змогла осягти Україну як певну цілісність та окремішність, не заморфозовану ні Москвою, ні Варшавою, ні Стамбулом.

Окремий розділ у своїй праці Боплан присвятив "опису Криму, або землі татарської". Втім, головним змістом його була розвідка про власне кримських татар — народ, для Європи як грізний, так не зовсім збагнений.

Боплан описує обшири та особливості татарської країни, яку він зве, на відміну від Великої Татарії, Перекопською Татарією. Він називає значніші міста Криму, з яких головне — Кафа. Основна увага присвячена самому народу: його антропології, вірі, звичаям, способу життя, вихованню дітей, харчуванню, сімейному життю тощо. Чи не вперше у світовій літературі Боплан докладно описує тактику і стратегію військових походів татар, причому як літніх, так і зимових. Свого успіху вони досягали не в останню чергу за рахунок чіткої дисципліни, старанної підготовки до походу, виключної мобільності та взаємодії. Не випадково такому способу ведення війни часто не могли протиставити нічого могутні сусіди Криму. По суті, лише Запорозька Січ виробила ефективні контрдії щодо татарських набігів.

Текст подається за виданням: Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Пер. Я. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 48—66.

ОПИС УКРАЇНИ

ОПИС КРИМУ, АБО ЗЕМЛІ ТАТАРСЬКОЇ

Крим — це великий півострів на Чорному морі, який лежить на південь від Московії. Острів густо заселений татарами — вихідцями з Великої Татарії. Мають свого короля, якого називають ханом. Він підлягає турецькому султанові. Це ті татари, які так часто чинять набіги на Польщу і Московію своїм численним, майже 80-тисячним військом. Вони палять і нищать усе, що тільки стрінуть на своєму шляху, женуть у свій край 50 чи навіть 60 тисяч руських бранців і там продають їх на галери. Бо той татарський люд живе тільки грабунками.

Півострів має вузький, на півмилі, перешийок. Якби його перетяти, утворився б острів. На перешийку цього півострова стоїть похмуре місто без оборонної стіни, довкола якого є лише рів завширшки 20 стіп і завглибшки 6 чи 7 стіп. Він наполовину заповнений водою. Місто оточене також зловісним фортечним валом 6 чи 7 стіп висоти і 15 стіп ширини. Згадане місто лежить за триста кроків од східного берега і має кам'яну фортецю, довкола якої височіє ще одна більша фортеця. Від цього міста до західного берега вздовж рова, який тягнеться до моря, — півмилі. В місті, певно, не більше 400 коминів. Татари називають його Ор, а поляки Перекопом, тобто перекопаною землею. Тому й географи назвали цю землю Перекопською Татарією.

Козлов [Євпаторія] — старовинне місто на сході. Належить ханові і може мати близько 2000 садиб. Є тут порт.

Топетаркан, або Херсонес, — це стародавні руїни. У Бахчисараї живе татарський хан; тут може бути близько 2000 осель.

Альма чи Фочола — поселення з католицьким храмом Святого Яна; тут є близько 50 дворів.

Балаклава — порт і місто, де будують кораблі, галери і галіони для великого візира. Гирло порту має близько 40 кроків, а весь порт завдовжки на 800 кроків і завширшки на 450. Не міг я дізнатись його точної глибини, а також природи його дна — чи воно піщане, чи мулисте, але видається, що має понад 15 стіп глибини, бо входять сюди кораблі тоннажністю 500 одиниць. У місті не більше 120 садиб. Це один із найкращих і найзручніших портів у світі, бо судно в ньому завжди готове до плавання: ніякі штормові вітри чи бурі йому не загрожують, воно захищене високими горами, які оточують бухту.

Мангуп — грізний замок, що височить на горі, названій Баба. Мешканці того замку жиди [караїми], і тут не більше 60 жителів.

Кафа [Феодосія] — головне місто Криму. Править ним турок, наставлений великим візиром. Татар живе тут мало, більшість мешканців християни, які послуговують тут рабами. Купують їх у татар, які приганяють цих невольників з Польщі та Московії. Є у цьому місті 12 грецьких церков, 32 вірменські і католицький храм Святого Петра. Місто може мати 5 чи 6 тисяч дворів, а невольників тут є понад 30 тисяч, бо в цьому краї мають лише невольних слуг. Кафа є великим ринковим містом, торгує як з Константинополем, Трапезундом, Синопом, так і з іншими містами Чорномор'я, усього архіпелагу, з країнами Леванту, по всьому Чорному морі.

Кріменда [Старий Крим] — давня фортеця, належить ханові і має близько ста садиб.

Карасу [Білогірськ] також належить ханові, є тут близько 2000 коминів.

Біля Тузли простягаються солончаки: є біля 80 коминів.

Карасубазар має біля 2000 дворів, а Керч приблизно 100.

Акмечет [Ак-Мечеть] — близько 150 коминів.

Арабат, або Орботек, — це кам'яна твердиня-замок з вежею; розташований на перешийку півострова, що з одного боку омивається морським лиманом, а з другого — Тонкою Водою [Генічеська протока]. Цей вузький перешийок має не більше 1/8 милі і від одного берега до другого тут тягнеться частокіл. Наші козаки називають цей півострів Коса, бо він має форму селянської коси. У цих місцях хан тримає свій табун, який, кажуть, сягає понад сімдесят тисяч голів.

Тонка Вода — це протока між суходолом і Косою. Вона має лише 200 кроків у ширину і при тихій погоді її можна переходити убрід. Козаки перетинають її цілим табором, коли йдуть красти коней з ханського табуна, про що далі напишемо.

Від Балаклави до Кафи морський берег дуже високий і стрімкий. Усі інші береги півострова низькі, рівнинні. У південному напрямку біля Ор (Перекопа) можна зустріти дуже багато пересувних татарських поселень на двоколісних возах, як ми це бачили у буджацьких татар.

Гори біля Балаклави і Карасу називаються горами Баба; з них бере початок 7 рік, що орошують весь цей півострів. Гори повністю вкриті лісом.

На берегах річки Кабарта ростуть виноградники.

Вздовж річки Салгир багато городів і садів. Протока від Керчі до Тамані завширшки лише на три — чотири великі милі.

Місто Тамань, що лежить у черкаській землі, належить туркам; тут є грізна фортеця, в якій несуть варту 30 яничарів. Така ж фортеця є у Темруку, де охороняється вхід в Азов — важливе місто

гирла Дону. На схід від Тамані простягається земля черкесів, татар-християн, котрі вважаються найбільш відданими.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Оскільки ми вже опинилися у татарському краї, то не завадить кількома словами описати їхні звичаї, життя, те, як вони воюють, яким чином здійснюють свої військові походи, вступаючи на чужу землю, і як відходять назад у безкраї степи.

Прийшовши на світ, татарин кілька днів не може розплющити очі; так буває у собак та інших тварин. Татари невисокі; найвищі з-посеред них не перевищують наших людей середнього зросту. Це люди радше низькі, зате опецькуваті й кремезні. Шлунок у них лежить високо, він широкий, а самі татари раменисті, короткошії, мають великі голови, майже округлі обличчя. Лоби в них широкі, очі дуже чорні і з сильним розрізом, ледь розплющені. Ніс короткий, рот досить мізерний, зуби білосніжні, кольору слонової кістки, шкіра смаглява, волосся дуже чорне й жорстке, наче кінська грива. Одне слово, вони не схожі на хрещений люд. Татарина одразу можна розпізнати з-поміж інших народів.

Своїм зростом і виглядом вони скидаються на караїмів чи американських індіан з-понад Мараньяни¹. Вони сміливі, витривалі воїни, легко переносять втому й зміни погоди. Бо як уже в семирічному віці покидають свої оселі, поставлені на двоколісних возах, то відтоді сплять лише під дахом зоряного неба. Від цього віку вони їдять лише те, що самі собі вполюють з лука; таким чином татари вчать своїх дітей влучно стріляти. Коли ж татарин досягне дванадцяти років, його беруть у військовий похід. Малих дітей матері ретельно купають раз на день у підсоленій воді, аби ствердла їхня шкіра і вони були відпорні до холоду, коли перепливатимуть уплав ріки в зимову пору.

Ми тут розрізнятимемо два види татар — ногайських і кримських. Останні, як ми вже згадували, живуть на тому великому півострові, що лежить над Чорним морем і зветься Таврійською Скіфією. Проте ногайські татари діляться на великих і малих ногайців, які проживають між ріками Дон і Кубань і є дикими кочовими племенами. Одні з них частково піддані кримського хана, інші — московитів. Є й такі, що не визнають ніякого панування. Ці татари не такі відважні, як кримські, а кримські не такі сміливі, як буджацькі.

Ось як одягаються татари. Цей народ носить короткі сорочки з бавовняної тканини, що спадають їм лише на півфута нижче пояса,

¹ Мараньяна — назва верхньої течії р. Амазонки, що бере початок у Перу.

шаровари і короткі їздові штани з полотна, часом підбиті бавовною. Багатий татарин одягається у кафтан із сукна, простьобаний бавовною, а поверх нього носить ще й халат, прикрашений хутром із лиса чи куниці. Голови вкривають такими ж шапками, а на ногах носять червоні сап'янці без острог. Їхня чернь зодягається тільки в кожухи. Коли тепло або падає дощ, кожуха обертають вовною догори, і як побачиш їх у полі, то виглядає це дуже страшно, видається, що скачуть верхи білі ведмеді. Коли настають холодні дні чи приходить зима, татари знов перевертають свої кожухи, тепер вже вовною всередину; те саме роблять і з шапками, зшитими з такого ж матеріалу. Татарські воїни озброєні шаблями, луками і сагайдаками з 18—20 стрілами; до пояса мають причеплені кинджали, вогнива, аби викресувати вогонь, і шила з 5—6 сажнями сириці, аби в'язати бранців, яких вдається спіймати в степу. Кожен воїн має у кишені квадрант. Тільки найбільш заможні татари носять кольчугу, інші ж ідуть на війну майже роздягненими. Всі вони сміливі і вправно їздять верхи, лише в сідлах тримаються погано, бо мають криві ноги; їздять на дуже короткому стремені, а на конях сидять так, ніби мавпа на хорті. І все ж вони дуже спритні на конях; так добре їздять, що на повному чвалі перестрибують з одного коня на другого, коли перший вже виб'ється з сил. Того другого тримають за вуздечку, аби краще було тікати від погоні. А кінь, зачувши, що нема більше на ньому їздця, одразу ж перебігає на праву руку господаря і так біжить поряд з ним, відпочиваючи, аж поки знову не опиниться на ньому вершник. Ось як уміють ці коні послугувувати своїм хазяїнам. Взагалі татарські коні негарні, не поставні, але добре переносять втому, тому для таких 20—30-мильних одночасних походів використовують саме бахматів (так називаються ці коні). Татарські коні мають дуже густі гриви, що звисають аж до землі, а ззаду волочиться густо вкритий шерстю хвіст.

Щодо більшості татар, навіть і кочових, то вони споживають не хліб, а кінське м'ясо (хіба що перебувають у наших краях), і смакує воно їм більше, ніж волонина, баранина чи кізлятина. Щодо баранини, то взагалі не знають, що це таке. А крім того, коли вбивають якогось коня, то значить, що він дуже кволий і нема більше жодної надії його використовувати. Лише тоді вирішують його вбити. Навіть коли кінь гине своєю смертю чи через якусь недугу, обов'язково його поїдають. Бо треба гадати, що народ цей не вельми вибагливий, і навіть той, хто бере участь у військовому поході, харчується так само. Коли бачать коня, що не може більше бігти чвалом, збирається їх з десятеро, того коня убивають, і якщо мають напихваті муку, то пальцями перемішують її з кров'ю, як це робиться, коли виготовляють кишки із свинини. Потім цю суміш варять і

смажать у казані і з великим апетитом поїдають. Щодо м'яса, то готують його так: тушу тварини кавалкують, три шматки віддають товаришам, які не мають м'яса, собі ж залишають задній кусень. У найбільш м'ясистому місці починають нарізувати м'ясо якнайбільшими шматками, завтовшки один-два дюйми. Нарізане м'ясо кладуть коневі під сідло, дуже сильно стягають ременями і сідають верхи, їздять дві-три години, бо військо робить довгі переходи. Потім зіскакують на землю, знімають сідло і перевертають шматки м'яса; пальцями збирають з коня піну і скроплюють нею м'ясо, аби воно не всохлося. Далі знову закладають сідло і так само міцно його затягують. Знов їздять дві-три години. Тепер, на їхню думку, м'ясо готове, воно ніби спечене. Ось як виглядає їхня улюблена страва.

Що ж до інших частин кінської туші, які не надаються для того, щоб їх різати на великі смуги, то татари варять їх з дрібною солі, не збираючи шумовини, бо вважають, що разом із накипом викидається увесь смак м'яса. Так харчується цей нещасний народ. Якщо поталанить, п'ють чисту воду, що буває дуже рідко, а взагалі впродовж зими вони вживають лише талий сніг.

Заможніші серед них, наприклад, мурзи, тобто знать, і ті, хто має кобил, п'ють молоко, що заступає їм вино й горілку. Кінським товщем приправляють просо, ячмінну і гречану каші. А взагалі ніщо в них не пропадає даремно. Із шкіри виготовляють паски, вуздечки, сідла, нагайки (уміють усе це робити), бо треба чимось підганяти коней, а острог вони не носять. Ті татари, що не йдуть на війну, харчуються відповідно до пори року і їдять, що трапиться під руку, — баранину, кізлятину, курей та іншу птицю. Щодо свинини, то вони її не споживають, так само, як іудеї. Якщо знаходять муку, то випікають з неї на вугликах коржики, але найчастіше їхньою їжею є просо, ячмінна і гречана каші. Вони висівають ці злаки у своєму краї. А крім того, їдять ще й рис, який їм привозять. Щодо фруктів, то їх мають небагато, зате у широкому вжитку є мед; вони його дуже люблять, виготовляють з нього брагу, але не варять її, тому що вона спричинює страшну різачку в шлунку.

Татари, що проживають у містах, більше цивілізовані: випікають хліб, подібний до нашого; улюбленим їхнім напоєм є брага, яку готують з вареного проса. Це густий напій, наче молоко, однак від нього не п'яніють. Також п'ють горілку, привезену з Константинополя. Бідніші татари, які не мають можливості купити брагу, виготовляють інший напій. Ось як це робиться. У продовгувату посудину заливають коров'яче, овече або козяче молоко, збивають його і, зібравши трохи масла, те, що лишилося, зливають у жбани і тримають як напій. А оскільки це питво гіркне, то виготовляти його мусять щодня.

Народ цей дуже стриманий щодо їжі, вживає мало солі, зате додає багато прянощів, між іншим, перцю. Татари виготовляють ще одне питво, подібно, як на острові Мадагаскар. Ми вже розповідали, що вони не збирають шумовиння, коли вариться м'ясо; отож, коли м'ясо вже готове, зливають увесь цей навар, що в них називається щурбом. Його підігрівують, коли відчують спрагу. А як смажать м'ясо, то насаджують на рожен цілу вівцю чи барана, а потім, коли м'ясо вже зісмажене, ріжуть його на кавалки — завдовжки на одну стопу і завширшки на чотири пальці. Ось як харчуються ці люди.

Оскільки ми вже сказали, як татари живуть у своєму таборі, то розповімо тепер, як вони потрапляють у чужі краї, плундрують їх, спалюють оселі, забирають у неволю людей.

Діставши дозвіл великого візира вторгнутись у Польщу, їхній правитель — хан — за всяку ціну намагається тримати напоготові своє військо, тобто 80 тисяч воїнів, коли сам вестиме їх у похід; бо, звичайно, армія їхня має не більше 40—50 тисяч воїнів, і в поході її очолює мурза. На чужу землю вони вступають переважно в перших днях січня і завжди взимку, аби не зустріти на своєму шляху ніяких перешкод; ні болота, ні ріки не заважають їм просуватися тим шляхом, який собі вибрали. Зібравшись докупити, приготувавшись, ведуть уперед свої війська. Треба звернути увагу нашого читача на те, що, хоча Крим лежить між 46—47 паралелями, усе ж неозорі степи, що простягаються на його півночі, узимку аж до місяця березня повністю вкриті снігом. Через те татари охоче і без страху пускаються у таку довгу дорогу: коні їхні не підковані, а в снігу вони не так нищать копита. Інша річ, якби земля була без снігу: від довгого перебування на мерзлом ґрунті вони пошкодили б рогове покриття копит. Найбагатші й найспритніші з-посеред татар підковують коней підковами з волових рогів, пришиваючи їх коням до ніг шкіряною дратвою або прибиваючи цвяхами. Але такі підкови не довготривалі й легко губляться. Ось чому татари дуже бояться безсніжної зими, а також ожеледиці, бо навіть найкраще підковані коні починають тоді ковзати. Татари просуваються вперед невеликими денними переходами, роблячи звичайно по шість великих французьких миль. Йдуть так кожного дня, час і сили настільки добре розраховують, що вертаються назад ще до того, як скресне ріка, бо дуже турбуються, щоб ніщо їм не заважало на зворотному шляху. Так вони наближаються до кордонів Польщі, вибираючи дороги по глибоких балках; почувають там себе безпечніше, бо приховують своє просування і не дозволяють викрити себе козакам, які по різних місцях несуть варту, чигаючи на татарів, щоб виявити, куди ті прямують, і зняти у своєму краї тривогу. Але, як у уже

сказав, татари хитро прямують видолінками, а увечері, коли розбіють табір, з тієї самої причини не розкладають багаття. Вони посилають уперед своїх вершників, намагаються упіймати кількох козаків, аби дістати язика противника. Лише найсміливішим та найхитрішим вдається заскочити зненацька противника. Отже, татари просуваються до кордону, ведучи попереду сто коней в один ряд, а всього тих коней буде триста, бо, як ми вже говорили, кожен татарин тримає за вуздечку ще двох запасних коней. Татари розтягаються фронтом на 800—1000 стіп, а в глибину на 800—1000 коней, що займає понад три великі милі, і все це стиснене в чотири шеренги. Звичайно, ті шеренги розтягаються на 10 миль. Для того, хто не бачив цього на власні очі, це буде дивне видовище: з 80 тисячами татар скаче 200 тисяч коней; менше дерев у лісі, ніж їхніх коней у степу. Коли бачиш їх здалека, то видається, ніби суне з видноколу якась хмара — вона клубочиться, збільшується і жахом сповнюється серця найсміливіших людей (маю на увазі тих, хто не бачив їхніх великих орд). Ті орди просуваються так: щогодини стають на п'ятнадцятихвилинний перепочинок, щоб коні випорожнилися. А коні так навчені, що як тільки їх зупинити, одразу це роблять. Татари також злазять з коней і облегується. А далі знову сідлають коней, продовжуючи свій шлях. Все це робиться за коротким посвистом. Наблизившись до кордону, татари стають на дво- чи триденний перепочинок за три-чотири милі поодаль. Вибирають таке місце, де захищені від стороннього ока, і там віддають різні розпорядження, лагодять свій військовий риштунок, дають перепочинок людям. Потім ділять своє військо на три частини: дві частини складають основну силу, а третя у свою чергу знову поділяється навпіл. Кожна з тих половин творить правий і лівий фланги. У такому порядку татари вторгаються у чужий край. Корпус, який вони своєю мовою називають кошем, вільно просувається разом з тими флангами, не перепочиваючи ні вдень, ні вночі, дається йому лише одногодинний відпочинок, поки не заглибляться на 60—80 миль у чужі землі. При цьому вони не заподіюють жодної шкоди. Однак, як тільки починають вертатись назад, основні сили йдуть таким самим маршем, а флангові загони хан відсилає на 8—12 миль від війська — половина вперед, половина вбік. Кожне крило може мати 8—10 тисяч вершників і ділитись на 10—12 загонів з 500—600 татарськими воїнами, які то тут, то там вдаряють на села, оточують їх, виставляючи довкола чотири сторожові загони. Цілу ніч вони палять багаття, остереігаючись, щоб не вихопились їм з рук які-небудь селяни. А потім грабують і палять, убивають усіх, хто лиш чинить їм опір, а інших женуть із собою; не тільки чоловіків, жінок з немовлятами, а й також худобу — коней, волів, корів, баранів, кіз.

Щодо свиней, то ввечері всіх зганяють в якусь стайню чи іншу будівлю і з чотирьох боків її підпалюють, настільки великий страх відчувають до цих тварин. Флангові загони, як ми вже говорили, не мають наказу заглиблюватись більш як на вісім — десять миль, вони вертаються із своєю здобиччю до загону, який дуже легко знайти, бо він залишає за собою велику розруху, тим паче, що біжить в одному ряді понад 500 коней. Отже, вистачає лише їхати за їхнім слідом. Через 4—5 годин вони наздоганяють свої основні сили і як тільки прибувають до них, два інші крила такої ж чисельності віддаляються від них. Одне крило справа, а друге зліва чинять таке саме спустошення, що й попередні, і вертаються назад. Од війська відходять два свіжі загони і роблять те саме. Ось так вони плюндрують села, а військо їхнє ніколи не зменшується, бо завжди лишається дві третини війська, що йде, так би мовити, кроком і завжди наготові дати відсіч польському війську, яке можуть зустріти на своєму шляху. Хоча намір їхній полягає не в тому, аби зустрітись з цим військом, а навпаки — його уникнути.

Татари ніколи не вертаються тією самою дорогою, а кружляють довкола, щоб якнайдалі відірватись від польського війська, бо ведуть лише оборонні бої. А крім того, вони дуже поспішають; коли ж десятеро їх припаде на одного польського воїна, тоді оточують його першими, бо ці розбійники (а лише так можна назвати цих татар) не для війни відправляються у польські володіння, а для того, щоб пограбувати зненацька і так само зникнути. А коли зустрічається їм польське військо, то завдає їм доброго прочухана і змушує до втечі. Зрештою, усе награвувавши, захопивши, вони повертаються у Дике Поле, що тягнеться на 30—40 миль від кордону; почувачи себе в безпечному місці, зупиняються на тривалий відпочинок, отямлюються, знову шикують своє військо, якщо при зустрічі з поляками дійшли в ньому до безладу.

Протягом цього перепочинку, який триває тиждень, вони складають до купи всю свою здобич — бранців і худобу — і все це ділять між собою. Це видовище зворушує найбільш зачерствілі серця: чоловіка розлучають з жінкою, а матір з донькою, і не мають вони жодної надії ще раз колись зустрітись. Ті люди стають нещасними невольниками поган-мусульманів, серед яких зазнають наруги і приниження. У брутальності своїй татари здійснюють наймерзенніші вчинки, знеславляючи дівчат, гвалтуючи жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, обрізуючи хлопчаків у присутності батьків, аби дістались у лоно Магометове. Найбільш тверде серце зворушилося б при зойках і співач, сльозах і стогонах цих нещасних русинів. Бо той народ зі сльозами співає і в сльозах оплакує своє горе. Отож, цих бідолах ділять — одних сюди, других туди — в Константино-

поль, у Крим, в Анатолію. Ось кілька слів про те, як татари полонять і женуть із собою людність в кількості п'ятдесяти тисяч душ з якихось два тижні; як обходяться вони з невільниками, поділивши їх між собою, а потім продаючи на власний розсуд, коли повернуть на свої землі.

Розповімо тепер про те, як татари вступають у Польщу влітку. Ї звичайно не більше 10—12 тисяч, бо при більшій кількості їх дуже скоро можна було б виявити. Ось як вони вторгаються: опинившись за 20 чи 30 миль від кордону, ділять своє військо на 10 чи 12 загонів, кожен з тих загонів може мати близько тисячі коней. Половину війська, 5 чи 6 загонів, рушає направо, на віддаль одної чи півтори милі одна від одної. Друга половина загонів тримається зліва на такій самій віддалі, розтягуючи передню лінію на 10—12 миль. Уперед, на цілу милю від себе вони посилають розвідників, щоб захопити "язика" і краще зорієнтуватись на місцевості. Татари прямують згуртованими рядами таким скісним порядком, щоб у зазначений день зійтись на домовленому місці за дві чи три милі від кордону. Це виглядає так, мов розгалужені лінії, що сходяться до середини. Причина такого пересування поділеними загонами пояснюється боязню за те, що їх можуть викрити козаки, які постійно стоять степу на чатах окремими загонами за дві-три милі від кордону. Помітивши їх, козаки не уявляють собі, що татар так багато, бо можуть доповісти лише про ті загони, які бачили. Зауваживши тата здалеку, козаки відразу ж кидаються геть, щоб зняти в краї тривогу. Вони не вельми цим настрахані, бо побачили тільки близьк 1000 вершників, а тому дуже дивуються, коли через кілька днів з'являється нове військо. Отже, татари перетинають кордон, та йдуть по шляху, а лиш між двома великими ріками, вибираючи завжди вищу місцевість; вони шукають водойми малих річок, що впадають у більші ріки — одні в одні ріки, а другі в інші. Таким чином татари не зустрічають жодної перешкоди на своєму шляху, грабують і плюндрують, як і ті загони, що пішли попереду, але не заглиблюються у той край більше як на шість-десять миль і відразу повертають назад. Взагалі, перебувають на чужій землі не більш двох днів, а потім, поділивши здобич, як ми вже про це говорили, вертаються у свої улуси. Ці набіги чинять татари, які не підкоряються ні ханові, ні султанові і проживають на Буджацькій рівнині, затишній, як ми вже казали, між гирлом Дністра і Дунаю.

За моїх часів було їх там 20 тисяч утікачів чи вигнанців. Ці татари хоробріші від кримських, більш витривалі у військових походах постійно ведуть бойові дії. Їздять краще на конях. На рівнинах між Буджаком та Україною перебуває звичайно 8—10 тисяч татар, поділених на загони по тисячі воїнів у кожному і розташованих на ві,

І далі 10 або 12 миль одні від одних. Так роблять для того, щоб вільніше було шукати якусь здобич і уникати небезпеки. Оскільки в цих степах постійно загрожує небезпека, козаки йдуть табором (табір — це те, що ми називаємо караваном). Вони ставлять вози двома рядами, вісім чи десять возів попереду, стільки ж позаду, а самі стають усередину з мушкетами і короткими списами, косами на довгих держалках. Найвправніші вершники йдуть біля возів; варту ж відправляють на чверть милі вперед і назад і на таку саму віддаль по боках, аби виявляти татар. А як побачать ворога, подають сигнал, і тоді весь табір зупиняється. Коли татари виявлені, козаки зав'язують з ними бій, та коли ж першими їх виявлять татари, то несподівано на них нападають, штурмуючи їхній табір. Мандруючи тими степами, варто повторювати пораду одного італійця: "bon piede, bon occhio" (добрі ноги і метке око). Кілька разів я зустрічав у степах татарів, їх було понад п'ятсот, і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків. Ми також нічого їм не могли заподіяти, бо татари не наближались до нас на рушничний постріл, а лише кілька разів вдавали, що будуть нас атакувати, і засипали нас дощем стріл. А стріляють вони дугою з віддалі двох наших пострілів. Пізніше вони відступили. А ось до якої хитрості вони вдаються, коли ховаються у степах, щоб зненацька напасти на якусь валку і щоб їх не викрили. Ці степи порослі високою на дві стопи травою; коли татари переходять, то неодмінно мусять цю траву витолочити і залишити позаду себе стоптану місцину або стежину. Таким чином можна дізнатись, скільки пройшло татар і куди вони попрямували. Боячись, щоб їх не переслідували, татари і тут придумали вихід. Свій загін у 400 вершників вони поділяють на чотири ватаги по 100 коней у кожній. Одні скачуть на північ, другі — на південь, треті на схід і четверті на захід. Одне слово, кожна з тих малих чотирьох ватаг скаче по своїй ділянці, яка має приблизно півтори милі. У кінці шляху малий загін із ста вершників ділиться ще на три загони по 33 вершники в кожному. Вони чинять так само, коли йдуть берегом ріки. А далі, проїхавши півмилі, також розсипаються на три відділи і просуваються вперед, поки не лишиться їх тільки 10 чи 11 вершників, що краще показати на рисунку, ніж пояснювати словами. Все робиться за якихось півтори години, на повному чвалі, бо як тільки їх викриють, уся ця обережність більше не потрібна. Всі татари досконало вміють проводити цей маневр; знають степ, як лоцман свій порт, і кожен з тих загонів із одинадцяти вершників скаче степом як лиш заманеться, не зустрічаючись у своєму радіусі з іншим загonom. Врешті, у зазначений день, вони прибувають до вказаного місця за 10—12 миль звідсіль, у якусь долину, де є вода і гарний випас і де

певний час пересиджують. Кожен малий загін іде своєю власною дорогою на цю зустріч, один короткою, інший дуже довгою, бо мусить петляти і часто повертати вбік. А крім того, трава, витолочена 10—11 кіньми, уже на другий день піднімається і нема жодного сліду. Зібравшись разом, вони кілька днів там переховуються, потім знову збираються цілим загonom і нападають на якесь прикордонне село, грабують його, плюндрують, а потім утікають, як ми вже описували. Татари навчилися дуже хитро переховуватись у степах, дотепно обдурюють козаків, які завзято женуться за ними, бо знають, що татар не більше 500 чи 600. Козаки (тисяча або дванадцять сотень) сідлають коней і переслідують татар, шукають їхніх слідів, а знайшовши, їдуть аж до описаних вище кругів. Тут вони втрачають їм лік, не знають, де шукати ворога, бо сліди розходяться на всі боки. Нічого їм не залишається, як повернутися у свої оселі й сказати, що нікого не бачили. Ось як важко зустріти тих татар, хіба що випадково натрапиш на них біля водопою чи коли їдять або сплять, однак вони завжди насторожі. В них пильніше й меткіше око, тим паче, що воно ледь відкрите, а отже, має сильніший візуальний кут і бачить більше од нашого ока. Татари помічають нас скоріше, ніж ми їх бачимо. Одне слово, перемагає хитріший, а не сильніший. Якщо з татарами сходяться вранці або ввечері, при сході чи заході сонця, то змагаються насамперед за те, щоб мати сонце позаду себе. Це виглядає так само, як два кораблі на морі змагаються за вітер у їхні вітрила. І врешті, коли поляки вдаряють у ряди татар, а ті не почуваються досить сильними, щоб боронитися шаблями, то розлітаються на різні боки, наче мухи. Якщо ж хто-небудь їх переслідує, то вони на повному чвалі, лишивши вуздечки, стріляють з луків і роблять це так точно, що за 60—100 кроків влучають у вершника. Поляки не можуть їх переслідувати, бо мають менш витривалих коней. Потім татари знову збираються докупі за якусь чверть милі звідси і наступають на польських вершників. А коли наступили на них, кидаються врозтіч, відступаючи, стріляють ліворуч, бо на правий бік цього робити не вміють. І настільки виснажують своєю стріляниною поляків, що ті змушені відступати, бо коли йде весь цей маневр, який я описав, татари мають перевагу одного до десяти; в іншому ж разі вони безупинно стріляють з луків, але не наближаються до ворога. Ось як воюють ті народи.

А тепер розповімо, як татари перетинають уплав ріки, більші від деяких європейських рік. Усі їхні коні вміють плавати, і особливо добре плавають у цьому холодному краї, де вода важча від води французьких річок, оскільки гірше очищається сонцем. Та я певний, якби вони привезли своїх коней до Франції, то не перепливли б Сени, як це роблять на Борисфені. Бо я вже говорив, що в цих ріках

вода важча, а отже, тіла в ній стають легшими. Я сам мав нагоду переконатися у цьому. Ось як вони все роблять. Коли їхнє військо хоче перетнути Борисфен, найбільшу ріку цього краю, вони вибирають таке місце, де обидва береги легко доступні. А за той час кожен з них заготовляє очерет і робить з нього дві невеликі в'язки три стопи завдовжки, а завширшки десять-дванадцять дюймів; одна в'язка від другої віддалена на одну стопу і має три поперечні палиці, тісно зв'язані вгорі. А знизу один з тих зроблених кінців прив'язується коневі до хвоста. Потім татарин ставить на пліт сідло, свої пожитки, згори — лук, стріли, шаблю, усе це разом зв'язує і голий з нагайкою у руці входить у воду. Вузdeckкою, яка лишається у коня на шиї, підганяє тварину вперед, а другою притримується за гриву. Отже, кінь змушений плисти, а вершник гребе лише однією рукою, а другою тримається за гриву і вузdeckку, не відпускаючи їх. Таким чином, він веде свого коня і підганяє вперед нагайкою, поки не подолають ріку. А коли вже кінь торкнеться копитами суші протилежного берега, вода йому сягає до черева. Татарин притримує коня, речі відв'язує від хвоста і кладе їх на землю. Так само переправляються через ріку всі тварини, бо плывуть у ряд, розтягнувшись на півмилі вздовж ріки. Ось що я зумів дізнатись про татар.

П'ЄР ШЕВАЛЬЄ

Французький історик, воїн, дипломат та мандрівник, радник королівського монетного двору; докладні відомості про його життя відсутні. Шевальє добре знав життя Східної Європи середини XVII ст., оскільки неодноразово бував з різними справами у Німеччині, Польщі та Україні, а з козацьким військом (числом 2400 чоловік) облягав Дюнкерк. Про останнє свідчить присвята його книги панові Графу де Брежі, у якій він згадує свої зустрічі і контакти з козаками і Богданом Хмельницьким, згадує войовничість та їхню природну сміливість. За часів Визвольної боротьби українського народу Шевальє був секретарем французького посольства у Польщі і міг безпосередньо спостерігати колізії тих часів. Перу Шевальє належить кілька праць, які стосуються історії України та Кримського ханства, зокрема "Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігії козаків", "Історія війни козаків проти Польщі", "Розвідка про перекопських татар" та інші. Перша з них написана не пізніше 1653 р., інші дві — десь у 1662–63 рр. Друком всі праці з'явилися вже у 1663 р. і з тих пір неодноразово перевидавалися і перекладалися.

Походження Шевальє, його службова заангажованість, політичні симпатії роблять його твори дещо упередженими. Однак він спромігся зафіксувати чимало фактологічних обставин тодішнього політичного життя, куль-

тури, природи та побуту українського і татарського народів, військових змагань та визвольних зусиль тощо. У багатьох моментах, пов'язаних з описом визвольних змагань українського народу, Шевальє піднісся до високих засад об'єктивності та гуманізму. Його описи життя і діянь татарського народу істотно впливали на зняття зашореності та упередженості в ставленні європейців до Криму. У поєднанні з працями іншого видатного французького історика Гійома Левассера де Боплана праці Шевальє сприяли широкому ознайомленню європейської спільноти з Україною та Кримом, донесли до наших часів погляд свідка та учасника далеких подій XVII ст.

"Розвідка про перекопських татар" — невеликий за обсягом, але універсальний за змістом твір. У ньому Шевальє виклав своє бачення історії та географії Татарії, місце та взаємини з нею т. зв. "Малої Татарії", або "Перекопської Татарії", тобто Кримського ханства. Причому, серед п'яти частин Татарії Перекопську історик називає першою, що свідчить про її геополітичний статус. Територія цієї країни — сам півострів, а також землі від Дністра аж по Дон, головні міста — Перекоп, Козлов, Крим (Солхат) та Алмасарай. Натомість низка міст південного узбережжя належить безпосередньо Туреччині.

За Шевальє, кримські татари міцні та витривалі, змалку вчать стріляти з лука та їздити на коні, віри вони магометанської, а розмовляють мовою, схожою на турецьку; вони люди щирі, вірні та помірковані. Докладно описано також військове мистецтво татар, їхні походи на інші країни, тактику та стратегію бою. Ми дізнаємось, однак, що не лише татари захоплюють людей у рабство і продають їх, але й щось подібне з татарськими бранцями роблять поляки; принаймні Шевальє пише про це як безпосередній свідок.

Загалом, праця Шевальє "Розвідка про перекопських татар" є важливим джерелом з історії Кримського ханства середини XVII ст.

Текст подається за виданням: Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. І. Назаренка. — К.: Таміріс, 1993. — С. 53–73.

РОЗВІДКА ПРО ПЕРЕКОПСЬКИХ ТАТАР

На світі існують два великих народи, які живуть більш-менш однаково, визнають ту саму релігію і є того самого, принаймні так вони твердять, походження¹. Це араби і татари. Перші займають частину Азії та Африки, а другі населяють усі північні землі згаданої частини світу — Азії, аж до Європи. Деякі з цих народів більше цивілізовані, мають міста і удосконалюються в науках та в

¹ Татари вірять, що вони є залишками обраного богом народу, араби ж переконані, що походять від Ізмаїла, сина Авраама. — *Прим. П'єра Шевальє.*

мистецтві, але більшість веде сільське і кочове життя, мешкає лише в шатрах і хижках або і просто під відкритим небом, захоплюється не обробіткою землі, а тільки полюванням, війною чи, вірніше, грабіжництвом та не має інших багатств, крім своїх стад.

Татари поділяються на орди¹, араби ж — на гелі або кобелі, і всі ці народи зовсім не змішуються поза своїм племенем чи родом, звідки, мабуть, походить їхня велика схожість та деякі риси обличчя, за якими їх можна легко відрізнити від інших народів.

Татари, які по суті є скіфами, відомі під цією назвою приблизно чотириста років. Деякі автори, як Лейнклав та інші, виводять етимологію цієї назви від ріки Тартар, а інші — від назви країни, в якій колись жили татари.

Деякі твердять, що назва тартари невірна і перекручена, що їх треба називати татари або тотари — слово, яке по-сірійському означає залишок — і припускають, що ці народи є залишки десяти ізраїльських племен, яких Сальманазар та його попередники привели як полонених до Ассирії, а вони потім вирішили відділитися від язичників і перейти в незаселені землі, щоб віддатися своїм релігійним обов'язкам та дотримуватися законів, якими вони колись нехтували.

Татарія, за Маженом, ділиться на п'ять частин. Перша — це Мала, або Перекопська Татарія, названа також Кримом. Друга частина — це Азіатська Сарматія, в якій живуть численні татарські орди, піддані великого московського князя, як черемиси, ногаї, заволжани, а також казанські та астраханські татари. Третя — це Загатай, або країна узбеків, чи Скіфія, що лежить по той бік гори Імаюс, яка знаходиться між ріками Шезель, колишньою Яксарт, та Жегонь, або Окс, і до якої належить Бактріана та Согдіана. Саме в цій Татарії панував пресловутий Тамерлан. Четверта — це Катай, або Скіфія, — по той бік Імаюса, її звичайно називають Великою Татарією, хан якої кілька років тому став володарем Китаю. П'ята частина — це старовинна Татарія, або Скіфія, невідома Птолемеєві, найбільше висунута на схід та Північ Азії.

Мала Татарія, що колись називалася Таврійський Херсонес, зветься Перекопською Татарією від міста Перекопа, розташованого на перешийку півострова, і по-слов'янському означає перекопане місце, бо там є рів, який перетинає цей перешийок.

Цю країну називають також Кримом за назвою одного з головних міст.

Колишніми мешканцями там були таврійці, які дали назву цій країні; потім прибули греки і створили численні колонії; пізніше кілька татарських орд, які вийшли з околиць Каспійського моря,

¹ Орда означає збирище. — Прим. П'єра Шевальє.

спустошивши частину Азії і перейшовши Волгу, захопили цю країну, приблизно 460 років тому, за винятком деяких портів, між іншими і Кафи, яку здобули генуезці 1266 р., й залишалася вона в їхніх руках аж по 1474 р., коли Магомет II, імператор, відібрав місто у генуезців.

Таврійський Херсонес має довжину приблизно в п'ятдесят миль, а завширшки в деяких місцях тридцять, а подекуди їх менше; однак Мала Татарія простягається далі, бо до неї належить Буджак, тобто країна між Дністром та Борисфеном аж по Дон, або Танаїс, понад морем, що зветься Ель Забаш, чи Палюс Меотідський [Азовське море].

У цій країні, як і в Херсонесії, немає ні міст, ані сіл; вся країна — це нерозорана рівнина, де ростуть хороші трави, на яких тамтешні татари стаборовуються то тут, то там, залежно від того, де кращі пасовиська; вони заводять халупи і використовують свої пересувні намети тільки взимку, щоб могли сховатися від сильних морозів та від снігу ті, що залишаються біля отар, бо всі інші в цій порі року, коли ріки та болота замерзають, звичайно йдуть в походи, щоб грабувати на Україні і на кордонах Московії.

Головні міста півострова — це Перекоп, названий татарами Золотим, де є щось з чотириста домів. Він розташований на сході перешийка, який має в ширину приблизно півмилі. Далі є Козлов [Євпаторія] — на одному з мисів над Чорним морем; там налічують близько двох тисяч домів. Це торговельне місто, яке підлягає ханові. Ще одне місто зветься Кримом, воно теж підлягає ханові і знаходиться у затоці моря Ель Забаш, в ньому мешкають майже виключно татари. Бахчисарай, де хан звичайно держить свій двір, має приблизно дві тисячі домів. Алмасарай є друга резиденція хана, до якої він часто прибуває, але цей палац оточений щонайбільше шістдесятьма чи вісімдесятьма домами.

Місцевості, що безпосередньо належать Туреччині, — це дуже важливий порт Балаклава, де споруджують кораблі та галери для турецького флоту. Це невелике селище, яке має сто чи найбільше двісті домів. Інкерман та Манкюп — це замки з поруйнованими містами. Найважливішими з міст є Кафа, колись Феодосія, яка за часів генуезького володіння була одним з найважливіших торговельних центрів Сходу; з того часу місто значно підупало порівняно до свого попереднього становища так, як це сталося з усіма місцевостями, що потрапили під оттоманське володіння. Все ж у цьому місті є п'ять чи шість тисяч домів. Мешкають тут греки, італійці, залишки генуезьких родин, вірмени, євреї, турки і татари. Більшість мешканців — це християни, які мають там сорок п'ять церков — грецьких, вірменських чи латинських.

Таврійський Херсонес складається частково з дуже врожайних долин, а частково — з лісів та гір. Він багатий на різноманітне зерно і чудові фрукти, а також на вина. Християни та євреї там займаються хліборобством, а татарські мешканці залишають рільництво своїм рабам, вважаючи цей рід праці негідним для себе. Що ж до інших татар поза Херсонесією, то вони ставляться до рільництва ще з більшим презирством, цінуючи ремесло пастухів та грабіжників. Їхнє багатство — це коні та стада, а також здобич і бранці обох статей, яких вони беруть у полон під час походів і віддають на продаж християнським та єврейським купцям у Кафі після того, як запасуться певною їх кількістю і хан правом першого вибору візьме собі тих чоловіків і жінок, яких захоче. Потім невільників забирають купці з Константинополя, Сінопа, Трапезунда та інших міст Сходу, особливо ж польських жінок та дівчат, яких везуть часом аж у Персію та Індію до гаремів тих країн, де вони дуже ціняться. Колись єгипетські султани купували мамелюків до війська з Таврії, добираючи їх з-поміж невільників, взятих татарами на Русі, Подолії, Московії та Черкесії. Однак після зруйнування Селімом цієї воєнної держави, ця торгівля з Єгиптом припинилася.

В обмін за приставлених невільників та худобу татари беруть від християнських та єврейських купців турецьких коней, зброю, тканини на одяг та інші потрібні їм речі.

Перекопські татари здебільшого середнього росту, міцні і ширококості; у них коротка шия, широке обличчя, малі, але дуже чорні та дуже виразні очі, смуглява шкіра та інші характерні риси, за якими їх можна легко розпізнати серед інших людей. До того [вони] загартовані для всілякої праці та тягот. З раннього віку матері купають їх майже щодня у воді з розчищеною сіллю, щоб зробити тіло міцним і загартованішим щодо непогоди. Я бачив, як польські жінки роблять так само, але вони задовольняються одною такою купіллю на тиждень. Татарські батьки дуже рано привчають дітей стріляти з лука, а в дванадцять — п'ятнадцять років їх забирають з собою на війну.

Татари, що живуть поза містами, одягнені в овечі кожухи — шкіри, а на головах носять смушкові шапки. Їх звичайна зброя — це шабля, лук та сагайдак приблизно з двадцятьма стрілами. Вони самі роблять цю зброю: лук — з кінських жил, колчан — з кінської шкіри, а вістря стріл вони прикріплюють невеличкими ремінцями з шкіри тієї ж тварини; з цих ремінців вони роблять батоги з властивою їм умілістю, якої досі лимарі Франції та Німеччини не змогли перейняти. Вони починають користуватися вогнестрільною зброєю і всі носять при собі також ножі та шила для направи кінської уздечки та сідла; ці сідла дерев'яні, і їх татари теж роблять самі. Вони

мають кресала для добування вогню і бусолі, або сонячні квадранти для орієнтування у безлюдних степах, де немає ніяких битих шляхів чи стежок. Найзатніші з них одягаються в різнокольорові сукна, мають бавовняну білизну, кольчуги, турецькі сідла та краще спорядження, яке вони купують у вірменських купців або здобувають на війні. Всі вони їздять верхи дуже швидко, міцно стискаючи ногами коня, так само як поляки, турки, араби та всі мешканці Сходу й Африки.

Їхні коні, що називаються бахмати, довгі, дуже негарні і худі, з густими гривами та хвостами, які звисають до землі. Проте природа компенсувала брак краси у цих тварин, надавши їм незрівнянну швидкість та невтомність: на них можна їхати цілий день без перепочинку. Вони весь час пасуться, і зимою, коли земля вкрита снігом, та в поході вони живляться тим, що є під снігом, або гілками та корою дерев, хвоєю, соломкою й усім тим, що можуть самі знайти. Щодо найзатніших татар, то вони мають турецьких і арабських коней, а їхній хан — надзвичайно гарні табуни.

Кочові татари майже зовсім не їдять хліба, хіба що коли перебувають в таких місцевостях, де можуть його знайти. Вони споживають пшоно, досить поширене у них, з якого виготовляють юшку та напій, і звичайно їдять кінське м'ясо, яке вони варять під час відпочинку саме або з пшоном. Якщо ж татари йдуть на війну або перебувають у поході, вони печуть м'ясо, чи, вірніше, пом'якшують його під своїм сидлом, а потім з'їдають з такою приправою, як піна, що утворюється на м'ясі він кінського поту. Вони добирають для споживання не найжиріших або найздоровіших коней, а беруть замучених походом або хворих чи кривих. За час мого перебування у Польщі я бачив, як татарські бранці приходили до стаєнь, щоб забрати здохлих коней, з м'яса яких вони влаштовували собі бенкет. Отож кінські трупи ніяк не загрожують отруєнням повітря в тих країнах, бо татари наводять там порядок, з великою запобігливістю підбираючи ці трупи, коли тільки дізнаються про них. Оскільки закон Магомета забороняє татарам споживати вино, то їхнім звичайним напоєм є чиста вода, а взимку, коли ріки і потоки замерзають, — сніг, іноді — навар з кінського м'яса разом з усім шумовинням; вони п'ють також брагу, виготовлену з вареного пшона. Найбільш спритні п'ють кобиляче молоко, мед та горілку, їдять м'ясо овець і кіз, домашню птицю і дичину, яку вони добувають на частих полюваннях. Однак усі татари відмовляються від свинячого м'яса, і взагалі можна сказати, що вони помірковані та стримані щодо їжі. Хан же їсть розкішніше, мешкає пишно, живе з величністю, гідною його становища.

Татарська мова така сама, як турецька, бо обидві є того самого походження з тією лише відмінністю, що турецька змішана з чис-

ленними перськими та арабськими словами. Їхня релігія — це релігія магометанська.

Щодо їхніх звичаїв, то годі уявляти собі менш порочних людей, бо крім того, що татари, як про це вже сказано, помірковані, вони надзвичайно щирі та вірні. Серед них зовсім немає шахраїв та наклепників, нема несправедливості чи насильства — одним словом, живуть вони у великій дружбі та цілковитій згоді, не вважаючи злочином чи кривдою грабіж християнських країн, бо в їхньому понятті християни — поганці та мерзотники. В Польщі часто можна бачити гідні подиву зразки вірності полонених там татар: вони завжди повертаються в призначений день, якщо їх відпущено під словом честі в їхню країну, щоб спробувати там здобути собі волю обміном з польськими бранцями. Вони виконують це акуратно, або вертаються у свій полон, не прострочивши ані хвилини. Я бачив польських шляхтичів, які певніше довіряли ключі від сховищ з грішми чи коштовними речами молодим татарам, які були в них на службі, ніж кому-небудь іншому з свого дому.

Ці народи підкоряються монархові, якого вони називають ханом, тобто королем. Поляки ж називають його царем, це слово походить від латинського цезар. Усі піддані дуже поважають хана, який править деспотично, як і всі магометанські самодержці. Хан має право призначати свого спадкоємця, яким звичайно буває його син або один з братів. Цей призначений спадкоємець зветься калга. Шляхетні чи взагалі знатніші з татар називаються мурзами. З часів Селіма, турецького імператора, який підкорив своїй владі частину Таврії, татарські хани, всупереч тому, що дехто говорить, не є данниками турецького султана, але є його васалами; султан на знак своєї зверхності над ними дарує їм корогву при кожній зміні хана. Першим королем чи ханом цих народів був якийсь Улан, народження якого вони вважають надприродним. Його спадкоємці були усунені двісті років тому Герейми, родом, який донині володіє престолом. Проте існує другий рід, який все ще називається Уланами і який повинен заволодіти королівством, коли згасне рід Герейів.

Релігія перекопських татар магометанська, їхня мова — турецька, а це разом з тим, що Константинополь розташований дуже близько, робить їхній державний устрій досить подібним до турецького. Перший міністр хана називається візіром так само, як міністр султана. У них є священники та кадї, які вершать суди, не маючи для цього іншого кодексу, крім корана, ані іншого тлумача його, крім здорового розуму. Судді безпосередньо самі слухають сторони і вирішують справу, не дуже вникаючи в подробиці, досить швидко. Хан також особисто вершить суд: він робить це щоразу, коли виходить поміж людей, слухаючи всіх однаково безсторонньо, як

вбогих, так і багатих. Пиятика, вбивство, перелюбство і крадіж суворо караються в Таврії. Хоч татари дуже звикли до грабування під час війни, вони стримуються від цього в своїй країні, де ношення будь-якої зброї заборонено навіть при дворі хана.

Військові сили татарського володаря дуже численні: зібравши всі підлеглі або союзні йому орди, він може поставити до трьохсот тисяч кінноти. Піхоти він зовсім не має, за винятком невеликої кількості яничар, яких дає турецький султан, коли хан іде в похід за наказом султана або за його згодою. Хан утримує залогу у кількох замках та в нечисленних укріплених містах Таврії. Найважливішою фортецею є Перекоп, або Золотий, який, проте, має лише один поганенький рів, завширшки чотири-п'ять туазі¹, та обгороджений тільки глиняною стіною, заввишки в сім-вісім стоп і завширшки в два з половиною туази. Там завжди тримають міцну сторожу, щоб захищати вхід до півострова, а тамтешній правитель командує також усіма ордами між Борисфеном та Дунаєм.

Війни, що їх звичайно ведуть татари, це здебільшого наскоки.

Навіть і під час миру з сусідніми християнами татари раз у раз відвідують їх чи то з власного почину, чи з наказу хана, який завжди вимагає данини від московитів та поляків. Ті й інші платили йому данину в певні часи і коли необхідність їх примушувала, але часом відмовлялися, не бажаючи підкорятися як данники народові невірних, яким вони нехтують.

Якщо татари збираються зробити великий напад на Польщу чи Московію, вони звичайно вибирають у січні час, коли буває повний місяць та коли всі річки, озера й болота замерзають, а земля вкривається снігом, особливо на безлюдних рівнинах, що дуже зручно для непідкованих татарських коней. Кожний татарин веде двох коней, щоб їхати наперемінки або щоб везти свою здобич чи харчі, котрих, зрештою, в них небагато: татари беруть з собою трохи пшона, сушеного, подрібненого м'яса, як у турків, а також воду, яку вони дуже добре зберігають і яка допомагає їм при травленні стількох сирих продуктів. Часом вони не беруть нічого з харчів, а вдовольняються лише м'ясом тих коней, які гинуть у поході. Вони їдуть долинами та непроглядними місцями, аби їх не помітили козаки, які завжди чатують та завжди напоготові, щоб прийняти звістку про наскоки татар і зняти тривогу в усій країні. Особливо гідне подиву те, що навіть найлютішої зими татари стають табором без вогню, щоб їх не помітили, та їдять тільки кінське м'ясо, пом'якшене під сідлом. Коли вони прибувають на призначене місце, на Україні чи деінде, їхні ватажки відбирають третину війська, що, в свою чергу, поділяється на менші

¹ 1 туаз = 1,95 м.

загони, які й розбігаються на п'ять-шість миль у різних напрямках; а тим часом основне військо держиться купи, щоб дати відсіч при можливому наскоку ворогів; потім, коли загони повернуться з грабування, ватажки виділяють інші загони, що, в свою чергу, розбігаються грабувати, дотримуючись такого порядку, щоб усі загони, які гасють тут і там, могли за короткий час з'єднатися з основним військом. Пограбувавши та спустошивши так країну протягом чотирьох-п'яти або шести днів, вони якнайшвидше повертаються назад, щоб уникнути погоні, а прибувши в безлюдні степи, де їм легше воювати, зупиняються для перепочинку та розподілу здобичі і бранців.

Вони вирушають в походи і влітку, але не заходять далі десяти — дванадцяти миль, а то й менше. У цю пору року в похід ідуть звичайно буджацькі татари, які гонять на пасовиська худобу та коней, а по дорозі грабують усе, що їм трапиться; ось чому безлюдні степи можна проходити тільки з великою охороною, принаймні з п'ятисот чи тисячі чоловік, які йдуть завжди рухомим табором.

Татари воюють тільки великими загонами в дві — три й чотири тисячі вершників, а то й більше; вони не розпочинають бою, якщо не впевнені у своїй перевазі. Коли на них нападають, вони відступають і розосереджуються на маленькі загончики так, що поляки й німці, які йдуть щільним строєм і ескадронами, не знають, кого атакувати. Відступаючи, татари так влучно відстрілюються своїми стрілами, що часто досягають ними своїх переслідувачів більше, як за двісті кроків. Потім за чверть милі вони з'єднуються і кожен в одну мить стає на своє місце, на яке він повертається таким самим способом ще багато разів; але так діють татари лише тоді, коли їх велика кількість, інакше вони тікають прожогом. Отже, якщо їх не захопити вночі, що зрештою досить важко, бо вони завжди чатують, або при переході через ріку або яр, то нелегко завдати їм поразки.

З ясиром вони поводяться, як з рабами: продають їх купцям з Константинополя чи з інших міст Сходу, які торгують у Кафі, або залишають бранців для своєї власної потреби, наказуючи їм пасти худобу, обробляти землю в тих місцях, де татари займаються сільським господарством. Вони годують їх тим, що й сами їдять, як це мені розповідали польські та французькі офіцери, між іншими підполковник Ніколе та капітан ла Крустад, котрі мали нещастя потрапити до рук татар. Поляки платять їм тим же: за винятком татарських дітей, яких вони беруть на службу до себе, охрестивши їх та виховавши в християнській релігії, і за винятком деяких мурз, яких поляки тримають в ув'язненні і з якими поводяться досить добре, щоб їх обміняти на польських магнатів, які потрапляють у татарський полон; з усіма іншими татарами поводяться, як з рабами. Полонені постійно закуті в ножні кайдани, і їх, як тих в'ючних тва-

рин, примушують носити всілякі тягарі: вапно, цеглу та інші матеріали для будівель, дрова для кухні й для кімнат, прибирати житла, обробляти землю, а також змушують працювати на інших подібних роботах. Їх завжди підганяє наглядач; ці нещасні можуть дуже часто заробляти нагаї. За одержані гроші вони купують собі харчі, бо їхня звичайна їжа лише хліб та вода, а часом трапляється їм [здохлий] кінь. Під час мого перебування у Варшаві у короля та магнатів було двісті чи триста татарських рабів, які так жили.

ЕВЛІЯ ЧЕЛЕБІ

Евлія Челебі ібн Мехмед Зиллі Дервіш — турецький богослов, державний діяч, мандрівник і письменник XVII ст. Народився 25 березня 1611 р. у Стамбулі в статечній і шанованій родині: дід його був прапорonoсцем у султана Мехмеда II Фатіха, батько обіймав посаду голови придворних ювелірів, дядько (по лінії матері) був великим візиром. Дістав ґрунтовну богословську та світську освіту, служив при дворі султана Мурада IV, виконував низку дипломатичних доручень Стамбула. За вищим натхненням, Челебі присвятив основні свої зусилля подорожам та опису земель Порти та її найближчих сусідів. Саме в подорожі, у Єгипті, десь між 1679 і 1682 рр., мандрівник і помер. Неоціненною пам'яткою культури стали подорожні враження Челебі, котрі містять багатий етнографічний, політичний, географічний, економічний, лінгвістичний та інший матеріал з життя країн Європи та Азії у XVII ст. Перше повне видання "Книги подорожей" (у 10 тт.) було здійснено в Туреччині у 1896—1938 рр. Окремі частини твору неодноразово перекладались і видавались основними європейськими мовами. Однак повне осягнення історичного змісту "Книги подорожей" — ще попереду.

У Східну Європу Челебі мандрував неодноразово. У 1641 р. здійснив подорож від Трабзона до Анапи, у 1641—42 рр. перебував разом з військами у обложеному Азові. В 1651 р. Челебі відвідує фортецю Озю (Очаків), а в 1657 р. проводить тривалий час на військовому театрі між Дністром і Дунаєм. 1663—65 рр. — роки перебування Челебі на теренах Болгарії, Сербії, Австрії, Угорщини та інших центрально-європейських країн; звідти він вирушає на терени України, а потім, у 1666—67 рр., перебуває на території Кримського ханства. Свої враження від цього краю мандрівник і вчений докладно описав у своїй "Книзі подорожей", яка є, внаслідок цього, унікальним джерелом з історії Криму.

Фахівці звертають увагу на досить високу достовірність твору Евлії Челебі як історичного джерела. На користь такого висновку свідчить низка обставин: висока загальна освіта автора, докладне знайомство з місцевою літературою, відданість історика фактам та достовірності опису і, головне, особисті враження Челебі від відвідування конкретного об'єкта. До того ж

як посланник самої Порти Евлія Челебі практично не мав перепон у знайомстві з цікавими йому речами, у доступі до державної інформації; він особисто був знайомий і підтримував дружні стосунки з багатьма знатними кримськими діячами, включаючи ханів Іслам-Гірея та Мухаммед-Гірея.

Наводимо фрагменти з "Книги подорожей", котрі стосуються відвідання Евлією Челебі Кримського ханства у 1666–67 рр. Вони окреслюють загальні обриси цієї держави того часу: її обшири, природні умови, населення, спосіб правління, релігію і законодавство, історичні корені, взаємини з сусідами тощо. Звернемо увагу на деякі прикметні риси.

Татари, підкреслює Челебі, — правовірні єдинобожники, мусульмани-суніти; в країні є декілька суфійських братств — хальвети, джалъвети, шафіїти, ханафіти та інші, тобто основні з 12 материнських братств ісламу. Тому татари — газії та муджахеди, тобто борці за віру.

Докладно описано, як чиниться військова справа у татар, починаючи від озброєння та дій окремого воїна і закінчуючи ханським військом в цілому. Хо́да татарського війська — не проста навала (хоча бувають і такі випадки), але хід врегульованого, чітко організованого війська. Ці описи варто порівняти з відповідними враженнями Г. Левассера де Боплана.

Челебі докладно аналізує політичну структуру ханства, чітко відрізняючи ногайські народи від власне кримських татар ("бадрак"). Останні є ядром держави: вони правлять ханством, воюють, торгують, займаються землеробством, ремеслом, богословською наукою та освітою.

Пильна увага простежується до фортеці Ор, тобто Перекопа, що й зрозуміло: це — ворота Криму. Челебі докладно описує фортифікаційні та військові особливості Перекопа, наводить безперечні дані про те, що викопаний рів від Сивашу до Чорного моря у XVI ст. був щерть заповнений водою і був судноплавним. Не випадково автор постійно називає Крим "островом", а не "півостровом".

Яскравими барвами змальовано Бахчисарай, столицю ханства: його обшири, людність, багатства та споруди. Особливий інтерес має опис палацу славетних ханів — кьорюнюшу, місця, де засідає уряд ханства — диван. По суті справи, маємо унікальний опис звичаїв двору, ієрархії посадових осіб тощо. Якщо додати до цього зроблений Челебі виклад соціальної стратифікації кримського суспільства, а також порядку уславлення в соборній молитві, то маємо докладну соціально-політичну характеристику ханства у зрілий період його розвитку.

Войовнича і загарбницька природа ханства яскраво простежується при зверненні до демографічних показників країни. Як відомо, починаючи ще з часів Чингіз-хана, монголи і татари робили перепис населення приблизно кожні 20 років. Такий перепис був зроблений у Криму якраз перед приїздом туди Евлії Челебі. Тому його свідченням можна вірити. А цифри, наведені ним, вражають. Крим може виставити 126 тис. воїнів. Якщо врахувати чисельність їхніх сімей, то отримаємо не більше одного мільйона татар-

ського населення. Натомість число бранців — "козаків" (тобто українців) — складала у ханстві принаймні 1 млн. 100 тис. чоловік. Коментарі тут зайві.

Челебі докладно характеризує взаємини Кримського ханства і Османської Порти, від якої воно було у васальній залежності. Але та обставина, що кримські хани карбували власну монету — сікку, свідчить про досить високий рівень власної автономії ханства. Ця обставина підтверджується і реальними історичними подіями.

Текст перекладено за виданням: Книга путешествия: Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—67 гг.) / Пер. и коммент. Е. В. Бахревиского. — Симферополь: ДАР, 1999. — 144 с.

КНИГА ПОДОРОЖЕЙ

Опис кордонів країни Солгат, роду Чингізидів, першого рубежу — могутньої фортеці Ор, тобто Феррах-керман

Всі татарські історії називають цю фортецю Ор — Феррах-керманом. Коли Кримський острів був у руках генуезьких невірних, [майбутній] володар Кримського острова — син Чингіз-хана Джучі-хан — захопив фортецю, що стояла на місці фортеці Ор, з рук генуезьких франків. Від затоки Азовського моря до затоки Мертвого [Каламітської затоки] він викопав рів на землі, який зв'язує цей Кримський острів з суходолом. Оскільки тут викопали цей ор, тобто рів, то фортецю назвали Ор, тобто Рів-фортеця. Але татарські літописці називають її Феррах-керманом.

Потім Сахіб-Гірей-хан [кримський хан у 1532—51 рр.] з роду Чингіз-хана, мудрий і могутній, як Джем [давньоперський герой], зруйнував до основи фортецю Ор, яку захопив з рук генуезьких франків великий Джучі-хан. На пересипі, який з'єднує Кримський півострів із степом Хейхат [Причорноморським степом] він вибудував цю [нову] фортецю Ор. Оскільки фортеця будила радість і розваги, їй дали ім'я Феррах-керман [фортеця радості].

Але історики арабські і автор "Книги коштовностей" святий Махйї ід-Дін Арабі [1165—1240 рр.] називають Кримський острів і землю непокірних козаків країною Солгат. У кабалістичних книгах і у багатьох поважних промовах татарські землі [також] називають країною Солгат. В одній кабалістичній книзі навіть мовиться: "О країно Солгат! Остерігайтесь лиха від [тих, хто] з маленькими очима із свого числа", тобто "О кримський народ! Стережись народу з маленькими очима, який походить від вас самих, тобто стережіться народу калмиків". Тому і кримський народ називають народом Солгат...

Наразі, народ Солгата — татари — захопили земну поверхню. Але, дякуючи Аллаху, на народ татарський цього Кримського острова Найвищий Творець кинув прихильний погляд. У який бік вони б не кинулись, вони завжди стають переможцями і несуть у землю невірних неспокій і сум'яття. Усі невірні у своїх країнах бояться татар. І немає милості, і вони залишаються у невір'ї. Дякуючи Аллаху, цей народ татарський — правовірні єдинобожники, *суніти*. Їхня громада схожа до полку *муджахідів-газіїв*. З чудотворної молитви Мухаммеда-Обранця вони живуть на Кримському острові і в інших країнах. На всі чотири сторони світу йдуть вони на держави невірних, приречених потрапити до пекла, грабують їх і забирають, ридаючих, у полон. Вони захоплюють дітей і дорослих, дружин і доньок. Бранців з розбитими серцями і зв'язаними ногами вони всіляко мучать, годують їх кінською шкурою, нутрощами і кишками. Всіх невірних з дітьми і родичами вони відправляють у землі ісламу, де ті набувають щастя бути навернутими у мусульманство.

Дійсно, татарський народ — це народ немилосердний. З допомогою Аллаха вони стали могутнім заслоном роду Османів, з усіма невірними вони ведуть битви, поєдинки, війни і смертовбивства. Це дуже набожні і не занадто обтяжуючі себе [заборами] воїни. А якщо поряд з ними з'являються ногойці, вони [зовсім] перестають відрізняти дозволене від забороненого. Однак цей народ — дозволене [ісламом] військо. Навіть якщо в тому немає потреби, якщо у них помре жива істота, у якої відійшла душа і витекла кров, вони її обов'язково з'їдять. Кров вони змішують з просяною кашею. Вони п'ють кров всіх тварин як напій. А звичайною їхньою їжею є м'ясо. Вони носять шкіри своїх тварин, тобто одягаються у хутро. А якщо вони з'їдять хліба, то він прилипає їм до серця і вони вмирають. [Є приказка]: *Вони [татари] постійно їдять просо, одягаються в шкіри, їхні будинки — з очерету, а самі вони — негідники.*

Вони — полк *газіїв-муджахідів* [воєнів за віру]. Вони чинять мудро і завжди їдять одну й ту саму їжу. А іншої вони не їдять і не знають. Завдяки воді і повітрю їхні шлунки швидко перетравлюють їжу. Татарин може з'їсти їжі на три-чотири дні і випити бочку *бузи*, а потім такі ж три-чотири дні нічого не їсти. Є такі татари, які з'їдять і нахшуванський *булат* [сталь].

Є багато сотень тисяч татар, які у житті не пили води. Вони п'ють кінське молоко, витримане п'ять-шість днів, під назвою *кимиз*. Вони підсмажують просо під назвою *талкан*, мелять його і перетворюють у борошно, потім змішують його з кінським або верблужим молоком і п'ють. Цей напій тамує голод і до того ж спричиняє легке сп'яніння. Крім того, вони вживають *айран бурсе*, тобто розведений скислий йогурт. Також роблять вони айран під назвою *язма*,

смачний, як кістковий мозок. Все згадане вони їдять і п'ють у поході і вдома. Тому вони не схильні до хліба і води.

Вони запитують: "А що таке хліб? Звідки він береться?" На це питання відповідають так: "Хліб вирощують на ланах. На млині його перемелюють у борошно і отримують тісто, його печуть на вогні". Вони дивуються: "Господи-Боже! Так от що таке хліб! Чи не цей хліб, який вирощують на ланах, був причиною вигнання [пра]батька Адама з раю? *Озюм сокулурсе де бон они ашамандир*", — тобто "Якщо я навіть буду вмирати, хліба не з'їм!"

Ось так вони дивно й чудно створені, мовби спеціально для походів, цей хоробрий народ.

Окрім ногайського народу, на Кримському острові є ще народ по імені *бадрак* [власне кримські татари], який не любить спілкуватися з родом Адама і вправний у науці і ремеслі — славетний народ-військо. Багато тисяч з народу бадрак ніколи не їдять хліба і не п'ють води. Якщо у них запиташ: "Чому ти не п'єш води, хіба не сказано: "Від води походить життя?", — вони відповідають: "Присягаюсь Аллахом, коли нас створив Бог Челеб, він зробив багато болота, змішавши воду з землею. Якщо до болота додати багато води, то болото прорве з одного боку. Діти ж Адама походять з болота. Багато води зовсім не варто пити. А кінське і верблюже молоко — також вода". Так вони це пояснюють. І дійсно, цей народ води не п'є. Однак вони їдять багато юшки *ляхсе*, верблюжого, баранячого, коров'ячого, буйволячого молока, їдять просяну кашу і юшку. Вони їдять *лякше шурбаси*, тобто юшку *лякше* [лапшу]. Тому що у благородному хадисі Святого Стовпа Пророцтва [пророка Мухаммеда] сказано: "Гарна їжа — лякше". Її називають борошняною юшкою або *дутмасом*. Всі татарські *улеми* [богослови], *п्राведники* і *падишахи* їдять кінське м'ясо.

Мови їхні всілякі і різняться одна від одної. Тому, що всі татари розмовляють на дванадцяти мовах. Мови один одного вони розуміють за допомогою *тільмаса*, тобто перекладача. У них є словники мов і говірок. Говірки їхні вишукані і красномовні. По-перше, чагатайська мова, потім мова кумиків, мова моголів, мова боголів, мова туркмен, мова ногаїв, мова кайтаків, мова кураків, мова хешдеків, мова дагестанських аджемів, хіндська, узбецька і болгарська. Всі вони татари, і у всіх різні мови і різноманітні книги. Вони не схожі ні на жодну іншу мову. У кожного з них — своя особлива мова.

Серед татарського народу немає сварки і злості, гонору і лайливості, ворожнечі і огуди. Вони дуже соромляться один одного. Якщо хто-небудь лається і свариться, інші люди його зневажають. Їхній гнів і ворожість спрямовані на інші народи і на ворогів. Їхня ворожість постає як грабунок та розбій, а їхній гнів — від Аллаха.

Мазхаб від кримського народу — ханафітський [сунітський], але є також прихильники шафіїтського мазхаба. Улу-ногаї, шейдяк-ногаї, урміт-ногаї, племена мансурлу, седжевутлу, ширінли, ман-китлі, племена Чопана, Новруза, Деві і багато тисяч схожих цим племен, що живуть за межами Криму, належать до шафіїтського мазхабу. Там знаходиться так багато сот тисяч знаючих *улемів*, що й не розкажеш. Всі ці вчені заснували свої медресе серед племен у степу і кочують разом з ними. З благородного дозволу цих вчених весь татарський народ їсть конину, хоча зі слів Абу Ханіфи Нумана ібн Сабіта [бл. 699—767], великого імама і давнього героя, конину їсти не схвально. Тому що кінь — це знаряддя священної війни. Але їсти конину дозволено і можна, якщо коні все одно загинуть. У малікітському ж напрямку це вважається огидним і заборонено. Але за словами імамів Шафії [пом. в 820 р.] і Ханбала [780—855] це дозволено. Тому що вони довіряють благородному хадису святого Стовпа Пророцтва: "[Передає] Джабер [слова Пророка], хай згодиться з ним Аллах, [казані] в день Хайбар: м'ясо віслуків домашніх гірше м'яса коней". Цей хадис достовірний, у цьому одностайні Муслім і Бухарі. Тому татарський народ їсть конину.

[Татари] — полк *газіїв-муджахідів*. У походах витримують труднощі. В одному благородному хадисі мовиться: "Похід — це частина пекла, навіть якщо він триває один фарсах [12 тис. кроків]". Цей татарський народ безтурботний, у них немає клажі, у похід вони не беруть з собою ніяких припасів, крім *талкана* [пережарене пшоно], *курта* [сухий овечий сир], *"кінського ребра і дружини"*. Понад те, якщо в дорозі який-небудь кінь зашкандибає чи трохи захворіє, охляне, знеможе, стане кволим, вони зі словами: "Щоб не дісталось невірним", — одразу того коня приносять в ім'я Аллаха, ділять його разом зі шкурою. [М'ясо] кладуть під чепрак, який деякі називають *серкі*, а інші — *черкі*, сідають верхи і їздять риссю. Коли з м'яса витече сік, вони кажуть: "Готово", — з'їдають конину з-під чепрака і так тамують голод.

Вони чинять напади на країну невірних, гострими клинками мечів немилосердно вражають ворогів. Залишених живих невірних — дітей і жінок — вони тягнуть в країну ісламу і винагороджують наверненням у мусульманство. Це полк газіїв-муджахідів, палких єдинобошників роду Чингізидів, хай береже їх Аллах.

Окрім газавату, вони займаються ще й землеробством, тобто вони — селяни. Вирощують вони переважно просо. Тому що одне *кіле* [бл. 25 кг] у цих краях дає 100—110 кіле, вони постійно харчуються просом. Але люди осяяння — шейхи і суфії — вирощують ячмінь і їдять [ячмінний] хліб. "Тому, що святий Пророк постійно їв ячмінний хліб", — кажуть вони. Тому пшеничного хліба вони не їдять.

Ще одне їхнє заняття — торгівля. Вони відвозять бранців у різні країни і там продають. Звідти вони привозять інші товари і торгують ними тут.

Тут є також улеми, праведники, шейхи і суфії братств хальвети і джалъвети. Як пише візир Сефер-Газі-ага [візир Іслам-Гірея III і Мухаммед-Гірея IV], їх до 40 тисяч, єдиnobожників-суфіїв.

На Кримському острові знаходиться всього 21 тисяча соборних і квартальних мечетей. У цих молільнях вдень і вночі татарські суфії віддаються молитві і зікру [поминання імен Аллаха]. Там дуже багато мужів єдиnobожою і містичного шляху...

Опис землі і вигляду фортеці Ор, чи Феррах-керман

Цю високу фортецю побудував у... році Сахіб Гірей-хан з роду Чингізидів. Це двошарова бойова фортеця з кам'яним муром, схожа на шаддадівську [уславлену арабську фортецю]. Висота її від землі — повних 23 аршини. А в окіл її довжина складає 3 тисячі кроків, є 800 зубців. Це могутня двошарова твердиня. У плані вона п'ятикутна, там є 20 квадратних високих веж. З якого б боку степу Хейхат не підійти, видно вежі цієї фортеці Ор з відстані в п'ять переходів. Всі вежі покриті брунатно-червоною черепицею. Є і низькі вежі, покриті дошками. Всередині фортеці — всього 80 татарських будинків. Всі вони покриті дереном.

Там є начальник фортеці і 500 вартових-*секбанів* з рушницями. Але всі вони — грецькі джигіти. Тому, що татарський народ не вмів стріляти з рушниць. Рушниць вони бояться. Якщо де-небудь є рушниці, вони кажуть: "*Милтик коп*" [Багато рушниць], — і туди не йдуть. Татарський народ називає рушницю *милтик*.

У цій фортеці є також 500 вершників з татарського *іля* [краю] і під назвою *беш евлі* [підрозділ кінноти]. Всі вони — вмілі, прагнучі бою, хоробрі, безстрашні і сміливі батири і джигіти. У місті є начальник фортеці, 15 фортечних аг, гарматний начальник і начальник зброярів.

Фортеця Ор знаходиться у степу і не панує над місцевістю. Її оточує глибокий викопаний у землі рів у 15 *куладжів* [бл. 29 м]. У бік *кибли* [півдня] виходять міцні і потужні залізні ворота у три шари. З двох боків у напрямку рову дивляться дивні гармати. Всередині фортеці є мечеть Сахіб Гірей-хана, комори пшениці, збройний склад і колодязі води. А більше нічого немає...

Причина того, що цю фортецю називають фортеця Ор, наступна. Ця Кримська країна являє собою острів у формі трикутника на березі Чорного моря завдовжки у 770 миль. З правого боку, на захід, — Мертве море, мілка затока Чорного моря. Воно зветься

Мертвим морем тому, що, якщо через бурю на Чорному морі сюди потрапить корабель чи лодка, врятуватись неможливо. Всі люди разом з кораблями тонуть, тому воно зветься Мертве море. Зі сторони кибли лежить Чорне море, а зі сходу — Азовське море. Його звуть також морем Балисира [Кефінський санджак]. Край цих двох морів зв'язані. Цей Кримський острів оточений трьома морями. А між ними — острів Крим у формі трикутника. Зі сторони кибли він завершується рогом фортеці Балаклава, зі сходу — ріг фортеці Керч. Із заходу — паща цієї фортеці Ор. Якщо виходити з Кримського острова через Ор, Азовське море буде праворуч. Ліворуч, на південь, — Мертве море. Між Мертвим морем і Азовським морем — всього 8 тисяч кроків по степу Хейхат.

Тут, при колишніх ханах, в епоху [султана] Селім-хана Другого [1566—74], Семіз Мухаммед Гірей-хан [1577—84], щоб через цей Орський пересип не пройшли невірні, викопав величезний рів від моря до моря, рів, схожий на пекельну прірву. Татарський народ називає рів — ор. Тому і фортеця названа "Ор". Але татарські історики звуть фортецю Феррах-керман. Дійсно, ті, хто приїжджає в Ор з боку степу Хейхат, відчувають радість і втіху. А рів у ті часи викопали таким глибоким, від Азовського моря і до Мертвого моря, що Крим з тих пір став островом. Перед фортецею Балисира і фортецями Ченішке [Генічеськ] і Арабат стали протікати води, а фортеці стоять на землі.

[Якось] козаки ріки Дон на 200 човнах вийшли з-під Азова через гирло ріки Казакли-озен [р. Чорна], з усіма кораблями рушили на південь, пройшли через знову викопаний водний прохід, вийшли з протоки Ор-капу у Мертве море і зненацька напали на передмістя нашої фортеці Ак-керман [Білгород-Дністровський], захопили незліченну кількість цінного майна і бранців. Потім вони знову без страху і побоювання пройшли через знову викопаний рів і пішли у свою лихоїмну землю.

Потім, у... році, в епоху султана Селіма Другого, у фортецю Кефе, прийшла султанська ескадра під командуванням Килич Алі-паші. Коли вони стали на якір у порту, з Кефе прибув Семіз Мухаммед Гірей-хан. При зустрічі Килич Алі-паша сказав: "Хане! Чому ти перекопав Орський пересип, зробив Крим островом, і відкрив шлях азовським невірним, і став причиною пограбування і розгрому фортеці Ак-керман?" І він повісив Семіз Мухаммед Гірей-хана на базарі Узун в Кефе.

Потім ханом на його місці став Ехан. Він побачив такий прикрий стан і засипав викопаний рів з боку Азовського моря, і Кримський острів знову з'єднався із суходолом. Кримська країна, фортеці Ченішке, Арабат і Балисира не залишились при воді, а фортеця Ак-

керман стала безпечною країною. Коротше кажучи, цей величезний рів тягнеться від одного моря до іншого на одну годину їзди і на 8 тисяч кроків. Вглиб його людина не наважується зазірнути. Якщо у цей рів пустити воду, Крим знову стане островом...

З часом Орський рів засипався землею і бранці стали втікати з Криму, а непокірні козаки і калмицькі татари знайшли легкий шлях у Крим. Тому одразу наш володар Мухаммед Гірей-хан [1641–44, 1654–66] у... році зібрав у це місце до Ору море людей Кримської країни і 4 рази по 100 тисяч невольників і очистив від землі, давно скинутої туди, Орський рів. Ця земля була навалена з внутрішнього боку [рову] протягом однієї години [їзди]. Потім Мухаммед Гірей-хан по цій землі від моря до моря протягом години [їзди] протягнув міцні фортечні стіни. Він спорудив на відстані рушничного пострілу потужні, подібні до валу Іскандера [Александра Македонського], вежі, спрямовані у бік рову. На кожній з них він розмістив по 5 гармат *шахі зербазен* [польові гармати], і в кожную вежу призначив по 50 звияжців-греків, стрільців із рушниць. В ту епоху невірні чинили багато повстань і бунтів.

Стіни ці кам'яні і підіймаються над землею на 10 аршин, а завширшки мають три аршини. З двох боків від цієї стіни були збудовані дві особливо великі вежі, схожі на фортеці, у них розташували по 2 сотні звияжців. Біля підніжжя фортеці Ор поруч зі стіною були споруджені одна навпроти одної дві двошарові величезні вежі. У кожній вежі розмістили по 50 грецьких звияжців з їх начальниками — *одабаші азабів*. У всіх вежах звияжцями керують такі офіцери. Щоночі по зубцях ходить караул і карає сплячих вартових. У цих серединних вежах по 5 гармат *шахане кулумбурне* [важка гармата], по 100 вояків-пушкарів і по 50 вояків-збройників. У двох величезних вежах по одній величезній, широкій і високій залізній брамі. Окрім як через ці брами, в іншому місці на Кримський острів не потрапиш. Хіба що морем на кораблях. Якщо вийти через ці дві орські брами у степ Хейхат, то на схід буде фортеця Азов, на північ, у 10 годинах дороги, — козаки, а на захід, через 300 годин шляху степом, — фортеця Килбурун [Кінбурн]...

Всередині острова Кримського, у володіннях високогідних ханів знаходиться стіл орського *бея*. Він володіє трьомастами селами. У випадку війни і бою він — зверхник трьох тисяч воїнів з саадаками і озброєнням. За законом роду Чингізидів, у кожній битві вони формують бойову охорону. Але в епоху нашого Мухаммед Гірей-хана *ор-бей* вів у бій 12 тисяч воїнів. Тому що *ор-беєм* тоді був Кара Караш-бей — прагнучий битви, хоробрий і безстрашний, незрівнянний джигіт. Ор — це ключ до міцного захисту Криму. Скільки б ворогів не прямувало на Крим, вони пройдуть через Ор.

Тому постійно тут наготові 12 тисяч кінних хвацьких вояків у повному озброєнні...

Опис законів роду Чингізидів

Цей народ схожий на блискавку. Наприклад, коли виявляється, що невірні знаходяться на відстані одного-двох переходів, то татарам дається наказ рушити в напад, тобто мчати галопом. Тоді татари сідають на своїх коней, завчасно нагодованих вівсом, вже спорожнених і почищених, і мчать.

Хай врятує нас Аллах від такої долі! Якщо в цей час хтось впаде з коня — врятуватись йому не буде ніякої змоги. Той чоловік буде розтоптаний копитами коней і загине. І тому в татарського народу немає звичаю дивитися назад і обертатися на свої сліди під час руху. Тому їхні коні зв'язуються за хвости мотузкою, по 10—15 у ряд, і всі коні змушені рухатись голова до голови, підтягуючи один одного.

А в часи наших предків бувало так, що якщо кінь впаде, то він вже не може підвестися і гине під копитами інших коней; і не могло бути так, щоб чоловік, впавши з коня, врятувався. І кінь, і людина під ногами коней перетворювалися в кашу, у місиво, у давлене м'ясо.

Мій Аллах! Ти змилостивився над нами, і цей негідний і покірний [Челебі], жахаючись цієї небезпеки, від'їжджав убік разом з *кошами* хана, *калги* і нуреддин-султана. Власне кажучи, найрозважливішим є рішення рухатись не в гущі цього народу, коли він знаходиться в русі, а скраю, бо, як кажуть, "хто прагне до безпеки, той знаходиться скраю". І якщо час літній, то краще знаходитися поза гущею війська, але у зимові дні той, хто йде посеред цього натовпу воїнів, занурюється у тепло крові і поту коней і людей, і холод геть на них не впливає.

Але у татарського війська з часів роду Чингіза є ще один закон, який полягає в тому, що коли хани рушають у похід, то попереду стає 12 *от-аг* [глав колон] як вожді, і військо вилаштовується по 12 поприг у ряд. Таким чином воїни творять стрій у 12 колон, і, що б їм не зустрілось на шляху — долини, пагорби чи брід, — всі 12 колон тримаються зімкнутим строєм.

А коли у похід рушає *калга-султан*, 50 тисяч його війська утворюють 8 колон. Якщо ж у похід рушає *нуреддин-султан* зі своїм військом, то йде 40 тисяч воїнів 6-ма колонами. А якщо у похід прямує ханський візир, *казак-султани*, прибережні *аги* чи *аги ширінли*, *мансурлу* чи *седжевутів*, то буває 30 тисяч воїнів, які утворюють стрій у 5 колон.

Крім того, коли у напад йдуть *мурзи* і *беї* племен, то буває по 10 тисяч воїнів, і вони утворюють 4 колони. Однак такі напади не називаються

вають походами. Якщо раз на місяць чи раз на тиждень ходять у напади лишень з 10-ма тисячами чоловік, то ці 10 тисяч йдуть без ладу. Це називається *беш-баш*. Протягом одного-двох тижнів вони б'ють і грабують, об'їжджають невеликі площі земель невірних, захоплюють здобич і повертаються у Крим. А ще ладом *беш-баш* ходять *карачі* [знатні роди] з яким-небудь дивовижним мурзою на чолі, разом з 2—3 тисячами батирів і джигітів. Скільки їх не є, стільки і йде. Ліку по колонах у них немає. Вони ходять, збираючись повним військом, яке є у даний час. Однак невірні дуже бояться цього війська і завжди застерігаються стосовно нього, бо таке військо зовсім не милує ворога і не дає йому спокою. Якщо у них не випадає вчасний похід, то вони окремими загонами постійно ходять ладом *беш-баш* на країну невірних. При цьому інший загін може у той самий час йти по іншій дорозі. Тому невірні і бояться цього народу. Вони ніколи не можуть бути спокійними, ні в горах, ні у лісах при рубанні дров, ні на полі при сівбі, ні тоді, коли вони просто знаходяться у своїх селищах. Для невірних татарський народ — мов чума.

Наразі, вицезгадане лаштування колонами усталено предками ханів таким чином, що у поході всі рухаються строгим порядком, і якщо кінь або людина впаде, то вони не гинуть, і дійсно, це розумно. Але коли рушають у напад, то у них немає ні колон, ні рядів, ні ладу, і все це нагадує день Страшного Суду. Хай збереже Аллах всіх татарських воїнів!

Опис великого міста, давньої столиці і обраного давнього престолу,
притулку газіїв, копальні Гіреїв, схожого на палац-сад Ірем на стовпах,
величезного і густонаселеного Бахчисарая

Згідно повідомленню істориків татарського народу, перші завойовники Криму поселились на місці Саладжика [Салачика]. Перші татари прийшли у Крим з міст Махана і Ахлата, Кермана і Ясу [прикаспійські міста], з-під Казані, Аждерхана і Сарая. Вони зросли чисельно, не помістились у старому юрті і оселились у цьому юрті — Бахчисараї. Весь Кримський острів вони підкорили могутньою рукою. Тільки на узбережжі залишились фортеці генуезьких невірних. А оскільки у невірних не було сили, щоб вийти із своїх фортець, їмню країну підкорили голод і ворожнеча. Тому невірні звернулись до татарського народу, який займався хліборобством, віддавали багато товарів, а у татар брали хліб. Татарський народ став казково багатим і побудував це місто Бахчисарай, хай продовжить його життя Аллах до скону віків. А причиною [побудови] перших споруд Бахчисарая є [веління] завойовників Кримського острова — Джучі-хана і Ертогмаз-хана.

Це місто розташоване в ущелині, яка тягнеться вниз з ущелини Ескі Саладж. Бахчисарай тягнеться від воріт Ескі Саладжика до рогу Ескі Юрту. [Його довжина] — зі сходу на захід 8 тисяч гарних кроків юнака, а не кроків діда; кроком старої людини дістанемо, що це чудове місто тягнеться на цілий *фарсах* [6-7 км]. *Фарсах* — це 12 тисяч кроків. Але швидким кроком воїна місто Бахчисарай — у 8 тисяч кроків.

Це велике місто, схоже на місто Провадин [місто у Болгарії]. На захід — дорога в Ескі Юрт, на північ — дорога в Ак Месджит [нині Сімферополь], на південь — дорога до фортеці Гьозльов [Євпаторія]. Крім цих чотирьох, інших великих доріг до Бахчисарая немає. Але, звичайно, багато пішохідних доріг по скелях, схожих на козині стежки. У багатьох місцях вони важкопрохідні. Поки не зійдеш на верхів'я скель, з доріг, які ведуть у Бахчисарай з чотирьох сторін, міста не видно: [воно] лежить в долині.

Походження назви цього міста Сарая наступне. Джучі-хан, який прийшов з міста Сарая, що на березі ріки Ідиль [Волги] у Московській країні, облаштував це місто і назвав його Бахчисарай.

Оскільки вода ріки Ашлама, яка протікає по цьому місту і тече з міста Саладжика, дуже відпрацьована, її назва — Чурук-Су [гнила вода]. Вона крутить багато млинів і несе багато бруду, тече вниз, на захід, пройшовши через порохові заводи і багато водяних млинів, через огорожені тинами городи, тече в Ескі Юрт. Нижче вона впадає в ріку Кача. Через цю ріку Чурук-Су у місті в 43 місцях можна перейти по кам'яних і дерев'яних мостах. Зліва і справа двоповерхові кам'яні будинки, вкриті брунатно-червоною черепицею. Будинки з садами і виноградниками тягнуться до підніжжя пагорбів і скель.

Опис палаців найшляхетніших ханів

Великий палац налічує 4500 приміщень, він вкритий черепицею, з кам'яними стінами і з трубами, високими, мов кипариси, з відбудованими фортечними воротами. На південному березі Чурук-Су, що тече через місто, є *кьорюнюш* [палац дивану] високогідних ханів.

Похвала кьорюнюшу — палацу славетних ханів

Спочатку Джучі-хан жив у цьому місті Бахчисараї, яке знаходиться у широкій ущелині. Він став муджахідом на шляху Аллаха і не дбав про благоустрій міста, а кочував. У... році Сахіб Гірей-хан дійсно став володарем і великим падишахом епохи; він оселився в ущелині Аба, що знаходиться в ущелині Саладжика, і пригнітив всіх ворогів, вийшовши мов семиголовий дракон з печер саладжицької

ущелини. Він зробив місцем свого життя і оселею цей Бахчисарай і побудував за 7 років бахчисарайський палац-кьорюнюш. Палац цей — мов рай, і якщо людина на нього уважно подивиться, то здивується і зачудується, і мимоволі прикладе пальця до уст, розум її потьм'яніє — ось такий цей незвичний і дивний палац. Дійсно, при його описі язики славлячих німіють. Але цей негідний, повний гріхів [Челебі], по можливості, почне його описувати з легкої похвали, сіючи пером коштовне каміння, мов краплини в морі і найдрібніші частки сонця.

Оскільки з чотирьох боків цього чудового палацу — райські сади, його називають Бахчисараєм [палац-сад]. З чотирьох боків цей палац схожий на фортецю і оточений зовсімбіч кам'яними стінами, схожими на споруди Шаддада. Але у палацу немає зубців і веж. Довжина його в окіл складає 560 кроків, у чотирьох місцях є потужні і міцні залізні ворота. Ті ворота, що звернені на північ, — ворота Зарбхане-капу. У тому боці є кей-кавусова кухня, підвал і кімната *чашне-гирів* і *килерджіїв* [слуги при кухні]. Інші ворота, з південного боку, — ворота Бахче-капу. І ще одні ворота, які відчиняються у бік *кибли*, — ворота Ескі-Кьорюнюш-капу, через них проходять у гарем. Там стоять *чорні аги* [євнухи] і [охороняють] великі Гаремні ворота. За цими воротами 360 чудових кімнат, розташованих одна над одною, з нішами, і високі палаци з незліченними розписами, схожими на хамелеона. Кожна будова збудована яким-небудь падишахом.

У трьох місцях є кьорюнюші, у кожному з яких вміщається по 3 тисячі чоловік. Диван-хане [місце засідання дивану] татарською мовою зветься кьорюнюшем. Один кьорюнюш — Сахіб Гірей-хана, другий — Бегадир Гірей-хана. І ще один новий кьорюнюш, що виходить на площу перед палацом, — Іслам Гірей-хана. У цих кьорюнюшах хани засідають, проводять шаханшахський диван за законами роду Чингізидів, чинять там суд і встановлюють справедливість.

Опис дивану за законами, настановами правилами роду Чингізидів

Спочатку, якщо славетні хани вирішать провести диван на троні будь-якого з кьорюнюшів, всі *капи-кулу* [військовики Порти] і *карачі* [чотири кримські роди] збираються там. За звичаями і правилами, кожен займає своє місце. З правого боку від могутнього хана сидить *калга-султан*, столицею якого у цій Кримській країні є місто Ак Месджит. Крім того, він управляє східною частиною Криму до фортеці Керч і до області селищ *колеч* [суфійські братчики]; всього 300 сіл.

Зліва від хана сидить *нуреддин-султан*, який управляє 260-ма селами від річища Качі до фортеці Гьозльов, Ор і Ченишке і до

фортеці Арабат. У присутності хана він розбирає прохання, які надходять з тих місць. Але високогідний хан судить і калгу-султана, і нуреддин-султана, пише шахські ярлики і бітики, тобто величну ханську *тугру* [іменні послання], і всім управляє.

Далі, з правого боку, стоять ханафітський *шейх-уль-іслам* [верховний муфтії] і голови трьох інших мазхабів — *муфтії*. З лівого боку стоять *кадіаскер* [військовий суддя] Муртаза Алі-ефенді, нижче нього — міський *мулла* і 24 *кадії* [мусульманські судді] Кримського острова. Вони розглядають рішення, що приходять з їх *каза* [округу], вивчають і розв'язують суперечки і позови. Не дай Аллах, якщо хтось із них порушить Шаріат чи засудить якогось немічного раба. На цьому зібранні татарські *улеми* [богослови-законники] цього незаконно осуджуючого кадія б'ють камінцями. Не милують зовсім.

Ханський *візир* Сефер Газі-ага стоїть на ногах, іноді сідає на стороні калги-султана, іноді проходить перед скаржником із срібним жезлом *кетхуди капуджіїв* [керівника служби]. *Капуджіїв* [охоронців] на цьому дивані немає. Далі стоять на ногах *от-аги*, вони прислугують. *Дефтердар* [скарбник] знаходиться на стороні калги-султана. А *диван-ефенді* [служник уряду] стоїть на стороні нуреддин-султана, а також інші правителі і скарбники, *мультазіми* [відкупники] і секретарі дивану, і всі інші писарі стоять на тому боці.

Після дивану вчиняють мусульманську трапезу. Серед різноманітних страв обов'язково повинна бути конина. Оскільки татарський народ дотримується шафіїтського мазхабу, вживання конини у них дозволено. У цій трапезі беруть участь разом з ханом калга-султан, нуреддин-султан, муфтії, казиаскер, міський мулла. Інші кадії їдять в іншому місці, з Ширін-беєм, Мансурлу та іншими мурзами. З кетхудою капуджіїв їдять начальники капуджіїв. А капикулу насичуються з дефтердар-беєм. А інші управителі, мультазіми, аталики [вихователі] і от-аги їдять в іншому місці. А всі *казак-султани* [гіреєвичі без спадкової посади] їдять разом з султанами [гіреєвичі], дітьми ханів. Загалом, у день високого дивану мусульманська трапеза проводиться у 22-х місцях, всі учасники дивану тамують голод; після цього проводять молитву і уславлення. Амінь.

Завершення законів Кримської країни

Власне Кримський острів в окіл має 776 миль. На цьому острові, який утворює коло, всього 24 *кадилики* [округи]. Призначення і зняття кадіїв — у руках хана. Крім чотирьох тих, які розташовані в Кефинському ейялеті: вони в руках роду Османів. Всього в Криму 40 *бейликів* [областей, підпорядкованих беям].

Перший серед них — орський бей, який перебуває на самому кордоні. Він володіє прапором і барабаном. Іноді цей бейлик віддають казак-султанам.

Потім — Ширін-бей, який є за законом зверхником 20-ти тисяч боєздатних кінних татар. Ширін-беї походять від ханських доньок і належать до роду Чингізидів. Ці Ширін-беї раніше ханів заволоділи Кримом. Тому, що, коли Джучі-хан захопив Крим, першими у Крим ввійшли і, вражаючи мечем, захопили його, Ширін-беї. Джучі Гірей-хан [легендарна постать] віддав цим газіям своїх доньок — ясних зірок, і це стало законом Джучі-хана. Всі кримські хани віддають своїх доньок за Ширін-беїв. Тому вони є свояками ханів. Під рукою цього Ширін-бея 300 мурз, які походять з цього ж роду. Дійсно, всі — це плем'я-рід [Ширін-бея]; воно живе під Чатир-дагом, у Нахшуванському ілі.

Другими по порядку є Шейхун-беї, третіми — Даїр-беї. Всі вони з 10-ма тисячами джигітів-вершників знаходяться у розпорядженні Ширін-бея і йдуть у похід з калга-султаном.

Зліва від хана з нуреддин-султаном ходять у походи беї Мансурлу, дуже хоробрий і богатирський рід. Їхнім джерелом і зверхником є Газі Кая-бей. Він — зверхник 20 тисяч воїнів з саадаками і у повному озброєнні, в панцирі і броньованих шоломах, які ніколи не відвертались від ворога. Якщо стається який-небудь поєдинок чи бій, першими на невірних спрямовують коней разом з капи-кулу ці беї Мансурлу. Під рукою Кая-бея знаходиться 140 досконалих мурз. У крилі нуреддина у похід йдуть Манкит-беї, Сархан-беї, Шуджун-беї і всі беї Орського ілю. Але перший серед беїв — Ширін-бей.

На цьому Кримському острові, який в окіл має 776 миль, знаходиться 1600 селищ і 6 тисяч *отарів*, тобто *чифтликів* [земельних наділів]. З усіх селищ постає всього 100 тисяч воїнів, а з отарів — 26 тисяч воїнів. У походи йде 40 тисяч, а якщо хан забажає, у бій рушає 80 тисяч татар, за винятком тих, хто залишається в Криму. Тому, що в самому Криму знаходиться 4 рази по 100 тисяч полонених козаків, 4 рази по 100 тисяч козачих дружин і 3 рази по 100 тисяч їхніх синів і доньок, яких вони звуть "*колна*". І ще там є 20 тисяч грецьких, вірменських і юдейських невірних. А франкських і мадярських християн немає. Через те, що в Криму стільки полонених козаків, всі військові загони в похід не ведуть. Тільки хан ходить в похід з 80-ма тисячами воїнів, які не мають іншої віри [крім істинної]. Він мстить всьому Кафірістану [країні невірних] і юрбами жене їхніх дітей на Кримський острів, звідки їх забирають в інші країни.

Крім цих 80-ти тисяч татарських воїнів, біля хана в Бахчисараї і його околицях, в селищах і отарах постійно живуть *капи-кулу*. Вони були доставлені від султана Баязида Великого Менглі Гірей-хану з

рабів Порогу Щастя в якості воїнів-стрільців із рушниць. У той час *капи-кулу* було всього 12 тисяч. З часом ці загони знищувались і їх залишилось не більше 3-х тисяч. Але вороги все ще вважають, що в Криму знаходиться 12 тисяч *капи-кулу*. Тепер вони на становищі *хан-кулу* [ханських охоронців]. Однак вони — не татари. Це — цілий полк з дітей абхазів, черкесів і грузин. Рід Османів від них ніколи не знав зради.

Якщо рід Османів рушає в похід, татарським ханам надсилають "*чобітні гроші*", а також 12 тисяч *алтунів* [золотих] для жалування цим *капи-кулу*. Гроші ділять між *капи-кулу*. За благословенним *хассу* [указом], падишахським законом, нарівні з бейлербеєм [начальником] Румелії утримання ханів складає 100 тисяч *акче* [срібних монет]. Їх беруть з кефинської митниці, облік ведуть *емін* [фінансовий чиновник] з дефтердарами і секретарями. Такий падишахський закон.

Ханам було подаровано 2 прапори, 2 санджаки і байраки [коровги] і військовий оркестр у 7 рядів. Він грає перед військами у залишені предками афросіябові труби, джемшидові зурни і барабани. Хани є зверхниками дуже боєздатного війська, у якому немає і ознаки конюшень, складів і комор, кухонь, возів, верблюдів і запрягів, гармат і рушниць, наметів і шатрів. [Військо] — 80 тисяч кінних воїнів з саадаками і зброєю, з нагайками в руках. 60—70 тисяч коней зв'язуються одне з одним хвостами. Через кожні сто кроків, звані *кошунами*, на спини в'ючних тварин токмацькими ремінцями прив'язують казани під назвою *хушчі*. На деяких коней [в'ючать] загорнуті у баранячі і козячі шкури сушене просо і сухий сир. А більше нічого їстівного немає. Татари, вітроподібні мисливці за ворогом, звикли до цього. За день вони роблять по десять переходів і, що дивно, коней не годують і не доглядають за ними. Як тільки вони сходять з коней, вони відпускають їх у степ з хлопчиками. Коні там качаються, брикають в траві і пасуться. А в зимовому поході коні розгрібають сніг, знаходять під ним траву, тобто суху траву, що залишилася з минулого року, і їдять її. Коням зовсім не дають ячменю. А коли коней прив'язують і готують до походу, то 40—50 днів не дають ні сіна, ні соломи, але вдень і вночі не відривають їхні голови від рептухів, повних ячменю.

Навіть у холодні зими, що буває в тих краях, у татар немає наметів. Вони зв'язують токмацькими ремінцями кінці чотирьох прутів, нижні кінці тих прутів встромлюють в землю, накидають зверху на прuti накидку, яку носять на спині, і дістають щось схоже на шатро. Сідлові подушки, або *чиркіси*, вони розстеляють на снігу, сідла кладуть під голову, а під сідлову хатку прив'язують шаблю чи саадак, званий *теркеш*. Самі знімають навіть сорочку, вкриваються

штанами і лягають спати зовсім голими. Вранці вони одягають сорочки з червоної і голубої бязі, схоплюються і відразу одягають свою накидку-шатер з повсті, кладуть сідло на коня, протягують одну попругу через передні ноги [коня], а другу — через здуховину і миттю сідають верхи, меч і сагайдак прилаштовують вже на коні, стьобають два рази коня нагайкою, женуть і мчать, розігріваючи на морозі і себе, і коня.

Загалом, вони створені для походів. Цей народ схожий на полк. Тепер у хана, калги, нуреддина і Ширін-бея є повстані буди, а в хана є 8 наметиків для скарбниці. І на цьому все.

Кримське військо — рідкісне диво, схоже на військо Чамапуре. Закони, звичаї і настанови кримських ханів — дивне і чудне видовище. Пишності і бучності, як в роду Османів чи у перських шахів і в інших падишахів і королів, тут немає. Вони до цього і не прагнуть, кажучи: "У наших батьків і дідів ми цього не бачили", — і новацій не вводять.

Нехай живе їх *сікка* [монета] і *хутба* [соборна молитва за правителя], тому що [кримський хан] — володар власної сікки. Акче [срібна монета Порти] роду Османів серед татар Кримського острова не ходить. Але в Кефе — ходить. 8 ханських акче складають один дірхем. Це біле акче — кружало з чистого срібла. На їхній монеті написано: "Султан Мухаммед Гірей-хан, син Селямет Гірей-хана, хай збільшиться поміч [Аллаха]. Чекан Бахчисарая". У цій країні немає копалень срібла. Розплавляють незліченну казну, яка надходить від королів невірних, і карбують [монети].

У хутбі спочатку йде ім'я Аллаха, потім Мухаммеда-Обранця, потім чотирьох чистих друзів [праведних халіфів], і сина дяді Пророка [Аббаса], і шехидів [мучеників] Кербельського степу, потім слуг священних міст [султани Мекки і Медіни], володарів дарів арабів і неарабів, двох Іраків, султанів двох суш і хакана двох морів, султана Мехмед-хана, сина Ібрагім-хана Ахі Газі Мурад-хана, сина султана Ахмед-хана, потім володаря Кипчака і Солхата, володаря могутності і сили, султана Газі Мухаммед Гірей-хана, сина султана Селямет Гірей-хана, сина султана... Говорять до Сахіб Гірея, Хаджи Гірея, Менглі Гірей-хана, згадують у хутбі предків ханів. Потім у проповіді виголошують аят: "Воістину, Аллах повелів справедливо і милостиво", — і закінчують хутбу. Рід Османів згадують першим, тому що він володів престижем падишахів Мекки і Медіни, призначення всіх ханів — у руці роду Османів. [Тому] у хутбі першим йде ім'я роду Османів, і духи шехидів радіють. Всі проповіді, які читаються після хутби, всі аяти і хадиси *хатипи* [служителі мечеті] спрямовують на священну війну проти шкідливих невірних, на захоплення битви.

Воїстину, [татари] — це полк без фуражу і припасів, муджахіди і газії на шляху Аллаха, гарні мусульмани. І держава їхня надійна, безпечна і справедлива.

ТУНМАНН

Німецький географ і народознавець другої половини XVIII ст., про життя якого збереглося вельми мало інформації. Відомо, що він був професором у саксонському місті Галле, залишив після себе низку етнологічно-географічних праць, з-посеред яких особливе місце має його трактат "Кримське ханство".

Тогочасна німецька географія була лідером у світовій науці і орієнтувалася на точні об'єктивні описи країн і народів із заглибленням у політичні, історичні, соціальні та економічні сторони життя держав. Саме у такому контексті і слід сприймати ґрунтовне багатотомне видання "Землепису", яке здійснив відомий у той час видавець Б'юшінґ. Написання кожного окремого тому (книги) він доручав провідному фахівцеві у відповідній галузі знань. Саме Тунманну випало узагальнити існуючі знання про Кримське ханство, наслідком чого і була згадана книга.

Взагалі ця праця за якихось десять років виходила тричі: спочатку в 1774 р. у Ляйпцигу як окреме видання, далі, у 1784 р., у складі "Землепису" Б'юшінґа як одна з книг фундаментального огляду планети і, нарешті, у 1786 р. у Страсбурзі французькою мовою знову як окрема книга. Два останні видання практично тотожні між собою і містять деякі нові факти порівняно з виданням 1774 р.

Дослідники "Кримського ханства", зокрема Н. Л. Ернст, вважають, що той варіант праці, який був поміщений у "Землеписі" Б'юшінґа 1784 р., насправді був написаний сімома роками раніше, тобто у 1777 р. Цьому є достатньо підтверджень: і вказівки самого Тунманна у тексті книги, і передмова Б'юшінґа перед її текстом, і загальний зміст твору, у якому неодноразово згадуються події після Кучук-Кайнарджийського договору (1774) і до 1777 р., але жодна — пізнішого часу, хоча б, наприклад, переселення християн з Криму у наступному, 1778 р.

Таким чином, праця Тунманна "Кримське ханство" має видатне значення для відтворення реальної і, на той час, найоб'єктивнішої картини життя Кримського ханства у останній період його існування. Особливого значення цей твір набуває ще й тому, що у ньому мова йде про Кримське ханство як про суб'єкт міжнародних відносин, тобто як самостійну суверенну державу. Ми добре знаємо, що через декілька років імперії-сусіди поставлять на ньому хрест, але поки що Кримське ханство дійсно незалежне, і Тунманн подає докладний опис його існування саме в такій іпостасі.

Далі наводимо фрагменти з книги Тунманна, у яких окреслюється стан Кримського ханства у сімдесятих роках XVIII ст., у часи його політичної

незалежності. Інший матеріал, особливо історичний та суто географічний, опускаємо, оскільки ці проблеми достатньою мірою представлено в інших джерелах даного навчального посібника.

Кримське ханство, за Тунманном, — це єдність п'яти країн-територій: власне Криму, Східного Ногаю, Західного Ногаю (Єдисану), Буджаку та Кубані, серед яких осердьюве значення має саме Крим.

Автор докладно описує географію краю, його флору та фауну, водні ресурси, інші природні багатства краю. Ми дізнаємось про антропологічний вигляд кримських татар, їхню психологію, звичаї, побут та релігію. Це народ, який займається землеробством, скотарством та іншим, завдяки чому весь півострів виглядає напрочуд обробленим та впорядкованим. Окрема мова про військову та політичну організацію Криму, систему влади, співвідношення різних впливових родових угруповань. Тунманн дає докладну характеристику основним посадовим особам у структурі ханської влади, починаючи від самого хана і далі: калга-султан, муфтії, нуреддин, каді-елескер і т. д. Окреслена також родова структура суспільства, а також політико-адміністративні взаємини ханського трону зі своїми підданими, особливо тими, які займають поважні посади у "країнах" Кримського ханства. Коротко, але досить промовисто автор характеризує етнічну структуру Криму і наводить перелік його територіально-адміністративних одиниць — каділіклерів, чи судових округів. Населення Криму у цей час, за обережною оцінкою Тунманна, складало десь 400 тисяч чоловік.

За тим же принципом автор описує і "позакримські" володіння хана, серед яких чільне місце місце займають ногайські та буджацькі татари. Спосіб життя та звичаї цих племен, хоча й схожі з кримськими, але мають свої характерні особливості. Для українського читача достатньою, очевидно, буде вказівка на те, що той образ татарина, який закріпився в народній свідомості та фольклорі, "списаний" насамперед з ногайців та буджацьких татар і лише в останню чергу — з кримських. У причорноморських степах орди дійсно ведуть напівкочовий спосіб життя, займаються і продуктивною працею, і, водночас, грабунком, вони напівмусульмани-напів'язичники, схильні до волі і незалежності. У цьому контексті Кубань виступала своєрідним "краєм" світу, куди час від часу переселяли ногайців та буджакців як кримські хани, так і російські царі.

Текст перекладено за виданням: Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь: Таврия, 1990. — 96 с.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Кримський хан з часу укладення Кучук-Кайнарджийського миру 10/21 липня 1774 р. володіє як незалежною державою низкою обширних країн як на європейському, так і на азійському боці

Чорного і Азовського морів. Основну її частину складає Кримський півострів, де хан зазвичай має свою резиденцію. Ця частина за своїм сприятливим становищем, своїм великим населенням, за своєю обробленістю, виробленим у ній продуктом, чисельністю міст і культурою своїх жителів є найважливішою з усіх володінь хана. У Європі, крім того, йому належать: Східний Ногай між р. Бердою і Дніпром, Єдисан, чи Західний Ногай, між Бугом і Дністром, і більша частина Бессарабії, чи Буджака, між Дністром і Дунаєм. В Азії він володіє Кубанню обабіч ріки Кубань і претендує на верховну владу над обома Кабардами. Але фактичне володіння цією місцевістю [Кабардами] за ним не визнається.

Ці країни, про стан і долю яких я скажу пізніше окремо, є останніми залишками великої монгольської чи татарської держави, створеної у 1235 р. Бату-ханом. Коли після спустошень Тимур-бека [Тамерлана] ця держава розпалась, Хаджи-Герай [хан Хаджи-Девлет-Гірей], який мав у Криму під своєю владою декілька орд, зробився у 1443 р. незалежним, захопив потрохи капджакські володіння у Європі і утворив власну державу, другим творцем якої став його син Менгелі-Герай [хан Менглі-Гірей], однак під османським протекторатом. Обшири і кордони цієї держави то збільшувались, то скорочувались; нинішні [кордони] визначені мирним договором 1774 р.

I. КРИМ

Цей півострів, званий жителями як Кримом чи Киримом, так і Кири-Мадаси [острів Крим] чи просто Ада [острів], утворюється з півночі (найбільшою частиною), з півдня і з заходу Чорним морем; зі сходу — Кафдинською протокою [Керченською протокою]. Пересип, завширшки приблизно в одну географічну милю, з'єднує його на півночі із Східним Ногаєм. Він [Кримський півострів] розташований між $51^{\circ} 9''$ і $53^{\circ} 44''$ східної довготи і між $44^{\circ} 44''$ і $45^{\circ} 55''$ північної широти. Площа його обіймає близько 270 кв. миль [насправді — близько 450 кв. миль або 25 000 кв. км.]. Країна ця має великі природні переваги: вона має просторі родючі рівнини і найчудовіші мальовничі гори. Спекта влітку сильна, але все ж терпима; вона гамується північними і морськими вітрами. Зими помірні — більше сніжні, ніж морозні; люти холоди рідко тривають більше трьох днів. Щоправда, північні вітри часто бушують у північній частині, де вони не затримуються горами, але водночас вони очищують повітря і зміцнюють тіло. Ранньою весною і восени, коли буває незвичайно тепло, з'являються захворювання, але вони не лютують. Виняток становить чума, яка заноситься сюди з османських країн. Так звана кримська хвороба — різновид прокази — звична і в сусідніх русь-

ких землях, живе тут міцно. Взагалі клімат Криму — один з найздоровіших. Мешканці живуть довго і навіть у дуже похилому віці мають гарний і бадьорий вигляд.

Більша, північна частина півострова являє собою рівнину, лише небагато здіймається над рівнем моря. Тут майже скрізь рівне поле, дерев'янистої рослинності нема ніде, але ґрунт надзвичайно родючий, хоча трохи й кам'янистий. Де-не-де є і піщані місцини. Нечисленні води, що там зустрічаються, переважно солоні. Зате скрізь є глибокі колодязі, достатні для цілих селищ, які дають гарну і здорову воду.

Південна гірська частина має всього вдосталь, чого не вистачає північній: гори, долини, пагорби, ріки й озера. Нагір'я розташоване мовби у вигляді півмісяця від Інкермана до Каффи і простилається від південного берега на 3—5 миль углиб країни. Часто воно високе і круте, але переривається широкими долинами і вкрите лісами. Воно включає в себе багато окремих гір, з яких найприкметніші: Синаб-Даги — між Балуклавою і Ламбатом, Джадир-Даги — між Алуштою і Акмесджидом [Сімферополем], Баба-Даги, на якому лежить Мангут, Агірмиш-Даги біля Ескі-Криму і Качі-Даги. В цьому нагір'ї започатковується понад п'ятдесят великих і малих рік, які дають гарну воду і багаті рибою, невеликою, але дуже смачною [фореллю]. Найзначніші з цих рік: Салгір, у яку впадають Великий і Малий Кара-Су, та інші річки: Булганак, три Індали чи Андалія, Чюрюк-су, які всі течуть на схід у Чюрюк-Денгіз [Гниле море або Сиваш]; Алма, Качі, Кабарта [Бельбек] і т. д., які впадають на заході у Чорне море. Вздовж цих рік країна прекрасно оброблена: селища здаються прилеглими одне до одного; все вкрито тут, як на нагір'ї взагалі, будинками, фруктовими садами, виноградниками і ланами. Ліси дають прекрасний матеріал для кораблебудування. Кипариси, яблуні, груші, сливи, вишні, айва і горіхові дерева скрізь рясно ростуть, і, незважаючи на те, що фруктовим деревам приділяється мало уваги, всі їхні плоди дуже гарні і смачні. Тюльпани і лілеї — звичні квіти, як вкривають їхні луки. У лісах зустрічаються фазани, куріпки, рябчики, бекаси і сила-силенна інших птахів. Ведмедів і вовків тепер вже мало, але дуже багато диких кабанів, оленів, диких кіз, диких овець [муфлонів], зайців, земляних зайців [кролів], борсуків, сурків, горностаїв, куниця і т. д. Гори між Ескі-Кримом і Каффою, як кажуть багаті золотом, сріблом і найкращою залізною рудою. Гарне вино дуже схоже з угорським, виробляється скрізь, але найкраще — у Судаку; воно у великій кількості вивозиться в Україну і в Турецьку землю. Ґрунт, особливо біля підніжжя гір і на Керченському півострові, який також майже цілком складається з пагорбів та долин, такий родючий, що зазвичай дає врожай сам-тридцять.

Ніщо не може бути більш багатим рибою, ніж Чорне і Азовське моря біля берегів Криму. Найбагатший улов риби буває з жовтня до квітня. Осетри, севрюги, білуги, лящі, коропи, соми, судаки, щуки, білорибиця, стерлядь, карасі, лососі, раки, окуні, лини і ще декілька видів ловиться в цей час дуже рясно. Зустрічались, кажуть, деякі білуги такої величини, що важили від 800 до 900 фунтів і що з них можна було добути від 3 до 4 квінталів ікри [300—400 фунтів]. Більша частина впійманої риби солиться і складає разом з ікрою дуже значну статтю кримської торгівлі. Багатий улов риби часто давав назви морям і населеним пунктам у цих місцевостях. Азовське море у команів [половців] називалось Кар-Балук, тобто місто чи батьківщина риби; у татар в генуезький період — Чабак-Денгізі, тобто лящеве море; у османів воно й тепер зветься Балук-Денгізі, тобто рибне море. Балуклава означає рибний ставок тощо...

Кримські татари складають гілку численного тюркського племені, хоча вони дуже змішані з монголами. Про це свідчить їхня мова, зовнішній вигляд і історія. У нинішній час це вже не такий брутальний, брудний і розбишацький народ, який колись описували такими огидними фарбами. Живуть вони всі, за винятком деяких ногайців, недавно переведених у Крим, осіло, в будинках, селищах і містах. Вони займаються хліборобством, виноградарством і садівництвом, хоча ще не з належним старанням. Вони ревно займаються скотарством.

Вони переважно середнього зросту, але при цьому прегарної, правильної статури; задушевність їхня променить у їхніх рисах; на обличчях прочитується їхня чесність і добродушність. Вони цінують людяність і громадські чесноти. Вони прості і довірливі, сумирні, привітні, послужливі і тямкі. Вони обдаровані прекрасним природним розумом і гнучким духом, що робить їх вищою мірою здатними до освіти. Взагалі вони втратили дуже багато з тієї дикої хоробрості, яка робила їх такими страхітливими у часи першої їхньої з'яви у Європі [тобто у 1223 і 1237—41 рр.]. Знатніші з них намагаються перевищити одне одного ввічливістю та гарними манерами. Одягаються вони дуже чисто, акуратно і, якщо дозволяють засоби, дуже розкішно. Їхній одяг не лише зручний, але ще привабливіший, ніж турецький; [він] вивищує і прикрашує зовнішність. Їхні калпаки [шапки] зелені; цим кольором вони відрізняються від інших народів (османів, манкатів, персів).

Кримці самі і за допомогою своїх невільників культивують майже всі сорти хліба, переважно пшеницю, ячмінь і просо, особливо ядренисте, червоне і жовте, а також трохи жита, вівса, тари і сочевиці. У садах вони вирощують відмінні фрукти і серед багатьох прекрасних рослин — карнуси [кавуни]. У них великі гурти худоби і

овець, серед яких знаменита кримська курдючна вівця. У них є двогорбі верблюди і багато коней, не дуже гарних, але прудких, сильних і витривалих.

Вони харчуються хлібом — як пшеничним, так і просяним, просяною кашею, рисом і фініками, м'ясом своєї рогатої худоби і овець, дичиною, рибою, молоком, маслом і медом. Фруктів та овочів вони їдять мало. Конина все ще багатьма вживається в їжу, але вже не всіма. Вони п'ють вино, хоча воно і заборонене, кумис, щербет, бозу і мед, також ром, який імпортують. Вони охоче бенкетують, але легко витримують і голод.

Вони дуже гостинні і охоче надають мандрівцю все, що можуть, незалежно від його релігії. Взагалі у Криму в мирний час можна мандрувати, якщо і не так зручно, але так само безпечно і незрівнянно дешевше, ніж у найоблаштованіших країнах Європи. Будинки кримців вибудовані переважно на османський лад; вони погано виглядають ззовні, але всередині вони не позбавлені зручностей і навіть ошатності. Вони живуть на одному місці, їхні будинки і селища більшою частиною оточені гаями і алеями кипарисів та інших дерев.

Мова кримських татар є тюркською говіркою, але в ній є також багато арабських і монгольських слів. Османи розуміють їх із затрудненням. Мова ногайців для них іще менш зрозуміла, оскільки вони говорять дуже швидко і дуже гортанно, майже як араби. Ногайська мова, наразі, та ж сама, що і кримська, але не така розвинена.

Стан військової справи у татар нітрохи не повинен викликати страх. Вони дуже добре знають перевагу регулярних дисциплінованих військ, щоб атакувати їх навіть при чисельній перевазі. Вони більш здатні робити наскоки і грабувати, ніж битися, але все ж у останній війні [російсько-турецькій 1768—74 рр.] вони часто демонстрували багато хоробрості. Всі вони вершники, і важко знайти більш легку кінноту, ніж кримсько-татарська. 200 років тому хан мав також готську піхоту з 800 чоловік, яка складала ядро його війська. Османський двір тримав для нього гвардію сейменлерів [охоронців] в кількості 2000 чоловік, яка була кінною. Кожен татарин є солдатом. Хану потрібно вказати лише місце збору, і вони з'являються зі всіх сторін. Але багато занадто старі, інші — дуже молоді, щоб іти на війну. Більша частина має поганих коней. Шабля, рушниця і пара пістолетів є зброєю багатих, але більшість має тільки лук і стріли чи дерев'яний спис, загартований чи загострений на вогні. Про військові справи вони мають невелике або ніякого уявлення. Одні кримці можуть виставити в поле 80 000 воїнів. Їх вважають значно хоробрішими за інших татар, що знаходяться під владою хана.

Кримські татари діляться на чотири аймаклари [коліна]: 1) Ширін, 2) Барін (давня орда, яка боролась у 1397 р. за Тохтамиша проти Тимур-бага), 3) Мансур (Монсур, ймовірно, також Мангут) і 4) Сочувуд [Седжеут]. Ці коліна мають своїх власних бегів, званих також кирым-беглери [кримські беї]. Ширінський бег найзнатніший серед них. Він взагалі найзнатніша і найповажніша постать у державі після самого хана, хоча він власне повинен бути наступним [по рангу] за калга-султаном.

Хан претендує на титул падишаха. Він підписується: *Улуг Йортнінг, ве Техти Кирымнінг, ве Дешти Капчакнінг, улуг хани*, що означає: Великий хан великої орди, і трону Крима, і степів Кипчака. Ханом завжди буває представник трону Гераїв, який ділиться на дві лінії: справжню, чи ширінську, і бічну, звану Джобан-Герай чи Пастухи-Герай...

Тепер, за мирним договором 1774 р., обрання [хана] належить знову тільки народу. Чотири кирым-беги і окремі уповноважені мурзи з Буджака, Єдисана, Джембойлука і Єдишула виконують це іменем народу. Як тільки обрання звершилося, обраний хан сідає на середину килима, і всі присутні мурзи з оголеними головами кричать йому гучним голосом: "Коп! Іаша!", тобто "Встань! Живи!" [насправді так: "Коп яша!" — "Довго живи!"]. Після цього кирым-беги беруть килим за чотири кінці, підіймають на ньому хана вгору і оголошують його ханом усіх татарських орд...

Його піддані виявляють йому найвищі знаки поваги. До його прерогатив, якими він користувався навіть під османським володарюванням, належать: хутба [публічна молитва за здоров'я хана в усіх мечетях], оприлюднення законів, командування військами, карбування монети, вартість якої він за бажанням підвищує чи знижує, право встановлювати мито і обкладати за власним бажанням своїх підданих християн та юдеїв податками і т. д. В усьому іншому його влада вкрай обмежена. Він повинен керувати за давніми звичаями і законами. Він не може починати війну чи інші важливі державні справи без згоди кирым-бегів та вищезгаданих ногайських мурз. У таких випадках вони всі скликаються ханом у Бахчисарай чи Карасу, щоб прийняти або відкинути зроблені ним пропозиції [засідання дивану, держради Кримського ханства]. Ніякі договори, закони чи розпорядження, що стосуються нації, не мають щонайменшої сили, якщо вони не затверджені і не підписані цими бегами і цими мурзами. На державних зборах [дивані] голос ширінського бега має найбільшу вагу, і його воля має зазвичай більше значення, ніж воля самого хана. Правда, хан може усунути з посади надмірно задержуватих бегів, але це крок, на який він рідко наважується і який приніс би йому мало користі, навіть якби він вдався. Хан також

не може ніколи бути суддею султанів (принців з роду Гераїв); але ці султани, навпаки, підсудні зібраним у дивані бегам, які можуть засудити їх навіть до смерті. Нарешті, якщо хан видає накази, суперечні його усталенням і законам, то беги можуть їх оскаржити, і хан повинен відмінити свої накази.

Хан зазвичай має резиденцію у Бахчисараї. Його житло [Сарай] просторе і показне і складається з декількох прилеглих [одна до одної] споруд із садом. Він утримує великий гарем, за звичаєм східних володарів. Його придворний штат досить значний. У нього є Диван, який влаштований майже цілком за турецьким зразком. Найголовніші з його міністрів наступні: 1) Калга-султан, який має у своїх руках військо, захист країни, командування над усією армією іменем хана. Його резиденція в Акмесджиді; він володіє Карасу та іншими поселеннями. Він завжди з принців крові. При призначенні нового хана стамбульський двір зазвичай призначає також калгу-султана. 2) Каймакан. Він намісник хана, коли той відсутній. Все управління тоді у його руках. Його прибутки визначаються в сумі 3000 турецьких піастрів [гурушів]. У відсутність хана він живе в Бахчисараї, а в інший час — в одному із своїх маєтків, неподалік звідтіля. 3) Муфті Криму чи кадієлескер (втім, п. Клеєман [німецький мандрівник Н. Е. Клеєман, був у 1768—70 рр. в Криму] розрізняє ці посади). Він живе в Бахчисараї, є главою духовенства і тлумачем закону в усіх спірних чи важливих випадках. Він може звільнити кадіїв, якщо вони судять неправильно. Але після угоди 1775 року, він, як і всі кримські кадії, визначається на посаду константинопольськими кадієлескерами. 4) Нуреддин, зазвичай принц крові, є президентом у малих і місцевих судах і командує у походах меншими корпусами. 5) Кадієлескер (у простій мові — кази-оскер). Він, за повідомленням п. Клеємана, є поліційним наглядачем Бахчисарая і може вирішувати всі процеси у місті і його районі. На початку цього століття існував ще ор-бег. Він охороняв кордони і спостерігав за ногайськими ордами поза Кримом. Він завжди був із султанів. Його резиденцією був Ор [Перекоп].

Принци з роду Гераїв носять титул султана. Вони вроджені зверхники війська. З них вибираються хани. Вони частково користуються пенсіями від турецького двору. Вони мають маєтки як у Криму, так і на Кубані і в Румілі [європейській частині Порти]. Число їх сягає, як кажуть, до 200. Султанша-валіде, звичайно ула-султанша, є мати, чи сестра, чи близька родичка хана, яким вона обирається на цю посаду і затверджується на ній. Вона має наступний ранг після калги-султана і значні прибутки.

Кирим-беглери — князі над своїми племенами. Старший із мурз кожного племені обирається в кирим-бегл, і його обрання затвер-

джується ханом. Ширінський бег має резиденцію в Ескі-Кримі [тепер Старий Крим]. У нього численний придворний штат, свій калгасултан із принців крові [тобто Ширінів], каймакан, муфті, нуреддин, кадієлескер. Бег Барін має каймакана, нуреддина, кадієлескера; два інших беги [Мансур і Сучувул] мають тільки нуреддина. Вони — те ж саме, що пери у деяких державах. Вони створюють протизагуга могутності хана, вони — хранителі свободи народу, захисники закону, зрештою, співправителі хана. Вони обирають і затверджують хана, вони можуть його і скинути.

Мурзи, чи шляхта, дуже численна. Вони живуть у своїх селищах і живуть на податки, які збирають з усіх підданих. Своім шляхетством вони дуже пишаються і ніколи не поганяють його нерівними шлюбами. Ширінські мурзи можуть навіть претендувати на ханських принцес. Лише крайня бідність може змусити мурзу взяти службову посаду при дворі. Чи їдуть вони верхи, чи йдуть пішки, вони завжди мають при собі почет із служників. Взагалі вони дуже виховані і ввічливі. Прості татари — не що інше, як васали цих мурз.

Після татар у Криму найбільш численні вірмени. Вони майже всі займаються торгівлею, але тут вони набагато бідніші, ніж у східних країнах. За описами, вони ледачі, нечесні, брудні і неосвічені.

З греків, які колись мали багато квітучих володінь у Криму, залишилось ще багато у південній частині країни, частково в селах, частково в торгових містах. Вони також дуже неосвічені і по-рабськи слухняні. Рештки готів і аланів, ймовірно, тепер змілились з ними в одну народність.

Італійці, нащадки тих, які оселились тут у генуезький період, ще живуть, але їх небагато: у Каффі, Сорташі [Сююрташ біля Бахчисарая] і ще десь.

Євреїв тут дуже багато, навіть караїмської секти. Вони давні місцеві жителі; у той час, коли хозари були господарями Криму, деякі з їхніх [хозар] володарів також сповідували юдейську релігію.

Цигани як у Криму, так і в інших ханських володіннях також дуже численні.

Татари всі сповіднують вчення Магомета і дуже правовірні (суніти). Навіть після відновлення незалежності вони визнають імператора османів своїм духовним головою. Вони мають муфтія, своїх мулл, своїх коджів [учителів], своїх кадіїв; ці останні — їхні судді. Вони моляться у своїх мечетях і джамах [головній, соборній мечеті] п'ять разів на день, копають колодязі і облаштовують караван-сараї, щоб бути угодними Аллаху, але не переслідують нікого за його релігію. У них є школи, де пояснюється Коран і викладаються інші менш важливі науки. Християнам і юдеям вони надають багато релігійної свободи; вірмени і греки мають у містах і селах свої

церкви. Є тут також два вірменських Єпископи: місцезнаходження одного у монастирі Сурц-ац-вацацин, чи св. Діви, у Каффі, і його єпархія тягнеться на схід від Каффи до Кабарди. Інший знаходиться у монастирі Сурп-Хач, чи св. Хреста, приблизно в трьох географічних милях західніше Каффи; його єпархія поширюється на західну половину Криму і на інші володіння хана в Європі, до Каушен у Бессарабії. Греки мають у Каффі митрополита, який іменується архієпископом Готії і Каффи. Після завоювання Криму росіянами [у війні 1768—74 рр.] греки, як їхні одновірці, дістали багато переваг і свобод у сповідванні своєї релігії. Католиків терплять найменше, і місії, які тут мали францисканці, єзуїти і тринітарії, мали мало успіху.

Прибутки хана оцінювались у 1769 р., разом з тим, що він отримував від турецького двору, у три мільйони піастрів [західних] чи гульденів. Їхніми джерелами є декілька палацових маєтків [дідизн], десятина із збіжжя та худоби підданих та із захопленої на війні здобичі, данина з ногайців, прибутки з колодязів, побори з іновірців, соляні озера, монета, мито і т. д. Колись ці прибутки були значно більшими, оскільки татари могли більше грабувати, і сусідні християнські країни повинні були купувати собі мир значними щорічними дарунками.

Найбільша торгівля відбувається в Каффі і Гезльові [нинішня Євпаторія]. Торгівля невіленьниками особливо значна у Каффі, після неї за значенням іде торгівля солоною рибою, ікрою, сіллю, пшеницею, ячменем, просом, маслом і вином. Вивозиться також багато шерсті, оброблених білих безшерстих баранячих шкір, яловичини, сала, нафти, міді, воску і т. д. Торгують переважно товарами за товар...

За переписом, проведеним за наказом хана Менгелі-Герай II [Менглі-Гірей II]десь коло 1740 р., у Криму виявилось 48 каділіклер, чи судових округів, 9 міст і 1399 замків чи селищ. Назви каділіклер наступні: 1) Ор-Капусі чи Перекоп, 2) Сакал, 3) Сеїд-еді, 4) Нуссуф, 5) Тамак, 6) Беш-Паре, 7) Бочали, 8) Шейх-елі, 9) Сейдлер, 10) Кутеш, 11) Четерлик, 12) Самарджик, 13) Караул, 14) Меріт, 15) Каракуд, 16) Диптархан, 17) Бойнак, 18) Гюзлеве чи Гезльове, 19) Чонгар, 20) Рібат чи Арабат, 21) Керш-Беш-Пермак, 22) Орта-Керш, 23) Дип-Керш, 24) Енгі-Кале, 25) Мангут чи Мангуп, 26) Судак, 27) Кйоффе чи Каффа, 28) Ескі-Крим, 29) Ширін, 30) Ічели, 31) Аргун, 32) Ташелі, 33) Карасу, 34) Кучук-Карасу, 35) Жагмурчі, 36) Чоунче, 37) Салгір, 38) Такли, 39) Даїр, 40) Карагез, 41) Завіє, 42) Улан, 43) Буралчі, 44) Акмесджід, 45) Такетли, 46) Багча-Сарай, 47) Качі, 48) Балуклава. З них перші дев'ятнадцять знаходяться на рівнині, тобто північніше Салгіра і Булганак, п'ять наступних — на Керчен-

ському півострові, а останні 24 — у гірській, багатій водою частині Криму.

Я поділяю країну на 1) нагір'я, 2) рівнину, 3) півострів Керч. Цей поділ не незвичний для самих татар і до того ж дуже корисний для викладу історії і фізичного землепису...

II. СХІДНИЙ НОГАЙ

Ця обширна країна розташована на північній території Чорного та Азовського морів і оточена зовсім руськими володіннями, від яких її відділяють Каяли-Берт (кам'яниста Берта, інакше — Велика Берда [нині — ріка Берда]), Шилки-Су, чи Кінські Води [нині — ріка Конка], споруджена вздовж цих рік і між ними російська лінія і, нарешті, Дніпро. Однак кут між Дніпровським лиманом і Чорним морем, на якому лежать Кільбуруни, за мирним договором 1774 р. належить Російській імперії.

Ця країна мала майже завжди однакову долю з кримською рівниною і населяли її такі ж племена. Кіммерійці, скіфи, сармати (язиги і роксолани), алани, готи, гунни, угри і болгари та їхні нащадки, торки і чорні булгари, чи берендеї, печеніги, комани, татари і з ними одночасно трохи козаків жили тут одні за одними і тут кочували.

Останнім часом країною володіли татари, яких звать ногаями за іменем уславленого полководця, який заснував у цих місцях наприкінці тринадцятого століття свою власну, але нетривалу державу.

Ці ногаї поділяються на більші та менші коліна... підвладні кримському хану, у Західному і Східному Ногаї і на Кубані: 1) Єдишкул, 2) Джембойлук, 3) Єдисан, 4) Казай-аул, 5) Наурус-аул, 6) Кюргез, 7) Каспалладолу. Єдишкул і Єдисан були найчисленнішими... число ногайських сімей семи колін складає 500 000, що, однак, занадто багато. У Росії оцінюють чотири орди — Буджак, Єдисан, Єдишкул і Джембойлук — лише у 70 000 луків.

Ногайці мають своїх мурз, як кримці, з них деякі є чільниками великих колін. Вони знаходяться під владою кримського хана, але їхня покора йому дуже умовна. Вони йдуть за ним у його війнах, платять йому частину здобичі і деяку плату за кожного бранця, яка зростає від одного рейхсталера до трьох дукатів. Вони також зобов'язані посилати до нього чотирьох мурз на свято великого байраму, щоб побажати йому щастя і привезти подарунки. Часто вони погоджуються визнати владу призначених їм бегів, які належать переважно до принців крові. В іншому вони чинять, як хочуть, часто бунтують, і влада хана ніколи не була достатньою, щоб тримати їх у покорі. Вони значно брутальніші від кримських татар, живуть переважно в наметах, кочують і мало займаються земле-

робством. Вони їдять конину, п'ють кобиляче молоко і живуть все ще так брудно і огидно, як і предки. У них пласкі, чорно-коричневі зморшкуваті обличчя, маленькі запалі очі, запалий ніс і дуже мало волосся на обличчі. Вони схильні до грабунку і не пропускають випадку пограбувати мандрівника, але даремно нікого не вбивають, хоча охоче продають бранців, якщо почувають себе у безпеці. Взагалі вони дуже гостинні, дають просто так, що мають, і навіть сердечно запрошують іноземців-мандрівників, якщо тільки вони гарної статури, розважатися з їхніми найкращими бранками. Вони носять дуже короткі сорочки з паперової тканини, дуже широкі штани з грубого сукна чи овечих шкур. Їхні жупани вироблені з ситцю; поверх жупанів вони одягають ще баранячу шубу, причому згідно з порою року вивертають хутро то назовні, то всередину. На війні, крім лука і шаблі, вони держать ще сунгу [довгий дротик], кинджал за поясом і шкіряні мотузки, щоб зв'язувати влійманих ними бранців. Лише дехто має вогнепальну зброю. Їхня хоробрість не дуже славиться, але фельдмаршал Мініх вважав їх найхоробрішими з татар.

Звичайна їхня їжа — просо, ячмінь і гречка, які вони вирощують; далі — м'ясо коней, худоби і баранів, яких вони мають великі отари; вони не гидують також їсти м'ясо тварин, зморених хворобами. Звичайно вони п'ють воду, але коли хочуть розкошувати, то кумис, ірак, бозу і мед. Їхні хатини чи намети досить гарно і міцно збудовані; вони правдиво круглої форми і мають у поперечнику приблизно вісім п'ядей; стіна, що має приблизно чотири п'яді заввишки, складається з хрестоподібно закріплених один з одним брусків завширшки і завтовшки в один дюйм. Верх, що спирається на ці стіни, скріплений такими ж брусками. Знадвору все вкрито очеретяними матами, а нагорі ще й коричневою повстю, крізь яку не пробивається ні вітер, ні дощ. Нагорі, посередині куполоподібного даху, є круглий отвір зо дві п'яді в поперечнику, який одночасно є і вікном, і кошином; крізь нього стримить жердина, на якій майорить прапор. Посередині підлоги намету знаходиться вогнище, у якому замість дров запалюють очерет або сіно. Двері-заполюка такі низькі і вузькі, що у них ледве можна пролізти. Очеретяна циновка, два набитих волоссям матраци, невеликий дерев'яний ящик, шабля, лук і сагайдак чи, якщо татарин багатий, — рушниця і пістолет, складають весь домашній скарб. За декілька кроків від цього намету стоїть інший, де живуть дружина і діти татарина; тут-таки знаходиться і кухонне причандалля, що складається з одного великого і одного малого залізного казана, таганка і двох чи трьох дерев'яних мисок. Ці намети у такому вигляді, як вони стоять, ставляться на вози і перевозяться з одного місця на інше. До цих наметів прилаштовується стійло для худоби і

комора, переважно з очерету, обліпленого гноєм замість тиньки. Потім житло обгороджується очеретяним тиньом. У селищах залишаються між садибами порожні проміжки у 50 чи 60 кроків. Посередині кожного селища знаходиться велике, звичайно кругле місце, де молоді татари на піщаному пагорбі вправляються. На іншому майданику стоїть джамі, чи мечеть, маленька, без вежі [мінарету], збудована з каміння, чотирикутна, з дахом, вкритим дутою черепицею, більше схожа на стійло, ніж на храм.

Ногайці — сунітські магометани, як і кримці, але в них дуже обмежені погляди на свою релігійну систему. Постів та інших обрядів погано дотримуються. У них збереглося багато забобонів монголів-язичників. Так, наприклад, вони все ще вішають конячі голови на огорожу, вважають кожен тринадцятий рік нещасливим і т. д. Але вони не переслідують нікого через його релігію і зовсім не намагаються навертати інших у свою віру.

Продукти своєї країни вони збувають у кримські міста і купують там те, що їм потрібно. Головні предмети збуту складають ячмінь, просо, масло, мед, віск, шерсть, шкіри, ягнята та інше. Товари ці вантажаться переважно у Гезльові і відправляються у Константинополь. Їхні бики і їхні коні купують більше за всіх росіяни і поляки. Після того, як Кільбуруни перейшов до рук росіян, це місце, можливо, притягне до себе більшу частину ногайської торгівлі.

Країна ця зовсім не має міст. Колись було декілька на Дніпрі, але вони зруйновані...

III. ЄДИСАН, ЧИ ЗАХІДНИЙ НОГАЙ

Ця область знаходиться між Бугом і Дністром, з півдня обмежена Чорним морем, а з північного боку відмежована від Польщі Колимою і Єгорликом [ріки Колима і Ягорлик]. Місцевість біля Осу, чи Очакова, між Бузьким лиманом і Делиголем, належить туркам. Інша територія знаходиться під владою кримського хана. Перед укладенням миру у 1774 р. до Єдисану належав також кут між Бугом і Дніпром, який тепер підпорядкований Російській імперії. Назва Єдисан не стара у цій місцевості, вона належить, власне, наймогутнішій ногайській орді, яка спочатку мала всього 7000 луків (потатарськи — Єди-сан), але потім сильно примножилася. Вона кочувала у степу між Волгою і Уралом (Яїком), де десь коло 1644 р. її уярмив Хоо-Орлюк, хан торготів. Вона підкорялась також уславленому Аюку, але трималась тоді переважно по цей бік Волги. Та вже у 1715 р., ще за життя Аюки, Делі-Султан, сераскер Кубані, вивів з її складу декілька тисяч родин і перевів їх на Кубань, звідки вони були переведені на Дніпро. При колотнечі серед торготів після

смерті Аюки, у 1723 р., ті, що залишилися, втекли з Батирем-Таїджи по той бік Дону, звернулись до Порту і кримського хана по захист і отримали, разом з раніше згаданими своїми одноплемінниками, землі між Дніпром і Дністром для проживання. Ця орда зробилась тут такою значною, що у 1758 р. через повстання скинула з кримського трону Алім-Герай-хана [Халім-Гірея] і посадила Крим-Герай-хана [Крим-Гірея]. У 1770 р. вона знову підкорилась владі Росії і добровільно перейшла на Кубань...

Природний стан цієї країни такий самий, як і Східного Ногая...

IV. КРИМСЬКА ЧАСТИНА БЕССАРАБІЇ, ЧИ БУДЖАК

Бессарабія, чи Буджак, знаходиться між Дністром і Дунаєм, Чорним морем і Молдовою. Більша її частина, яка власне зветься Буджак, належить з часу мирного договору 1774 р. безпосередньо кримському хану. Область Аккірмана, біля берега Чорного моря, Килії, Ісмаїла, обох на Дунаї, разом з Бендерами, знаходиться під володарюванням османів...

Країна ця — суцільна рівнина, без гір і лісів, але ґрунт надзвичайно родючий і родить прекрасної якості і багато всякого зерна. Трава і тут така ж висока, як і в Єдисані. У спекотні місяці відчувається велика нестача води. Навіть найбільша ріка у цій місцевості, Когильник, тоді пересихає, і часто через нестачу води худоба буджацьких татар гине від спраги. А восени, коли настає дощова пора року, з'являється зненацька незліченна кількість струмків, що прорізають країну. Все це вкривається болотом і калюжами. Щоб як-небудь подолати нестачу води, від якої страждають влітку, скрізь викопані дуже глибокі колодязі. У буджаків, як на Сході, копання колодязів зробилось релігійним актом і справою честі.

Через нестачу лісу жителі Буджака палять печі гноєм худоби, який попередньо сушать на сонці. Вони уклали договір з кодренями [молдавське плем'я], що живуть у молдавському лісі Кигич, коло Бессарабського кордону, за яким ті мають щорічно привозити їм з цих лісів певну кількість колод. Але ця отримувана ними кількість зовсім для них недостатня.

Буджаки сіють пшеницю, жито, особливо ячмінь і просо. Як кажуть, ячмінь дає врожай сам-сто. У Килійському та Ісмаїльському округах тамтешні християни розводять також виноградники. Зайве зерно, а також інші продукти країни татари відвозять на Аккірман і Килію. У них великі стада рогатої худоби і овець; вони багато займаються бджільництвом, також дуже цінують коней, які тут у більшості здоровіші і сильніші кримських. На диких коней, яких тут багато, вони зазвичай влаштовують полювання восени, коли ґрунт болотис-

тий, і ловлять їх живцем або забивають. Дикі барани водяться і тут. Інколи зустрічаються і буйволи; але більш звичні бізони. Олені, дикі кози, лисиці, рисі, вовки і зайці трапляються у великій кількості. Природнича історія цих країв вивчена дуже недосконало...

У 1569 р. було туди перевезено 30 000 астрахансько-ногайських родин, яких османи і кримські татари відвели з Волги, після того як їхня спроба з'єднати цю ріку каналом з Доном зазнала краху. Це ті ногаї, яких тепер називають буджацькими татарами. Вони складають найзначнішу частину населення країни. Також живе тут багато волохів у містах і селах, особливо на берегах Дунаю і Дністра...

Буджацькі татари дістали цю назву від містечка Буджак на Дністровському лимані, яке початково було їхнім головним містом. Їхні два найбільш значних роди (за свідченнями Кантемира) — Орак-Огли і Орумгет-Огли. Вони могли виставити від 30 до 40 000 воїнів; вони дуже неспокійні і волелюбні; всіляко вони намагались скинути владу османів і кримського хана, якому були віддані османами; вони часто піднімали повстання і намагались залишити цю країну, яка їм не подобалася через сусідство османів. Після того, як вони 6/17 серпня 1770 р. віддалились під захист Росії, вони дійсно сповнили це бажання і пішли на Кубань, де вони, наскільки я зміг дізнатися, залишаються до сих пір. Тим часом, за миром 1774 р., вони, як і країна Буджак, були віддані кримському хану. Але при незгодах, які відбуваються тепер (1777 р.) між османським двором і ханом Шагін-Гераєм [Шагін-Гірей], бендерський паша прогнав всіх начальників і чиновників хана з Буджака і заволодів всією країною.

Буджаки живуть розведенням худоби, овець і коней та земле-робством. Важливим для прожитку слугують їм також грабунок і здобич. Більше за всіх від них страждають молдовани. Вони грабують їхні села, відбирають худобу і навіть виводять їхніх мешканців, яких потім продають у Константинополь під іменем руських. Однак молдовани часто платять їм тією ж монетою і взагалі вважають обов'язком християнина позбавити татарина життя. Наразі, взагалі татари чесні, добротливі, гостинні і мужні. У побуті, звичаях, поведінці, мові та релігії вони повністю схожі з іншими ногайцями. Керують ними їхні мурзи, з яких вибирають депутатів у кримське державне зібрання. Часто хан призначає над ними своїм намісником якого-небудь султана (принца крові), з титулом сераскера. Часто хан і сам перебуває серед них. Тоді його резиденція — Каушан...

V. КУБАНЬ

Під цією назвою я розумію не лише землі, на яких живуть осіло чи кочують ті ногайські татари, яких називають як кубанцями, так і

чорними чи малими ногайцями, але також всі області черкасів і авхасів, що знаходяться під владою кримського хана чи передані під його володарювання.

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ

Дмитро Іванович Яворницький — неперевершений історик запорізького козацтва, етнограф, археолог, громадський діяч. Народився 7 листопада 1855 р. у селі Сонцівці на Харківщині. Навчався в Харківській духовній семінарії та університеті. Після закінчення останнього у 1881 р. Яворницький пробує присвятити себе улюбленій справі, але натикається на опір властей, для яких історія Запоріжжя є мовби червона ганчірка для бика. Вчений виїжджає до Петербурга, звідти влада "перепроводжує" його до Ташкента; далі — Варшава, Москва, Казань, служба дрібним клерком. Лише з 1902 р. Яворницький знову на Україні — очолює Катеринославський історичний музей. З 1918 р. він — професор Катеринославського університету, у 1925—29 рр. очолює створену ним кафедру українознавства, з 1925 р. — академік ВУАН. Згодом Яворницького усувають від наукової роботи, позбавляють засобів до існування: бо і для сталінського режиму правда про минуле українського народу була непотрібною. Помер вчений 5 серпня 1940 р.

Яворницький — автор ряду фундаментальних праць, з яких вирізняється три томна "Історія запорізьких козаків" (1892—97 рр.). А ще ж були такі праці, як "Вольності запорізьких козаків" (1898 р.), "Число і порядок запорізьких січей з топографічним нарисом Запоріжжя" (1884 р.), "Малоросійські народні пісні, зібрані в 1878—1905 рр." (1906 р.), роман "За чужий гріх" (1907 р.), збірка поезій "Вечірні зорі", краєзнавча розвідка "Дніпрові пороги" (1928 р.), "Словник української мови" (I том видано у 1920 р.) і багато інших. Чимало з наукової спадщини вченого ще чекає на своє оприлюднення.

Описуючи історію Запоріжжя, Яворницький не міг оминати татарську тему — бо ж стосунки зі своїми південними сусідами були для козаків визначальними у їхньому житті. В "Історії запорізьких козаків" Яворницький навіть присвятив окремий розділ кримським татарам, який і пропонуємо увазі читачів. Тут вчений дає геополітичне бачення Кримського ханства, зокрема — його обширів, природи, населення, структури суспільства і системи влади тощо. Яворницький чітко диференціює населення Кримського ханства на кримчаків, тобто власне кримських татар, і ногайців. Останні, у свою чергу, діляться на декілька орд, загальна чисельність яких сягала 60 тисяч вершників. Докладно описуючи військове мистецтво кримських татар, Яворницький спирається на давніх авторів, особливо на "Опис України" Боплана. Завдяки цьому його нарис є своєрідним синтетичним узагальненням багатьох історичних джерел.

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

Мусульманські сусіди запорізьких козаків

Займаючи нижню частину Дніпра та прилеглі до нього степові простори, запорізькі козаки за своїм географічним положенням межували: на сході з донцями, на півночі з українськими козаками, на заході з поляками, на півдні й південному сході з татарами. З усіх сусідів запорізьким козакам доводилося найбільше стикатися з татарами. Стосунки запорожців з татарами були такими частими, що завдяки цьому обом народам відкривалося велике поле для взаємовпливу один на одного в тій чи іншій ділянці їхнього історичного життя; зокрема, панування татар у степу було однією з причин появи самого козацтва у придніпровських степах. Звідси випливає необхідність дати коротку характеристику татар, які були найближчими сусідами запорізьких козаків за місцем проживання.

Відомо, що вже за короткий час після підкорення татарами північної й південної Русі 1240 р., сили їхні внаслідок нескінченних міжусобиць та внутрішніх чвар стали слабшати й роздроблюватися. Назва Золотої Орди, цього головного татарського скупчення, стала звучати для самих татар якось іронічно. Із Золотої Орди виходили величезні натовпи татар і віддалялися в усіх напрямках у поблизькі степи. Вже у XIII столітті ціла ватага татар, очолювана ханом Хаджі-Девлет-Гіреєм, покинула Золоту Орду й оселилася власними юртами на Кримському півострові¹. Та заразившись ще на батьківщині духом незгоди й чварів, кримські татари не змогли зберегти єдності й на півострові: 1621 р., за хана Орам-Тимура, кримчаки розкололися: одна частина залишилася на півострові, а друга під керівництвом хана Ногая утворила самостійну Ногайську орду² на просторах між нижнім Дунаєм і Кубанню. Але й Ногайська орда своєю чергою розпалася на чотири самостійні орди: Джедишкульську, Джамбойлуцьку, Джедисанську й Буджацьку³, які, проте, переважно перебували у мирних стосунках і часто діяли

¹ Кримське ханство на чолі з Хаджі-Гіреєм утворилося 1449 р.

² Насправді Мала Ногайська орда перекочувала в південно-українські степи з просторів між Кабардою й Азовом у другій половині XVI ст.

³ 1625 р. ці орди ділилися ще на Ногайську, Очаківську й Буджацьку (Записки одесского общества. — Т. 11. — С. 485, пр. 72).

як одне ціле¹. Ці чотири орди були безпосередніми сусідами запорізьких козаків.

Джедишкульська, або Єдичкульська, орда² кочувала по лівому березі Дніпра, від міста Кизикермена, котре було на правому березі Дніпра, вгору, на північ до гирла ріки Кінських Вод³, далі з заходу на схід по ріці Кінських Водах до її вершини й до річки Берди, на відстань понад триста верстов, "а всередині їхніх кордонів у кримському степу розкидані вони до Перекопу". Загалом володіння цієї орди лежать у теперішніх Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському повітах Таврійської губернії. Головна ставка Джедишкульської орди була біля лівої притоки Дніпра, Рогачика, неподалік від Кінських Вод і верстов за тридцять від Підпільненської Січі, а від запорізьких зимівників по Кінських Водах і по Дніпру — за дві, три, п'ять і дев'ять верстов. Джедишкульська орда жила аулами в степу, переважно біля приток Дніпра й Кінських Вод та біля степових "коїв" або криниць. Аул від аула був на великій відстані, всього ж на 1766 р. їх налічувалося 100, по 100—200 чи й більше кибиток або димів у кожному, а разом 20 000 димів. Начальником кожного аулу Джедишкульської орди був спадковий мурза⁴, а в деяких їх було по два й по три залежно від кількості кибиток. Усіма мурзами керував сераскир-султан, переважно син або інший близький родич кримського хана⁵.

Джамбойлуцька орда⁶ кочувала також по лівому березі Дніпра, від Кизикермена вниз до Кінбурна й далі у степ на схід, в частинах теперішніх Мелітопольського й Бердянського повітів Таврійської губернії. Головним центром цієї орди було місто Перекоп, від якого орда часом називалася Перекопською. Джамбойлуцька орда також кочувала аулами, які склалися з кибиток або родин; на 1766 р. у ній налічувалося 5000 кибиток. Нею рідко керували сераскири, а переважно каймакани, генерал-губернатори, які завжди жили в Перекопі⁷.

Джедисанська, чи Єдисанська, орда⁸, яка звалася Ногайською переважно перед іншими, кочувала правим берегом Дніпра, від

¹ Хартахай// Вестн. Европы. — 1866. — Т. 2. — июнь. — С. 196—197.

² Від слів "єди" — сім та "кол" — озеро, тобто Семиозерна орда.

³ Сучасна назва ріка Кінська.

⁴ Мурзами (від слів "емір-заде", тобто діти князів) звали дворян другої категорії (Записки одесского общества. — Т. 11. — С. 478, пр. 33).

⁵ Чернявский В. Описание Сечи 1766 г.//Мышецкий С. История. — С. 85—86.

⁶ Від слів "Джам" — Емба, "бай" — ріка, "лук" — прикметниковий суфікс, тобто Емборіченська орда.

⁷ Чернявский В., Мышецкий С. История. — С. 88.

⁸ Від слів "єди" — сім, і "сан" — число, тобто семичисельна орда.

річки Кам'янки за Бугом, у теперішніх Херсонському, Ананьївському, Тираспольському й Одеському повітах Херсонської губернії. Головним центром цієї орди було місто Очаків, тому орду часом називали Очаківською; це була найчисленніша орда: 1766 р. в ній налічувалося близько 40 000 кибиток¹. Нею керувало кілька мурз, над якими стояв один сераскир із роду кримських Гіреїв. Узимку татари цієї орди зносилися із запорізькими козаками по кризі ріки Бугу.

Буджацька орда², яка ще звалася Білгородською або Добруджською, кочувала також за Бугом, між гирлами Дністра й Дунаю, від Акермана до Кілії, у нижній частині Бессарабії, у Бендерському й Томарському цинутах, теперішніх Акерманському, Бендерському, Кишинівському повітах Бессарабської губернії й частково Тираспольському Херсонської губернії, на просторі завдовжки у 200 й завширшки у 150 верстов, її центральними поселеннями були Ганшикла, Коушани й Акерман (у польських письменників та руських літописців Білгород, або Білий Город). Відокремившись від Кримського ханства й оселившись у XVI ст. в Буджаку, ця орда не визнавала над собою ні могутності турецького султана, ні влади кримського хана, мала свого власного повелителя, якого турки звали беєм, і поділялася на 80 чи 90 улусів³. Буджаки вели безперервну війну, славилися як вершники й переважали хоробрістю навіть кримських татар. Загонами по тисячу чоловік вони в кількості 8—10 тисяч постійно гарцювали на своїх жвавих конях по степовій рівнині на відстані 10 чи 12 миль у пошуках здобичі. 1625 р. Буджацька орда могла виставити в поле 15 000 чоловік, а її загальна чисельність сягала 20 й навіть 30 тисяч чоловік⁴.

Загальна кількість населення у всіх чотирьох ордах визначалася так:

1625 р. — 50 000 вершників, 1706 р. — 60 000, 1766 р. — у трьох ордах, крім Буджацької, 65 000 кибиток⁵.

Безпосереднє сусідство татар перелічених орд із запорізькими козаками змушувало тих і інших вступати у ті чи інші стосунки одні з одними. На початку політичного життя кримських татар ворожнечі між мусульманами й християнами ще не було. Кримчаки спочатку жили мирно: виснаживши свої сили внутрішньою боротьбою, вони прагнули тільки спокою і не бачили іншого ідеалу щасливого життя,

¹ Чернявский В., Мышецкий С. История. — С. 88.

² Від татарського "буджак" — вугілля.

³ Боплан Г. Описание Украины. С. 53; Записки графа Миниха. С. 164.

⁴ Записки одесского общества. Т. 6. — С. 180; Боплан Г. Описание Украины. — С. 54.

⁵ Записки одесского общества. Т. 11. — С. 485; Русов. Русские тракты. — С. 62; Чернявский В., Мышецкий С. История. — С. 87-88.

окрім мирного скотарства. В цей період татари навіть зблизилися зі слов'янами литовсько-руського князівства, польського королівства й молдавської держави. За хана Хаджі-Девлет-Гірея, який панував у Криму аж 39 років, дружба між слов'янами й татарами настільки зміцніла, що між ними розпочалася мирна торгівля. Сам хан допомагав християнським монастирям. Але так тривало лише до 1478 р., коли кримський юрт втратив самостійність і ним заволоділи турки. Хан у Криму залишився тим самим, це був один із вісьмох синів Девлет-Гірея Менглі-Гірей, але він мусив визнати себе васалом турецького султана. Відразу після цього політика кримчаків щодо християн змінилася на протилежну. Причиною такого повороту був, з одного боку, дикий, войовничий і кровожерний характер нового хана Менглі-Гірея, а з другого — той фанатизм, який прищепили татарам їхні підкорювачі турки. Відтоді й розпочалася ворожнеча запорізьких козаків до татар. До цього долучилася ще й та важлива обставина, що після захоплення турками колишньої грецької імперії та появи їх на Кримському півострові вони стали потребувати маси невольників обох статей, особливо молодих дівчат і хлопчиків. Невільниці були необхідними туркам для вдоволення їхньої азіатської розкоші й насолоди, а хлопчики — для служби в яничарах і різних придворних посад, що вимагали особливої довіри. Всі невольники загалом мовою мусульман називалися ясирем¹; цей ясир і стали з того часу доставляти туркам татари. Для татар, особливо ногайських, які вели кочове життя, мало займалися торгівлею, а ще менше промислами, не мали підкорених народів, з яких можна було брати данину, тинялися диким і безлюдним степом, і були ордою убогих і напівголодних дикунів, постачання християнськими невольниками багатих, лінивих і ласолюбних турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку.

Тому стосунки мусульманських сусідів і запорізьких козаків переважно виявлялися в набігах на козацькі землі й через них на Україну, Литву, Польщу й Росію. Бажаючи убезпечити свої наїзди, татари збудували кілька містечок у нижній течії Дніпра: близько 1450 р. вони спорудили фортеці Кизикермен і Джанкермен (на місці першої тепер місто Борислав Херсонського повіту, другої — містечко Каховка); 1491 р. збудували фортецю Тягинь, де тепер село Тягинка, в середині XVI ст. поставили фортецю Бургун, де село Бургунка, й Іслам-Кермен (Усламові Городки), здається, на місці теперішньої слободи Любимівки Таврійської губернії; а 1525 р. відібрали у поляків місто Очаків.

¹ Від арабського "есирь" — полонений (Труды московского археологического общества. — 1883. — Т. 9, в. 2—3. — С. 216).

Про бойові засоби кримських і ногайських татар джерела того часу дають нам такі дані. Регулярних, чи постійних, військ татари ніколи не мали і для своїх походів у ворожі країни закликали охочих. Таких охочих серед татар ніколи не бракувало, що пояснювалося переважно трьома причинами: бідністю татар, їх огидою до важкої фізичної праці й фанатичною ненавистю до християн, на яких вони дивилися, як на собак, гідних всіякого презирства й нещадного винищення. Припускаючи, разом з істориком Січі Скальковським¹, що загальна чисельність усіх татар у XVIII ст. (в Криму й ногайських степах) становила 560 000 осіб обох статей або ж 280 000 чоловіків, Всеволод Коховський вважає, що для великих походів у християнські землі кримський хан збирав майже 1/3 всього чоловічого населення своєї країни².

¹ Скальковский А. История. — Т. 1. — С 25-29.

² Коховский В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. — С. 66.

КРИМСЬКІ ХАНИ: РОДОВІД, ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ

У Кримському ханстві склалася своєрідна система державного правління. На чолі держави стояв хан, обов'язково з роду Гіреїв; другою за значенням була постать калги-султана, далі — нуредина, які також мали бути Гіреями. Цікаво, що при великій кількості "султанів", тобто гіреєвичів, а також існуванні впливових бейських кланів традиція зведення на ханський престол саме когось з Гіреїв, по суті, ніколи не порушувалась. І це при тому, що боротьба за ханський престол у всі часи не знала перепочинку. Кримські хани не були типовими східними деспотами. Як правило, вони мали високу освіту, проходили своєрідну військову "практику" до обіймання трону, у своїх рішеннях мусили враховувати думку кримського уряду — дивану. Вони засновували мечеті і медресе, будували міста і фортеці, нападали і захищались, служили Порті і боролись за незалежність. Серед них були і постаті європейського масштабу і відверті кар'єристи-провінціали. Але всі вони були яскраві представники власного народу, який вперто хотів утвердити власне місце у світі.

Означену проблему висвітлюють джерела і документи різного походження і гатунку, починаючи від офіційних турецьких підходів і закінчуючи творчими здобутками самих Гіреїв — написами у ханському палаці, в мечеті, на різних спорудах та священних місцях. Все це представляє їх не лише як глав держави у той чи інший період, але і як звичайних людей, зі своїми radoщами і горем, мріями і здобутками, надіями і сподіваннями. Оцінюючи історію Кримського ханства крізь постаті його правителів, слід мати на увазі принципову методологічну східну історіософію: розглядати історичний процес крізь призму окремих осіб, насамперед, зверхників нації. Як не дивно, це — класичний і біблійний, і коранський підхід, який дозволяв (і дозволяє) пов'язати історію конкретного етносу з всесвітньою історією. Тому, наприклад, і українці, і татари постають нащадками праотця Яфета (Яфса), а отже, історичними "родичами".

АБДУЛЛАХ ІБН РИЗВАН

Абдуллах ібн Ризван або Ризван-заде чи Ризван-паша-заде — турецький хроніст першої половини XVII ст., автор видатного історичного твору

"Літопис Кипчацького Степу". З його життя відомо, що він був сином капудан-паші (турецького намісника) Кафи; сам Ризван-заде вказує, що на цю посаду його батька обрали у 1611 р. У тексті ж твору вказано і на час його створення: за царювання султана Мурада IV, що відповідає 1623—40 рр. Ризван-заде окреслює хронологічні рамки свого літопису: від смерті Хаджи-Гірей-хана до зішестя на трон Резмій-Бахадур-Гірея, тобто "понад 150 років правління ханів"; з деякими умовностями, можна говорити про час з 1466 (1475) по 1637 (1638) рр. Зазначимо, що в найдавнішому списку літопису міститься прикінцева фраза, з якої видно, що твір був переписаний у 1778 р. якимось писарем Сейїд Османом з Криму, служителем соборної мечеті Нур-і-Осман.

"Літопис Кипчацького Степу" є надзвичайно важливим джерелом з історії Кримського ханства насамперед через те, що в ньому відображена офіційна, по суті, історіософія Османської Порти з "кримського питання". Інакше кажучи, маємо погляд на історію з боку турецького вченого і вельможі, тобто правлячих кіл держави. У цьому контексті звернемо увагу на найцікавіші фрагменти твору.

Насамперед — про етнім-назву Криму: Ризван-заде іменує його "Дешт-и Кипчак", тобто "Кипчацький Степ". Ця назва існує принаймні з IX ст. і є дотатарською, насамперед кипчацько-половецькою. Однак вона не зникла після половців, а стала рівноправним етнімом, поруч із назвою "Кири́м" (Крим). Перелік міст цього краю засвідчує, що під "Кипчацьким Степом" Ризван-заде розумів насамперед Кримський півострів.

У тексті є дуже цікаві роздуми Мухаммед-Гірея, претендента на ханський трон, які він висловив у листі до Ризван-паші, намісника Кафи: він обурюється тим, що права на трон він мусить просити у Османів, тоді як це його спадкове право; правління Мухаммед-Гірея II припадає на 1623—28 рр. Зовсім в іншому річищі зображено звернення до султана іншого претендента на трон — Шагін-Гірея — у 1633 р.: воно все пронизано східними лестощами і покірними тонами. Всього ж, на думку турецького історика, за велінням Османів Кримське ханство за 150 років очолювало 12 ханів.

Текст перекладено за виданням: Ананиаш Зайончковский. "Летопись Кипчацкой Степи" (Тенарих-и Дешт-и Кипчак) как источник по истории Крыма // Восточн. источники по истории народов Юго-Восточн. и Центр. Европы. — М.: Наука, 1969. — С. 10—27.

ЛІТОПИС КИПЧАЦЬКОГО СТЕПУ

Літопис Кипчацького Степу від округи Криму в часи царювання султана Мурад-хана, сина султана Ахмед-хана, — нехай збудеться милосердя і всепрощення над ним!..

Літопис давніх ханів татарських і стан Кипчацького степу в часи царювання Мурад-хана, сина султана Ахмед-хана, — нехай зміцнить Аллах його державу!..

Отже, нехай не буде нині приховано, що те, що називають Дешт-и Кипчак, є великою країною, яка здавна належить татарському племені; столиці її — міста Крим і Багче-Сарай, а області — Сарайчик, Алма-Сарай, Газан і Азак, фортеця Ор, Хаджи-Тархан і Аждирхане, Ак-Месджид, Кара-Су, Гьозлеве і Салачик...

[У той] час, коли був зображений різцем на цій хронограмі точний реєстр, Ризван-паша став управителем Кафи задля слави [Порти] [1611 р. = 1020 р. хіджри]...

По-перше, ти [Ризван-паша] мені [Мухаммед-Гірей] сказав, щоб я звернувся до Порти для [отримання] Кримського ханства. [Але] яке відношення має рід Османів до держави Дашт-и Кипчак, щоб я отримував від них призначення?

По-друге, хіба над моїм мечем вивищується [чийсь] меч, щоб я [уклібно] просив у роду Османового про обрання на царство, яке належить мені за спадком?..

Кесби для цієї дати [таку склав хронограму]: виїмкуючи ім'я Джані-бека, достойним ханом став Мухаммед-Гірей [у 1032 р. хіджри = 1623 р.]...

[Шагін-Гірей] упав чолом до найяснішого стремена його величності, падишаха незліченного війська і шехіншаха небозводу, [де знаходиться верховинна] оселя сонця, завойовника світу, як Джемшид, вінценосний Ардешир, меча престолу, який прикрашує вічну державу, султана роду султанового, султана Мурад-хана, сина султана Ахмед-хана, нехай зміцнить Аллах його державу і нехай продовжить його царювання!..

По велінню роду Османів у Кипчацькому Степу сиділо [на троні] ханів — всього дванадцять, а час їх царювання — понад 150 років [з 1478 по 1638 р.]...

Калам до цього місця дійшов і збентежився. [Пере]писав це бідняк, Сейїд Осман з Криму, писар соборної мечеті Нур-і Османи. Нині рік 1192 [= 1778].

ІСТОРІЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ

Історичний твір турецького походження анонімного автора; вперше надрукований у 1844 р. в російському перекладі. З опису рукопису, зробленого її публікатором, дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей А. Ф. Негрі, відомо, що цей список зроблений з іншого, який зберігався у Криму в мурзи Марата Аргінського; містив 257 стор. в четверту

долю листа, досить дрібного письма. Хронологічні обшири твору починаються із творення світу, Адама, Ноя і розселення його нащадків після потопу; згадуються коротко правителі і події з Єгипту, Індії, Риму, тобто все значніше, що, на думку автора, було до Чингіз-хана. Далі вже виклад докладніший; предками монголів і татар були нащадки Турка, сина Яфета; описуються завоювання Чингіз-хана, розподіл імперії між його синами, початок власне історії освоєння Криму татарами. Свою оповідь автор доводить до опису правління Арслан-Гірея (у тексті — Арслан-хана), який правив у 1749–56 рр. і вдруге — у 1766 р. Оскільки діяння цього хана описано у найвишуканіших і похвальних словах, можна припустити, що автор "Історії" був сучасником цього хана і належав до його оточення, тобто мав високу державну посаду. Цілком можливо, що він після приходу до влади хана Халім-Гірея у 1756 р. виїхав до Туреччини і там написав свій твір. Принаймні скинення Арслан-Гірея з трону і друге його повернення до влади не зафіксовано у тексті. Цим можна означити час написання "Історії" проміжком десь між 1756 і 1766 роками. Отже, перед нами твір, створений в останні десятиліття існування Кримського ханства.

Далі подаємо фрагменти твору, у яких мова йде про життя і діяння деяких із визначних діячів минулого Криму.

Спочатку — про завоювання монголо-татарами Східної Європи; згадані тут Джуджі і Бату — син і внук Чингіз-хана; саме Бату-хан заснував імперію, яка відома під назвою Золота Орда.

Далі згадується низка наступників Бату-хана, особливо Узбек-хан, при якому татари прийняли іслам, а також Тохтамиш-хан, від якого і походять кримські хани. Саме Тохтамиш переселив більшу частину татар з половецьких степів (з Дешт-Кипчака) у Крим, успішно боровся з Мамаєм та Тимуром за главенство в імперії, успішно контактував з генуезцями, з якими, зокрема, у 1380 р. уклав угоду, за якою визнавав усі їхні територіальні інтереси в Криму.

Засновник власне Кримського ханства і династії кримських ханів — Хаджи-Девлет-Гірей (у тексті — Хаджи-Герай), який прийшов до влади за допомогою великого литовського князя Вітовта і правив до 1466 р. Після нього кримським ханом став його син Менглі-Гірей, перші місяці якого у великій політиці були досить складними, але який потім правив довго, аж до 1514 р. Саме при ньому відбулось у 1476 р. об'єднання Великої Орди і Кримського ханства в один улус під зверхництвом Оттоманської Порти, саме при ньому була зведена низка татарських фортець в районі Перекопа, на берегах Дніпра і на Тамані; війська під проводом цього хана у 1482 р. захопили і спалили Київ. Тепер територія Кримського ханства почала охоплювати територію від гирла Дунаю на заході до Кабарди на сході.

Цікавим для автора є правління Сахіб-Гірея I (1532–51) (Сахіб-Герая), сина Менглі-Гірея. Ще в 1521 р. він захопив Казань і оголосив себе Казанським ханом; у тому ж році, разом зі своїм братом Мухаммед-Гіреєм I, який

тоді був кримським ханом, вчинив похід на Москву. Московський цар Василій Іванович мусив навіть покинути свою столицю. Але у 1523 р. Мухаммед-Гірей I, вже у Криму, був убитий ногайськими татарами, які здійснили туди похід разом з українськими козаками під проводом Євстафія Дашкевича. В "Історії" ж особливо наголошується, що Сахіб-Гірей змусив кримських татар відмовитись від кочового життя і визначив усім постійне селище. Коли автор "Історії" пише про зміцнення Орського, тобто Перекопського, рову, то має на увазі, очевидно, спорудження за Сахіб-Гірея восьмикілометрового валу, обкладеного камінням, зміцненого вежами і шістьма бастіонами.

У 1551 р. Сахіб-Гірея I вбив калга, його племінник Девлет-Гірей, який і став кримським ханом (1551—77 рр.). Це той час, коли князь Дмитро Вишневецький почав активно розбудовувати військову потугу запорозьких козаків на Нижньому Дніпрі. Згаданий в "Історії" похід Девлет-Гірея на Астрахань відбувся, очевидно, у 1569 р., коли він на чолі сімдесятитисячного війська спробував відбити Астрахань у Москви. Їм протистояло стодвадцятитисячне московське військо під проводом воєвод Івана Бельського та Петра Серебряного. І військо Девлет-Гірея змушене було повернутися назад. Щодо згадки про облогу Москви, то Девлет-Гірей підступав до неї багато разів, зокрема, у 1552, 1555, 1571, 1572 та інших роках.

Згаданий далі хан Ельхадж-Селім-Гірей (Селім-Герай) був на ханському троні чотири рази: 1671—78, 1684—91, 1693—99 і 1703—04 рр. Титул Ельхадж (хадж) хан Селім-Гірей набув, здійснивши хадж у Мекку. На початку правління він зробив похід на Кабарду (про це згадано в тексті), а потім у 1672 р. допомагав трьохсоттисячному турецькому війську під проводом султана Магомета IV у його поході на Україну, зокрема, на Поділля — під Каменець (Кам'янець-Подільський). У 1697 р. російське військо увійшло в Крим — очевидно, саме про цю подію і розповідає історик; під проводом князя Я. Ф. Долгорукого, у союзі з яким виступили і запорожці кошового Григорія Яковенка, російсько-українське військо пройшло до пониззя Дніпра, взяло фортеці Кизикермен і Таман, мали бої з військом хана Ельхадж-Селім-Гірея.

Останній згаданий хан — Арслан-Гірей (Арслан-хан) був на троні двічі, — у 1749—56 і в 1766 рр. Перераховані в тексті чесноти цього правителя дійсно спираються на реальні факти. При ньому, а також ханах Селямет-Гіреї II та Крим-Гіреї в Криму велось активне цивільне та військове будівництво; було збудовано новий ханський палац, реконструйовано низку фортець, відновлено багато мечетей. Цікавий також опис істориком системи влади Кримського ханства; на посади, найближчі до трону, новий хан призначав своїх найближчих родичів.

У перекладі збережені особливості написання як імен (наприклад, не Гірей, а Герай), так і географічних пунктів, властиві тому часу (наприклад, Багчесарай, а не Бахчисарай). Втім, за ними досить легко вгадуються

реальні постаті, міста та краї, які позначені певними особливостями в історії Кримського ханства.

Текст перекладено за виданням: Негри А. Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. I. — Одесса: Гор. типография, 1844. — С. 379—392.

ІСТОРІЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ

Один з ворогів Чингіза, володар Меркитів, скориставшись зручним випадком, захопив у полон всю Чингізову сім'ю, у тому числі і дружину його Бурте-Чин; однак, подумавши потім про наслідки такого вчинку, одразу відіслав її назад до Чингіза. Бурте-Чин була вагітна і по дорозі народила сина, якого тому і назвали Джуджі, що їхньою мовою [монгольською] означає "дорожній". Коли Чингіз спустошив Іран і повернувся додому, він послав Джуджі-хана у Дешт-Кипчак воювати. Джуджі підкорив країну Сигнак, увесь Хорезм, Черкесію, Дешт-Кипчак, Україну, Булгарію, Росію, Крим, Валахію, Трансильванію, Угорщину, Пруссію, Польщу, Молдавію, частину Румелії і Германії і помер на шість місяців раніше Чингіза. Токтимур, Герде і Бату, троє із синів покійного, які користувалися найбільшою повагою, подались після цього до Чингіза шукати його милості. Чингіз прийняв їх з почесною, Гердею дарував біле, а Токтимуру і Бату — голубе шатро; а ханство над улусом Джуджі [Чингіз] віддав, за звичаєм монголів, молодшому сину — Бату, причому Гердею дав прізвисько Аджен, а Батую — Саїн. Згодом джуджіїв улус розділився на дві частини, які по відношенню до згаданих білого і голубого шатрів були названі правою і лівою рукою. Саїн-хан, як і батько його Джуджі, не зазнав щастя пізнати істинну мусульманську віру, але дуже поважав і шанував мусульман. Він володарював над більшою частиною сусідніх країн, заснував столицю держави, місто Сарай, і помер у 654 р. [хіджри].

Рушаючи війною на франкське королівство Башкур [Угорщину], згаданий хан наказав, щоб мусульмани, які знаходяться разом з ним, молили бога про успіх за статутом їхньої мусульманської релігії, а сам, за прикладом Чингіза, цілу добу провів в утриманні від їжі, напоїв і розмов і поїхав на війну не інакше, як помолившись всевишньому на високому пагорбі. Під час битви військо Христове було понад, як удвічі, численніше Саїнового, але Аллах подарував перемогу йому; і він здолав християн...

Після смерті Саїна його спадкоємець Берке-хан, просвітлений світом істинної віри [мусульманської], став ревним огудником пога-

ного Гулаку і покровителем мусульман. Після Берке були ханами Туган, Туда-Менгу, Менктимур і Тохтага, але всі татари загалом навернулись в іслам лише при Узбек-ханові. Спадкоємець Узбека, син його, Джанібек-хан, був господарем розумним, проникливим і цілком благочестивим; заради цього він наважився стерти з лиця землі капосного хана Тебризького Ешрефа. Він вирушив з Дешт-Кипчака і досяг Тебриза, але ледве встиг вразити Ешрефа мечем загибелі, як і сам скінчив життя. Ханом після нього був його син Бердибек. Зі смертю Бердибека рід Саїна втявся, між нащадками Джуджі сталися розлади, і на престол Саїна сідали на короткий час один за одним хани з роду брата Саїна, Шейбана, по імені Хізр, Базар і Барун. Потім з'явився Рус-хан з нащадків Герде, з коліна білого шатра, здолав усіх і став самовладним правителем. Далі правив Тохтамиш-хан, з коліна голубого шатра, нащадок Токтимура, від якого походять і теперішні хани кримські.

З припиненням володарювання Тохтамиша вивищився над ханами, з причини багаточисельності свого народу і роду, Ідіку, один з князів улуса Джуджі і наймогутніших членів роду Мангут. Одного за іншим садив він на ханство: Тимур-Кутлуга, Шадибека і Тимура. Потім правили один за одним: Джелаль-ед-Дін, Керим-Бирди, Кйопек, Чегре, Джеббар-Бирди, Сейїд-Ахмед, Дервіш, Х'юда-Бирди, К'ючук-Мухаммед, Барак і Улуг-Мухаммед; вони здобували престол хто власними силами, хто з допомогою дітей Ідіка. Ці хани вивели більшу частину татарських родів з Дешт-Кипчака і поселили їх в межах Криму; а в Дешті і Булгарі залишились володарювати хани з роду Шейбанового: Махмуд-Ходжа, Хізр, Абуль-Хайр, Шейх-Гейдер, Баян-Ходжа, Ядиг'яр і Емінек. Після цього володарювання над згаданими країнами перейшло до нащадків Рус-Хана; син Абуль-Хайра, Шайбек, утвердився в Мавераунагрі; син Ядиг'яра, Ільбарс, — у Хорезмі, а сини Хаджи-Мухаммед-Хана — у Сибіру. У Криму під час ханування Тохтамишевих нащадків, Сейїд-Ахмед-К'ючука і Махмуд-Хана, трон утвердився за Хаджи-Гераєм. В Мавераунагрі, Хорезмі і Сибіру володарювали в цей час три хани з роду Шейбана; у Булгарі, з роду Рус-Хана, — один; і у Волзькому степу і Казані — по одному з роду Тохтамиша, так що з коліна Джуджієвого в один час було сім ханів одночасно...

Хаджи-Герай умів захоплювати серця, тому під час його правління значна частина народу переселилася з Волги у Крим. Це дало йому можливість мати сильне військо і робити часті і, як правило, вдалі походи у Польщу і Росію. Шанований усіма Хаджи-Герай-Хан помер у 871 р. [хіджри] і похований у каплиці, збудованій ним спеціально для цього у Салачиському кварталі Бахчисарая, який був заснований і обраний столицею дідом Хаджи-Герая Х'юда-Берди-

Ханом. Після смерті Хаджи-Герая на ханський трон сів його син, розумний, угодний небу і цілком гідний вінця Менглі-Герай. Але не пройшло і трьох місяців після його зішестя на трон, як двоюрідний брат Сейїд-Ахмед-Хана, Нур-Девлет, з'єднавшись з іншими своїми братами і племінниками, повстав і скинув Менглі-Герая. Відданий прихильник цього останнього Ширкін-Текне тим часом помер, син Текне був ще дитиною, тому більша частина емірів і перейшла на бік Нур-Девлета. Не маючи сили протистояти своїм ворогам, Менглі, з необхідності, змушений був шукати порятунку у втечі і деякий час переховуватися у Мангупській фортеці, якою, так само як і Кафою, володіли тоді генуезці. Дружба Нур-Девлета зі своїми братами і племінниками тим часом змінилась на недовіру: вважаючи брата свого Бай-Девлета своїм суперником, Нур-Девлет позбавив його життя разом із племінниками, котрі були на його боці; після чого, не боячись більше ворогів, розташувався зимувати на берегах Дніпра; але тимчасом, як він віддавався веселощам і втіхам, його інший брат, Бай-Гельди, разом з іншими племінниками, напад на нього вночі зненацька і, за смыслом вірша:

Вчинивши злу справу, не будь безтурботним:

Рано чи пізно відплата нарешті сягне лиходія, —

убив його. Володарювання Нур-Девлета тривало два роки, а ханом після нього став Бай-Гельди. Але, оскільки син Текне, Емінек, був прихильником Менглі-Герая, а більша частина татар була віддана покійному Нур-Девлетові і не хотіла коритися його вбивці, а всі еміри почали виявляти ворожість, — Бай-Гельди кинувся навтьоки. Тоді Менглі-Герай з'явився в Мангупі, і Емінек і все татарське військо у Криму перейшли на його бік; Бай-Гельди врятувався втечею, але всі прихильники його були винищені, а табір на Дніпрі захоплений. Після цього Менглі-Герай як єдиний повновладний володар призначив калгою, тобто спадкоємцем трону, сина свого Мухаммед-Герай-Султана. Бай-Гельди правив всього п'ятнадцять років...

У той час Кафою, Судаком, Таманню та іншими фортецями на Кримському березі володіли гяури [генуезці], платячи Кримським ханам данину і визнаючи над собою їхню владу; але, користуючись міжусобицями татар, всі вони [генуезці] вийшли з покори і, зі сваволі, то воювали, то жили в мирі. Щоб приборкати непокірних невірних і оволодіти їхніми фортецями, Менглі-Герая потрібні були муроломні гармати; задля цього і надіслав він до його величності, вершкам султанів роду Османів, султану Махмуду Завойовнику листа з проханням надіслати йому на допомогу деяку кількість Османського війська і гармат. З таким самим проханням ще раніше звертався і Хаджи-Герай-Хан, але з проханням його нічого не було зроблено, тому що, як мовиться по-арабськи, *"для всякої справи є*

свій час". Цей час нарешті настав: на прохання Менглі-Герая надійшов дозвіл, і Кадик-Ахмед-Паша, присланий у 880 році з численним флотом, завоював і захопив згадані фортеці, по милості Всеблагого Аллаха, — яка подія і означена хронограмою: *Змилостився Аллах над жителями Кафи*, бо "милість" є рік завоювання цього міста [$300+80+100+440=880$]. Після цього Менглі-Герай відправився разом із згаданим пашею, привітав султана з успіхами його переможної зброї; а султан на урочистій церемонії визнав його в гідності хана. Таким чином, Менглі-Герай першим з Кримських ханів дав приклад визнання над собою верховної влади султана роду Османа...

Бажаючи забезпечити безпеку своїх підданих, Менглі-Герай побудував у Орському [Перекопському] проході укріплення Ферхкерман, а на берегах Дніпра Джанкерман, Каракерман і Девлеткерман.

Коли його величність султан Баязид-хан воював у Молдавії і підкоряв Килію і Аккерман, Менглі-Герай привів йому на допомогу 50 000 татар, у винагороду за що йому були даровані прибутки з портів Кафинського, Козловського і Балаклавського і понад те багато поселень над Дністром, які належали воєводі Молдавському і відомі нині під назвою Яли-Агаси. Правителі Польські, Пруські і Московські знаходились колись під владою Кримських ханів; але, коли у татар почався розбрат і заворушення, правителі ці, люди хитрі і підступні, стали зміцнюватися з дня на день і, користуючись обставинами, не тільки вийшли геть з-під покорі, але й самі наклали податі на деяких татарських володарів.

Відпочивши від лихоліть Тахт-Ілійської війни, Менглі-Герай почав безупинно трошити згадані країни, очолюючи [військо] особисто або посилаючи синів, і віддячив на славу, захопивши силу-силенну майна і люду...

Досягнувши повноти влади, Сахіб-Герай [син Менглі-Герая] спрямував усі зусилля на облаштування свого народу, чим і здобув невмирущу славу. До нього жителі Криму не мали постійних жител, а вели життя кочове, переходячи з місця на місце. Вони кочували переважно вздовж берегів рік Емби, Уралу, Волги, Терека, Кубані і Дніпра, по цей і по той бік Каракерману. Сахіб-Герай наказав зламати вози, які служили їм для переїздів і перевезення родин і майна, і визначив усім постійне місце проживання, дав кожному достатню кількість землі і наказав будувати будинки і селища на просторах Кримського півострова від Ферхкермана на півночі до Балаклави на півдні і від Кафи на сході до Козлова на заході. Він розширив фортецю Ферхкерманську і, щоб вона сягала до моря з обох боків, розпочав риття Орського [Перекопського] рову. За його ж правління були видані на

володіння власністю грамоти із зеленими та пурпурними Чингізовськими тамгами, які грамоти зберігаються і донині. Дуже войовничий, згаданий хан втопав у болото Руську і Польську держави і переміг Астраханського хана Ямгурджи, розпорошив його підданих, а чоловіків і жінок, які уникнули смерті, з усім майном і багатствами переселив у Крим. Потім знаходився у Багдадському поході разом з султаном Сулейманом, за що був ним милостиво нагороджений...

У той час військо Московське оволоділо Астраханню. Хан [Девлет-Герай, спадкоємець Сахіб-Герая] пішов і звільнив це місто, але, коли повертався назад, обтяжений незліченною здобиччю, його наздогнав в дорозі на чолі 90 000 війська вихрест із перських вірмен по імені Шир-Медун, помилково званий Шир-Медом [Шерметьєвим], який оселився в Росії і уславився відвагою серед невірних. Відірватися було неможливо, тому хан вимушено ув'язався в бій, але оскільки коні, втомлені далеким походом і вагою здобичі, не мали сил, військо татарське втратило дух і розгубилося. Ханські сини калга Ахмед-Герай і Хаджи-Герай, п'ять султанів [принців] і незліченна кількість шляхетних і простих воїнів мусульманських загинули під ударами невірних; повна загибель вже була близько. Але *"перемогу приносить Аллах"*: син Девлет-Герая, Мухаммед-Герай-Султан, залишений батьком стерегти Крим, засоромившись проводити час у спокої та байдиках в той час, коли його батько і брати були в поході, зібрав, без дозволу на те Девлет-Герая, скільки можна було хороброго війська і подався з ним на допомогу і зміцнення до батька; він прибув саме в той час, коли військо мусульманське було вже близьке до втечі. Пам'ятаючи божественні слова: *"Знайте, що рай утверджується під тінню мечів"*, — він одразу, з криком *"Аллах! Аллах!"* напав на ворожий табір. Цей рух надав сили притомленому ханському війську; воно знову зав'язало бій, і невірні були розгромлені. По поверненні додому переможного, збагаченого здобиччю війська Мухаммед-Герай був нагороджений почесним одягом і зроблений калгою.

На початку свого ханствування Девлет-Герай, щоб утриматися на троні, проливав кров мусульманську; зате потім виявляв велику ревність до війн з народами, ворожими істинній вірі, і отримав багато перемог; так, що один раз навіть облягав столицю Російської держави, Москву, а татарське військо грабувало тим часом околиці. Нарешті, обтяжене здобиччю без ліку, воно відійшло, зобов'язавши росіян платити данину і щороку присилати хану гроші і подарунки. За це Девлет-Герай до сих пір славиться під прізвиськом "завойовника царств"...

Отримавши трон у місяці Дзуль-Хідже 1081 року, Селім-Герай призначив калгою брата свого Селамет-Герая, а нуреддином —

племінника Сафа-Герая і подався у Крим. Тим часом, мешкаючи в країні невірних поляків під зобов'язанням платити податки, татари лифковські [литовські], вірою мусульмани, подали до нього звернення про звільнення їх від сплати принизливого податку і переселення в околиці Буджака. Прохання це було йому подано в дорозі. Хан, знаючи тонкощі речей, не дав їм відповіді на свій розсуд, а став радитися з Силістрійським правителем Халіл-Пашею; і, коли обоє прийшли до однієї думки, про це прохання сповістили блискучій Порті; насправді ж прохання татар було не до душі згаданому паші, тому слідом за загальним донесенням Порті він відправив від себе таємно окрему меморію, у якій доводив, що виконати прохання татар не лише важко, але взагалі недоцільно. Через це від великого візира було отримано листа про залишення цього прохання без виконання, і люди, з якими воно було надіслано, подалися у зворотній шлях, не досягнувши бажаного. По прибутті у Крим Селім-Герай одразу здійснив похід для облаштування Черкаської землі. Під час зимівлі там у Кабарді прибув від його величності султана Мухаммеда [IV] капиджі-кетхода Ахмед-Ага з двома хаті-шерифами і прекрасним почесним одягом покликати, за звичаєм, в здійснюваний похід на Каменець [Кам'янець-Подільський], і хан, не мешкаючи, одразу повернувся в Бахчисарай. Виладувавшись до походу в мухаремі 1083 року, сів він на коня, кермуючи незліченне військо хоробрих татар, і спрямував шлях до переможного стану оттоманів. Неповдалі від Каменця зустрівся їм командувач війська невірних по імені Ханту. Татари вдарили на невірних з люттю левів і, з допомогою Аллаха, розгромили їх і змусили тікати, а самі, збагачені здобиччю, без метушні прибули до Каменця і при облозі цієї фортеці стараннями і здобутками заслужили загальне схвалення і повагу...

Повернувшись [з Адріанополя від великого візира Мустафи-Паші] в Килію для спорядження до походу, хан [Селім-Герай], у вівторок 20 Реджеба 1100 року [1722 р.], отримав раптом повідомлення, що наближається військо підступних московитян в кількості 200 000 чоловік з 1000 гарматами, післане для завоювання Криму під проводом боярина Акарича з роду Голіциних. Повідомлення це анітрохи не стримало хана і зовсім не позбавило його бадьорості. Він зібрав скільки можна було ногайського і татарського війська, сів на коня і швидко помчав у Крим. У ніч отримання зловісної новини еміри і чиновники, які знаходились при хані, були мовби приголомшені турботами і побоюваннями; хан, навпаки, був у гарному настрої, пам'ятаючи, що:

З веселого обличчя і голос веселий лине,
Тому що перше є ознакою задоволення почуттів,
а друге — сили духа, —

наказав на знак прояву радості грати на флейтах і гітарах. Один з емірів, які не ховали язик за зубами, людина хоробра, не витримав, і, кажучи: *"Ось погані австрійці і прокляті московитяни супряглись вигубити народ мусульманський, а Кримський хан зібрав своїх огланів веселитися і горлає тир-лі-лі, тир-лі-лі"*, — вийшов з гіркотою з ханського намету... Хан, знаючи тонкощі речей, велів його повернути і відповів, що *"страх не позбавляє від біди"*.

Почувши про наближення грізного ворога, не бачачи хана посеред себе, еміри і чиновники, що були в Криму, підігнали хвости і не знали, що робити; аж раптом у вівторок, четвертого числа Шабана, хан з'явився у Какличіку, що в чотирьох годинах шляху від Орської [Перекопської] фортеці, і серця жителів Криму наповнилися радістю і веселощами. Наступного дня, у середу, кримське військо прибуло на місце, зване Кара-Єлга, і, як тільки погляду його відкрився табір ворога, хан вдарив по них із своїми вірними і безстрашними татарами. Посеред бою прибули до нього нові загони; це додало сміливості мусульманським серцям, і оскільки битва тягнулась до вечора, то вони побили у ворога незліченну кількість людей, атакуючи його звияжкою хоробрістю і лев'ячою мужністю.

Уночі, як рече приказка: *"Радься з ними про справу"*, — зібрані були на раду еміри, вищі чиновники і султани. Усі, а особливо нуреддин Азамет-Герай, були тієї ж думки, щоб залишатися на місці, ніч віддати молитві, а на світанку напасти на ворога. *"Ми — воїни, — казали вони, — за царство мусульман і за Віру Магометову не пошкодуємо ні голови, ані душ наших. Нападемо на мерзенних ворогів наших, як день останнього суду, укриємо голови їхні ганьбою і врятуємо народ правовірний!"*. При цих словах очі хана наповнились слізьми, а серце — жадобою крові. *"І я разом з вами покладу життя своє за Віру Магомета"*, — сказав він. Військо розділив на три полки: у першому повинен був знаходитися сам хан, у другому — калга — Девлет-Герай-Султан, у третьому — нуреддин Азамет-Герай, племінник хана, син Селамет-Герая, Шагін-Герай і найхоробріші з воїнів. З гаслами: *"Бисм-аллах [в ім'я Аллаха], Ла іллааллах [немає бога, крім Аллаха], і Аллах, Аллах, Аллах!"* — кинулись мусульмани на ворожий стан і спричинили такі втрати, що зелену рівнину Феркерманську перетворили у клумбу червоних тюльпанів, чи, скорше, у море крові.

Нуреддин Азамет-Герай відзначався особливою хоробрістю. У цей день у ворога було відібрано тридцять гармат, і взято в полон тисяча козаків, і вбита сила-силенна ратників; але невірні, все ще численні, маючи при собі гармати та іншу вогнепальну зброю, не залишали наміру увірватися в Крим і, продовжуючи шлях, дійшли до місця, званого Карбас, що знаходиться біля самої Орської фор-

теці. В ній над невеликим військом верховодив Бегадир-Ага. Хан, а з ним інші чиновники і увесь правовірний люд, тримаючи напоготові шаблі і рушниці, очікуючи з відчаєм наступу невірних, стали на краю рову. Але *"Аллах милує і надає допомогу смиренним"*. Від невірних для переговорів про мир прибув до хана хтось на ім'я Калмук-Ага, родом з російськопідданих алатирських татар. Хан зі свого боку також послав до їхнього табору Лемаль-Мірзу з емірів покоління Яшли. Ця ніч до самого ранку також була проведена правовірними напоготові зустріти ворога. Зі сходом сонця хан виїхав на високий пагорб і побачив, що невірні, вилаштувавши свої полки, відходять геть. З'ясування обставин виявило, що ворог, настрашений лев'ячими атаками татар, не маючи можливості вийти з своїх укріплень, з боягузтва і нестачі води, змушений був прийняти рішення про відступ; а посла до татар відправив лише для того, щоб виграти час і обманути їх щодо своїх намірів. Тоді все військо татарське кинулось навздогін за ворогом, наздогнало їх біля Донузлу-Оба і, не виймаючи стріл із сагайдаків, врубалось у [їхні] ряди з одними шаблями. Убитих нарубали цілі гори і трупами їхніми заповнили все згадане місце. Тисячу чоловік полонено і взято багато здобичі золотими і срібними виробами...

З отриманням інвеститури на ханську гідність [у 1161 р. хіджри] калгою своїм Арслан-хан [Арслан-Гірей, правив у 1749—56 рр.] зробив сина Фетх-Герая Селім-Герая, нуреддином і водночас Буджацьким сераскиром — брата свого Крим-Герая, Орським беєм — сина Фетх-Герая Мухаммед-Герая. Через деякий час Мухаммед-Герай був звільнений, а Крим-Герай подався в Румелію. Тоді, на місце останнього, в гідність нуреддина підняв він племінника свого Максуд-Герая, сина Бегадир-Герая, Орським беєм зробив старшого свого сина Селім-Герая, Буджацьким сераскиром — третього сина Шехбаз-Герая. Коли калга-султан Селім-Герай почув про усунення брата свого Мухаммед-Герая, то сказав йому, Арслан-хану: "Були ми розкидані по чужих землях, хто блукав в горах у черкесів, хто в Румелії. Хан прикликав нас всіх у Крим, одного зробив калгою, другого Орським беєм, та й всіх інших по гідності нагородив і обдарував ласками, більше, ніж можна було б очікувати від рідного батька. Він пан наш і старший брат. Якби не бажав він нам добра, то не зібрав би нас під своє крило; тепер волять усунути, отже, причиною тому є наша вина, і нам слід його все-таки вихвалити і уславити..." У щасливе правління цього хана Крим процвітав у мирі і тиші, люди жили один з одним у лагідності і любові, посилаючи Аллаху щирі молитви про здоров'я і многая літа свого володаря. Хан Арслан-Герай, як і батько його, хоробрий Девлет-Герай-Хан, і як каже безперечна книга: *"Ті, які немилосердні до невірних, лагідні"*

між собою", — був безжалісний до ворогів віри, але лагідний до правовірних. Згідно з пророчим переказом *"Віруючі є трон Аллаха"*, він намагався притягувати всі серця, особливу увагу виявляючи улемам і людям зразкового життя; посаду кадійську не давав просто так, а відповідно гідності, і взагалі намагався покращити стан будь-якої вченої людини. Проголошені законом п'ять денних намазів дотримувався з виключною щирістю. Знаючи, що *"хто позбавив життя одну людину, мовби позбавив його всіх"*, утримувався від руйнувань творінь Аллаха якомога більше. Впевнений, що *"правовірні — суть мовби сім'я султана"*, винятково турбувався про охорону обширів і зміцнення кордонів [країни], для чого побудував батареї і викопав рови в Орській та Арабатській фортецях, а також в Уч-Оба, Джонгарі і в Сиваші. Пам'ятаючи, що пророк сказав: *"Улеми — те ж саме, що були пророки в Ізраїлі"*, — з любові до вчення побудував у Багчесарай, неподалік від великої соборної мечеті, прекрасне медресе і прекрасне училище. *"Будує храми Аллаха, хто вірує в Аллаха єдиного і в день останнього суду"*, — мовить вірш Корану, відновив і поновив ханську соборну мечеть у Козлові, яка руйнувалася. Безперечну книгу цю він читав щоденно і, через те, що *"записуємо ми діла їхні і справи для майбутнього життя"*, у Козлові, Ак-Мечеті і Отар-Кої побудував фонтани, а на підтримку всіх згаданих богоугодних споруд визначив вакфи [утримання]. На тому місці, де в правління Каплан-Герай-хана спалено було [споруди] руками невірних, Арслан-Герай вибудував нові палаци, ще кращі від попередніх. Палаци, побудовані в Салачику і відомі під назвою "Ішлеме", почали руйнуватись. Арслан-Герай відновив їх і вибудував ще інші. Взагалі хан цей поєднував в собі всі схвальні якості...

ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДИ-УЛИ

Казахський письменник, історик та історіософ. Народився 24.07.1858 р., помер 15.10.1931 р., племінник ушавленого поета Абая, в родині якого (з семи років) виховувався. 1911 р. оприлюднив в Оренбурзі свій головний історичний твір "Шежире", що означає "Родовід". Сам автор спирався на архівні матеріали, середньовічні хроніки, давньокитайські твори, народний епос, що робить його трактат зіпертим на свідчення сучасників тих подій та діянь володарів, про які йде мова у книзі.

"Родовід" — це суперконцентрована історія тюрків. Обраний метод викладу плину історії ґрунтується на визначних постатях конкретної доби та їхньому взаємозв'язку. Подібно до викладу історії народів у "Біблії" та "Корані", тут етногенез подано як родовід глав роду-племіні. Тому історія

тюрків Шакарима Кудайберди-Ули — це генеалогічне дерево сім'ї народів цього кола. Подібний метод широко використовувався і в європейській історіографії, коли історія країн та народів зображувалась переважно як діяння їхніх зверхників (королів, князів, імператорів тощо).

Наводимо два фрагменти з твору історика. У першому з них мова йде про родовід тюрків з початку світу. До відомої схеми історії людства автор додає і бачення минулого тюрків як невід'ємної складової цього процесу. Зрештою, татари і монголи постають як нащадки одного із синів пророка Ноя, а саме Яфса (Яфета).

"Родовід Чингіз-хана" — це вже персоніфікований виклад реальної історії останнього тисячоліття. Саме від великого засновника євразійської імперії ведуть свій родовід і кримські хани — від онука Чингіз-хана Тукай-Тимура. У тексті збережено авторське написання імен, що, однак, не заважає за поіменованими в книзі володарями побачити конкретні історичні постаті Кримського ханства, починаючи від Хаджи-Девлет-Гірея (1443–66) і закінчуючи Шагін-Гіреєм II (1776–83).

Текст перекладено з виданням: Шакарим Кудайберды-Улы. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. — Алма-Ата: Жазушы, 1990. — 120 с.

РОДОВІД ТЮРКІВ, КИРГИЗІВ, КАЗАХІВ І ХАНСЬКИХ ДИНАСТІЙ

Початок родоводу

Прабатька Адама Аллах сотворив з пороку і дав йому душу. З правого ребра його була створена праматір Хауа [Єва]. Праматір Хауа кожен рік народжувала по одному синові і одній доньці. Першого сина одружили з другою донькою, другого сина одружили з першою донькою — так множилось і міцніло плем'я людське, а коли воно досягло сорока тисяч, прабатько Адам помер у віці тисячі років, а через рік упокоїлась і прамати Хауа.

Один із синів Адама пророка — пророк Шіс [Сет]. Син Шіса — Ануш [Енос]. Від Ануша — Кінан. Від Кінана — Мехлаїл [Магалаїл]. Від нього — Бард [Яред]. Від нього — пророк Ідріс [Енох]. Справжнє ім'я його було Ехнух. Від Ехнуха — Матушлаг [Матусаїл]. Від нього — Уамак [Ламех]. Від Уамака — пророк Нух [Ной]. У Нуха було три сини — Сам, Хам, Яфс [Сим, Хам, Яфет]. Тюркський народ походить від Яфса.

У часи пророка Нуха сини людські порушили божий закон, відвернулись від віри, і Аллах, у гніві, наслав на землю потоп, і всі люди на землі, все живе загинуло, потонуло у ньому, тільки пророк Нух з трьома синами та їхніми дружинами по волі божій сіли на ко-

рабель і врятувались. Увесь рід людський, що живе нині, — нащадки трьох синів Нуха — Сама, Хама і Яфса...

...У Яфса було вісім синів: Тюрк, Хозар, Саклаб, Китай, Камарі, Тарха, Жапон, Манжур. У Тюрка було чотири сини: Тонк, Хакал, Біржасар, Амлак.

Всі народи, які називались хуннами, маджарами, булгарами, аулаками, аварами, монголами, татарами, манчжурами, фіннами, джунгарами, каже він [Абу-л-Газі], нащадки Тюрка. Син Тонка — Елчехан. Від нього — Деп Бакуйхан. Від нього — Куююхан. Від нього — Аланчіхан.

До його правління народ весь був мусульманським. В його час [народ] зрадив вірі і почав поклонятися малюнку [образу-іконі]. Два сини було в Аланчі — Татар і Монгол. Увесь підвладний ель [людність] свій поділив Аланчі між синами, з тієї пори ель, що був у володінні Татара, став називатися татарами, а ель, що був у володінні Монгола — монголами, каже він [Абу-л-Газі].

Родовід Чингіз-хана

Чингіз-хан народився у 1154 р., у рік курки, в Моголістані, у містечку Белон Ілдик. Коли він народився, бабка-сповитуха побачила, що у хлопчика ручка стиснута у кулак, коли ж вона розтулила його, то в кулаці виявилася грудочка крові. Старійшини, коли почули про це, передбачили йому долю — бути йому великим ханом, що підкорить багато народів і проллє чимало крові. Згодом пророцтва ці збулись. Якщо розповісти про всі війни Чингіз-хана і його справи, вийшла б не одна така книга. Від Китаю до арабів майже всі народи Азії підкорив він, приєднав до них і країни східної Європи. У 1203 р. він проголошується великим каганом, тобто ханом над усіма ханами...

У Чингіз-хана було чотири сини: Жоші [Джучі], Шагатай [Чагатай], Огетай [Угедей], Толи [Толуй]. Ще при житті Чингіз-хан поділив всю завойовану територію між синами і поставив ханом над усіма Огетая. Киргизи, казахи, сарти, ногаї, всі татари опинилися в улусі Жоші і Шагатая...

Четвертий син Жоші — Тока-Темир [Тукай-Тимур]...

Одним із синів Тока-Темира був Оздемир. У Оздемира серед інших був син Сариха. Від нього — Коншик. Від нього — Толектемир, Токули-хожа. Син Толектемира — Жебене. Від нього — Хасан. Від нього — Мухаммед. Від нього — Тамтемир. Від нього — Гіяседдин. Від нього — Хажигерей [Хаджи-Гірей]. Кримські хани — нащадки цього Хажигерея. У нього було вісім синів — Даулетіяр, Нурдаулет, Хайдар, Куттигзаман, Келдеш, Оздемир, Жанбарши, Менлі-Герей. Після Хаджи-Гірея ханом став Менлі-Герей,

з 1475 р. — у підпорядкуванні турецького султана. Через деякий час ханом став Сахи-Герей, потім син його Гази-Герей, потім другий його син Хан-Герей, потім син його [Хан-Герей] — Жанибек-Герей, потім син його — Мухаммед-Герей. Потім син вищеназваного Гази-Герей — Ганаят-Герей. Потім син його — Бахадур-Герей, потім син його — Махмуд-Герей, потім син його — Каплан-Герей, потім син його — Салим-Герей. За останнього російський князь Долгорукий розгромив Кримське ханство, і Салим-Герей подався у Стамбул. Того разу росіяни і османи, тобто стамбульці [османські турки], уклали між собою мир і визнали самостійність Криму, Кубані і Бес-сарабії. Цей мир було укладено в 1774 р. Після цього ханом став Сахиб-Герей, його змінив Давлет-Герей, після нього ханом був син Сахиб-Герей — Шан-Герей, який за велінням князя Потьомкіна приєднав Крим до Росії. Він отримував платню від російської казни. Підлеглість [Криму Росії] відбулася у 1783 р. Через три — чотири роки сплата платні була скасована.

МАРТИН БРОНЬОВИЙ (БРОНЬОВСЬКИЙ)

Польський дипломат і історик кінця XVI — початку XVII ст.; народився у Бієздфеді, що в Семиградді, знаходився на службі у польського короля Стефана Баторія. Двічі їздив як посол короля у Кримське ханство. Зокрема, у 1579 р. прожив дев'ять місяців у Криму, враження від чого виклав у невеликому, але досить докладному "Описі Татарії", написаному латинською мовою. Цей твір вперше з'явився друком у 1595 р. і з тих пір неодноразово перевидавався і перекладався. Мартин Броньовий був також свідком походу татар 1620 р. на Україну, по чому залишив цінні свідчення про Київ, запорозьких козаків тощо.

Наводимо фрагменти з твору Броньового, де мова йде про особливості прийому іноземних послів при ханському дворі, а також про долю християнського храму в Херсонесі.

Церемонія ханського прийому дуже подібна до звичаїв Золотої Орди та Московського царства: посол має засвідчити свою покору і віддатися на волю правителя. Це і зрозуміло, оскільки вказано, що посли — це представники держав, які платять Кримському ханству данину: Литва, Польща, Московія, Молдавія, Черкеська і Ногайська орди, тобто кримські данники. Цей перелік, однак, важливий ще й тим, що до таких держав зараховано ногайців та черкесів, що свідчить, наразі, про вельми високу міру їхньої відрубності від Криму наприкінці XVI ст. Бо якби вони були простими підданими хана, то ні про які посольства і мови не могло бути.

Мартин Броньовий описує долю храму в Херсонесі. Він вказує, що цей храм пограбовано і зруйновано, але царські врата з нього київський князь

вивіз у Київ, а звідти, вже польський король, — у свою резиденцію у Гнізно. Маємо надію, що ця пам'ятка культури не втрачена до сих пір.

Текст перекладена за виданням: Фридрих Аделунг. Критико-литературнае обозрение путешестввенником па России до 1700 гада / Пер. с нем. А. Клеванова. — Ч. I. — М.: Унив. типография, 1864. — С. 200—202.

ОПИС ТАТАРІЙ

ДАНИНА, ЯКУ ЗБИРАЄ ХАН І ПРИЙОМ ІНОЗЕМНИХ ПОСЛІВ ДО НЬОГО

Щорічну данину отримує за умовами і трактатами Хан від Польського короля, від Великого князівства Литовського, від князя Московського, від Молдавського воєводи і від Черкеських і Ногайських татар. Від усіх цих держав і народів щорічно приходять до Хана послы, посланники і гінці; іноді він їх приймає ласкаво і милостиво, а іноді дуже варварськи, жорстоко з ними обходиться і затримує протягом тривалого часу силою. Коли іноземний посол чи гонець приїжджає до Перекопа, то назустріч йому виїжджає один ханський чиновник: влітку — в луг, де вони проводять час у шатрах, а взимку відводять послів у селище, найближче до Альми чи Бахазана і становища Хана, причому більше дбають про безпеку послів, ніж про повагу до них чи про надання їм зручностей. По прибутті послів на місце до них приходять радники чи міністри Хана привітати їх з приїздом. Тут дають послам їстівні припаси: одного чи двох биків, декілька овець, хліб, вино та інше; взагалі все це [дається] у помірній кількості, згідно з вимогами гостинності, але не щедрості. Коли послы представляються Хану, то він їх вислуховує в присутності султанів, туянів, уланів, мурз і багатьох інших придворних і знатних татар. Один служитель проводить послів до дверей приймальної зали, а вводять їх туди два радники. У присутності Хана вони кланяються йому, згідно усталеного тут звичаю, до ніг і потім допускаються до ханського обіду. Тут Хан, на знак милості, протягує послам чари з вином, позолочені і щедро вбрані коштовним камінням; послы беруть їх і випивають, стоячи на колінах. Відпускаючи [послів від себе], Хан знову допускає їх до свого столу. По закінченні обіду вони [послы] відходять на деяку відстань від дверей його палацу. Тут їм дають дарунки від імені Хана: шовковий, вишитий золотом одяг, довжиною до п'ят, одного чи двох коней, а іноді і декількох співвітчизників-бранців. Убравшись в подарований одяг, послы знову йдуть до Хана, дякують йому за надану гостинність і щедрість і, з побажаннями йому всього найкращого, полишають його. При відправленні в дорогу частенько

дають послам невелику кількість їстівних припасів на проїзд ханськими володіннями, і один служник Хана проводить їх до Борисфена [Дніпра]...

У місті [Херсонесі] зберігся великий грецький монастир, стіни його ще стоять, але даху немає, а прикраси цієї споруди, які були розкішними, всі пограбовані і знищені. З цього монастиря двоє врат коринтської міді, які у грецьких священиків іменуються царськими і були кращими від образів, у вигляді здобичі, перевезені до Києва руським чи київським Князем, а згодом Болеславом Другим, Королем польським, відвезені у Гнізно, де і нині знаходяться у великому соборі; так принаймні оповідають польські і руські літописи.

НАПИСИ З ХАНСЬКОГО ПАЛАЦУ

Ханський палац знаходився у Бахчисараї, столиці Кримського ханства. Відомі його архітектурні, художні, ландшафтні та інші видатні риси. Водночас, ханський палац зберіг у собі поступ кримськотатарської історії у вигляді написів на тих чи інших частинах палацу, його навколишніх спорудах, поминальних пам'яток тощо, котрі відображають дух і звичаї конкретної доби, вчинки і діяння конкретних осіб, насамперед, зверхників ханства тощо. Як ніякі інші документи, вони несуть на собі печатку істинності, оскільки творилися людьми і для людей, які могли оцінити зміст (правдивість чи олжу) пам'ятки у сам момент її створення.

У науковий обіг ці видатні пам'ятки ввели відомі орієнталісти першої половини XIX ст. А. Ф. Негрі, Г. Борзенко, Ф. М. Домровський, В. Н. Кузьмин. Підготовлений ними збір пам'яток був надрукований ще у 1848 р., яким ми скористались для перекладу і каментування для нашого видання, а саме: Бахчисарайские арабские и турецкие надписи // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. II. — Одесса: Гор. типография, 1848. — С. 489—497.

Менглі-Гірей I

Кримський хан у 1466—1514 рр., при якому Кримське ханство потрапило у залежність від Оттоманської Порти, при якому Велика Орда і Кримське ханство були об'єднані в один улус під верховенством Порти, проводир багатьох походів на Москву, військо якого у 1482 р. спалило Київ. Далі наводимо напис, який було розміщено при вході у палац, вгорі над вхідними дверима, і зроблено золотими літерами із державним знаком посередині.

НАПИС НАД ВХІДНИМИ ДВЕРИМА

Власник цього палацу і володар цієї країни султан всемілостивий, Менглі-Гірей-хан, син Хаджи-Гірей-хана, нехай помилує Аллах його і батьків його в обох світах.

Мухаммед-Гірей I

Старший син Менглі-Гірея, Мухаммед-Гірей став ханом у 1514 р. і правив до 1523 р., коли був убитий у сутичці з ногайцями. Один з найуспішніших його походів відбувся у 1521 р., коли він дійшов аж до Москви, звідки цар Василь Іванович мусив сховатись у Волоколамську. Цитований напис зроблено нижче попереднього напису, над самими дверима. Означена дата — 909 р. хіджри — відповідає 1503 р. християнського літочислення. Титул "султан" означає, очевидно, що Мухаммед-Гірей ще не змінив на троні свого батька.

НАПИС НАД ВХІДНИМИ ДВЕРИМА

Цей прекрасний вхід і ці величні двері споруджені за велінням султана двох материків і хакана двох морів, султана, сина султана Менглі-Гірей-хана, сина Хаджи-Гірей-хана, 909 р.

Селямет-Гірей II

Кримський хан у 1743—44 рр. При ньому, як і при його попереднику Менглі-Гірею II, у Криму велось активне будівництво, розвивалось ремесло, землеробство, торгівля. Очевидно, у зв'язку із реконструкцією зали засідань державної ради ханства — Дивана — з'явилась над дверима помітка про цю подію. Сталося це у 1742 р.

НАПИС НАД ДВЕРИМА ДИВАНА

Двері дивана [споруджені] Селямет-Гірей-ханом, сином Хаджи-Селім-Гірей-хана, 1156 р.

Крим-Гірей

Приходив до влади двічі: перший раз у 1758 р., коли він змінив хана Халім-Гірея (1756—58) і був на троні до 1764 р., поступившись Селім-Гірею III; другий раз — у 1768 р., після низки палацових переворотів, всього на один рік. Від народу отримав прізвисько "Делі-хан", тобто "веселун", за свій норов, тягу до розкошів і розваг. Вів активні, хоча часто й непродуктивні

військові дії проти Польщі, України, Росії, чим остання скористалась як приводом для нового наступу на Кримське ханство.

Наводимо два написи з Бахчисарайського палацу, пов'язані з іменем Крим-Гірея і які повною мірою засвідчують як особистість цього правителя, так і загальний духовний настрій ханського двору. Перший з них зображено на фонтані, ліворуч від входу, він являє собою своєрідний гімн воді — життєдайній основі суцього. Другий знаходився на карнизі золотої кімнати Крим-Гірея і є блискучим зразком східної поетичної прози, яка ушлявлює правителя, трон, країну і мистецтво. Згаданий тут "китайський Мані" — живописець III ст. н. е., який вважався уособленням таланту і мудрості; порівняння автора тексту з папугою має не образливий, а, навпаки, схвальний характер: цей птах на сході вважається найрозумнішим і найкрасномовнішим птахом.

НАПИС НА ФОНТАНІ

Слава Аллаху, лице Бахчисарая знову усміхнулось; милість великого Крим-Гірей-хана гарно влаштувала. Невсипучими його стараннями вода напоїла цю країну, а з поміччю Аллаха він встигнув би зробити ще більше. Він тонкістю свого розуму знайшов воду і влаштував чудовий фонтан. Якщо хто хоче [упевнитися в цьому], нехай приїде [і тоді скаже]: ми самі бачили Дамаск, Багдад. О Шейхи! Хто тамуватиме спрагу, нехай краном язика свого мовить хронограму: прийди! Пий найчистішу воду, вона несе зцілення.

НАПИС У ЗОЛОТІЙ КІМНАТІ

Хай щохвилини насолоджується шах, по волі Аллаха, задоволеннями; нехай продовжить Аллах його життя і щастя. Крим-Гірей-хан, син високоповажного Девлет-Гірея, джерело миру і безпеки, мудрий правитель. Дивись! Ось державна його зоря спалахнула на небосхилі слави і осяяла увесь світ. Окраса Кримського престолу, володар великого царства, копальня лагідності і великодушності, тінь милості Аллаха. Його друзі — щедрість і великодушність. Опікун природних дарувань, щедрий до марнотратства: багаті і жебраки тому свідки. Нехай засліплює Аллах сонцем зір ворогів його особи. Ласки Аллаха до Крим-Гірея доводяться тим, що милостива тінь цієї ласки — радість життя його — осяяла всесвіт задоволенням. Дивись, цей радісний палац, створений високим розумом хана, виправдовує мою хвальну пісню. Ця споруда його привітністю, мов сонячним саявом, осяяла Бахчисарай. Дивлячись на мальовничу картину палацу, ти подумаєш, що це оселя гурій, що красуні передали йому принаду і блиск, що це вервечка морських перлин,

нечуваний діамант. Дивись, ось предмет, гідний золотого калама [пера]. Китайський Мані, дивлячись на цей палац, схвалив би і вибір малюнка і відмінну оправу картин. Навколо палацу свіжі лілеї, троянди, гіацинти. Розумно розташований сад мовби говорить; нова думка ця розцвіла у квітнику душі. Коханець троянди — соловей — впав би до пилу ніг саду, якби побачив його. Отже, якщо привабливе це місце ми назвемо, як і належить, копальнею радості, то кожен погляд на нього буде хвилюючим морем насолоди.

Раб придворного пилу, мов та тінь вельможності, у правління Крим-Гірей-хана (нехай буде палац його правосуддя відкритим і щасливим), люблячи його душевно і усвідомлюючи в собі хист папуги, ось так уславив радісний його палац. Ці два повні піввірші означають хронограму.

НАПИСИ З ХАНСЬКОЇ МЕЧЕТІ І КЛАДОВИЩА

Мечеть і кладовище — місце, де людина зустрічається з Аллахом. В одному випадку — жива, в іншому — мертва тілесно, але духовно ще ближча до бога. В обох випадках, однак, і лукавство, і нещирість виключені — бо ж грішника чекає прокляття: і від людей, і від Аллаха. Тому особливої ваги як пам'ятки духовності та історичного минулого набувають різноманітні написи у мечетях та на могильних плитах, оскільки історична наука довела, що їхня достовірність як пам'яток епохи, їхня об'єктивність щодо опису того, що сталося, досить і досить висока. Вони інколи незамінні для реконструкції подієвості минулих часів, плину обставин і взаємин людей, їхніх високих цілей та устремлінь. Це добре видно з тих зразків подібних пам'яток культури, які наводимо далі.

Тексти перекладено за виданням: Бахчисарайские арабские и турецкие надписи // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. II. — Одесса: Гор. типография, 1848. — С. 497—524.

Селямет-Гірей II

Ім'я цього хана згадується у хвальному написі, який розташований над дверима головного входу мечеті з лівого боку; напис зроблено у 1740 р. У тексті згадується ім'я ще одного хана, а саме — Хаджи-Селім-хана, причому зазначається, що Селямет-Гірей походить з його "квітника", тобто є нащадком "найкращого з ханів". Можна припустити, що в даному випадку мова йде про хана Ельхадж-Селім-Гірея, який був на ханському троні майже двадцять років (у 1671—1704 рр., з перервами), або про хана Хаджи-Девлет-Гірея, засновника Кримського ханства.

НАПИС НА МЕЧЕТІ

Хаджи-Селім-хан (нехай помилує Аллах цього праведного мужа!) був найкращим з ханів. Скільки не розквітало троянд у рідному його квітнику, всі вони, у свою чергу, прикрашали правлячий дім. Коли нова троянда цього квітника, тобто Селямет-Гірей, став Кримським ханом, тоді, по милості Аллаха, спала на думку наступна повна хронограма: Селямет-Гірей збудував цю пишну мечеть, 1153 р.

Крим-Гірей

Згадану мечеть "буюк-джами", тобто велику і славу, пильнував і хан Крим-Гірей. Про це, зокрема, свідчить напис на зовнішній стіні про зроблений ним ремонт мечеті. Було це у 1762 р., тобто у 1166 р. хіджри.

НАПИС НА МЕЧЕТІ

Нехай буде благословенна лагода високого Крим-Гірей-хана.

Поминальний напис Сеадет-Гірею

Калга, тобто друга особа після хана, Сеадет-Гірей помер у 1762 р. Напис віддає йому шану як одному з Чингізидів, вказує, що його син Бахт-Гірей-султан гідно несе ім'я батька. Цікаво, що у написі зафіксовано ім'я його автора-поета — "раб Хамді".

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС СЕАДЕТ-ГІРЕЮ

Ненависна доля закопала в землю діамант з нитки роду ханів Чингізових. Багато діамантів було у Сеадет-Гірея, кримського калги. Нині один з цих діамантів — Бахт-Гірей-султан, правосудний і розумний. Нехай повниться він щастям, поки той [Сеадет-Гірей] лежить у землі. Високоповажний батько його відрізнявся розумом в роду Чингізовому. Нехай буде милосердя Аллаха над ним і усіма його предками! Праведні і у вічності царюють! Раб Хамді написав рік його смерті: при такому щасті нехай буде він на прикрашеному троні у раю. 1176 року.

Поминальний напис хану Арслан-Гірею

Арслан-Гірей двічі приходив до влади: у 1749 і в 1766 р. Поховальний напис засвідчує, що своє земне життя він скінчив у 1181 р., тобто у 1767 р.

Автор напису, поет Хіфзі, ушлявлює його як полководця, порівнює його мудрість з мудрістю Асафа, легендарного міністра царя Соломона, ставить його мужність вище від мужності ушлявленого давньоперського героя Нерімана. Мусульмани, так само як і римляни та греки, вважали Марс (Мерріх) уособленням войовничості та сили; звідси — згадка про його покровительство над покійним.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС ХАНУ АРСЛАН-ГІРЕЮ

Він [Аллах] завжди живий, вічний! — Мудрим Асафом він [Арслан-Гірей] був у справах військових, завзятий вершник на полі битви, героїзмом переважав рід Чингізів. Сам Мерріх [Марс] жадав лева меча його, напоєного кров'ю. Як можна порівнювати мужність його з мужністю Нерімана! Грізний вигляд його вбивав сучасних тигрів перш, ніж він велично, мов лев, вступав на ратне поле. Але покірний священному гласу: "повернись!" — він упокоївся. Нехай світ одягне траур, роздере комір одягу свого. Поет Хіфзі прегарним, діамантовим піввіршем зобразив його хронограму: рай Арслан-Гірей-хану віддяка! 1181 р.

Поминальний напис хану Крим-Гірею

Напис цей позначено роком 1183, тобто 1769; порівняно з попереднім він лаконічніший і, по суті, більш реалістичний: бо ж війна дійсно була ремеслом цього хана. Автор хронограми — поет Едіб.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС ХАНУ КРИМ-ГІРЕЮ

Він [Аллах] завжди живий, вічний! Війна була ремеслом ушлявленого Крим-Гірея-хана; очі голубого неба на бачили рівного йому. Оскільки він з цієї марнотної столиці виїхав, то хай буде, з волі Вселюблячого, ночівлює йому притулок вічності. Я, Едіб, з молитвою написав перлину його хронограми: нехай царюєш ти, Крим-Гірей, у вічності! 1183 р.

Поминальний напис Бегадир-Гірей-султану

Напис зроблено у 1763 р., коли кримським ханом був Крим-Гірей. Оскільки у тексті вказано, що покійне дитя було султаном, тобто сином кримського хана, то можна висувати, що мова йде саме про сина Крим-Гірея. Згаданий птах Г'юм — своєрідний духовний образ щастя у мусульман; на кого впаде тінь цього птаха, той буде щасливим, матиме успіх, здобуде славу. Але ніхто із землян цього птаха очима не бачив.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС БЕГАДИР-ГІРЕЙ-СУЛТАНУ

Син [Бегадир-Гірей] хана Кримського. Ох! Ще немовлям відмовився від життя і переселився у царство вічності. Цей райський птах кинув марнотний світ і полетів, мовби його і не було, повернувся у сад духовний; сховався, як птах Г'юм, від чуттєвих поглядів. Нехай ошчасливить Аллах батьків його, поки він душевно втішається усадками у квітнику раю. Я, Муджемі, із зітханням написав рік його упокою: Бегадир-Гірей вступив у сад вічності, 1177 р.

Поминальний напис Мурад-Гірей-султану

Напис датовано 1756 роком, отже, небіжчик міг бути сином хана Арслан-Гірея. З тексту видно, що це вже був зрілий, досвідчений воїн, який вкрив себе славою на полях військових змагань. Загинув він у битві з "маджусами", тобто вогнепоклонниками. Ймовірно, мова йде про перські племена, котрі здавна були зороастрійцями. Про це дотично свідчить і місце його загибелі — у Куфійському степу, через що Мурад-Гірея віднесли до стану Кербелайських мучеників, і порівняння з Кагреманом, давньоперським героєм. Очевидно, напис зроблено тоді, коли кримськотатарські загони воювали у складі військ Оттоманської Порту.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС МУРАД-ГІРЕЙ-СУЛТАНУ

Душа його, переходячи із марнотного світу у вічність, як завжди, сподівалась на милосердя Аллаха. Якби ти бачив його бій з військом маджусів, то подумав би, що за мужністю ніхто з ним не зрівняється, що він другий Кагреман. Оскільки він пожертвував собою у священній війні, з любові до Аллаха, то нехай нагородить його Аллах і зарахує до Кербелайських мучеників. Цей Кримський султан Мурад-Гірей-султан, із званням богатиря, поєднував хоробрість і щедрість. Нехай простить Аллах провини його, нехай втішить його райською оселею і мусульманськими гуріями. Коли він був убитий, то Пірі одразу написав прегарну його хронограму: нехай помилує його Аллах і нехай зробить рай його оселею. 1170 р.

Поминальний напис Селім-Гірей-султану

Селім-Гірей-султан, син хана Арслан-Гірея, був калгою; упокоївся у 1757 р., вже в часи правління хана Халім-Гірея. Напис наголошує на мудрості цієї людини, навіть — філософічності його погляду на світ. Втім, можливо, що новий хан не дуже хотів ушляхляти сина свого попередника навіть вже мертвого.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС СЕЛІМ-ГІРЕЙ-СУЛТАНУ

Калга, Селім-Гірей-султан, син Арслан-Гірей-хана, казав: не приліплюйся до світу, він не вічний! Ніякий смертний нехай не обманюється лаврами світу, бо він, чи то старий, чи молодий, коли-небудь помре. Хронограма його простежується з вірша Корану, де Аллах безперечно каже: всякий, хто на ній [землі], не вічний. 1173 р.

Поминальний напис Селім-Гірей-хану

Хан Селім-Гірей був похований у 1747 р. Був він сином хана Каплан-Гірея і за своє правління нічим особливо не уславився. Можливо, саме тому напис на могильній плиті майже не містить традиційних для Сходу пишних слів та епітетів.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС СЕЛІМ-ГІРЕЙ-ХАНУ

Він [Аллах] творець, вічний! Покійний Селім-Гірей-хан, син покійного Каплан-Гірей-хана, сина покійного Хаджи-Селім-Гірей-хана, нехай помилує їх Аллах святістю молитви. 1161 р.

Поминальний напис Сафія-султані

Біля ханської мечеті, на кладовищі, ховали як шляхетних чоловіків, так і жінок. Так, під одним надгробком упокоїлась донька (султана) хана Девлет-Гірея Сафія. В імені дівчини прочитується "Софія", тобто кримськотатарський народ користувався і грецькими, нехай видозміненими, іменами. Сталося це року 1737.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС САФІА-СУЛТАНІ

Ця гробниця є ложем однієї прекрасної особи, ніжне тіло якої доля зрівняла із землею. Молитва за упокій душі покійної Сафія-султані, доньки Девлет-Гірей-хана. 1150 р.

Поминальний напис Махмуд-бею

Цей пам'ятник прикметний тим, зокрема, що він містить точну вказівку на місце походження небіжчика: Родос. У ті часи це була територія Османської імперії у Середземному морі. З цього можна висувати, що на ханському кладовищі ховали знатних людей не лише з власне Кримського ханства, але й з Порті також. Сталося це у 1740 р.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС МАХМУД-БЕЮ

Молитва за упокій душі покійного Махмуд-бея, сина Велі-Паші, з Родосу. 1153 р.

Поминальний напис Азамат-Гірей-султану

Цей напис як пам'ятка історії вельми цікавий для розуміння особливостей епохи. Як свідчить текст, покійний — син хана Девлет-Гірея I, водночас, Перекопський бей, що засвідчує давню кримську традицію призначати на цю високу посаду осіб ханської крові. Та ж обставина, що Перекопський бей похований на ханському кладовищі у Бахчисараї, означає, що всі ханські діти, незалежно від посади, набували останнього притулку саме тут. 1147 р. відповідає 1734 р. н. е.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС АЗАМАТ-ГІРЕЙ-СУЛТАНУ

Азамат-Гірей-султан, син Девлет-Гірей-хана, Перекопський бей, покинув нікчемне це життя місяця Сифара, тисяча сто сорок сьомого року. Нехай буде його оселею рай, а спільнотницями — райські гурії. Якщо хтось помолиться за упокій його душі, то милосердний Аллах помилує її святістю молитви. 1147 р.

Поминальний напис Бегадир-Гірей-султану

Як свідчить ім'я покійного, це була людина ханської крові, померла вона у 1777 р. У написі згадується і посада її — нуреддин, яка в державній ієрархії займала третє місце, після самого хана і калги. Цікаво, що батько небіжчика був також нуреддином; отже, є підстави вести мову про певну службову спадкоємність у цьому роду.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС БЕГАДИР-ГІРЕЙ-СУЛТАНУ

Зупинися, смертний, що гуляє біля моєї могили, і щиросердно помолись за упокій душі покійного нуреддина Бегадир-Гірей-султана, сина нуреддина Максуд-Гірей-султана, на початку місяця Шеввала 1192 р.

Поминальний напис Девлет-Гірей-султану-Газі

Одна з найдавніших за віком пам'яток (1631 р.). Судячи з напису, покійний був онуком уславленого хана Девлет-Гірея I (1551–77). Слова написані традиційні, з побажаннями кращого життя у вічності.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС ДЕВЛЕТ-ГІРЕЙ-СУЛТАНУ-ГАЗІ

Молитва за упокій душі покійного Девлет-Гірей-султана-Газі, сина Мубарек-Гірей-султана, сина Девлет-Гірей-хана.

Він полишив цей марнотний світ і переселився у вічність. Люди з душею зібрались посумувати і поплакати за нього і написали його хронограму: нехай буде над ним вічне милосердя Аллаха. Помер на початку місяця Джемазіуль-ула. 1041 р.

Поминальний напис Менглі-Гірей-хану

Хан Менглі-Гірей II був відомим військовим діячем, реформатором економіки; саме при ньому у 1730 р. Запорізька Січ мала союзницькі відносини з Кримським ханством. Як свідчить напис, смерть його настала зненацька.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС МЕНГЛІ-ГІРЕЙ-ХАНУ

Менглі-Гірей-хан, щасливий сам собою, спішно пішов з оселі тимчасового марнотного життя у вічне. Хронограма його наступна: Менглі-Гірей подався дорогою вічності. 1152 р.

Поминальний напис Султан-Девлет-Гірею

Цей напис датується серединою XVII ст. (1644 р.) і присвячений пам'яті сина Бегадир-Гірей-хана (очевидно, мова йде про хана Резмі-Бехадур-Гірея) та онука Селямет-Гірей-хана (тобто, Селямет-Гірея I). До речі, саме син останнього, відомий як хан Іслам-Гірей III, добре відомий як союзник гетьмана Богдана Хмельницького.

ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС СУЛТАН-ДЕВЛЕТ-ГІРЕЮ

Молитва за упокій душі покійного Султана-Девлет-Гірея, сина Бегадир-Гірей-хана, сина Селямет-Гірей-хана, 1054 р.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ТА ПОБУТ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Ще з часів Чингіз-хана його військо уявилося своїми військовими перемогами, причому не завжди вони досягались чисельною перевагою, але також і своєрідними стратегією і тактикою ведення монголо-татарами військових дій. Кримські татари перейняли такі прийоми, істотно їх доповнили власними здобутками на військовій царині.

До військового хисту кримських татар зверталися практично всі автори, які писали про цей народ. Вони підкреслювали високу організованість, витривалість, терплячість і, водночас, жорстокість і безжалісність кримської армії. При цьому переважною формою війни завжди була нападна агресія, але татари також вміли оборонятися. У першому випадку на передній план виходила раптовість, вміння уникнути зустрічі з організованими силами противника і, навзаєм, вишукати найперспективніші з погляду можливої здобичі місця. При оборонній війні, яку татари не дуже любили, опертя робилося на потужні фортифікаційні споруди: фортеці, рови, вали тощо. Чого варта лише по-своєму унікальна система оборонних споруд на перекопському пересипі: завдяки її продуманості та потужності осердя Кримського ханства було надійно захищено від "континентальних" супротивників. Менше успіхів кримські татари мали у морських змаганнях, але тут, очевидно, вони не могли нічого вдіяти зі своїм степовим походженням.

Як військовий народ кримські татари, по суті, не розділяли власне бойові дії і повсякденне життя, тобто побут; особливо це чинно щодо ногайців. А отже, ці дві теми є нероздільними, як дві сторони однієї медалі. У цьому можна переконатися, звернувшись до трактатів Жака Маржерета, Симеона Лехаці, Ахмеда Ресмі-ефенді та інших авторитетних авторів з цієї проблеми.

ЖАК МАРЖЕРЕТ

Жак Маржерет — французький військовик і мемуарист, жив наприкінці XVI — на початку XVII ст. Служив в армії французького короля Генріха IV в Бургундії, а потім перебував на службі у багатьох європейських володарів: у Семиградді, в Польщі, Німеччині, Угорщині тощо. З 1601 р. Маржерет —

в Росії, де Борис Годунов віддає під його командування ескадрон найманців. В часи Дмитрія Самозванця Маржерет командує першою ротою лейб-гвардії. Після краху Лжедмитрія Маржерет у 1606 р. повертається до Франції, а вже у наступному році оприлюднює свій твір про Росію та історію сходження і краху Дмитрія. Ще раз Маржерета помічають у Москві у 1611 р., коли там господарювали поляки: його шість рот пішців досить успішно вгамовували опір московитів. Про його подальшу долю мало що відомо.

Твір Маржерета — дуже цінний документ епохи завдяки своїй конкретності та майстерності опису тогочасних подій. Далі наводимо фрагмент з твору, в якому мова йде про походи татарського війська на Московію, стратегію і тактику обох протистоячих армій, воїнські звичаї та вправи. Татарське військо постає як добре відмобілізоване, активне, терпляче, досить вправне. Воно практично завжди може перемогти рівноцінне чи навіть трохи більше військо ворога, але при зустрічі з переважаючими силами бою уникає, розпоршучись і відступаючи. У здобич беруть лише людей, що є, очевидно, для них найціннішим товаром.

Текст перекладено за виданням: Состояние Российской Державы и Великого Княжества Московского, с присовокуплением известий о достопамятных событиях, случившихся в правление четырех Государей, с 1590 года по сентябрь 1606 // Сказания современников о Дмитрии Самозванце / Пер. Н. Устрялов. — СПб, 1859. — С. 278 — 280.

СТАН РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО

Маючи намір виявити ворога у широких степах татарських, руські поступають наступним чином: там тягнуться шляхи, звані царським, кримським і шляхом великого хана; понад те, інколи ростуть одинокі, розсіяні дуби, віддалені один від одного на 8, 10 і до 40 верст. Як правило, біля кожного з них стають два ратники з готовими кіньми: один вартує на вершині дерева, а товариш його годує коней, повністю засідланих. Вершники змінюються через чотири дні. Якщо той, хто сидить на вершині дуба, побачить вдалині пил, одразу злазить, негайно, не кажучи ні слова, сідає на коня, мчить на весь дух до іншого дерева, кричить віддалю і показує рукою, де бачив ворога. Вартовий другого дерева, знаходячись на вершині, вже здаля помічає прудкого вісника і ледве зрозуміє з його слів чи із знаків, з якого боку підіймається пил, наказує своєму товаришу, який доглядав коней, мчати до третього дерева. Так, повідомляючи один одного, дають знати найближчій фортеці і, нарешті, самій Москві, не приносячи ніякої звістки, крім тієї, що бачили ворога; нерідко ж замість людей відкривається степовий кінний табун чи

стадо диких тварин. Але, коли вартовий, що залишився біля першого дерева, також прискаче і підтвердить слова свого товариша, тоді, з прибуттям вісника, військо бере зброю, а воєводи з'єднуються і шлють гінців розвідати сили ворога. Про число ворогів руські полководці визнають інколи наступним чином; неподалік від шляху, яким рухаються татари, ховаються розкидані в різних місцях дозори; перечекавши, поки мине ворог, вони виходять на сліди і вгадують досить вірно його силу по ширині смуги, протоптаній в степу кіннями ворога. В степу росте висока трава, у якій самих коней буває не видно: руські запалюють її щовесни, почасти для того, щоб татари не могли знайти паші для коней, почасти і для того, щоб сама трава росла вищою. Але якщо вороги рухаються вищезгаданими шляхами, руські так само певно визнають про їхню кількість по глибині сліду чи за вихором далекої куряви; взагалі татари вибирають шляхи відомі і неохоче прокладають нові, по степовій траві, щоб не перевтомити коней. Коли вартові дозори, діставшись таємними, знайомими стежками, принесуть звістку про ворожі сили, руські відступать до якої-небудь річки чи до лісу з наміром зупинити ворога.

Але татарин дуже спритний і прудкий: забавляючи руських перестрілкою 20 000 чи 30 000 вершників, в той самий час надсилає декілька загонів іншими шляхами, спустошуючи царські володіння. Ці загони так швидко чинять свою справу, що завдають удару раніше, ніж руська армія дізнається про їхнє вторгнення. Втім, татари не обтяжують себе іншою здобиччю, крім бранців, і не мають ніякої клажі, хоча у кожного є один або двоє запасних коней, слухняних і гарно виїжджених. Ці вершники настільки вправні та спритні, що на повному гоні скачуть з одного коня на іншого; крім лука, стріл та шаблі, іншої зброї не мають; стріляють міцніше і певніше на скаку, аніж стоячи непорушно; для їжі припасують м'ясо, висушене на сонці і порізане на дрібні шматочки; до арчака при сидлі прив'язують довгу мотузку. Сотня татар завжди розжене двісті руських, за винятком найдобріших воїнів; коли ж зустрічають руську піхоту чи стрільців, укріплених на річковому березі чи в засідці, татари спільно відходять, хоча руські, наразі, краще вміють їх лякати, ніж шкодити їм. Якщо загін руських вершників, тисяч п'ятнадцять чи двадцять, вирішить переслідувати татарських вершників, вони розсипаються навсібіч, і під гарматним пострілом їх залишається не більше 3 чи 4 тисячі чоловік; та й ті більше схожі на привиди на віслюках, ніж на войовничих вершників. Тому татари, зазвичай, повертаються геть без великих втрат, якщо лише руські не встигнуть перетяти їм шляхи на переправах через ріки або не займуть перегони в лісі, де можуть напасти на ворога. Але це стається рідко.

СИМЕОН ЛЕХАЦІ

Мандрівник і хроніст зі Львова; народився в 1584 р. у Замості, куди перебралися його батьки з кримської Кафи. Вірменин за походженням, Леґаці отримав богословську освіту і присвятив себе духовному служінню. У 1608 р. він розпочав свою подорож до святих місць, яка тривала 12 років. За підсумками подорожі Леґаці написав "Подорожні нотатки", які потім доповнював спостереженнями над важливішими подіями того часу, вже сидячи у Львові. Одна з останніх дат, згаданих письменником у його творі, — 1635 р., у якому сталися великі зливи та повені. Тому можна зробити висновок, що Леґаці помер не раніше цього року. Вперше "Подорожні нотатки" були видруковані у 1932—35 рр. у Відні у вірменському часописі "Андес Амсореа".

"Подорожні нотатки" Леґаці містять величезний матеріал з історії України та Криму початку XVII ст. Наводимо два фрагменти, котрі безпосередньо пов'язані в Кримським ханством. Перший в них — опис походу на Україну в 1621 р. (Леґаці помилково датує цю подію наступним, 1622 р.) турецько-татарської армії під керівництвом султана Османа. Як відомо, у вересні того року сталася вирішальна битва між нападниками, з одного боку, і польсько-українським військом, — з другого. Останні перемогли, в чому вирішальну роль зіграла 60-тисячна (за оцінкою Леґаці) армія козаків під проводом гетьмана Петра Сагайдачного. Історик, до речі, сам зафіксував цю обставину, наголошуючи як на мужності, так і військового мистецтві українських воїнів. Водночас, Леґаці докладно описує участь у цій компанії військ Кримського ханства — власне кримських татар та ногайців. Другий фрагмент — опис походу татарського війська на Україну в 1627 р. (1628 р.). Леґаці традиційно характеризує стратегію і тактику кримського війська як навальну і грабіжницьку.

Текст перекладено з виданням: Дарбинян М. О. Симеон Леґаці о странах Юго-Восточной Европы // Восточн. источники по истории народов Юго-Восточн. и Центр. Европы. — М.: Наука, 1964. — С. 253—276 (Переклад Ірини Шевченко).

ХРОНІКА

ПОХІД СУЛТАНА ОСМАНА НА ПОЛЬЩУ В 1622 р.

У 1071 р. [вірменського літочислення] [1622 р.] знявся вітер південний, гордий і пихатий, чванливий і наповнений люттю, за ім'ям Осман, син Султана Ахмада, який за настановою сатани задумав проти християн і особливо проти поляків злий і віроломний намір — піти на них війною і зтерти, знищити їх повністю. Він і

зробив деякого своїми радниками, і наказав проголосити в Стамбулі: "Сім років буду воювати проти Польщі". Він сам готував і формував добре озброєне військо.

Проте муфтії, вельможі й візирі не схвалили це, кажучи: "Не роби цього, бо ми маємо союз і договір з ними й ніякої шкоди чи зради в них ти не знайшов". А муфтії навіть не дав фетви. Але оскільки він був роками дитиною, нерозумний, пихатий і гордовитий, подібно Ієровоаму, то послухався він не порад старійшин та мудреців, а [людей], подібних до нього. Він понадіявся не на Аллаха, а на величину й незліченність свого війська; зневажив він голову й законодавця свого, бо повелів зіслати муфтія із синами й товаришами у віддалені й чужі краї, а візирів і князів, які не захотіли йти з ним на Польщу, наказав убити.

Відправив Осман грамоту нахарарам, намісникам, начальникам країв, бегларбекам, князям і пашам, тисяцьким, сотникам, полковникам, полководцям, воєначальникам, воєводам, а також воїнам Мисра й Шама, арабам, халдеям, курдам, абазам, у всі краї і всім віддаленим і іноплемянним народам, які знаходилися під його владою, щоб вони поспішили приєднатися до нього. Потім він надіслав листа і в Македонію, Елладу, Болгарію, в Сирф, паші всієї Румелії та Боснії, а також паші Силістрії, щоб вони зібрали всі війська та швидко прибули до нього. Він написав також кримському хану, щоб той підоспів із великою кількістю татарських військ і щоб прийшли на війну стрілки Самаркандського Ногая. І всі вони поволі зібралися.

Сам хондкар поспіхом прибув в Едирне і наказав перекинути міст через непрохідну ріку Дунай, щоб через нього пройшло незліченне військо. Тому за допомогою пристроїв з двох боків дуже швидко побудували міст, через який проходили тисячі тисяч і тьма темен. Він наказав перевезти через Дунай двісті гармат і забрати і повезти також гармати всіх міст. І виявилась незлічима кіннота, якої ніколи не було ні в старі, ні в нові [часи], і ні в дні великого Дарія, Артешеса, і ні при імператорах римських, і ні при Великому Аршоші, цареві вірменському, ні при інших.

Дехто з придворних Османа сказав, що зібралось сім разів по сто тисяч душ і 700 000, не рахуючи погоничів верблюдів і мулів, конюхів, продавців жеребців, пастухів, одних тільки навантажених верблюдів пройшло 2000, гармати везли на мулах і биках; він мав у своєму [війську] і слонів, а також різноманітну зброю.

Вирушивши в Едирне, він написав листа царю Польщі такого змісту: "Я, могутній і великий султан Осман, переможець всіх і ніким не переможений, цар царів і найпанівніший із хондкарів; під владою моєю знаходяться чотири сторони світу, я обернув у данники всі племена і народи; підкорив собі 15 царств, я паную від моря до моря,

а також над всім всесвітом, починаючи із зеленого дерева Мекки; я, старший син Махмета і подібний до нього, володію могутнім зеленим деревом, яке допомагає мені і моїм. Знай, Зимунде, царю Польщі, що я йду на тебе з незчисленим військом і незлічимою кіннотою, подібно грізному та гнівному, щоб ти визнав мене і зрозумів мою могутність, якою я подібний небесним силам. А сам ти, слабкий та нікчемний, який не бажає підкоритися мені, могутньому, і стати моїм данником, побачиш ще, які біди зваляться на голову твою і твоїх.

Хто ти? На кого сподіваєшся? На церкви свої, де ви молитесь? Я перетворю їх у хліви для моїх тварин і коней. Якщо ж ти сподіваєшся на ваше дерево, то я ним розіб'ю в щепи тобі голову. Клянусь вірою Махмета й мусульманською релігією, що задумав, те й здійснию, а твою столицю Краків, Львів і Люблін віддам військам своїм!" Він написав ще багато інших хвальковитих і лайливих речей і надіслав царю Зимунду. А сам він поспішив услід за листом прибути у Молдавію. Слідом за ним підоспів і хан із 80 000 татар і першим вступив у межі Польщі; він заподіяв велику шкоду. Тим часом військо тачикське [турецьке] розбило у трьох місцях стан і зібралося вступити в Польщу з трьох сторін. Проте поляки, коли почули про їхнє прибуття, підготували багато військ, відрізали усі дороги і дочекалися приїзду царя.

Коли посли передали царю листа [хондкара] і прочитали його перед усіма, [всі] були охоплені жахом і сповнилися страхом, так що здригнулися у всіх серця від страху перед невірним. Розгубилися всі перед великою кількістю військ, яких не можна було порухувати. Тоді благочестивий цар сказав: "Не жахайтесь, не бійтесь і не падайте духом від погроз насильника. Сподіваючись на бога і на могутність святого хреста, ми з ним переможемо ворога. Хоча їм немає ні числа, ні ліку, але вони невіруючі, ми ж, хоча і нечисленні, але віруючі. Могутністю бога і святого хреста, які він зневажив, декілька переможуть багатьох. Цей лист подібний листу полководця Рабсака, який він написав благочестивому царю Єрусалима й ізраїльтян Езекії. Цей лист подібний також листу законодавця його Махмета та Омара, який вони написали до Константинополя боголюбивому імператору грецькому великому Гераклу: "Бо, — сказав він, — це не є війна проти нас чи проти тіла, а проти непереможної могутності божої". Цей [султан], роздувшись, подібно порожньому бурдюку, почав лаяти бога живого й святе знамення, та ще осмілювався уподобити себе небесним [силам]. За це бог повністю знищить його, винищить його дім і рід".

Так, сподіваючись на бога і на святий хрест його, вони підбадьорювали один одного, кажучи: "Ось він, день спасіння; присвяtimo себе сьогодні смерті і будемо боротися за святу віру".

Викликав цар свого старшого сина, великого Владислава, доручив йому мужнє і хоробре військо і каже: "Іди до Хотина, кордону Валахії, і залишайся там із раттю, доки я прийду". Він наказав також 60 000 козаків розбити у тому місці стан, бо козаки хоробрі й мужні; вони постійно вриваються в Турцію і морем, і суходелом, руйнують, спустошують; спалюють, як [вчинили з] Кафою, Синопом, Понтом, Варною, Палчхом; інколи вони досягають Енкікойя біля Стамбула. А полководцям, начальникам, полковникам, намісникам і всім вельможам повелів обороняти тил. Великому ж спарпету, грізному для ворогів, Хеткавичу [Хоткевичу], наказав зібратися з військом і відправитися на допомогу синові. Він повіз із собою багато великих гармат. Так, поспіхом, зібрали вони загін до загону й розкинули табір у домовленому, звичайному місці.

Тим часом семиголовий дракон, гордовитий і пихатий Осман, сподіваючись не на бога, а на могутність длані [своїєї] і перемогу війська, наказав військам наблизитися до табору поляків. І не згадав він сказаного в Писанні: "Як міг би один тисячу гнати, а двоє пустити врозтіч десять тисяч..." [Втор.: 32, 30] — і Псалтир, де мовиться: "Марна надія конем перемогти, він не врятує великою силою своєю" [Псал.: 33, 17]. І ще: "Горе хвальку, хто хвалиться не про Господа" [Єр.: 9, 24], — і багато іншого, що знайдеш у Святому Писанні.

Нарешті, в один із днів почалась битва, і зіштовхнулись [вороги] між собою. З обох боків загинуло дуже багато [воjakів]. Тим часом гетьман, який був дуже мудрим, спочатку наказав козакам розсіятися по полях, лісах та міжгір'ях; вони влаштовували підступні засідки та викрадали людей і тварин, зброю, щити й таке інше; вночі вони підповзали на животі та, раптово нападаючи на стан, завдавали великої шкоди [туркам]; вони забирали в них навіть гармати.

Поміж тим якийсь паша на ім'я Каракаш, який прибув із Шама [Сирії] з п'ятьмастами душами, з'явився до Османа і каже: "Що являють собою гяури? І яка може бути проти них війна? Накажи мені, я піду із своїми військами і всіх їх живими притягну до тебе, а табір розпорошу". І сказав він [Осман]: "Відправляйся, випробуємо тебе". Тим часом нещасний понадіявся не на бога, а на особисту могутність. У той час, коли він спускався лісистю рівниною, де сховалися козаки, один із них, побачивши, що паша йде впевнено, зрозумів, що він голова, і, приціливши в нього із рушниці, вистрелив; куля пробила шолом і [вийшла] з іншого боку, як [то було у] Давида з Голіафом, і [паша], впавши із коня, помер. Раптом вискочили з кущів козаки, оточили війська Каракаша та всіх порубали. Дехто, що врятувалися втечею, відправилися і розповіли [про це] Осману. Він розгнівався і

наказав татарам увірватися до Польщі. У незліченній кількості, розсіявшись, мов сарана, йшли вони і не бачили небезпеки заготованої пастки; тоді, оточивши їх зовсім, [одних] віддали мечу, інших перетворили в їжу для гармат, загубивши 60 000 душ. Поміж тим, розсудливий і мудрий чоловік, хоробрий гетьман, почувши про велику кількість військ татчикських, почав побоюватися і написав королю Зимунду, мовляв, поспіши нам на допомогу, бо, наче пісок, незліченні та безмірні війська чужоземців, а нас обмаль. Сам же він від великої турботи зліг там через болі в животі й помер. Хай осяє Господь бог його душу! А цар поспішав із 300 000 душ до сина, в стан війська.

Тим часом з обох боків війська, борючись, билися та вбивали один одного. То була друга і третя битва обох сторін.

Та ось Осман віддав наказ численному війську вдарити по армії поляків. І почали боротися з ранку до вечора, і впало багато вояків і в поляків, і в них. Вночі, коли розвиднілося, знову почали боротися, то був великий і знаменний день, битва була такою великою і жахливою, що не можу її пером описати. Від густого гарматного та рушничного диму померкло світло, і ніхто не міг зрозуміти, хто ворог, а хто друг. Жах і тремтіння обійняли всіх, аж до того, що війська польські відступили та втратили надію. Сподіваючись на бога, послали в міста та села [гінців], щоб у всіх церквах молилися і служили молебень про спасіння християн. Три дні та три ночі в церквах все духовництво й миряни молилися Богу, кажучи: "Не для нас, господи, не для нас, але заради імені твого та великої слави помилуй віруючих, які шанують твоє святе ім'я".

А на третій день, коли знову зіштовхнулися один з одним численні війська й тачики [турки], взявши гору, хотіли повністю знищити віруючих, милосердний й чоловіколюбний бог зглянувся над християнами, обернув вітер з боку польських військ на ісмаїльтян; і гарматний дим обох боків став в'їдатися в очі й засліплювати [їх]. А віруючі, кинувшись на них з мечами, зарубали більш, ніж 50 000 душ, а інших обернули навтіч й захопили їхню здобич. Це чудо утворив бог. Слава богу! Це трапилося в день воздвиження святого хреста.

Тоді великий візир та інші вельможі кажуть Осману: "Ми не можемо перемогти гявурів, тому що порушили клятву та без причини напали на них. Через це війна наша не вдалася, загубили ми хоробрих і мужніх чоловіків і незліченну кількість мусульман". Тим часом він, із серцем скам'янілим і жорстоким, як у фараона, не переймаючись злом і потоками крові, сказав із гнівом: "Мені неможливо повернутися назад доти, доки я не оволодію Польщею, а царя не захоплю живим". Проте з самого початку та тепер все військо не бажало цієї війни, і, оскільки він змусив їх силою, вони в серці сво-

єму притаїли ненависть. Але в той час, коли Осман мав намір послати проти Польщі інше військо, Зимунд досяг Львова, який знаходився в трьох днях шляху від армії сина.

Поміж тим, в польській армії поширювалась страшна смерть, а разом з нею і голод, тому не залишалось ні людей, ні худоби, ні їжі; їли коней та інших нечистих [тварин] і навіть мерців.

Почули магометани, що цар йде з незліченим військом, впали до ніг Османа і кажуть: "Призупини війну й уклади мир, бо якщо ми не змогли перемогти сина, невже зможемо [перемогти] батька? Ось він вже в трьох днях шляху звідси йде з незліченим і незмірним військом, яке вкрило землю і поля. Народ цей — чисте залізо та полум'я". Тим часом цей бундючний, пихатий гордець, який летів, як орел, і рикав, як лев, почувши [це], перетворився в слабосильну лисицю. Сказав він великому візиру Байрам-паші: "Йди і роби, що хочеш..." І він [візир] узяв у посередники парона [господаря] Валахії, який звався Каспар, та інших, послав їх до королівського сина Владислава для [укладання] миру. Після довгих переговорів поклялись один одному в союзі й дружбі. Осман надіслав королевичу коштовні дари, а також живого слона, а той взаємно також надіслав йому [подарунки]. І настала велика радість і вітха серед християн.

Цар Зимунд, коли почув про це, радісно повернув назад. Повернув також у свою столицю з великою перемогою, [славою] хоробрості й із здобиччю проникливий Владислав.

Тим часом військо і великі князі тачикські, побачивши, що переміг Бог, казали: "Нас скувала наша клятва". Самі ж вони скреготали зубами проти Османа, який загубив без вини стільки війська ратного, і в думках своїх задумали підступну зраду.

Повернувся султан Осман до Стамбула зганьбленим і збезчещеним, переможений і з потупленою головою. І ось, через декілька днів, підняло голову військо, яничари й офіцери, та, об'єднавшись клятвою, кинулись усі до палацу. Осман втік до Ескисарая, вони пішли слідом. Звідтіля він сховався у єнкічер-аги. Там вони оточили будинок і сказали: "Видай нам нашого губителя, інакше ми на шматки порубаємо тебе". І він від страху видав його в їхні руки. Між тим нещасний Осман, з накинутим на шию рушником, плакав і молив окремо кожного із слуг своїх: "Помилуйте мене, слуги мої, і не вбивайте, я удостою вас великої шани". Та вони вперто геть не пожаліли його, мовляв: "Ти не пощадив і не послухався ні муфтія, ні нас, ми також не зглянемося на тебе". І вони привели бендюжного коня з поганим сідлом, посадили [його] на нього і так повезли через усе місто; [потім] привезли його до Еотн-Гули [фортеці-тюрми] і загубили тяжкою смертю.

Так від зла згинуло зло й щез несправедний; хай не побачи слави божої.

ПОХІД АБАЗИ-ПАШІ НА ПОЛЬЩУ

У той час, як вони [війська польські] були там, Абаза вирішив, що в Польщі не залишилось людей: всі пішли на Москву. Зібравши військо, підступний з шістдесятьма тисячами пішов на Польщу і з ним хан Демир з 20 000 татар. Він написав також султану Мураду: "Настав день, настав час! Виходь і обережно йди слідом за нами, бо [тут] нікого немає, і двері міст самі собою розкриються перед нами". Тоді і він [султан] попрямував до Едирне і там залишився. Тим часом Абаза-паша знову побудував через Дунай міст і, не побоючись, перейшов [його], везучи з собою 80 гармат. Він забрав також гармати з інших міст.

Владислав, коли почув про це, то послав [проти нього] свого брата Казимира з 40 000 козаків і наказав гетьману також іти проти нього. Між тим намісники, губернатори, начальники областей [санджаків] та інші пани й вільні слуги пішки зібралися біля неприступної фортеці Камениць, що знаходиться на кам'янистій горі. І там під горою на рівнині розкинули табір. Козаки [влаштувалися] в іншому місці. Тоді розумний і проникливий гетьман наказав викопати таємно в чверті милі попереду окопи та там у двох-трьох місцях поставив гармати, а перед окопами поставив кінноту, сам же збирав, формувалася військо.

Поміж тим підступний добув до Молдавії, прикликав [господаря] Карафлахії [Валахії], щоб і він приїхав зі своєю кіннотою, а також і парона Молдавії. Коли вони зіткнулися один з одним, турки йшли праворуч, татари — ліворуч, а валахи — попереду. З двох боків була перебита незліченна кількість вояків; їх було 70 000, а наших разом з козаками не було і 20 000. Наступного дня бій відновився, і знову з обох боків було перебито багато [людей]. І, з криками "уй!", численне військо впевнено йшло на поляків, вбиваючи [їх], а вони бігли в створену їм пастку. Коли вони добігли, по них вистрелили з гармат, від яких там здохло 7000 мусульман. Німці, які вискочили з інших місць, почали рубати їх і захопили декого із знатних — сина сестри Абаза та інших великих людей, зятя і брата хана Демира, і вбили багато татар і його [Демира] сина. І кинулись вони тікати, показуючи п'яти, і, згальовані, скорботно повернулися в свою країну. Тим часом християни, кожний з радістю і гордістю, повернулися до себе додому, благословляючи, вихваляючи та дякуючи богу, який дарує перемогу віруючим у нього. Слава богу! У кожному місті Польщі свято настало.

ПОХІД СУЛТАНА МУРАДА НА ПОЛЬЩУ

Тим часом серце султана Мурада все ще не наситилось злом, знову запав у нього [намір] іти на Польщу, захопити Молдавського парона та парона Карафлахського, вбити їх за те, що вони зрадили Абазу, інакше він завоював би Польщу. Він наказав оголосити війну Польщі та побудувати міст через Дунай, щоб по ньому пройшли гармати і військо. Він наказав, щоб спочатку ввійшли в Польщу татари числом 30 000, заподіяли шкоду та скоїли злочини.

Коли вельможі й князі польські почули про це все, вони повідомили своєму царю, що йдуть турки та татари. А він наказав зібрати військо та йти проти ворогів. Він наказав 20 000 козаків йти морем; і грабували вони [козаки] багато міст, сіл і селищ, поруйнували міцні фортеці й захопили здобич золотом і сріблом, а також забрали в полон багатих тачиків.

Парони Молдавії і Карафлахії повстали проти хандкара. Так само і парон мадярів уклав клятвений союз із Владиславом — об'єднатися і бити турок. У нього було 30 000 споряджених у залізні лати богатирів, які розбили табори у трьох місцях. Коли турки дізналися, що парон Валахії зрадив, послали вони іншого парона, якого звали Васил Лубул. Доїхавши до Атрани [Едирне], він повернувся у Стамбул й порадив візиру Муртуза помиритися. Тоді відправив він до гетьмана послів на знак дружби. Після довгих переговорів, відправки дарів і благородних коней вони помирилися, і настав мир. Турецький великий Елчи Шахин-ага приїхав зі ста душами, побачив військо польське і здивувався, що все воно в броні й латах, і сказав: "Хто може протистояти їм?" Мадяри дали туркам три великих бої, доки не [знищили] їх повністю.

НАБІГИ ТАТАР В 1628 р.

Я оповім вам ще про інше велике й тяжке лихо, яке сталося цього року, від якого затремтять серця слухачів. У той час, коли ми тікали, знову з'явився над нами гнів божий, бо піднявся вітер північний і розсіявся по всіх чотирьох сторонах країни Польської. То були численні товпища татар, [які] палили, руйнували, грабували, підпалювали країну. Кого гнали в полон, а кого вбивали, деяких зв'язували, а жінок і дітей вели продавати, юних дівчат знеславлювали, ганьбили і тлумили, морили [людей] голодом і спрагою, тягнули гоними, влітку обпалювали сонячною спекою, а взимку у люту [погоду] морозили, піддавали їх жорстокій смерті й мучили голодом; немовлят кидали чи в воду, чи під копита коней, дідам та бабам розбивали голови, знатних жінок і шляхетних воїнів забирали з собою.

Треба було чути крики та голосіння, коли розлучали наречену з нареченим, батька з синами, матір з доньками, братів, чоловіків, жінок і друзів. Тисячовусне горе мені, що я бачив [це] своїми очима. Бо, зв'язавши, їх вели юрбами, наче отару овець, спалювали їхні будинки та будови і гнали гуртами овець, коней, корів, биків і всю худобу. Хто може описати все окремо? Багато з областей спустошили, а люди покинули оселі. Горе мені через ці три біди! Як, наприклад, у давнину, в часи Давида, Бог наслав три кари на ізраїльтян, так зараз вразили та впали на нас голод, меч і смерть, від яких хай врятує нас господь Бог! Амінь!

СТАНІСЛАВ КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ

5 липня 1637 р. коронний великий гетьман Станіслав Конєцпольський надіслав листа Силістрійському паші (Силістрія — місто в Болгарії, античний Дористол) з приводу акції, яку провадив турецький султан, а саме: переселення буджацької татарської орди, котра локалізувалася головно між Дунаєм та Дністром, у Крим. Це було викликано татарськими міжусобицями і, зрозуміло, відображало наміри самої Порти посилити свій вплив на Північ. У цьому зв'язку Конєцпольський пропонує свої "послуги", закликаючи татар і турків фактично до союзу у боротьбі з Січчю. Буджацьких татар — до Криму, а козаків — замкнути у Січі: ось логіка польського гетьмана. Згаданий "приятель" Іслам-Гірей — тодішній калга-султан при своєму братові Бахадур-Гіреї і кримський хан у 1644–54 рр., — у 1629–30 рр. був у Польщі в полоні, де й спізнався з Конєцпольським. Документ засвідчує, що боротьба проти козаків велася найрізноманітнішими, в т. ч. дипломатичними методами, і Польща не гребувала при цьому навіть поміччю турків і татар, хоча перед Європою завжди зображувала себе оборонницею християнського світу.

Текст подається за виданням: Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. / Відп. ред. М. Г. Крикун. — К., 1993. — С. 268.

ЛИСТ ДО СИЛІСТРІЙСЬКОГО ПАШІ

Явтішаюся з того, що найясніший султан його милість схилив своє серце до вашої вельможності, людини визначної і високого розуму, зваживши і на те, що [в. м.] зволите йому вірно і зичливо служити; що [султан] зволить все щедріше виявляти до нас свою ласку. Немала ознака [цієї ласки] полягає в тому, що таке велике і могутнє військо в[ашої] вельможності було спрямоване на славу та потрібну для дотримання приязні між великими монар-

хами справу: вигнання татар з Буджаку згідно з наказом [султана]. Якби це здійснилося, то за в. вельм[ожність] убогі люди вічно молилися б богу; в. вельм[ожність] утривалив би та ґрунтовно укріпив цю святу приязнь¹. Якби я дізнався, що в. в. з волі і наказу найяснішого султана його милості йдете з військами виганяти татар з Буджаку до Криму, то і я став би при кордонах держав найяснішого короля його милості з його військами, щоб вам посприяти і щоб козаки не боронили татарам вільного проходу до Криму. Якщо ж [татари] не послухають наказу найяснішого султана його милості і будуть обминати кримський шлях, вибираючись до держав короля його милості, забажають чинити шкоди, то я з військами найяснішого короля його милості буду громити їх і проганяти.

Якщо ж, в. вельм[ожність], зумієте [татар], згідно умов скріпленого присягою миру, загнати до Криму, то я з усіма військами рушу в ті місця, де козаки вчинили гніздо сваволі і де вони найбільше множаться. Якщо від татар ми не будемо мати жодної перешкоди, то [козаків] легко зуміємо приборкати. Ваша вельможність уже пересвідчилася в тому, що я умію козакам вставити мундштуки [до рота], і [вони] свої злочини мусіли спокутовувати великими потоками своєї власної крові в ім'я нашої дружби. Вони напевне ніколи б не здерли вставлених мундшуків, якби не самі ж татари, котрі постійно нападають на держави найяснішого короля його милості і висять над карками війська найяснішого короля його милості. Однак тепер запевняю вельм[ожність] в[ашу], що коли ви знесете татар з Буджаку, то я в такі кліщі візьму козаків, що жоден [їхній] човен не вийде на море. Я тільки чекаю [на звістку] про виконання наказу найяснішого султана його милості і вигнання татар з Буджаку. Тоді я у відповідь на це, коли ви вчините нам, досить пильно заходжуся навколо приборкання козацької сваволі. [Також] і Іслам-Гірей, султан, який є мені приятелем і пам'ятає, що їв мій хліб-сіль і що, коли я клопотався про його визволення, низько схилявся до ніг найяснішого короля його милості, слушно чинить, і не сумніваюсь, що й далі буде так чинити. Нехай за цим Г[осподь] Бог...

В Бродях. 5 липня 1637.

АХМЕД РЕСМІ

Ахмед Ресмі-ефенді — турецький дипломат і історик; народився у 1700 р., отримав блискучу освіту, займав поважні державні та військові посади. Один час був послом Порти у Російській імперії, у зв'язку з чим

¹ Між Річчю Посполитою і Портою.

докладно вивчав країни Східної Європи. Існують вагомі аргументи на користь висновку, що саме він був автором трактату про османські фортеці Північного Причорномор'я початку XVIII ст.

У ті часи Кримське ханство знаходилося у васальній залежності від Оттоманської Порти, зберігаючи водночас досить велику автономію. Наразі на теренах ханства були міста, фортеці та території, які були у виключному володінні Порти, де кримська влада не мала ніяких повноважень. Особливо це стосувалося фортець на північних кордонах ханства, які за своїм призначенням мали бути охоронницями обширів Пишної Порти. Цим можна пояснити докладну увагу до фортець Озю (Очаків), Килбурун, Тамань, Темрюк, Кизилташ, Ачу та інших, яку виявив у своєму трактаті Ахмед Ресмі.

Наводимо ті частини трактату, у яких мова йде про найважливішу турецьку фортецю на північних обширах імперії — фортецю Озю (Очаків), а також роздуми автора з приводу того, як доцільно здійснювати оборону Кримського півострова в цілому.

Ресмі-ефенді не просто описує фортецю Озю, а, по суті, анатомує внутрішнє життя Порти, з її звичаями, законами, правителями, казнокрадами, хабарниками тощо. Саме у моральному розкладі фортечних начальників вбачав автор головну проблему в царині оборони країни. Тому він вважав, що головне — це знайти і призначити на відповідні посади чесних і порядних людей. Описуючи фортифікаційні споруди, тактику військового управління фортецею та особливості її оборони, Ресмі-ефенді демонструє глибоке володіння військовим мистецтвом та ерудицію. Така ж військова мудрість і талант полководця проступає з опису автором стратегії і тактики оборони всього півострова. Все це є істотним доповненням до традиційного розуміння військового мистецтва татар як прихильників переважно кінних походів і несподіваних нападів.

Текст перекладено за виданням: Зденка Весела. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточн. источники по истории народов Юго-Восточн. и Центр. Европы. — Ч. II. — М.: Наука, 1969. — С. 98–139.

СТОСОВНО ЗНАЧЕННЯ ФОРТЕЦЬ ОЗЮ І ТЕМРЮК, ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ВИПРАВЛЕННЯ ЇХ І ПОЛАГОДЖЕННЯ, А ТАКОЖ ПРО СПОСІБ ЇХ ВІДБУДОВИ

Ф ортеця Озю є одним з укріплень, котре має потребу в тому, щоб набути певної неприступності та міцності, іншою такою ж фортецею є Темрюк, бо вони являють собою дуже сильну перешкоду, котра є охороною від нападу супротивника на Чорне море.

Хоча в народі і говорять про неї, проте недостатньо відомо, яке її значення і в якій мірі вона заслуговує того, щоб належним чином вона була зроблена міцною і неприступною. В околицях фортеці Озю немає ні сіл, ні реайї, і зовсім неможливо, щоб там були заново поселені реайя. Це тому, що з одного її боку тече дика ріка, котра витікає з країни ворога, зветься ріка — Озю [Дніпро]. А до місця, яке знаходиться на відстані шести годин шляху, підходить ріка, яка зветься Аксу [Буг]. Ці [ріки] з'єднуються. Раніше над цією фортецею Озю, на березі вказаної ріки, знаходилась фортеця Таган, яка була деякою перешкодою для вторгнення суден ворога, який мав намір плисти вказаною річкою. А на теперішній час, крім того, що названа фортеця вже не існує, поруч вказаних місць до того ж знаходиться фортеця Каманка, що знову побудована невірними москалями на березі ріки Озю. Що стосується іншого боку, то у напрямку до Акермана, який знаходиться поруч із гирлом, де ріка Турла [Дністер] впадає в море, на відстані вісімнадцяти годин шляху через ріку Турлу є переправа, що зветься Мияк, яку називають також Яник Калан каси (паланка Яник). Кажуть, що [тут] на відстані двадцяти чотирьох годин шляху є не заселені реайятами степи, а в степах неможливо ні відновити селища, ні [заселити їх] реайятами, оскільки ріка Турла на шляху від Акермана до Бендер і від Бендер до Хотина відділяє їх від країни ісламу. А що стосується самої фортеці Озю, то вона є міцним кордоном, бо інший берег ріки Турли знаходиться вже на ворожому боці.

У тому випадку, якби виникла — спаси всевишній Аллах! — така загроза, що [фортеця Озю] опинилась в руках ворога, то [цей] ворог [зміг би] належно зміцнити й посилити свою фортецю і сміливо, без перешкод направити свої човни в Чорне море. Особливо ж він буде мати можливість побудувати гавань і, крім того, зможе підготувати флот. Він неодмінно стане облягати як з моря, так і з суходолу селища, котрі знаходяться в околицях Акермана та інших [міст]. Особливо у зв'язку з тим, що Озю і Крим мають переходи по суходолу та місця для переправи вбхід, якщо — збав всевишній Аллах! — перехід через Крим також опиниться повністю закритим [ними], то тоді ні з боку Криму, ні з боку Озю в Крим не зможе пройти жодна людина. А такий перебіг подій можливий.

Тепер про місце, де розташована фортеця Озю: вона знаходиться проти паланки Килбурун, яка є переходом у Крим й лежить недалеко від того місця, де ріка Озю впадає в море. Згадана ріка в цьому місці завширшки дев'ять миль. Внаслідок того, що звідси недалеко від місця, де [ріка Озю] впадає в море, вода її гірка і для пиття не годиться.

Той, хто на початку будував фортецю Озю, спорудив тільки одне укріплення і назвав його фортецею [ріки] Озю. Пізніше до неї добудували ще одну фортецю і дали їй назву Орта паланка (Середня паланка). А ще пізніше до згаданої фортеці добудували ще одну фортецю, за назвою Хасан-паша-йи джедид (Нова [фортеця] Хасан-паші). Всі ці укріплення приєднані одне до одного на всю довжину і складають єдину фортецю. Проте, внаслідок того, що вони не були побудовані одночасно, а кожна з них споруджена окремо, в них різний рядовий склад і аги.

А оскільки [всі три фортеці] не знаходяться безпосередньо навпроти вищезгаданої паланки Килбурун, яка лежить на протилежному кримському боці, то в місці, що знаходиться якраз супроти Килбуруну на відстані одного пострілу від тієї фортеці, на березі ріки Озю була побудована ще невелика паланка, яку назвали за ім'ям Капудана Хасан-паші. Вона має також свого агу, воєначальників і рядовий склад.

Стіни всіх трьох вищезгаданих фортець, які знаходяться по сусідству, з часом зруйнувались і перетворились в руїну. А стіни ровів декілька років тому все-таки виправили, тому вони досить в гарному стані. Проте, через те, що деякі місця біля ровів заглиблені в землю на сім-вісім, а інколи навіть на дев'ять-дванадцять зира [десь 6—9 м.], вони не мають однакової глибини. Один бік вищезгаданої фортеці, який називається Мельничник, — стережний пункт побудованої пізніше Орта паланки та нижньої [фортеці] Хасан-паша-йи джедид. З цього місця можна ясно бачити всіх знатних чоловіків та жінок, які ходять всередині згаданої фортеці. Це підвищення дуже важливе, оскільки у випадку пошкодження вказаної фортеці воно легко може бути перетворене в укріплення.

Якщо ж виникне намір зробити з неї [нову] фортецю, то це повинно бути вирішено, як слід; у такому виді вона є непридатною. Тільки з великими зусиллями обороняючі зможуть зосереджуватися і будуть мати можливість покинути фортецю, використовуючи декілька підземних шляхів, що ведуть з фортеці. Якщо це можливо буде здійснити, то варто пам'ятати, що це пов'язано з великою небезпекою. Знову ж, це не завжди так можливо, як хотілося б.

А крім того, тут є ще одна небезпека: всередині цих трьох фортець немає води. Якщо з'явиться необхідність викопати колодязь, то вода в ньому буде гіркою і в ніякій мірі вона не буде придатною для пиття. Водоймища в фортеці теж немає; тому треба б зробити декілька заглиблень, які б наповнювалися взимку, а також дощовою водою, і існуючі в фортеці задовольнялися нею, так що у випадку необхідності цією водою можливо було б задовольнити крайню потребу. Нині мешканці фортеці приносять собі воду для

пиття з декількох колодязів, які знаходяться на відстані однієї-двох годин шляху від фортеці. А якщо фортеця підляже облозі — бо-рони всемогутній Аллах! — то згадані колодязі будуть неприступними й мешканці фортеці через відсутність води будуть відчувати невтолиму спрагу.

Хоча поблизу паланки Капудан Хасан-паша було два колодязі, в нинішній час вода з них придатна тільки щоб поїти тварин. У випадку крайньої потреби і людина змогла б пити цю воду, але, здається, і ці колодязі не будуть приступними.

Для схованого під землею складу боєприпасів необхідно примусити побудувати кам'яний арсенал.

А тепер, якщо на основі зробленого обстеження все встановлено й відомо, що якщо в разі укріплення будуть зроблені сім бастіонів, вирівняні рови та побудовані ряди укріплених місць на стінах фортеці, то ці бастіони та рови, що знаходяться поза стінами фортеці, як і стіна фортеці, будуть захищені та сховані від артилерійського обстрілу. Таким чином, фортеця до певної міри набуде неприступності. В іншому випадку основна стіна фортеці, стара та розбита, не витримає гарматних ударів.

Усі сім так званих бастіонів у зовнішньому рові раніше називались свинарнею. Вони були зроблені для стрільців, згодом кожний з них був перероблений у бастіон. Але міцність їх була незначною. Тепер і ця міцність зменшилась. На них слід було б встановити гармати. Проте у відповідь було сказано, що це не буде так, як бажалося б, тому що на кожен з бастіонів немає можливості розмістити більше двох гармат. Що стосується головних бастіонів, то найменший з них може мати від чотирьох до п'яти гармат, і ці гармати слід розташувати так, щоб їх можна було використати в потрібному напрямку. Бастіони фортеці та гармати слід розташувати у формі ножиць, щоб їхні позиції були більш широкі та міцні. Проте, як ми чули, і ці гармати теж знаходяться в неналежному стані, і, безсумнівно, для них [багато що] потрібно.

Навіть у тому випадку, якби таким чином фортеця набула оборонної здатності, то, як захисники будь-якої фортеці, в якій немає води, підлягаючи облозі, її мухафиз повинен проявити більшу витривалість і протистояти облозі.

Разом з тим потрібно розглянути наступне.

У фортеці Озю необхідно деякі частини знести, а деякі її місця полагодити; фортеця повинна мати в своєму розпорядженні два колодязі, які були б розташовані, як згадано вище, поблизу вказаної паланки Капудан Хасан-паша. А в нинішній час, щоб попередити небезпеку, яка загрожує Орта паланці й фортеці Хасан-пашайи джедит, необхідно цілком знести стару фортецю Озю і побуду-

вати її на пагорбі, який розташований за паланкою Капудан Хасан-паша. До цього висновку прийшли деякі знаючі люди.

Як тільки б це здійснилося, всі три укріплення перетворилися б у єдину фортецю. Укріпивши та розширивши їхні стіни, розмістивши у відповідних місцях рови й бастіони, стало б можливим закінчити роботи подальшого зміцнення [фортеці].

Цілком досяжно, щоб ті два колодязі також опинились всередині фортеці чи знаходились у безпосередній близькості і щоб на вищезгаданому місці поступово викопати ще декілька подібних їм колодязів.

Однак для цього необхідно знести та пересунути будинки, які знаходяться в старій фортеці. Якщо власники цих будинків отримають безкоштовно від скарбниці деяку кількість цвяхів і дощок, то вони будуть сповна задоволені та всім серцем залишаться богобоязливими.

В той час, коли фортеця Озю, паланка Хасан-паша та Орта паланка всі разом знаходяться під командуванням однієї фортеці, у них аги та рядовий склад розділені.

II. Пояснення доцільності їхнього об'єднання і способу здійснення цього

Знаючі люди повідомляють, що вже протягом декількох років щорічно призначається декілька великих галер і скарбниці відпускає також певні суми на ремонт згаданої фортеці Озю, проте гроші ледве чи хто бачить і ніщо не будується. Внаслідок всього цього виникають тільки даремні витрати, марнування сил, а від втрачених зусиль немає ніяких результатів.

Якщо буде дозволено, щоб все було пересунуто, як згадувалося вище, а саме: щоб всі три фортеці поєднати в одну єдину фортецю і побудувати заново, то, певно, було б доцільно спочатку послати декілька гідних найвищої довіри слуг, за допомогою мухафиза й мешканців провести вказані вище переміщення споруд фортеці, а стару фортецю знести та зрівняти із землею. Яким же чином варто це здійснити?

Необхідно провести потрібне опитування і обстеження, скласти реєстр, уявлення і акт для того, щоб все було зрозуміло.

Коли було проведено опитування мешканців фортеці і вони взнали, що необхідно знести їхні старі будинки, вони відповіли: "Хай наші будинки будуть знесені!". Цілком можливо, що вони не згодні знести дуже багато. Проте, якщо казна запропонує їм безкоштовно певну кількість будівельного матеріалу і цвяхів і вони впевняться, що все це робиться для укріплення захисної здатності фортеці, в якій вони будуть жити, кожний з мешканців буде задово-

лений тим, що все це робиться задля їхньої власної оборони та захисту їхніх сімей.

Отже, якщо після обстеження і з'ясування буде визнано доцільним приступити знову до будови фортеці й утримувати її в належному стані, то для цього насамперед необхідно, щоб був повністю підготовлений султанський флот, а також послані війська одноїєїлети [адміністративного округу], а з Молдавії та Валахії призначено декілька тисяч реайятів з гарбами. Необхідно братися до заготовки вапна та очерету, рити котлован, а також передбачені рови. Є тільки основа із заготовленого каміння підніметься від землі і будуть завершені стіни ровів, слід розпочинати побудову фундаменту для задуманих бастионів. Коли ж і він буде доведений до рівня землі, потрібно визначити місця, де будуть знаходитися водоймища й арсенал. Якщо це можливо, то і до побудови їх треба приступити в тому ж році. А коли привезуть будівельний матеріал, то необхідно також доставити очерет, вапно і пісок, маючи їх наготові. Наразі, до настання Касимова дня [26 жовтня] слід зробити все, що можливо.

І якщо буде воля всемогутнього Аллаха, то весною нового року із каміння Старої фортеці, стіни якої з кожним роком все більше руйнуються, можна буде розпочинати побудову однієї сторони фортеці. А при необхідній увазі — визначити [кошти] та побудувати будинки у спеціальному місці для капи-кулу [гарнізону фортеці].

Потім вказати місце для будинків єрли-кулу [місцевих загонів], які вони будуть будувати самі, і нехай вони зроблять це.

Якщо притримуватись цього, то — за допомогою милосердного Аллаха! — протягом двох років буде знову побудована фортеця.

Як кажуть, було б доцільніше побудувати фортецю більш пристосовану до оборони, що знову побудована проти Тамані. Внаслідок необхідності поліпшити спорядження фортеці Озю і стан її гарнізону фортеця Озю повинна бути або переведена вказаним способом і знову побудована, чи залишена в старому стані, як була раніше, але полагоджена та виправлена, а гарнізон її приведений в потрібний стан. Бажано, щоб фортеця Озю мала місцевий гарнізон, який складається з більше, ніж тисячі двохсот чоловік. Через те, що ці три фортеці будувались одна за одною і кожна з них мала своїх особистих агів і воєначальників, то останніх стало надто багато. Проте повідомляють, що тепер буде фортеця одна, а чисельність існуючого та рядового складу, про який згадувалося вище, стане втричі меншою.

Ті ж, які там знаходяться, ще не мають на руках берата [султанської грамоти на землю чи посаду], і тому аги користуються всім, чого побажають, а коли наближається час видачі жалування, вони відповідають: "Твоє ім'я не вказане в дефтері [реєстровій книзі]". Деяких випадках вони відмовляють видати навіть гроші на харчі.

вання. Якщо рядовий, прийшовши до мухафиза фортеці, став би жалітися, — це [виявилось б] даремним. Він отримав відповідь, що йому не була виписана асигнація на жалування. До такого рядового [ага] виявить ще більшу жорстокість. В тих випадках, коли приїжджають державні інспектори, їм дається деяка кількість припасів, у них залишаються приємні спогади про мухафиза фортеці, і вони недбало виконують свої обов'язки. Коли ж при перевірці фортеці виявляють присутність безпритульних кяфірів [невірних] з Молдавії і Валахії, то їх показують, кажучи: "Це наш рядовий склад".

Якщо для такої справи буде призначена благонадійна людина, яка боїться всемогутнього Аллаха і буде перешкоджати нанесенню збитку державній скарбниці мусульман і яка відома своєю сильною твердістю та відданістю ісламу, віруюча та чесна, і вона буде добре служити та не буде зовсім вражена жадобою до грошей — за умови, що скарбницею їй буде видано достатнє утримання, — і якщо [такої] доручать провести перевірку вказаного воєнного складу, то вона рішуче не відступить зі шляху справедливості і, як потрібно, проведе перевірку рядового складу, точно запише та занесе в реєстр поіменно всіх присутніх і відсутніх.

Хай він зверне увагу на те, щоб жоден із згаданих раніше кяфірів Молдавії і Валахії не був записаний в дефтер. Нестачу рядових, якщо буде потрібно і можливо, слід поповнити з Румелії й узбережжя за рекомендацією і навіть з їхніми сім'ями. Якщо ж це буде здійснено з бакшишем в розмірі по п'ять гурушів, то ці люди відразу ж поселяться, а потім їх і запишуть у рядовий склад.

Одного разу, коли у фортеці Камениче [Кам'янець-Подільський] був запис у місцеві загони, був виданий ферман, щоб туди були направлені за призначенням чи за добровільною згодою деякі мешканці чи з Нікополя і Силістри, чи з санджаків і каза [адміністративних одиниць], що знаходяться в їхніх околицях. І вони прибули туди із сім'ями, щоб оселитися. Деякі з тих, які захотіли бути записаними у рядові, були записані за рекомендацією мешканців даної області. Якби таким чином був виданий ферман для фортеці Озю, то записані рядові прибули б із своїми сім'ями й оселилися. Потім вони нікуди б не йшли і завжди були б на виду. Як тільки вони прибудуть, необхідно їм одразу ж вказати оселі.

Повідомляють, що коли фортеця буде заново побудована та достатньо полагоджена, як було описано вище, то можна буде прийняти рішення відносно заповнення внутрішнього рову, котрий залишився з давніх часів, а потім на тому місці побудувати приблизно сто будинків для цих рядових.

Цю межу по річці Озю не можна зрівнювати з іншим кордоном. Слід звертати особливу увагу на те, щоб гарнізон її був у належному

стані. Дуже важливо, щоб місцевий гарнізон нараховував більше двох тисяч солдатів і з них не менше тисячі дев'ятисот було б завжди в наявності. Всі мають права на султанський берат. Необхідно, щоб ніхто не був без берата.

Особливо важливо призначити мукабеледжи [чиновника скарбниці], щоб у випадку появи вакантного [місця] справити для нового рядового за квитанцією берат на володіння [місцем рядового]. При такому стані кожен присутній і відсутній буде значитися в реєстрі.

Фортеця Озю була побудована окремо, але потім виникло три фортеці. Проте внаслідок злиття і приєднання однієї фортеці до іншої в нинішній час [вони] стали єдиною фортецею. Внаслідок того, що ці фортеці будувалися поступово, поступово створювалися і гарнізони, і тоді виявилось, що агів і воєначальників стало багато, рядовий же склад виявився незначним. У фортеці, де був лишок воєначальників, рядовий склад завжди був у тривогах, тому що воєначальники, будучи в більшості, вступали у згоду між собою і за своїм свавіллям ховали припаси, призначені рядовому складу, даючи йому тільки дещо. Наразі, знаючі люди повідомили, що це спричиняє безладдя й смуток [серед рядових].

Кажуть, що плата їм була також і оджакликом [спільним земельним володінням]. Тільки оджаклик повністю на користь лише воєначальникам та на шкоду рядового складу і для його утиску. Це виникає тому, що зазвичай для реєстрації оджакликів направляється хто-небудь із воєначальників, які ще до настання строку збору утримання з'їдають його половину, а інколи ще більше під приводом покриття своїх витрат. Тому, коли настає час виплати, вони самі, разом із надійною людиною, роблять підрахунок виданих ними ж тезкере [розписок] і вирахунок з утримування — кому за зроблені витрати, а кому за іншим приводом. Залишок вони розподіляють рядовому складу як внесок у погашення боргу.

Внаслідок такого способу навіть половина призначеного гарнізону утримання не потрапляє за своїм призначенням. Врешті це приведе до того, що [рядові] залишать фортецю. Жалування рядових, яке буває причиною заколоту, має надходити і видаватись вчасно. Бувають випадки, що жалування не бачать протягом цілого року. Найкраще — на такі кордони жалування доставити на початку року з тих місць, де можливо зібрати податки, призначивши саме для цієї мети благонадійну [людину]. Вона ж, зібравши гроші, доставить їх у вказану фортецю. І, якщо збережені та перевірені [кошти] за допомогою валі [правителя області] будуть розподілені серед рядових, — це виявиться найбільш надійним.

Якщо ж людина, будучи м'юбаширом [спеціальний чиновник Порти], скаже: "Я, мовляв, привіз вам жалування", — і буде вимага-

ти грошей від рядових, а займаючи посаду валі заявлять: "Ми є мухафизами цієї фортеці", — і будуть вимагати грошей з їхнього жалування, то [це протизаконно і] з цього приводу необхідно видати ферман, який все це регулював би більш ясно та рішуче. Якби було можливим посилати жалування такого роду прикордонним військам готівкою з державної скарбниці, то це було б корисним не тільки для скарбниці, але й також для бідних рядових. Якщо жалування стане надходити своєчасно готівкою і вчасно виплачуватись, то це, звичайно, сприятиме збереженню повноти всього гарнізону. У тій фортеці, де кожний повністю і своєчасно отримує своє жалування, військові зобов'язання й служба будуть виконуватися легко, ніхто не буде ухилятися від роботи і кожний буде на своєму місці.

Так само необхідно, щоб повністю й своєчасно надходило жалування і для капи-кулу, які охороняють подібного роду фортеці, і щоб кошти для цього постійно нагромаджувались у їхніх агів, воєначальників і мухафизів. Якщо капи-кулу отримують своєчасно свою винагороду, вони не зможуть сказати щось своїм воєначальникам і мухафизам. Вони будуть також в змозі додержуватись необхідної дисципліни, а в потрібну хвилину завжди будуть на місці й придатними до справи; розсіяти їх по кущах не вдасться.

Наразі, такі докладні роз'яснення стосовно гарнізонів, які стоять в цих зонах та інших прикордонних фортецях.

IV. Про зовнішній вигляд фортеці Килбурун і про порядок в її гарнізоні

Паланка Килбурун, що знаходиться навпроти фортеці Озю, є найбільшою паланкою. У тому місці, де ріка Озю впадає в море, виступає мис, і на його виступі вона і знаходиться. Вона розташована на землі Криму. Оскільки ґрунт [тут] піщаний, то фортеця ця невелика і навколо неї знаходяться бастіони. Але вона дуже слабка і не має оборонної сили. Це місце переходу від Криму в бік Озю, і знаходиться воно на відстані тридцяти шести годин шляху від місця, яке зветься Ор-каписи Криму [Орські Ворота, тобто Перекоп].

Навпроти табору руських козаків Путкали, на березі річки Озю теж була заново заснована і побудована фортеця, що зветься Каманка. Вона знаходиться на відстані сорока восьми годин шляху. Ґрунт там піщаний, і, звичайно, було важко побудувати фортецю з каменю. Проте, якщо її стіни будуть побудовані з покладених клітками бовванів у вигляді так званого "дерев'яного ящика", а їхня внутрішня частина не цілком, але до половини буде набита розчином вапна з піском та камінням, верхня ж частина заповнена землею і після того, як всі бастіони будуть вирівняні, ставши ширшими за колишні, то, безсумнівно, і вона стане обороноздатною. Крім то-

го, необхідно оглянути її гарнізон і записати в дефтер присутніх і відсутніх. Якщо це потрібно, то для збільшення гарнізону треба записати [нових] рядових і видати їм берати. А, щоб вони стали володарями бератів, для них також необхідно встановити, як і у фортеці Озю, порядок [отримання] квитанцій від мукабеледжі.

V. Оповідь про те, де на кордонах Криму знаходяться фортеці Тамань, Темрюк, Кизилташ і Ачу, та про руїни фортеці Темрюк

На кримських кордонах розташовані фортеці Тамань, Темрюк, Кизилташ і Агу, які знаходяться якраз навпроти Єникале, на анатолійському березі. На цьому ж боці розташована й фортеця Азак [Азов]. Місцевість, на якій розташовані фортеці Темрюк і Тамань, називається Аза-йи Шахи [півострів Шахи], а місце, де лежить фортеця Ачу, називають Мінтана адаси [півострів Мінтана]. Фортеця Темрюк знаходиться на східному боці півострова Шахи, на його кінці. Тамань знаходиться на відстані восьми годин шляху та лежить між рікою Кубань і Азовським морем. По обох її боках на відстані приблизно однієї години шляху стелиться рівнина. Будівлі цієї фортеці знаходяться на ісламському боці від фортеці Азак. Вона призначена там тільки для захисту селищ на півострові Шахи від нападу татарських і черкеських розбійників. Що стосується споруд фортеці Кизилташ, то вони призначені для оборони від пограбувань і нападу абазинських розбійників.

Фортеця Темрюк має навкіл всього тільки чотириста зира. Стіни й башти її перетворилися в руїни. У фортецю можна вступити з будь-якого боку. За стіною фортеці, всередині, знаходяться всього-на-всього дванадцять — тринадцять будинків. У ній шість — сім гармат. Гарнізон фортеці живе за зовнішньою стіною. А загін яничарів, який живе тут в якості капи-кулу, складається всього з п'ятнадцяти — двадцяти рядових. Вони розташовані у внутрішній частині фортеці. Були у вказаному загоні ще ямаки [допоміжні війська] і декілька рядових; деякі з них, мабуть, жили за зовнішньою стіною. На теперішній час вони зникли, розбіглися.

Є гавань, де може стояти на якорі більш, ніж триста, парусних суден. Вона захищена від вітрів, велика та міцна і відома під назвою Ришке Лимани [гавань Ришке].

VI. Про фортецю Темрюк і про характер народу татарського та козацького племені, які живуть в її місцевості

Населення околиць, яке належить до вказаної фортеці, досягає двох тисяч людей; вони мають своїх черкеських беїв і сипахів

[ленна кавалерія]. Раніше, коли фортеця Азак знаходилась у володінні османів, їм доручалася доставка та оборона припасів і грошової скарбниці, надісланих у фортецю Азак.

Чотириста — п'ятсот татар, відомих поза півостровом Шахи як плем'я бурлак із народу, котре зветься ямансадак ногаїли [ногайцями ямансадак], мешкають у абазинських і черкеських беїв. І знову: з тієї ж групи людей є вісім тисяч, яких називають племенем джедисан [єдисан]. Вони живуть на землі черкеської зони, на березі ріки Лана, недалеко від місця, яке зветься Тиган калесі [фортеця Тиган], яка раніше була відбудована Девлет-Гірей-ханом. І ще кажуть, що із згаданого народу тут знаходиться дві тисячі людей, а живуть вони на півострові Мінтана, де розташована фортеця Ачу. Вони відомі як плем'я іштерек-оглу. І ще є з названих груп до шести тисяч людей, які складають плем'я кипчак. І ще п'ять тисяч людей складають плем'я китай, останні живуть на березі ріки Кубань, неподалік від фортеці Ачу. Окрім півострова Мінтана, вони розселилися в бік Азаку.

Козацький народ прийшов на півострів Шахи після битв з московськими кяфірами з тридцяти двох військових укріплень, які знаходились за течією рік Бозук і Тен [Дон].

Нам повідомили, що і до нинішнього часу їхня загальна кількість досягає десяти тисяч. А самі вони живуть між ріками Анапой і Пучгаз на схилі гори Абаза. Вони мають шість гармат тимур і три гармати шахи. Вони насипали вали навколо того місця, де мешкають. Хай всевишній Аллах нас боронить! — якби ворог прийшов на півострів Шахи з боку Азака суходолом чи морем, першою, куди б він прийшов, була б фортеця Темрюк. У тому випадку, якби він прийшов морським шляхом, то спочатку йому підкорилися б і стали слухняними козаки. Бо ці козаки й тепер родичі московитам. Правда, вони не підкоряються зі згодою будь-кому. Проте, за змістом вислову: "Всі кяфіри — однієї віри", — якщо [ті] дадуть їм заступництво, мабуть, і вони схиляться до покори.

Що стосується татар ямансадак, про котрих ми вже писали, то нам повідомили, що це народ, який не має ні гармат, ні рушниць. Вони не проявили ворожнечі та відправились до ріки Ітиль [Волги], котра знаходиться на відстані тридцяти конаків [бл. 340 км], щоб оселитися там.

Що стосується абазинців, то вони одержали перемогу над невірними черкесами, котрі живуть неподалік від них, в той час як грузини сильніші за них і знаходяться на іншому боці від них.

Що стосується грузин, належних до християнських народів, то вони складають широку смугу між Кабардою і Кумуком. Всі вони спільно знаходяться під владою кяфірів, і всі належать до ворогів.

Описаний вище народ ямансадак ногаїли, як нам повідомили, навіть отримуючи солдатське жалування, переходить на бік ворога. Нині також неможливо цілком покладатися на козацький народ. Необхідно його відділити. Становище його докладно описане та відоме.

VII. Опис місцевості між фортецями Темрюк і Ачу, яка відстань від фортеці Азак до Темрюка, скільки миль від моря до Темрюка, а потім знову відносно налагодження фортеці Темрюк і про те, які невідкладні потреби вона має

Фортеця Ачу знаходиться від фортеці Темрюк на відстані шістнадцяти годин шляху, а фортеця Азак до фортеці Ачу — на відстані тридцяти восьми годин шляху. На підставі цього розрахунку Азак знаходиться від Темрюка по суходолу на відстані п'ятидесяти чотирьох годин шляху. А по Азовському морю Азак знаходиться від Темрюка на відстані трьохсот миль. Дороги по суходолу, які ведуть від Темрюка до Ачу, перетинають дві річки, що звуться Ямансу (?) Кара Чюнгел (?). В деяких місцях ці річки висихають, і їх можна перейти без мостів. У багатьох місцях, проте, необхідно користуватися мостами. По дорозі з Ачу в Азак є [місце], котре зветься прохід Іштек, і там знаходиться ріка Кубань і річки Ознегілі (?), Картемли Диби (?) та Гьомлек (?). Для них необхідно мати декілька понтонних мостів і декілька мостів на палях. Ця дорога дуже важка для перевозу гармат і набоїв і для проходу возів з провіантом і важко споряджених солдат. Вона здається майже непрохідною. Тільки на початку цієї ділянки знаходяться деякі вузькі гірські проходи, котрі доступні для трьох тисяч легко споряджених солдат і вершників. Наразі, це татарська дорога.

Гармати, провіант і боєприпаси привозять у фортецю Азак з Єникале на суднах. Азовське море дуже тісне, глибиною тільки в півтора кулача [десь коло 3 м]. Азак знаходиться від Єникале морем на відстані трьохсот п'ятидесяти миль. Хто відправляється в Азак на судні, спочатку наближається до місця, яке зветься Акче Кумлар [Біляві піски]. У тому випадку, якби ворог рушив до Темрюка з боку Азаку, це сталося б також цим шляхом. Хай боронить нас всевишній Аллах! — якщо ворог припливає на човнах і нападає на фортецю Темрюк, то він, пропливаючи річкою Кубань на човнах до ріки Кизилташ, привезе вояків і оволодіє озером Кизилташ. Що стосується озера Кизилташ, то воно зі всіх боків оточене горами, вкритими високими деревами. Якби ворог захотів побудувати будь-яку кількість галіонів, галер і інших суден, це можливо зробити без труднощів, а через гирло ріки Кизилташ [він] зможе вивести їх в море. Навіть не

допливаючи до Єникале, ворог зможе напасти на будь-яке місце на Чорному морі. А ті, що живуть на півострові Шахи, зможуть пройти повз Кримський пересип та зайняти півострів Шахи та фортецю Тамань, а потім черкеси, абазинці, грузини та козаки потраплять під їхню владу. Буде потрібно багато зусиль для їхнього витіснення, і це буде дуже важко. Доцільно заздалегідь провести підготовку. Якщо це взяти до уваги, то необхідно негайно належним чином покращити оборонну здатність і зміцнити фортецю Темрюк, бо в теперішньому її стані вона ні до чого не придатна — начебто вона зовсім не існує.

XIV. Про те, як буде відбуватися оборона півострова Крим

Та не буде це провіщенням великого дня і хай всевишній Аллах захистить та врятує у всіх випадках Пишну Порту від смутку! Амінь!

Якщо на Кримському півострові будуть відбуватися нещасні події та виникнуть обставини, котрі вимагатимуть відбивати ворога, то необхідно зосередити увагу на підготовці до зміцнення Криму. Слід відремонтувати та оновити вказані фортеці, в кожній з них мати достатньо війська, побудувати арсенал, розмістити при них галіони та галери, забезпечені швидкострільними гарматами і декількома окремими пересувними великими та малими суднами султанського флоту. Коли у фортеці буде наведено порядок, в залежності від необхідності — за способом оджакликів чи іншим шляхом, одразу ж відправлені з цих гаваней і фортець (тобто з Анатолії) на Кримський півострів до протилежних берегів загони озброєних військ з усім необхідним подолають шлях протягом трьох — п'яти днів і будуть в стані відбити ворожі шайки [чайки] та судна.

Через те, що санджаки Джаник, Кастамону та Болу є військовим табором, а їхнє населення — це турки, в порівнянні з іншими більш відважні та хоробрі, то вони зазвичай і стають найпотрібнішими. У випадку необхідності, як тільки будуть підготовлені судна та флот з цих трьох санджаків, за милістю Аллаха, — стає можливим у найкоротший строк доставити на кримський бік двадцять — тридцять тисяч воїнів. Якби все морське узбережжя аж до цих країв, як і до берегу Румелії, повсюди зміцнити таким чином, то немає сумніву в тому, що якби війська ворога насмілились, вони — за допомогою всевишнього й чудотворного пророка — були б розгромлені, а Стамбульська протока залишилася б поза небезпекою від ворога. Якби навіть ці побоювання були вельми віддаленими в порівнянні з даними роздумами, знову-таки можливо, що час і умови життя зміняться і така необхідність виникне. З цією думкою і з нагадуванням наступним поколінням, тим, хто бажає добра вірі та державі, з метою попередження, все це і було таким чином написано.

ІНОКЕНТІЙ ГІЗЕЛЬ

Філософ, теолог, історик; народився приблизно у 1600 р. в Пруссії, помер близько 1684 р. в Києві. Здобув ґрунтовну освіту: навчався в зарубіжних та українських академіях; з 1645 р. — професор, а з 1646 р. — ректор Києво-Могилянської колегії. Згодом обіймав низку важливих посад: ігумена Кирилівського (з 1650 р.) та Миколаївського (з 1652 р.) монастирів; з 1656 р. — архімандрит Києво-Печерської Лаври.

Інокентій Гізель знаний як теолог та філософ, автор ґрунтовних трактатів: "Твір про філософію" (1645–47 рр.), "Про істинну віру" та "Стара віра" (1668 р.), "Мир з богом людині" (1669 р.) та ін. Вельми ґрунтовними є припущення про те, що саме Інокентій Гізель був автором ушлявленого "Київського синопсису" або "Короткого зібрання від різних літописів про початок слов'яно-російського народу" (1684 р.). Саме у цьому творі була викладена одна з перших спроб концепції самодостатності історії українського народу — як особного процесу, зі своїми власними закономірностями і пріоритетами, реальними оцінками його взаємин з найближчими сусідами.

Наводимо фрагмент з "Київського синопсису", який присвячений опису одної з визначальних подій в українсько-кримських стосунках кінця XVII ст., а саме: битві українських, з одного боку, і турецько-татарських — з іншого, сил, котра сталася під Чигирином у 1678 р. Автор опису — людина привославна; але Інокентій Гізель не применшує силу і наміри супротивника: це мужній і досвідчений ворог. Важливим є також і те, на що спрямована боротьба двох сторін, а саме — на захист своїх етнічних та духовних цінностей і пріоритетів. З погляду військового, наведений фрагмент черговий раз засвідчує сталий кримсько-турецький військовий союз.

Текст подається за виданням: Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / За ред. О. І. Гуржія. — К.: Рад. школа, 1959. — С. 351–352.

КИЇВСЬКИЙ СИНОПСИС

Року від народження Христа 1678 жорстокосердий він, бого-
противник турецький султан, в лютій несамоовитості і скорботі
серця свого перебуваючи, бажаючи попередню загибель людей
своїх і сором обличчя свого безчесного утолити, ще більші свої
турецькі і татарські сили зібрав і послав з поганим візиром своїм на
ім'я Мустафою і з багатьма пашами під Чигирин доставати його. Ті
бусурманські сили, прийшовши місяця липня числа 8 до Чигирина,
доставали його різними способами, приступами, страшною вогня-
ною стрільбою, гранатами, підкопами і всякими наговорами, протя-
гом довгого часу силкуючись злий намір свій виконати, але велику

загибель собі там знайшли. Бо ратні його царської пресвітлої величності люди під командуванням розумного мужа, його царської пресвітлої величності окольничого і воєводи чигиринського Івана Івановича Ржевського, а військо запорозьке бадьорістю полковника чигиринського Григорія Карповича і інших, що там були, хоробрих начальників військових промислом, мужньо проти тих неприятелів подвизалися, як від стін міських всякою стрільбою стріляючи і відбиваючи, так і з міста виходячи, по окопах поганських велике число яничарів убиваючи, і, на полі часті бої зводячи, без числа турків і татар поражали, і багато живих начальних і простих поганців ловили, так що таким божою силою зміцнюваним православного воїнства мужності, промислові, завзятості, і навмисній хоробрості богатирській дуже дивувалися бусурмани; і вже вороги, в зневірі і малодушності будучи, здебільшого були в розпачі, думаючи, наміру свого не завершивши, з сумом і вічним соромом своїм або від міста відступити, або на приступах всім до одного загинути,

Коли ж великі сили його царської пресвітлої величності при боярині і воєводі князі Григорії Григорійовичу Ромодановському і численні полки війська запорозького при гетьмані Івані Самойловичу з богом даним йому відростком Семеном біля Дніпра зішлись, то зразу ж всі разом, силою міцною в боях господа озброївшись, пішли липня 31 з поля Бужинського до Чигирина на підтримку своїх зо всіма обозами прямо в вічі ворогові, що розташувався навколо Чигирина.

Почувши про це, візир турецький, хоч і в великому ще страху і жаху перебував, але, як у відвазі перебуваючий, постарався сімнадцять пашів з великими бусурманськими силами, і хана кримського з усіма ордами, і яничарську піхоту послати проти військ православних, намагаючись проходи дорожні закрити їм і, вже на тісних місцях і переправах потрібних заступивши, всякими способами з усіх боків на обози государеві, і московські, і козацькі вороги налягали і чималі перепони творили.

Православне ж військо, мужньо в хоробрості воїнській подвизаючися, належну відсіч ворогам на всі боки давало, з великою сміливістю всі праволучно ідучи проти бусурман на гору, що лежить від Черкас до чигиринської ріки Тясмин, до виходу, що називається Кувичинським. Вороги ж, військами своїми гору ту укривши і всі зручні сходи на неї яничарами з великою вогнепальною зброєю засадивши, звідти підступів християнським воїнам не давали, чому гора та через силу-силенну ворогів на ній, через висоту свою і трудність підйому на неї, як якась страшна хмара з вогняним дощем і лютими громами стрільби бусурманської, над православними воїнами висіла, так що під нею воїни його царської величності змушені

були затриматися день і дві ночі в великому затрудненні і тіснотах. Але... коли серпня 3 числа, в день суботній, силою хреста господа, сильного в битвах, озброївшись, а більше дійовим управлінням благорозумного вождя військ запорозьких, всі полки вирушили, хоробрі воїни попереду, обози ж услід за ними, просто на гору прямуючи, з усією відвагою і мужністю серця на обози і війська бусурманські наступали. Тоді лук сильних знемігся, а слабкі опоясалися силою. Бо... несподівано для лютого того супостата перемогли православні воїни і звідти прегордого того кагана перемогли.

Бусурмани ж, бачачи таку несподівану в християнських війнах хоробрість і мужнє серце їх, як серце лева, на лов готового, зразу ж нечистиві, впавши в страх і трепет, розтанули в мнимій міцності сил своїх поганських і від окопів, і від гармат великих і меншої зброї вогнепальної, від наметів, і від усяких запасів своїх повтікали, стрімголов один одного переганяючи і один одного залишаючи, втікали, куди очі бачать, так що і тут здійснилося написане: пожене один тисячу, а два — тьму зрушать. Бо стріли православних воїнів достатньо напилися крові бусурманської і меч без числа з'їв м'яса їх поганських начальників, пашів і мурз; багато ж і живих поганців в руках християнського війська опинилося, а ті, що повтікали, на своїх же мостах, на ріці Тясмину побудованих, з великого страху і тісноти великій кількості подушилися і, з мостів спадаючи, без числа потопилися. Намети ж, гармати, запаси і великі користі неприязельські хороброму його царської пресвітлої величності воїнству досталися.

РАВВІ ІАКОВ

Равві Іаков, син Равві Мордухая, — кримський письменник і релігійний діяч кінця XVII ст., автор "Історичних нотаток" про події, сучасником яких він був. Ці нотатки віднайшов у книзі "Ігерет-Гаві-Кувах", написаній Равві Ілією, видатний караїмський дослідник Аврам Фіркович — вони були написані як додаток до основного тексту. З самих нотаток ми дізнаємося, насамперед, що Равві Іаков жив, очевидно, у Старому Криму, поблизу Карасу-Базара, що був він людиною пильною, економною, раціональною, схильною до аналізу реальних економічних проблем тогочасного суспільства. Щоб переконатись у цьому варто бодай ознайомитись з його оцінкою економічного стану ханства, основних цін на товари в різних містах країни тощо. Водночас він докладно простежує політичні колізії часу: боротьбу за ханський трон у Криму між Хаджи-Гіреєм і Селім-Гіреєм, участь у цьому Оттоманської Порти тощо. Часові межі нотаток — з 1683 по 1688 рр. Варто також звернути увагу на опис голоду в кримській землі і на те, що ханський диван і сам хан докладали всіляких зусиль, щоб пом'якшити жалюгідне

становище населення. Згаданий похід 1683 р. на Відень, "у німецьку землю", як відомо, був одним із переломних у взаєминах Порти з Європою; поразка турків стала початком занепаду їхньої імперії.

Текст перекладено за виданням: Несколько исторических заметок, написанных Рабби Иаковом, сыном Рабби Мордехая, в конце книги Игерет-Гави-Кувах, сочиненной Рабби Ильею /Пер. с евр. А. С. Фиркович. — Одесса, 1888. — С. 131—134 (Переклад Марфи Скорик).

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ

В 37 році царювання Султана Махмеда, сина Ібрагіма, турецького султана, в 1683 році: (5444 від С. С. [Створення Світу]), посланий був великий візир Кара-Мустафа-Паша з величезним військом в німецьку землю проти столичного міста Відень; але був розбитий німцями. Всі багатства і здобич Кара-Мустафа-Паші були відібрані, і він сам утік, охоплений страхом і соромом. Султан розгнівався за цю поразку і віддав візира на страту. Кажуть, що було викрито зраду на цій війні.

В тому ж році був великий урожай.

В цій війні брали участь Мурат-Гірей-Хан разом зі своїми синами і Хаджі-Гірей-Султан, син Крим-Гірей-Хана. Останній відзначився на війні, отримавши блискучу перемогу над ворогом. За ці подвиги Кара-Мустафа-Паша звів його на ханський престол у вересні 1683 року, а в березні наступного року прибув він в Бахчи-Сарай і вступив на престол. Двох синів Селім-Гірей-Хана, свого попередника, лишив біля себе, надав Девлет-Гірей-Султанові сан калги-султана, а Азим-Гірей-Султанові — сан нуреддин-султана. Цей останній лишився на війні, а брат його, калга-султан, прибув у Крим з Хаджі-Гірей-Ханом. Певний час опісля цього склалася змова проти Хаджі-Гірей-Хана, до якої належали син Селім-Гірей-Хана, калга-султан, Девлет-Гірей-Султан, вельможі і чиновники. Вони виявили [свої] наміри великому візиру Багдир-Азі, розповсюдили свої задуми серед народу та слуг хана і готувалися напасти на нього. Хан, дізнавшись про змову і приготування своїх підданців до заколоту, залишив Бахчи-Сарай і вирушив у Мангуп з деякими зі своїх вірних слуг 3 червня 1684 року, і жив там. Калга-султан взяв це місто в облогу своїм військом, і не дозволяв нікому ні входити, ні виходити впродовж 40 днів. 11 червня заколотники послали послів до султана Махмеда з проханням відібрати престол у Хаджі-Гірей-Хана і віддати його Селім-Гірей-Хану. Султан погодився з їхнім бажанням і послав одного з приближених, Ітрухура, який прибув до Хаджі-Гірей-Хана, умовляв його полишити Крим і виїхати в Константинополь, на що той погодився і, вийшовши з Ман-

гупа, рушив у Балаклаву сісти там на корабель. Мати його їхала туди ж проводити свого сина. Заколотники напали на неї в дорозі і пограбували всі її багатства. 25 липня сів Хаджі-Гірей-Хан на корабель і рушив до Константинополя (дай Бог йому щасливого шляху!). 12 листопада прибув Селім-Гірей-Хан в Бахчи-Сарай і посів престол. Це його повторний вступ [на престол]...

В цьому році [1684] під час жнив стався голод в Криму, в Румелії і в Молдавії. Казали, що в цій останній країні такий був голод, що, побачивши когось приїжджого з чужої землі, бідні жителі падали перед його кіньми і молили, щоб узяти їх з собою і що вони будуть рабами, аби врятуватися від голодної смерті. Кажуть, що в столичному місті цього князівства, в Яссах, така буда дороговизна, що міра пшениці продавалася за 1600 левок мідних, що складає [16 срібних левок]: міра ця важить 45 ок, а ока 400 драхм. В Криму голод почався в серпні місяці 1684 року, а в травні і червні місяцях 1685 року ціна чверті пшениці в Бахчи-Сараї доходила до 500, а в Карасу-Базарі — до 880 левок...

Я сам [тобто автор записок] купив оку муки за 12 левок, 6 червня 1685 року, в м. Кир-Єр, а в Карасу-Базарі платили за оку пшона і пшеничного борошна по 15 левок, а за сарацинське пшоно по 36 левок, чутно було, що в м. Кафі 30 і 25 драхм хліба продавалось за 1 левку монет Селім-Гірей-Хана. Не лише хліб, але всі харчові припаси були дуже дорогі; як наприклад: 12 волоських горіхів продавалось за 1 левку...

Селім-Гірей-Хан, бачачи, що не привозять у місто хліб, послав своїх чиновників у села шукати хліба і умовляти, що, якщо знаходиться у когось хліб, нехай привозить на продаж і пощадить жителів від жахів голоду. Незважаючи на те, що почали привозити і продавати, голод не полегшився, поки не помилував Господь і не дав дощу. Бог вселив милосердя в серце нашої громади міста Кир-Єр. Багатіші господарі призивали убогих і старців, кожен по своїй спроможності, — хай віддасть їм Господь стократ за їхнє добре серце!

1686 рік був теж неурожайний: четверть пшениці продавалася ціною 400 левок, проса 240 левок: така дороговизна продовжувалася до листопада місяця 1687 року...

В цьому місяці дійшла до нас звістка про переворот, що відбувся у Константинополі: утворилася змова між найзнатнішими жителями і начальниками столиці проти Султана Мехмеда, який вів стільки війн, підкорив багато міст, багато держав узяв під свою владу і, після 26-річної облоги і кривавих битв, заволодів островом Крит. На сороковому ж році його правління збунтувались його піддані і 6 листопада 1687 року, скинувши його з престолу, ув'язнили його в темниці; на його місце вибрали брата його Султана Солімана.

Весь грудень цього року був дуже дощовий. Але протягом наступних двох місяців не було ні дощу, ні снігу; лише 14 березня 1688 року випав невеличкий дощ, і з цього місяця почали підвищуватися ціни на хліб. 13 числа я заплатив за четверть пшениці 180 левов, за четверть проса 728 лев; за оку борошна 21 левов, по цій ціні Козловський батман борошна коштує 140 срібних левов, що складає 11 000 левов монети Селім-Гірей-Хана, ціна срібної левки дорівнює 100 левкам мідним. Ока проса коштувала 16 лев, ока сарацинського пшона — 20 лев, ока соленої баранини — 14 лев, ока не соленої [баранини] — 10, висівків — 8 лев. Кажуть, що в селах ока борошна продавалася 25 лев, свічкового сала 40 лев, бекмеца [сирих овочів] — 18 лев, четверть жита — 800 лев. Десяток волоських горіхів — 1 левов, за провіз четверті пшениці із Козлова в Бахчи-Сарай — 90 левов. Весною того року вівця з ягнятами коштувала 170 лев, коза з козенятами — 150 лев, корова — 7 червінців.

Багато з татар харчувалися кров'ю тварин і падаллю, розповідали, що їли навіть людське м'ясо, тому що багато помирили з голоду на вулицях і ринках, і по всіх дворах був плач і стогін. Старців, що просили милостиню по хатах, була незліченна кількість... В цьому році речі золоті, срібні, мідні і різна одіж продавалися за безцінь. Певну вагу золота віддавали за 70 і навіть 60 левов, а срібла — 50 і 60 левов, око міді — 40 і 35 лев: дуже багато людей розпродали всі свої дорогі речі заради того, щоб роздобути хліба на прохарчування, і зробилися дуже бідними, і ходили по хатах просити милостиню. З бідного ж народу дуже багато померло від голоду; деякі з них, як правило, сільські жителі, валялися по вулицях непоховані.

ДАВИД ЕЛІАЗАР ЛЯХНУ

Кримсько-єврейський літописець кінця XVII — початку XVIII ст., автор історичного твору "Девар-Сефатаїм". Докладні відомості про життя і творчість письменника відсутні; відомо, що твір створювався у 5441–91 рр. від Сотворення Світу, тобто у 1681–1731 рр. н. е. Одеський науковець Ілля Фінкель, який увів цей твір до наукового обігу і був першим перекладачем його, за деякими авторськими ремарками зробив висновок, що Давид Ляхну був раббінитом з Карасу-базара, тобто питомим кримським жителем. У будь-якому випадку автор твору засвідчив високий інтелектуальний рівень, глибоке знання минулого і сучасного з історії Криму, досить вільно орієнтувався в тогочасних міжнародних подіях. До того ж, літопис засвідчує стрімкий потяг його творця до об'єктивності викладу, тобто він не надто обтяжений конфесійними догматами та пріоритетами.

"Девар-Сефатаїм" містить 56 глав, перші з яких викладають історію кримських ханів, починаючи з Урус-хана і закінчуючи Менглі-Гіреєм і Каплан-Гіреєм. Низка глав присвячена опису подій, сучасником яких був сам Давид Ляхну. Саме з них уміщуємо деякі фрагменти, які важливі для розуміння історії Кримського ханства наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Так, у гл. IX йдеться про похід на кримське ханство московського війська у 1695 р. під проводом Б. Шереметєва (у тексті — Шермет-оглу). Похід цей було вчинено вздовж Дніпра у напрямку Перекопа; росіяни захопили декілька турецьких фортець на Дніпрі і жорстоко винищили їхню людність. Те ж саме сталося і наступного, 1696 р., як і похід та взяття (що правда, невдале) фортеці Азов на Дону. У цих походах брало участь і козацьке військо І. Мазепи.

У X-й гл. Давид Ляхну описує вже похід Девлет-Гірея на Україну (країну Барабаш-Хазари), причому завдані збитки оцінює як велику помсту татар за московсько-козацькі походи. Тут-таки мова йде про черговий похід Росії на Азов, про його оборону турками та падіння фортеці. Як і раніше, автор звертає увагу на безжалісність завойовника, в тому числі і до бранців: московити убивали молодих і старих, немовлят і вагітних жінок, чинили інші неподобства. Загалом, свідчення Давида Ляхну важливі для розуміння особливостей тиску Росії на Кримське ханство перед Константинопольським перемир'ям 1700 р., коли Росія здобула істотні надбання у Причорномор'ї.

Текст перекладено за виданням: Девар-Сефатаим / Пер. с евр. И. Финкеля // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Одесса: Гор. типография, 1848. — Т. II. — С. 693—704.

ДЕВАР-СЕФАТАІМ

Глава IX. Коли [султан Мустафа, син султана Махмуда] воцарювався і сів на свій трон [1107 р. хіджри; 5455 р. за єврейським літочисленням; 1695 р. н. е.], у той час з кожним роком війна з римлянами [австрійцями] ставала дедалі обтяжливішою для турків, які то перемагали, то були переможені, — тоді додалося у них ще ворогів: з півночі загрожувало лихо, а саме: Ах-Бой [Білий-цар], цар московський, який, з прихованою у серці ворожістю і вічною нелюбов'ю, таїв недобрі задуми і шукав засоби оволодіти Кримом. Він зібрав численне військо своє і розділив його на дві частини, з яких одну доручив воєводі на ім'я Шермет-оглу [Шереметєв], який пішов на Кази-Кірман [Кизикермень], що лежить на великій ріці Узу [Дніпрі], з міцною стіною і міцними воротами, обступив його і почав війну. Тоді виступили ратні люди з кримського війська і задумали перейти ріку Узу-Свав [Дніпро], щоб надати їм мужню допомогу, але побоялись за себе, міркуючи, що може московське військо ухит-

рується і перейде ріку Узу-Свав і заволодіє Кримом. Тим часом ратні люди, які знаходились у фортеці Кази-Кірман, сподіваючись, що кримське військо прийде їм на допомогу, мужньо боролись; коли ж побачили, що кримське військо не приходить, вони вирішили передати фортецю в руки ворога, щоб врятувати себе від загибелі і не вмерти від ворожого меча. Вони виконали свій намір: відчинили ворота фортеці і передали місто в руки їх [ворога]. Тоді вся московська рать увійшла в місто, заволоділа ним, зруйнувала й пограбувала його, вивела звідти всіх військових людей і розташувала їх за містом. Вивівши людей з міста, вони зрадили своєму слову, напали на них із зброєю і вбили їх безжалісно, а тих, хто [врятувався] від меча, забрали з собою у полон: чоловіків, жінок, дітей і немовлят. Так Шермет-оглу відомстив за батька свого, який був обдурений князями кримськими і забраний у полон. Потім вони перебудували місто, зміцнили його вежі і розташували в ньому ратних людей із засобами для охорони його...

Потім [у 5456 р. за єврейським календарем, 1108 р. хіджри, 1696 р. н. е.]... вони [московське військо] рушили на невеликих човнах, і оволоділи фортецею Нукрат-Кирман на невеликому острові на Узу-Саві [о. Тавань на Дніпрі, навпроти Кизикерменя], і вивели звідти всіх воїнів з дружинами, дітьми і майном, а також заволоділи ще однією фортецею, Сагін-Гірей, збудованою по той бік ріки, всі три одна навпроти одної. З усіх бранців вибрали 700 душ, і відвели в Бутакли [Запоріжжя], і, розлютившись проти них, умертвили неприродною смертю: перед їхніми очима вбивали немовлят і викидали ще ненароджених із лона матерів, а трупи їхні кидали на поживу звірам земним і птахам небесним. Інших бранців відвезли в Москву, розташували їх на великих кораблях флоту і обернули на матросів, наклали на них важкі труди і піддали катуванню. Інша ж рать царя московського пішла воювати на сильну фортецю Азах [Азов], оточену валами і стіною, яка лежить на великій ріці Тен-Свав [Дон] — одному з рукавів Чорного моря...

Глава Х. У тому ж році, 5457 від С. С. [Сотворення Світу], 1109 р. хіджри, у місяці тевет, коли настав холод і мороз, і води, а також велика ріка Узу-Свав, замерзли і стали, цар Гаджи-Селім-Гірей-Хан послав старшого сина свого, Девлет-Гірей-Султана, з усіма воєначальниками і з воїнами, в країну Барабаш-Хазахи [козацьку Україну]; [вони] пограбували їхні землі, міста, села, а їхні оселі спалили вогнем; вчинили поміж них великі втрати і вбивства; безжалісно вбили молодих і старих, пограбували все майно і зруйнували 26 відкритих селищ і вчинили велику помсту...

Весняного місяця цар турецький послав з Кустандіни [Константинополя] вояків на великих кораблях і сильний флот на допомогу

місту Азаху, а також великі суми срібла і золота, хліб і харчові припаси для народу у фортеці, який терпів крайню скруту. Частина з них, деє 800 чоловік, встигла увійти [в Азов] до прибуття ворога для облоги; інша ж частина затрималась у гавані міста Кафи, тому що не було супутніх вітрів і не могли дістатись до міста Азаха. Тоді вся рать московська з добірним військом і кіннотою підійшла і обступила місто: воювали, бухали з гармат, запалювали вогонь порохом, і кидали в місто, і будували батареї. З кожним днем виходили проти них озброєні воїни, і чинили серед ворога страшні втрати, і повертались у місто незначними рештками. Вони міцною рукою боролись з ворогом, зневажаючи небезпеку, і прирекли себе на смерть, вважаючи її кращою за життя. Однак оскільки від тривалої облоги у місті не стало хліба, то мешканці міста і воєначальники вирішили передати місто у їхні руки, бачачи, що їм немає змоги захистити його. А коли виповнилось 63 дні облоги, підняли на стіні прапор на знак [рішення], відімкнули ворота і передали їм місто. Вони вивели всіх воїнів та інший люд під мечем за місто. А коли вороги хотіли їх порубати, то не дозволив цього їхній воєначальник, який прийшов їм на допомогу. Їх відпустили на волю голонних і босих, і вони рушили в місто Тамань. По дорозі напали на них татари, пограбували і зняли з них одяг; потім досягли до залюдненої країни міста Кафи, де їм були доставлені їжа та одяг.

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКІ СТОСУНКИ В XVII – XVIII СТОЛІТТЯХ

Немає, мабуть, більш складної проблеми в осягненні Україною незалежності, ніж взаємини її з своїми могутніми південними сусідами: Османською Портою та її васалом — Кримом, особливо з останнім. Розділені вірою, звичаями, мовою, культурою, Кримське ханство та Україна постійно протистояли одне одному. І незліченні страждання приносили татарські орди на нашу землю. Однак геополітичні інтереси обох держав штовхали їх до союзу: Крим, як і Україна, потерпав від залежності від свого могутнього сюзерена, а європейські його амбіції стримувались могутністю Москви, Польщі, Священної Римської імперії та ін. Саме граючи на цих та інших нюансах, Богдан Хмельницький залучив до спільної боротьби кримського хана, готував серйозні угоди щодо союзу з Туреччиною, про що й свідчать наведені документи, які підтверджують серйозність південних намірів та інтересів України.

Слід одразу наголосити: від союзу України та Криму вигравали обидві сторони (варто згадати "україно-турецько-татарську" коаліцію 1648–49 рр., за Н. Полонською-Василенко). Так само обидві держави програли, коли стосунки між ними розладналися: як пише Н. Полонська-Василенко: "Союз України з Московією викликав союз Криму з Польщею. Спільні дії татар та поляків почали з осені 1654 року руйнувати Поділля, Брацлавщину..." (Історія України, т. 2, с. 30). Навіть одна ця обставина перекреслює значення Переяславської угоди... З часом, борючись поодиночі, і Україна, і Крим як державні утворили були повністю зліквідовані. Це — гіркий, але повчальний урок історії.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Визначний державний і політичний діяч, полководець і дипломат, творець української держави нового типу. Народився десь 1595 р., ймовірно в Чигирині або в Жовкві. Здобув ґрунтовну освіту в українській школі та єзуїтській колегії, рано при звичаївся до військової справи, у чому прикладом йому був батько, Михайло Хмельницький, який загинув героїчною смертю у бою з татарами під Цецорою. Згодом Хмельницький бере участь у низці сухопутних і морських походів запорожців, є активним учасником повстання

1637 р. під проводом Павлюка проти поляків, у складі запорозького корпусу воює під Дюнкерком у Франції в 1645 р. Зоряним часом життя Богдана Хмельницького і всієї України стала Визвольна війна українського народу 1648—57 рр., яку аж до своєї смерті він очолював як гетьман України.

У визвольних змаганнях проти Речі Посполитої — чи не наймогутнішої європейської держави того часу — Богдан Хмельницький активно вишукує надійних союзників. Зневірившись у бажанні правителів Польщі порозумітися з повсталим народом, Богдан Хмельницький веде переговори про взаємні дії проти неї з Оттоманською Портою, Кримським ханством, Трансільванією, Московією, Швецією та іншими близькими і далекими сусідами. Як відомо, саме союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III дав змогу армії Богдана Хмельницького здобути низку перемог у перші роки війни; на жаль, так само відомо, що непослідовна політика кримського союзника не раз ставила українське військо у скрутне становище; згадаймо бодай поразку під Берестечком.

Наводимо низку листів Богдана Хмельницького до своїх південних сусідів. Вони прикметні як широтою адресатів гетьмана, так і його послідовністю у намірах порозумітися з ними. Це, зокрема, декілька листів до хана Іслам-Гірея III, у яких Хмельницький засвідчує вірність України своїм зобов'язанням і вимагає водночас такої позиції від хана. Це також листи до султана Мехмеда IV з пропозиціями розглянути проблему союзу України і Порту, листи до сановників Порту тощо. Однак, попри певні здобутки, українсько-кримський союз не витримав випробування часом.

Тексти падаються за виданням: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — 740 с.

ЛИСТ ДО ХАНА ІСЛАМ-ГІРЕЯ III

Найясніший і велможніший мосці пане хан великих орд кримських, білагородських і інших, мой дознаний благодітелю.

В двокротних, на Жолтой Воді і под Корсуном потребах наших з поляками, якую подал нам господь бог над ними одержати викторію, опановати їх обози і всякіє користи, і що поляков досталося в руки наши, о том не разшираєм до вашой ханской ясности писма нашего, словесную о всем том учинят реляцію досконалую вашей ханской ясности мурзи і татаре, з людскою здобичею в Крим отпущеніє, чрез которых я вашей ханской ясности яко дякую велце за ласку, мні в Криму бившему висвідченную, і отпуск в помоч моему военному наміренію пана Тугай бея мурзи з ордою, так на знак моеї вдячности, посилаю вашей ханской милости з помененной людской здобичи двох гетманов коронних, великого Потоцкого, а полного Каленовского, котлов пар дві з добошами їх і осм трем-

бачов; а особливе для уконтентовання панов солтанов і інших начальников кримських, посилаю шляхтичов знаменитих і началних шестдесят чоловік, з которых що ізволиш ваша ханская милость себі оставити, а прочіими інших обдарити, тоє нехай будет в разсужденії і волі самого вашой ханской ясности. Гетмани помененній, мні поступовали за себе окупу двадцат чтири тисячи таляров битих, но я високой вашей ханской персоні їх високих персон разсудилем послати, в большой повазі іміючи вашу ханскую ясност, нежели їх пінязі. Вношу єднак мою причину за всіми оними в Крим посилаємими в'язнями, даби ваша ханская ясност заховал їх в своей ласці і милости, а они, яко люде дишкретній, умітимуть тоє вашой ханской милости часу своего отвдячити, упевняю. Поневаж получилим відомост, же поляки около Висли знову збираються і великий войска свої на мене приготавлиют, теди прошу велце вашой ханской ясности прислати наскорі ко мні орди єще тысяч зколко, кгда ж тысячу татар пан Тугай бей отпустил в Крим з ясирами лядскими, а при нем толко три тисячи осталось. Пршу теж і на сина моего іміти респект і самого м'я при сем вручаю неотмінной вашой ханской ясности, ласці і приязни.

З обозу от Корсуна, року 1648, мая 22 дня.

ЛИСТ ДО ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА МЕХМЕДА IV

Найясніший і непереможний цісарю, пане мій милостивий.

Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають сувору помсту з боку справедливості, щоб божі настанови проявлялися у всьому на очах живих людей, задовольняючи обидві сторони, — як багатого, так і бідного. Це вже мусило статися в цьому році через нікчемних і легкодухих людей, які спокушені жадобою, наступали на наші криваві заслуги, на права і вільності, а врешті й на життя, так що ми, як люди від віків рицарські, змушені були шаблею добути собі мир та скинути з шиї ярмо неволі і гноблення, особливо коли побачили, що виродки — старшина — не вміє приборкати своє панування. Бог не хотів терпіти скривдження бідного, приборкав гордощі безбожних ляхів, так що більше від страху, як від зброї полягло їх до ста тисяч в різних місцях, і мало їх ми пропустили за ріку Віслу. А нам господь бог в нагороду за наші кривди дозволив взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу. Тепер же під час такого успіху вся грецька релігія вирішила прийняти за пана і захис-

ника вашу цісарську милість, мого милостивого пана, як того, якого не подолає ніяка інша держава завдяки силі рицарських людей держави в. ц. м. Наше Військо Запорізьке бажає приєднатися до них і залишитися вічними підданими, обіцяючи від себе всяку прихильність і готовність поставити триста тисяч за найменшим наказом в. ц. м. Для підтвердження цього послуху, віри та підданства зволь, в. ц. м., прислати пограничних пашів — силістрійського білгородського, щоб ми при них склали присягу, піддавши їм цю землю, здобуті шаблею. Коли ж, в. ц. м., накажеш решту королівства і Литву зайняти, не приводячи багато свого війська, я довершу це з своїми людьми за короткий час. Тільки прошу покірно, в. ц. м., щоб зволив прихильно прийняти ці наші добрі почуття і дарунок та прислухався до думки моїх послів і до святого константинопольського патріарха нашої грецької релігії, до якого сама старшина наша через духовних відрядила своїх послів з повноваженням, щоб в. ц. м. зволив прийняти вже під щасливу свою владу, приєднавши цю державу до Волоської і Мультианської землі. А мені, підніжковому, за працю, як і раніше просив, так і тепер повторюю моє покірне прохання, зволь надати з милостивої ласки Волоське господарство, бо я знаю напевно, що теперішній волоський господар — зрадником в. ц. м., п. м. м. А втім, прошу бога, щоб зберігав в. ц. м. як при доброму здоров'ї, так і при щасливому пануванні над усім світом та зволив благословити на дальші, незмірні літа.

Дано [в Старому Селі, 28 листопада 1648 р.]
Найнижчий підніжок в. ц. м., Богдан Хмельницький
гетьман Війська Запорізького і всієї Русі

ЛИСТ ДО ДОНСЬКОГО ВІЙСЬКА

[Од Б]огдана Хмельницького, гетмана запорозского і од в[сего] Войс[ка] великого Запорозского атаману і всему то[варист]ву Войска Донского доброго здоров'я, яко братії [нашей], од господи бога вірне зичим.

[Яко]мо перед тим жадали по вас, і тепер пилно умис[не] ви славиши жадаєм, абисте відаючи о том, же [брате]рство вічне і панством Кримским сталося, не [важили]се нейменшое кривди панстві царя єго милости [кримск]ого чинити; учините тоє з любви братерской, то [ува]жаючи, же смо неволю од наступцов наши терпіли, [а] бог відаєт, що єсче будет далій.

А нам для всего ла[ска ца]ря єго милости кримского і всіх орєст потребна, которими і церквей божих, о которіє усім нам потре[бно] у[быва]тися, не мало одшукалосє; сподіваємосє, же бо ми[лост]ивий і большеї примножит, толко о тоє нам треба ста[рати]

ся], абисмо уміли поважати приязнь цара єго ми[лості, кото]рий віч-
не хочет з нами у братерстві бити. Жада[єм тед]и любви вашой бра-
терское, абисте не хотячи пере[шкодою би]ти, що єст[ь] потребно церк-
ви божой і волностям [нашим, не чи]нили найменшоє кривди панст-
ву Кримському і Ту[рскому]... на море. А ми будем промишляти, що
би ...[любов] вашу, бога взявши на помоч, нелюбовою на чо...ося. Од-
но ж того не зичимо. Дай боже любов братер[скую ме]жи нами хрес-
тияни православними. Сподіва[ємося, же] не жаданє наше, яко бра-
тя, все учините, о що пишно [проси]мо; будте на том, аби, як дав бог
вол[ности Войску Запо]розскому перешкодою не били, орді ні в чо[м
не чинили]... І по десятий раз тоє любви по вас жадаєм. Да... царско-
го величества московского писалисмо, аби в[ам на море ходити] не
позволил, і ми розумієм, же для [нас того] не учините і на море не по-
йдете. А затим [любови вашой оддаючи]ся, господа богу вас поручаєм.

Дат з мес[та] Чигирина, дня 30 марца [9квітня], року 16[50].

Всему Войску Дон[скому зичливіє] приятели,
Богдан [Хмельницкий, гетман] Войска [Запорожского],
ру[кою власною].

ЛИСТ ДО ЯНИЧАРСЬКОГО АГИ АСМАН-АГИ

Ясновельможный милостивый господине янычейский ага мой
многомилостивый господине и брате.

Добраго здоровья и счастливого в долгий век пребывания вашей
милости моему милостивому господину от господа бога желаем и
поклон наш обыклой отдаем.

Выразумевши из листа цесаря Его милости и из ыных листов от
их милости до нас присланных, что в милости своей сохранять изво-
ляете все то Войску своему Запорожскому объявил есмь, о чем и
послы наши нам объявляли и о великом жалованье, которое ваша
милость мой милостивый господин оным оказывал, объявлял, а ны-
не вельми просим вашей милости моего милостивого господина,
чтоб изволил принесть за нас заступление свое до цесаря Его ми-
лости, чтоб нас жалуя в неперемной милости своей, до хана крым-
ского изволил писать, чтоб пребываючи на веки в братстве с нами,
как есми преж сего присягою укрепились на неприятеля, если бы ка-
ков наступал на нас с войсками своими, нам помагал, чиня вопче с
нами на добрую славу цесаря Его милости. Занеже есми добре све-
домы измены лядцкой, оным не верим, не одинаво убо и давних
времен присягами и хитростми своими нас обманывали. Для того и
послов наших не посылаем с послами ваших милостей наших ми-
лостивых господинов, что ожидаем подлинные ведомости с сейму,
которой у ляхов ныне совершаетца. Немедля, взявши ведомость

подлинную послов наших пошлем, и, что таково будет, объявим. А вашей милости моего милостивого господина прошу, чтоб еси указал чтоб войска вашей милости моего милостивого господина наготове было. А о том прошу вашей милости моего милостивого господина, чтоб есте не прогневались, что послов наших не посылаем, лутче будет, когда с подлинною ведомостью до цесаря Его милости невдолге пошлем. Ныне то вашей милости моему милостивому господину объявляю, что мы выправили послов до Москвы, чтоб морем ни полем не вырвались в государство цесаря Его милости. А когда если бы на меншую шкоду или обиду учинили, тогда мы таких, как неприятелей, громити обещаемся: хто убо есть неприятелем цесаря Его милости, то и наш. И уже то разумею, что есть ведомо вашей милости моему милостивому господину о укрепленьи приязни нашей з государем волоским, вельми прошу чтоб еси ваша милость мой милостивый господин до него писал, чтоб уже тое приязнь непоколебимо додержал, а ляхов больши не приял, как преж сего, правдиво с нами живучи. А естли бы також какие неприятели неправедно на нас наносили пред цесарем Его милостью и пред вашими милостями нашими милостивыми господами, прошу чтоб таковым как цесарь Его милость, також и ваша милость мой милостивый господин не верили. Когда мы что уже единова рекли, никогда не пременим уже убо мы обеими руками за полу цесаря Его милость взялися, пусть нас не отдаляет, от милости своей. И есть есми желательными слугами цесаря Его милости. А если бы неприятель в скором ныне наступал на нас, изволь ваша милость, мой милостивый господине, в то вступиться, чтоб Ромадан-бей, как есмы просили, с войском своим нам помочи подавал. А о иных делах после цесаря Его милости Асман-аге изустно наказали есмя говорить, которому изволь ваша милость мой милостивый господин, как мне самому верити. На то время жалованью вашей милости моего милостивого господина с повольностью братскою прилежно вручаюся.

Вашей милости моего милостивого господина
желательный брат и слуга, Богдан Хмельницкой,
гетман, с Войском Запорожским.

С Чигирина, декабря в 1 [11] день лета 1650-го году.

Адреса: Ясновельможному яко мне многомилостивому господину и брату е. м. господину янчар-аге навышнему полковнику яныченскому в земли и государстве Турском до рук е. м.

ЛИСТ ДО КРИМСЬКОГО ХАНА ІСЛАМ-ГІРЕЯ ІІІ

Найсніший милостивий кримський царю, а наш вельми милостивий пане.

Віддаючи звичайні покірні послуги на милостиву ласку вашої царської милості, нашого милостивого пана, щиро бажаємо від господа бога вашій царській милості, нашому милостивому панові, доброго здоров'я і щасливого панування на незліченні роки і передаємо наш низький поклін.

Те, що ми через наших попередніх послів нагадували про відновлення присяги, мусило статися не з моєї волі, але з волі всього нашого війська. Саме з тієї причини, що в тих переговорах під Канаша нам не було подано жодної допомоги, ані дано привілеїв, виданих королем на зборівські пункти, і тому, що тепер ми нічого не маємо, а, навпаки, замість миру настав великий неспокій і війна, і, крім цього, частина війська вашої царської милості, повертаючись, заподіяла нам великих і нестерпних кривд, і наше військо почало сумніватися. Але тепер, коли ви своєю нерозривною присягою переконали нас у незмінній ласці вашої царської милості, вельми дякуємо за це вашій царській милості, обіцяємо і запевняємо вашу царську милість, що на вічні часи ні ми, ні наші нащадки не порушимо вашої присяги. А цю присягу, заявивши перед найвищим богом, і тепер відновляємо нашим листом, бажаючи вірно додержувати її, хіба, борони боже, буде якась значна неласка вашої панської милості з несправедливого наклепу наших ворогів.

Ми цього, бог бачить, не бажаємо, а, навпаки, покійно просимо, щоб ваша царська милість, наш милостивий пан, не зволив вірити, якщо б хто зображував нас фальшиво. Бо наші вороги нас невірною зображують, а самі копають під нами яму, видиму і явну. Ми забезпечилися були укладенням миром і чекали на королівські привілеї, Потоцький, замість миру, напавши на нас з польським військом і з п'ятьма тисячами угорців, а також з волохами, на чолі яких був великий старшина Глігорус Гурмас, сплюндрував багато містечок та повбивав людей, і вони вдерлися під саму Умань. Але з божої ласки ляхи не мали успіху, а, навпаки, з великими втратами мушили назад тікати. Однак вони, як маємо звістку, іще з більшою силою готуються до нового бою, а Радзівілл наближається з військами до Любеча і Лоева. Тому, якщо далі наближатимуться ці війська, уклінно просимо вашу царську милість, згідно з вічною присягою, подати нам звичну допомогу. Ми за це повинні будемо зробити вам взаємну послугу, допомагаючи проти кожного ворога. Що ж до Москви, якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою вашої царської милості. А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього робити? Бо краще мати більше друзів. Щодо Смоленська та інших королівських міст, як там згадували наші посланці перед вашою царською милістю, начебто ними мала оволодіти Москва, така тоді

тут у нас була звістка; але тепер немає про це жодної новини. Як тільки буде що-небудь нове, як про це, так і про інші справи не зволікаючи повідомимо вашу царську милість, нашого милостивого пана. Що ж до затриманих татар, то ми дали універсал, щоб їх випустили на волю, де б вони не знаходились, з листом поїхав татарин з нашими козаками, шукаючи тих татар по містах. Про все це докладніше усно доповість вашій царській милості наш посланець, Семен Савич. А ми, і вдруге прохаючи милостивої ласки вашої царської милості, якнайпокірніше віддаємося з нашими послугами на милостиву ласку.

Вашої царської милості, нашого милостивого пана,
у всьому прихильні слуги Богдан Хмельницький,
гетьман, з Військом Запорізьким.

Після написання листа до вашої царської милості принесено нам дві певні і точні звістки про те, що відбувалося на сеймі і чим закінчився сейм. Перша відомість від уманського полковника. Коли під Уманню він бив ляхів, тоді в цій битві потрапив до нас у полон ксьондз капелан пана Потоцького, коронного польського гетьмана. Він був важко поранений, однак, проживши ще кілька днів, розповів нам перед своєю смертю все під совістю: "Ми йти сюди не думали, тільки король і вся Річ Посполита наказали нам, і я сам на сеймі був і чув напевно, що король сам не йде на війну, але залишиться у Варшаві, і на своєму місці в королівській особі Річ Посполита обрала на війну князя Карла, королевича, меншого рідного королівського брата, і цей королевич Карл, як тільки добре виросте трава, має йти просто на Умань з польськими, угорськими, мунтянськими, волоськими, німецькими та іншими військами, а тепер він наказав гетьманові Потоцькому знайти добре місце для табору". Коли цього ксьондза спитали, чому королевич Карл хоче так глибоко йти на Україну, він відповів, що королевич тут чекатиме на допомогу татар, бо, каже, їм обіцяно кількадесять тисяч талярів за допомогу проти козаків. Питали знову ж того ксьондза про те, хто буде старший над тією ордою. Але він про старшого нічого не сказав: "Це самі побачите, коли прийдуть з вами воювати". Друга звістка з литовських країв. При одному трупі знайшли листи, писані авізами, які слово в слово підтверджували сказане ксьондзом. Нехай тоді ваша царська милість зволить звернути увагу на їхні задуми, ми їм не довіряємо, але завчасу запобігаючи їхнім діям, великої ласки вашої царської милості покірно просимо: зволь для нас її зберегти і через наших посланців дати нам усім раду з їхньою милістю панамі агами і беями, як ми маємо далі робити і як дати відсіч тим, що наступають на нас. Також зволь нас запевнити про допо-

могу, якщо незабаром буде наступ, бо бог бачить, що ми не даємо їм приводу. Вдруге просимо вашу царську милість, зволь про все нас запевнити через наших посланців, яких чекатимемо, зібравши всі полки. Що далі тут у нас буде діятися і які будуть вісті, про все, не зволікаючи, відразу ж повідомлятимемо вашу царську милість, нашого милостивого пана.

[З Чигирин. 16 квітня 1654]

ЛИСТ ДО СУЛТАНА МЕХМЕДА IV

Наймогутніший і найясніший турецький султане, якого бояться всі держави, наш ласкавий і великий господарю, з великою пошаною схиляємося до землі перед світлим тронем твоїм і молимо за тебе милостивого господа бога як вірні раби твої, щоб зберігав бог життя твоє на довгі роки в доброму здоров'ї і допоміг одержати перемогу над усіма ворогами твоїми і скласти голови їх до ніг твоїх, і усі наші війська, скільки нас є, служити твоїй милості будуть, про це ми від щирого серця, з любов'ю бога молимо.

За наказом світлішої Порти приїхав до нас посол Шагін-ага і тут залишився через те, що не знайшов нас на місці; ми усіх повідомили, що польське військо вирушило проти нас, тому і ми вийшли йому назустріч. Зустрілися з ним на польській землі, а з Криму приїшли татари і шляхи усі закрили. Ось чому і Шагін-ага не міг з нами зустрітися. З другого боку на нас напали ногайці, і саме через це його милість Шагін-ага не мав змоги повернутися до нашого великого і світлого султана, щоб про ці події розповісти, бо шляхи між нами були закриті. Татари відійшли від поляків і багато скарбу захопили у польських замках; коли татарський хан повертався, ми зустрілися з ним недалеко від Львова, багато сперечалися, але закінчили клятвами. Тепер до самої смерті братами зостанемося, будемо мирно жити і у вірності поклялися навіки. Такі клятви ми принесли і перед Шагін-агою і тепер навіки братами будемо, як і раніше, і мирно будемо жити.

Шагін-ага передав нам лист від нашого могутнього султана, ми цього листа прочитали і від щирого серця молилися господу богу, щоб зберігав життя нашого великого господаря на довгі роки. Ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві. У цьому листі ми з усім військом просимо нашого великого господаря султана, якщо і милостивий султан цього бажає, нехай накаже, щоб не порушували умови, що з нами склали, і зберігали добрі відносини, і ніяк їх не порушували. Усі ми віримо, що султан наш дасть такий наказ. Ми і військо наше — слуги милосердного бога, Христу і Божій Матері

поклалися вірою нашою, що від нас ні по землі, ні по Дунаю, ні по морю ні одна чайка не піде на землі нашого могутнього султана і ніякої шкоди не буде вчинено. Також до донських козаків ми писали листа, щоб вони ніякої шкоди не зробили нашому господареві, щоб ні одної чайки не посилали. Якщо вони не послухають наших наказів, то погано буде їм, ми станемо їхніми ворогами.

Молдавани, волохи та угорці обіцяли ніякої шкоди нам не робити, і ми від щирого серця цьому радіємо. Знову обіцяємо нашому вельможному господарю, і нехай нам вірить, що ми будемо мирно жити і від нас ніякого лиха не буде, але якщо вони не заспокоються і нам якесь лихо зроблять, ми будемо скаржитися твоєї світлішій милості, потім перед богом поклянемося, що не ми почали, і якщо вони почнуть, нехай самі на себе накликають гнів султана.

Після цього ми з усім військом повернулися на наші землі і військо розпустили по домах. Шагін-агу тоді ще не могли відправити в дорогу і від себе послів не посилали, бо радників наших не було ще з нами.

Усім нашим старшим написали, щоб у ноги кланялися твоєї милості. Не гнівайся, що ми не могли усі зібратись, щоб вислати послів, ніякого злого наміру з нашого боку немає, ми твої вірні слуги, і нашу провину пробач, а накази, що нам писав, ми, як вірні слуги, виконаємо. Його милість Гасан-ага є вірний слуга твоєї милості, і він заслуговує твоїх нагород. З ним ми мали нараду, вислухай його і довіряйся йому. Коли зберуться наші старші і скличемо нараду, тоді вишлемо посла.

Могутній і вельможний султане, не забувай нас, слуг своїх і прихильників.

Хай милостивий бог зберігає здоров'я нашому господарю.

Цей лист написаний 1655 р. жовтня 24.

Вірний слуга великого султана, Богдан Хмельницький,
гетьман Війська Запорізького.

ЛИСТ ДО КРИМСЬКОГО СУЛТАНА-КАЛГИ

Ясновельможний милостивий пане султане-калго, наш вельми милостивий пане і приятелю.

Бажаємо вашій султанській милості доброго здоров'я і успіхів. Вашій милості милостивому пану відомо, що ми не тільки тепер, але й раніше цілком додержувалися нашої присяги, і тепер знову, давши присягу братерства, цілком додержуємося тієї присяги, і наші нащадки додержуватимуться її навіки. І тепер, повернувшись на Україну — на Запоріжжя, на Кодак, ми скрізь розіслали універсали, щоб наші люди, знаючи про те, що ми дали присягу братер-

ства, не давали найменшого приводу для порушення її, і заявляємо, що з нашого боку привід не буде даний. Тільки вашність, мої милостиві панове, зі свого боку звольте пильно перестерегти, щоб не був даний найменший привід до розриву братерства. Особливо попередьте ногайців, які завжди звикли давати привід, і звольте в. м. м. п., тримати їх в узді. Також в. м. н. пану заявляємо, що і тепер, коли хан й. м. повертався назад з військами, татари, напавши на Брацлавський полк, пограбували міста, забрали в неволю людей і заподіяли багато шкоди. Розсудить самі, в. м. пан, чи це справедливо. А всіх тих татар, що були тут, на Україні, в полоні, ми наказали зібрати в один гурт і зараз, негайно вони всі будуть звільнені. Після чого і ви, в. м. м. панове, зі свого боку звольте взаємно випустити на волю, зараз же звільнити всіх козаків, які там взимку і протягом цієї війни були взяті в неволю, і забороніть ногайцям брати козаків, бо вони звикли це чинити. Посилаємо до хана й. м. та в. м. м. панів разом з посланцями в. м. м. п. наших посланців. Ці ж наші посланці докладніше розкажуть про все в. м. м. м. панам. Вислухавши їх ласкаво, звольте просити хана й. м., щоб він негайно відправив їх до нас. При цьому віддаємо наші покірні послуги.

[З Чигирин, 22 січня 1656].

Зичливий слуга, Богдан Хмельницький,
гетьман Військ Запорізьких.

ЛИСТ ДО КРИМСЬКОГО ХАНА МУХАММЕД-ГІРЕЯ

Найясніший милостивий кримський царю, наш вельми милостивий пане.

Бажаємо вашій царській милості доброго здоров'я і щасливого панування і віддаємо наш поклін. З листа вашої царської милості, а також з розповіді Тохтамиш-аги, посланця вашої царської милості, ми зрозуміли, для чого приходили до вашої царської милості польські послы. Вони хотіли, щоб ваша царська милість дала їм допомогу проти шведів. Вони й до нас присилають своїх послів, просячи порятунку. Ми відповіли їм, що важко дати допомогу, бо вони ще не уклали з нами під присягою справедливої угоди; крім того, бачимо, що багато польських панів роз'їхалося по різних місцях і велика між ними виникла незгода. Чекаємо ще кращої відомості і не обіцяємо без військової ради дати допомогу, про що ми доручили Тохтамиш-азі усно розповісти вашій царській милості. Тільки просимо вашу царську милість, якщо поляки з чим пришлють людей до вашої царської милості, зволь нас про все повідомляти. Що ж до взятої нами здобичі, то навіть те, що захоплено ще перед присягою, згідно з підтвердженням присягою братерством, ми з свого боку

розіслали по всіх усядах посланців з наказом, щоб було зведено докупи, і все, щоб не було, обіцяємо повернути. Обіцяємо також з свого боку усіх в'язнів, які були захоплені протягом війни, згідно з нашою домовленістю, відпустити. То і ваша царська милість звольте дати наказ про звільнення усіх тих наших козаків, які потрапили в неволю тільки протягом нинішньої війни. Просимо вашої царської милості, щоб ваша царська милість повідомила нас про все, а ми взаємно, якщо у нас що-небудь діятиметься, неодмінно повідомимо вашу царську милість через наших частих посланців. А все, як бачимо, покаже весна. Якщо також якісь вороги говоритимуть про нас погано вашій царській милості і невірнo нас зображуватимуть, не вір їм, ваша царська милість, і ми нічому не віритимемо. А краще живімо в любові, щоб сторонніх ворогів засмучувало наше братерство. Зважаючи на щирість нашого писання, ми говорили про все з Тохтамиш-агою, який усно розповість вашій царській милості. При цьому якнайпокірніше віддаємо наші старанні послуги на ласку вашої царської милості, нашого милостивого пана.

[З Чигирин, 31 січня 1656].

Вашої царської милості доброзичливі приятелі і слуги
Богдан Хмельницький, гетьман запорізький.

ДЖАН-МУХАМЕД

Джан-Мухамед, або Шейх-Мухамед-ефенді, — кримськотатарський поет та літописець середини XVII ст. Відомий, зокрема, як автор поеми "Про похід Іслам-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—49 рр.". Цю поему виявив влітку 1925 р. у рукописному вигляді в с. Капсихор (Східний Крим) і ввів до наукового обігу (журнал "Східний світ", 1930. — № 12 (3). — С. 163—170) відомий український орієнталіст Осман Акчокракли.

Поема оповідає про союз Кримського ханства і України на початку визвольних змагань 1648—54 рр., зокрема про спільний похід під проводом хана Іслам-Гірея III і гетьмана Богдана Хмельницького ("Мелеске" — у тексті) проти поляків. Особливу увагу звернено при цьому на постать Тугай-бея, перекопського мурзи, з яким у запорожців були особливо тісні стосунки.

Поема засвідчує дійсно союзницькі кримсько-українські стосунки, чим повинна прислужитися спростуванню міфу про одвічну ворожнечу українців і татар, про якусь особливу зрадливість та підступність південних сусідів. На жаль, союз між Україною та Кримом, який був таким природним і бажаним для обох, з різних причин виявився неміцним, від чого потерпіли обидві сторони: Україна зрештою виявилася почленованою між різними

державами, а Кримське ханство потрапило ще у більшу васальну залежність від Оттоманської Порти.

Виклад поеми подається за виданням: Осман Акчакракли. Татарська поема Джан-Мухамедова: Про похід Іслам-Гірея II (III) спільно з Б. Хмельницьким на Польщу 1648–49 рр. (За рукописом з матеріалів етнограф. експедиції Крим. НКО на Криму влітку 1925 р.) // Східн. світ. — 1993. — № 1. — С. 134–139.

ПРО ПОХІД ІСЛАМ-ГІРЕЯ ІІ СПІЛЬНО З БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ НА ПОЛЬЩУ 1648–49 рр.

Про особу Іслам-Гірея
Про особу Каді-ескер-ефенді

В поемі ім'я його не згадується, але, за історичними даними, на той час на посаді Кадієскера був Стефан-ефенді (див. "Семь планет").

Про особу великого візира хана, Сифер-Гази-Аги
Про похід Тогай-Бея

Поема оповідає про те, як Тогай-бей призначено на сераскера татарського війська, що йшло разом з запорожцями проти поляків. Наводиться його життєпис, з якого видно, що він належав до одного з чотирьох племін-карачей, посідав посаду коменданта фортеці Феррах-кермана [Перекопа]. Далі описується, як польський король збирався в похід, щоб приборкати запорожців. Для цього він скликав сойм, де звернувся до всіх вельмож з заявою, що тепер слушна нагода оголосити війну кримському ханові і що на це у скарбниці грошей вистачить. Окрім того, йому допоможуть руські, німці й французи. Сойм з цим погодився. Один з присутніх, комендант фортеці Бара, Потоцький [у поемі Ботоський], запропонував відкласти війну на один рік, а тим часом заходитися втихомирювати запорожців. Сойм ухвалив ці заходи й дозволив Потоцькому вирушити в похід проти запорожців з 40 000 війська. Він же зібрав армію у 80 000 чоловік і призначив свого сина на командира одного загону.

Запорізький гетьман Мелеске [Хмельницький], довідавшись, що поляки готуються, стурбувався й зібрав "круг", на якому після обміну думок вирішено було звернутися до кримського хана по допомогу.

Запорізькі посланці прибули до коменданта фортеці Феррах-керман [Перекопа] Тогай-бея, який вирушив разом із послами до хана. Посли переказали ханові прохання запорожців допомогти їм.

Хан радо прийняв послів і дав згоду захищати запорожців од поляків. Запорізькі послі додали до своєї заяви, що вони ладні навіть прийняти віру татарську, аби їм допомогли. Хан призначив Тогай-бея на головного отамана війська, призначеного проти поляків. Тогай-бей зібрав військо й за тиждень вирушив у похід. Татарське військо приєдналося до загонів Хмельницького на Дніпрі. В цей час на них несподівано наскочив син Потоцького з 40 000 війська, і раптом розпочався гарячий бій, який закінчився поразкою поляків.

Про бої біля фортеці Бар

Потоцький-батько, не маючи відомостей про долю свого сина, вирушив у похід проти кримців та козаків. Супротивники зіткнулися на Дніпрі. Потоцького сповістили про поразку польського війська та про полонення його сина. Потоцький, довідавшись, що татарське військо під керівництвом Тогай-бея бере участь у війні просто збожеволів. Розпочався бій, що так само закінчився поразкою поляків.

В цих боях Потоцького разом з синами й дочками, а також воявод Таланського, Полянського та інших, захоплено до полону. Татари пограбували і зруйнували багато фортець і сіл; вони здобули велику здобич. По перемозі було оголошене триденне свято. Ус трофеї відраджено до Криму. Сам хан, що брав участь у боях із своїм загоном, теж повернувся до Криму.

Свого брата Мурад-Гірей-султана хан призначив провадити дальші спустошення польських земель.

Як Тогай-бей і Крим-Гірей-султан захопили фортецю Албав [Жовті Води]

До кримського хана вдруге прийшли козацькі посланці з заявою про те, що польський король збирає нові сили проти Запоріжжя. Хан зібрав військо під командуванням калги Крим-Гірей-султана й наказав йому приєднатися до Тогай-беевого війська. Головні сили поляків було сконцентровано у фортеці Албав [на Жовтих Водах]. Калга попрямував туди.

Перед цим походом Тогай-бей сказав братові, Султану-Гельді-Мурзі, що він, Тогай-бей, помре цього року від хвороби або від рани у бою. Усі вирушили в похід. В одній із сутичок Султана-Гельді поранили. Чуючи смерть, він попросив тих, хто були коло нього, переказати гарні побажання своєму братові Тогай-бееві, родині, друзям і зятеві своєму Шейх-Мухамедові-ефенді [авторові поеми]. Султан-Гельді помер. Його тіло, за наказом Тогай-бея, перевезено до Криму.

Про смерть Тогай-бея

Тогай-бей здобув багато польських фортець і вщент розбив супротивника.

Поляки здалися, видали одкуп в 40 000 золотих, зобов'язалися ще зібрати 40 підвод золотих і срібних речей і платити Кримові щорічно по 100 000 червінців.

Про Мелеске (Хмельницького)

Хмельницький просив у Сераскір-султана, щоб він дозволив Тогаєві ще якийсь час лишитися на запорізьких землях. Сераскір-султан погодився, а сам повернувся до Криму.

Про повернення Сераскір-султана до Криму

Коли повертали сераскірові загони, у кожного його вояка було в полоні по 10 чоловік поляків; мати менше полонених вважалося за ганьбу.

Про брата Тогає, Султана-Гельді-Мурзу

На прохання Хмельницького, Султан-Гельді бився з рештками польського війська в 40 000 чоловік; покінчив із ними, зруйнував багато фортець.

Про Тогаєві гідності

Тогай був вояка незрівняний. Під час бою він ревів, наче лев. Поляки зрадили своє слово: готували нові сили. Про це переказали ханові.

Як сповістили хана

Тогай відрядив молодого гінця до хана з повідомленням, що поляки готуються. Хан надіслав на поле бою нову підмогу.

Про сина Потоцького

Син Потоцького, не маючи відомостей про свого батька й про становище фортеці Бара, надіслав туди муштрованим собакою листа. Але собаку ввіймали, листа перехопили. Собаку відправили назад. Це збентежило поляків. Тоді вони надіслали верхівця на швидкому коні, але й верхівця затримано.

На цей час Тогай захворів. Його, хворого, перевезли до фортеці Аккерман.

Передсмертний заповіт Тогай

Почуваючи близьку смерть, Тогай просив передати добрі побажання ханові, візиреві й іншим вельможам, а також дружині й малолітній дочці. Звелів збудувати на ті гроші, що він залишив текіє для дервішів, мечеть і медресе. Тогай помер. Тіло його перевезено до Криму.

Про жалобу за Тогай-беєм

Дружина, сестри й дочки збожеволіли, довідавшись про Тогаєву смерть; одяглися всі в чорне.

Закінчуючи поему, Джан-Мухамед пише: "А я, грішний, зробився співаком героїв війни".

ІВАН СІРКО

Видатний діяч Запорозької Січі другої половини XVII ст., неодноразово обирався кошовим отаманом. Проявив себе талановитим воєначальником неодноразово очолював походи Запорозького Війська на Кримське ханство. Проте, як зазначає Н. В. Полонська-Василенко, "як дипломат завдає багато шкоди справі визволення України і в критичні моменти нищив її успіхи" (Історія України. Т. 2. — К., 1998. — С. 121). Особливо це проявилось в його діях проти татар: своїм нападом на Кримське ханство він звів нанівець перемогу Виговського над московським військом; у 1667 р. аналогічною дією розірвав союз кримського хана і гетьмана Дорошенка. Сам Сірко пробував і здобути гетьманську булаву, і зазнав сибірського заслання... Помер уславлений воїн у 1680 р.

Втім Оттоманська Порта у важкі часи Руїни завдала навесні 1672 р. потужного удару по південно-західних українських землях: з боку Дунаю на Поділля увірвалася 300-тисячна турецька армія. Не заспокоївшись нищенням цих країв, султан Мехмед IV намірився повністю знищити Запорізьку Січ — як головну перепону експансії турків на північ та схід. З цією метою він в серпні 1675 р. переправляв на кораблях у Крим свою елітну гвардію — 15 тисячне військо яничарів. Взимку, на третій чи четвертий день по Різді Христові (як зазначає Яворницький Д. І.), коли козаки мали б, на їхню думку, бути п'яними, яничари пробрались на Січ і... практично всі були винищені. Лише небагатьом вдалося врятуватися. Лист кошового Сірка до хана якраз роз'яснює обставини цієї події, тлумачить українсько-кримські відносини

взагалі, причому з широким залученням історичного матеріалу. Сам султан Мехмед IV з величезною скорботою переживав втрату своїх вірних яничар.

Саме з подіями того часу і пов'язаний знаменитий епізод обміну листами між султаном і запорожцями. Напередодні вирішального походу султан надіслав на Січ листа такого змісту:

"Султан Мехмед IV запорізьким козакам. Я, султан, син Магомета, брат сонця й місяця, внук і намісник божий, володар царств — Македонського, Вавилонського, Єрусалимського, Великого й Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, надзвичайний лицар, ніким не переможений, невідступний охоронець гробу Ісуса Христа, опікун самого Бога, надія і вітха мусульман, збентеження і великий захисник християн, — наказую вам, запорізькі козаки, здатися мені добровільно й без ніякого опору і мене вашими нападами не змушувати турбуватися. Султан турецький Мехмед IV".

На це була знаменита відповідь запорожців, створення якої так блискуче зобразив Ілля Рєпін:

"Запорізькі козаки турецькому султанові. Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого Люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будемо битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колісник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп. Великого й Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всего світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! От так тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден esi матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось кудась нас!.. Кошовий отамав Іван Сірко зо всім Кошем запорозьким". Звісно, напевно чи запорожці відправили листа саме такого змісту: адже вони досить послідовно утверджували свою повагу до міжнародних угод та переговорів. Скорше, це витвір народної фантазії, плід архетипового українського гумору.

Наводимо також лист Івана Сірка до гетьмана Івана Самойловича, написаний у травні 1677 р. У ньому мова йде про наступ турецького війська на Україну, про гетьмана Юрія Хмельницького, якого турки поставили на цю посаду, забравши із Єдичкульської в'язниці. Відомо, що похід турків на Україну 1677 року закінчився для них невдало; так само трагічно скінчилося невдовзі життя Юрія Хмельницького. А лист Івана Сірка важливий ще й тим, що в ньому викладено по суті умови входження України до складу Порти на правах "удільного князівства". Сам Сірко, як це видно з листа, схилився до думки підтримати Юрія Хмельницького.

Тексти подаються за виданням: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 2. — Львів: Світ, 1991. — С. 329–333, 349.

Ясновельможнійшій мосце хане кримській со многими ордами, Близкій наш сосіде! Не мыслили бы мы, Войско низовое Запорожское, входить в войну и неприязнь с вашею ханскою милостью и со всім Крымским панством, если бы не увиділи начала ея с вашей стороны. Ваша ханская милость, послушав дурного совѣта сумасброднаго и безумнаго цареградскаго визиря, а по нем и приказанія найяснійшаго и найвельможнійшаго султана своего, начали с нами войну прошлой зимы, Вы приходили к нам, низовому Запорожскому Войску, с султанскими янычарами и со многими крымскими ордами; подкравшись ночным временем к нашей Сичі и сняв стоящую за ней нашу стражу, вы отправили в Сичь пятнадцать тысяч янычар, которым приказали (что стыдно было вам ділать) не по кавалерству выбить и истребить всіх нас молодцов, Войско Запорожское, сонных и нечающих никакой біды, а кучку нашу сичевую до основанія раскопать и разорить; сами же вы с ордами стали было около Сичи, чтобы и духа уходивших молодцов не упустить. Но ваше наміреніе и замысел Христос Бог и премилосерднійшій наш Спаситель обратил на благо, а болізь и бідствія наши в болізь и бідствія на головы турецких янычар, о чем ваша ханская мосць хорошо знает. Не предвидя от вас нікакого злого умысла и скрытнаго дійствія (ибо вы хотели дійствовать тайно в отношеніи тіх людей, которые занимаются рыцарским ділом), мы нигде не ожидали вас, не брали предосторожности и не были готовы к тому, чтобы дать вам отпор. Один Господь Бог Спаситель сохранил и защитил нас от вашей напасти и нашего крайняго бідствія. И так как ваш поступок огорчил нас и причинил нам, Войску Запорожскому, досаду, то мы, по приміру древних предков и братьев наших, рішили постараться за обиду и огорченіе воздать и отомстить вашей ханской мосці и всему ханству равным за равное, но не тайно, как вы поступили, а явно, по-рыцарски. И Бог-сердцевідец за нашу правду помог нам лучше погостить в вашем Крымском панстві, нежели вам в нашей сичевой кучкѣ. И если та "гостина" наша в вашем панстві показалась вам "недишкретною", то, быть может, так оно и есть, ибо козаки, как не одной матери діти, так и не одного нрава: одни стріляли направо, другие наліво, а третьи прямо, но так добре, что всі в ціль попадали. Да и недишкреції той мы от вас научились, а не сами выдумали, або, не принявши нас за гостей и добрых кавалеров в самом Крыму, ваша ханская мосць поспішили было со своими сильными ордами до Сивашу, к той самой переправі, чрез которую мы вошли в ваше панство; стоя здесь и ожидая нашего возвращенія, вы хотели нас истребить, не пустить через

переправу. Но и тут опять тоже всемогущий Бог не допустил исполниться вашему намерению, а нам за нашу правду явил свою милость и дал возможность восторжествовать над вами. И если мы в этом торжестве čím-нибудь обезпокоили вашу ханскую мосць и вам показалось что-нибудь с нашей стороны недишкретным, то извини нас на том, ваша ханская мосць; не забывай, однако, что всякая недышкреція обыкновенно платиться за такую же недышкрецію. Разуміється, вашей ханской мосці ничего подобного и не снилось, чтобы наше низовое Запорожское Войско в таком малом и ничтожном числі осмілилось наступать войной на знаменитое и многолюдное Крымское панство. Но этого и не могло бы быть (конечно, не вслїдствие нашей боязни, а вслїдствие сосїдственной с Крымом прїязни), если бы с вашей стороны не было подано повода и причин для вражды и войны с нами, Запорожским низовым Войском. Не изволь, ваша ханская мосць, смотріть на сраженіе, как на пугало, и нас, Войско Запорожское ни во что не ставить, а впредь на нас открытой войной наступать; в противном же случаї, если будешь наступать иначе, то и мы взаимно, собравшись уже гораздо лучше и в большей силі, явимся в Крымское панство не на Сивашскую переправу, а прямо в самый Перекоп, выломав в нем и отворив для себя ворота, на что иміем всі средства, и до тіх пор из него не выйдем, пока, при всесильной божьей помощи, не увидим конца своего діла. Ибо если и прежніе отважные кавалеры и мужественные вожди Войска Запорожскаго, наши предки и славные антецесоры, издавна морем и землю воевали Крым и царство Турецкое, как-то: Самусь Кошка, атаман и гетман кошевой, воевал на Черном морі; послї него 1575 года Богданко воевал и разорял Крым с козаками; потом в 1616 году Петро Конашевич Сагайдачный, раньше своего гетманства, выплывши с запорожцами на челнах в вашу Таврику, взял в ней знаменитый и кріпкій город Кафу и счастливо с большою добычею вернулся в Сичу; послї него в 1621 году бившїй гетман Богдан Хмельницкій, воюя по Черному морю на своих моносилах, захватил много турецких кораблей и каторг и благополучно в Сич вернулся; потом в 1624 году братія наши запорожцы з надежным вождем, воюя на челнах по Евксинскому морю, мужественно коснулись самых стїн Константинополя и, достаточно окуливши их мушкетным дымом, навели превеликій страх и смятеніе на султана и на всїх обывателей цареградских и, сжегши некоторыя окрестныя с Константинополем селенія, также счастливо в Сичь возвратились; в годї божїем 1633 Сулима, гетман Войска Запорожскаго, пробравшись в моносилах от Сичи по Дніпру в Черное море и оттуда через Киммерійскїй остров, выплывши в Меотическое озеро, взял прекріпкій турецкий город Азык; но хвалебніе и

достаточніе из всего этого то, что ті славно именитые козацкіе и скифославянскіе вожди наши задавали страх не только Царю-граду, но и всему царству греческому и первѣйшим из сосѣдственных народов; тут они, переплывши Евксинопонт, на тысячу миль и больше, кромѣ Константинополя, выстинали и разоряли славные азіатскіе города Синоп и Трапезонт и другіе по тамошнему берегу замки и не только не раз осмаливали крылья могущественному Білограду, но и Варну, Измаил и другія дунайскія крѣпости поразоряли и в ничто пообращали, — и если этому ваша ханская мосць не повіриш, то изволь приказать своим писарям поискать в крымских и константинопольских літописных книгах, и без сомнѣнія отыщешь; больше же всего ссылаемся на греческих, римских и польских літописцев, в которых ясно оглашается немерцающая слава козацкая и хвалебныя діла воинскія Войска Запорожскаго. По всему этому нам, наслѣдникам их, кто же может запретить идти тім же славным воинским путем наших предков? И так мы, Войско Запорожское низовое, не желаем воевать и быть в распрі с вашей милостію и со всім Крымским панством; однако, если снова увидим с вашей стороны повод к войнѣ, то мы взаимно не побоимся напасть на Крымское панство. А что до того, что нѣкоторыя ватаги наших и ваших охочих молодцов, гуляя по широким и диким степям, будут сходиться и вступать между собою в борьбу, того нам и вам не слѣдует ставить в причину великой войны. Не будем распространяться больше в нашем письмѣ к вашей ханской мосці; сообщим лишь, что ваших крымских невольников, начальных и простых, у нас в Кошу найдете еще четыре тысячи. Эти невольники сами, написав список своих имен и обозначивши за себя выкуп, выпросили у нас, Войска, трех татар и посылают чрез них свой список в руки вашей ханской милости. Если ты изволишь, ваша ханская милость, приказать родственникам невольников доставить тот выкуп как можно скорѣй и прислать его нам в Кош с особым от вашей ханской дишкреціи на нас, Войско Запорожское, подарком, то мы всіх невольников ваших немедленно отпустим в Крым. А если же далѣе полутора мѣсяца того выкупа не будет, то объявляем, что мы отошлем всіх невольников до пресвітлѣйшаго его царского величества, добраго и богатаго государя и добродѣтеля нашего, который несомненно вознаградит нас из своей монаршей казны за присылку тіх татар. Изложив все это, желаем вашей ханской мосці добраго здоровья и счастливой жизни.

Писан в запорожской Сичи 1675 года, сентября 23 дня.
Вашей ясновельможной ханской мосці доброжелательные
пріятели Иван Сирко, атаман кошевый со всім Войска низового
Запорожскаго товариством.

ЛИСТ ДО ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

Відомо милості твоїй, що ми ні про що інше не думаємо, як про воїнський промисел, маючи на меті оплакану вітчизну вберегти від неприятеля хреста Господнього, котрого веде нащадок Хмельницького. Відомо тобі також, що Хмельницький прислав до нас свого листа; за тим листом ми послали до нього найнадійніших козаків, Трохима Троцького, Леонтія Коржа й військового писаря Петра, і зробили це ні для чого іншого, як для клопотання через нього в турського султана про полонених товаришів наших, а також і для того, щоб дізнатися про всі задуми й наміри ворогів. І ті посланці наші казали, що перший намір неприятеля полягає в тому, щоб іти з усіма силами до нас під Січ, а потім, покінчивши з нами, йти під Чигирин, чого, як кажуть посланці, слід очікувати дуже скоро, бо при відпуску посланців у той же час неприятелі пішли від мосту з цього боку Дунаю до Тягині і йти мають на урочище Головню, а саме на Андріївський острів (у гирлі Бугу), на річки Інгул, Інгулець, Кам'янку, а всі ці урочища близько від нас. Будучи там, наші посланці чули, що Хмельницького зробили князем України і князівство його прирівняють до таких самих удільних, як інші князівства Турецького царства. Та й тим посланцям візир турецький Ібрагім-паша казав, що якщо ми приймемо Хмельницького за дідинного володаря, то від турецького війська проти нас ніякого підступу й хитрощів не буде; те він обіцяв і обнадіював нас, низове військо, клятвеними словами, кажучи, що як він обмане нас, то нехай шабля його на шиї буде його. Оголошуючи все це, ми просимо вашу милість дати нам пораду, як нині нам діяти. Раніше багато разів ми писали вашій милості просити у його царської величності для нас допомоги й необхідних воєнних припасів, та тільки не могли ні досягнути до вас, ні вблагати вас. І тепер, не маючи сили, аби чинити опір такому великому неприятельському наступові, мимоволі муситимемо скоритися Хмельницькому. Отож не дивуйся з тих наших дій: у нинішні часи ми інакше не можемо зберегти себе в цілості; не дивись, ваша милість, легко і про вітчизну нашу і про нас май турботу і раду.

ІВАН СТЯГАЙЛО

Кошовий отаман Війська Запорозького, якого товариство обрало на цю посаду після смерті кошового Івана Сірка. У своєму листі до гетьмана Івана Самойловича новий кошовий сповіщає про це, оповідає про турботи та життя Січі, просить у гетьмана заступництва. Докладно кошовий Стя-

гайло пише про справи турецькі та кримські. Полонені із захопленої галери засвідчили, що Порта перейнята військовими справами з французами, а от щодо татар ситуація інша: ходять, мовляв, чутки, що навесні орда збирається піти у похід на Україну. Як відомо, саме у серпні цього ж року у Крим були відправлені московські послы Василій Тяпкін та Нікіта Зотов, які мали виробити умови перемир'я. Воно було укладено роком пізніше, строком на двадцять років: татари отримували право кочувати вздовж Дніпра, а запорожці — займатися рибальством та мисливством, а також видобутком солі.

Текст подається за виданням: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 2. — Львів: Світ, 1991. — С. 366.

ЛИСТ ДО ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

Якщо життя людей є в руках Бога, то з волі його термін смерті кожної людини бере й зі світу; таким чином серпня першого дня прийшов смертний час і взяв від життєвого існування, наповнивши нас жалем, і пана Івана Сірка; тіло нещасного після його страждань ми поховали за звичаєм християнським і побожним обрядом церковним у полі, при Коші, серпня 2 дня. А самі, залишаючись у невідмінній і вірній службі нашому государеві, його царській пресвітлій величності, готуємося все військо зібрати на Кіш для належного впорядкування Запоріжжя, аби бути завжди готовими на кожну цареві послугу. При цьому сповіщаємо вельможність твою, що після смерті небіжчика наше запорізьке товариство, будучи на Азовському морі, серпня 8 дня турецький корабель громил: більшість людей його побило, а дев'ятьох чоловік неприятелів до Коша привело; останні нам заявили, що ні від татар, ні від турків ніякої війни нашому государеві й Україні не буде, бо вони затіяли війну з Французьким королівством. Задля того всі турецькі каторги з Чорного моря й від Константинополя пішли в Біле [Мармурове] море; тільки й залишилося чотири каторги, котрі пішли, та й то ненадовго, з грішми в Азовське море. Тому ж ні на Дунаї, ні на Дністрі, ніде немає турецьких військ; лише в Криму ходять чутки, буцімто орда навесні вирушить на Україну. Дізналися ми й те, що царська пресвітла величність з найсвітлішим королем польським хоч і по-братньому живуть, але не смакують і на ляхів нарікають. Що ж до того, що ми не посилаємо наших посланців до великого нашого государя, то це бувало від того, що наше товариство ні з поля, ні з води досі не повернулося до нас, а якщо, дасть Бог, із їхнім приходом ми отримаємо якусь звістку про неприятелів, то відразу ж пошлемо сказати про це царській пресвітлій величності.

Оскільки ж твоя вельможність обіцяла нам випрохати ласку великого государя, то просимо вторувати наперед для цього дорогу. З цими виписаними звітками посилаємо до твоєї вельможності наших товаришів Кузьму з Семеном Ганженком і з ними одного з захоплених невільників, волощина, котрий так само добре все знає, як і ті турки, і так само, як вони, розповість; ми самі спочатку допитали його, а потім те саме й від інших чули. Просячи взаємно сповістити нас про рух військ його царської пресвітлої величності з військом твоєї вельможності і по можливості скоріше повернути нам нашого посланця, бажаємо твоїй вельможності від Господа Бога мати багатолітнє здоров'я і щастя у замірах, а собі ласки твоєї до нас. Вельможності твоєї зичливі приятелі й найнижчі слуги Іван Стягайло, отаман кошовий Війська його царської пресвітлої величності Запорізького низового, з усім товариством.

З Коша, серпня 10, року 1680.

ІВАН САМОЙЛОВИЧ

Гетьман Лівобережної України у 1672–87 рр. Це були часи відносного спокою, особливо якщо їх порівняти з Руїною. Самойлович намагався аристократизувати гетьманське правління, зробити його спадковим. Він пробував обмежити політичну активність Запоріжжя і об'єднати Україну обабіч Дніпра. Самойлович досить обережно ставився до антикримської політики Москви, усвідомлюючи значення українсько-татарської проти-ваги проти її амбіцій на Чорному морі.

1687 р. "Священна ліга" розпочала антимусульманську кампанію: Австрія, Венеція свій удар прямували на Порту, а Росія — на Кримське ханство. Виконуючи останній план, гетьман Самойлович разом з князем Голіциним повели українські та російські війська на південь. Похід був невдалий, і всю провину за це Москва поклала на Самойловича, звинувативши його, зокрема, у зв'язках з татарами. Гетьмана було заарештовано і вислано у Тобольськ.

Лист гетьмана Самойловича до царя Федора Олексійовича датований серпнем 1681 р. Він практично повністю присвячений кримсько-українським відносинам, і тут гетьман постає ревним оборонцем прав і вольностей запорожців. У цих питаннях Самойлович повністю взяв сторону Запорізької Січі, яка, в котрий вже раз, намагалася досягти нормальних, мирних стосунків з Кримським ханством.

Текст подається за виданням: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 2. — Львів: Світ, 1991. — С. 374–375.

ЛИСТ ДО ЦАРЯ ФЕДОРА ОЛЕКСІЙОВИЧА

Божою милістю великому государеві царю й великому князю Федору Олексійовичу всієї Великої й Малої і Білої Росії самодержцю й багатьох держав і земель східних і західних і північних отчичу й дідичу й наступнику й государеві й володареві вашій царській пресвітлій величності.

Іван Самойлович, гетьман Війська вашої царської пресвітлої величності Запорізького, упавши ниць до лиця земного перед найяснішим вашим монаршим престолом до стін, смиренно чолом б'ю. Хоча й надокучив єсм вашій царській пресвітлій величності, часто пишучи вам великому государю про запорожців і про їхні вольності у здобичах різних на Низу Дніпра, коли ж вони, запорожці, безупинно мені про те надокучають проханнями своїми, то й мушу, повсякчас до прохань їхніх схиляючись, бити чолом за них найяснішому вашому монаршому престолу. Й нині не хотів бим турбувати пресвітлий ваш государів престол, покладаючись уповні на дбайливе ваше монарше піклування, котре ви, великий государ, помазанець Божий, виявляєте, творячи нині з турським султаном і з кримським ханом бажаний усім нам, вірним підданам своїм мир через своїх государевих послів, як про поширення преславної своєї монаршої російського царства держави, так і про нас, Військо Запорізьке городове, а особливо про ті згадані вольності запорізькі, щоб їм вільно було проходити з Січі вниз Дніпром між городками для здобичі солі й для рибної ловитви і для всякого в польових річках звіра. І хоч цим вашим царської пресвітлої величності старанням їх, запорожців, за указом вашим монаршим обнадіював я не раз, аби повернення послів ваших государевих, турського султана відряджених зі щасливим усім нам бажаною надії результатом очікуючи у звичних своїх роботах над згаданою здобиччю у Дніпрі й у дніпрових річках, ниже городків сутніх, терпіли б; та коли вони знали через убогість усього необхідного не терпіли мого обнадіювання до повернення послів ваших государевих і зважилися писати без мого відома хану, довідуючись, чи дозволить там на Низу здобуватись на всі потреби їхні чи ні, як мене про те сповістили окремим своїм листом, котрий лист мені принесло товариство їхнє спеціально відряджене, котре вони від себе й у Крим посилали. А я довідався з листа їхнього до мене писаного, що не мають вільного проходу Дніпром униз для здобування солі й іншого потрібного для них, і боячись, аби через те лихо якесь між ними не виникло, покійно даю се вашій царській пресвітлій величності на високий монарший розгляд, щоб ви, великий государ, зволили послати свій государський указ послу своєму государському, до турського

султана відрядженому, якщо буде можливість десь його поблизу наздогнати з тим вашим государським указом, щоб він туди приїхавши, твердо домагався, у кого належно, аби ті згадані низового Запорізького Війська внизу наявні вольності саме в шертній турського султана грамоті були описані, щоб вільний і безпечний був Дніпром між городками для всякої їхньої здобичі їм шлях, оскільки в Криму їх як належно при укладенні мирних договорів не затвердили. А якби там у султана в шертній грамоті окремою статтею того не можна було записати, то ніякої їм, запорожцям, з тих мирних договорів не було б користі, як і нині зовсім нема, бо ж тільки татари скрізь степами біля річок з худобою своєю безпечно, як чую, кочують, а запорожцям нітрохи вниз Дніпром ніде від городків не вільно проїжджати. Тому випадало б тому вашому монаршому послові ваш государський пильно послати указ. А ще покорну мою підданську пресвітлому вашої царської величності престолу посилаю пораду і два листи від запорожців, підписані ім'ям новообраного отамана кошового печного Трохима Волошанина, разом з листами ханським і візирським, до кошового по-турськи писаними, для достовірної про все відомості при цьому моєму листі вашій царській пресвітлій величності в приказ Малої Росії посилаю поштою. Ввіряю себе милосердній вашій монаршій милості.

З Батурина, серпня 12 дня, 1681-го.

А щоб вони, запорожці, надалі не сміли, як нині, до хана в Крим і нікуди в іншу сторону без мого відома посилати, а щоб у всьому поклалися на милість вашу государську й дбайливу монаршу опіку, про те я усно послів їхніх, коли ті були в мене, напучував і листовне всіх їх, запорожців, на Коші сутніх напучувати не забув, котрого листа мого список для прочитання вам, великому государю, у приказ Малої Росії при цьому моєму листі посилаю.

Вашої царської пресвітлої величності вірний підданий
і слуга найнижчий Іван Самойлович, гетьман Війська вашої
царської пресвітлої величності Запорізького.

ПЕТРО ІВАНЕНКО

Петро Іванович Іваненко, або гетьман Петрик, — показна постать політичного життя в Україні наприкінці XVII ст. У пошуках шляхів здобуття Україною незалежності Петро Іваненко звертається до Кримського ханства. Сам він обіймав важливі посади у Генеральній Військовій Канцелярії, був військовим писарем Запоріжжя. У цій посаді Петро Іваненко подався у 1692 р. налагоджувати стосунки з кримськими татарами. Підсумком був укладений договір між кримським ханом і Військом Запорізьким, яке, як

вважав хан, і представляв військовий писар. Після укладання цього договору писар Іваненко, який вже волів, щоб його іменували "гетьман Петрик", склав 11 квітня присягу. Щоправда, у тексті присяги він і далі іменується "писарем Війська Запорізького". У будь-якому випадку, наміри Петрика були проявом давньої тенденції українського народу шукати в південному сусіді не лише ворога, але й союзника.

З метою схилити до союзу з Кримським ханством Запоріжжя Петрик 22 червня 1692 р. надсилає туди листа. В ньому він переконує лицарство кинути Москву і обрати союз із Кримським ханством. Петрик згадує союз з кримським ханом Хмельницького і те, яка була в цьому користь у звільненні від короля польського. Він нагадує про причини незгод України з Кримом і вбачає головну причину у примусах Москви запорожцям завдавати неспокою кримцям. Гетьман Петрик звертає увагу на ті умови, на яких він пішов на союз з Кримським ханством, і на те, які політичні та економічні вигоди буде мати український люд, зокрема, запорозьке козацтво, від таких мирних зносин з Кримом. Добірними і правдивими словами автор листа змальовує поступову і задушливу експансію Москви на Україну і те, як цьому сприяли українські гетьмани Многогрішний, Самойлович та інші. Як питомий дипломат, Петрик оцінює міжнародну ситуацію того часу, упевнено стверджуючи, що вихід із залежності від сусідів для України та Криму — лише у військово-політичній згоді між ними. Є в тексті листа і дуже цікавий факт про те, що "задніпровський гетьман" готовий разом з Петриком і кримським ханом повести свої війська на Москву. Якщо це не пропагандистський прийом, то, очевидно, гетьман Петрик мав на увазі гетьмана Івана Мазепу. Втім, можливо, що мова йде про Андрія Ковилу, правобережного гетьмана з 1685 р. Проте та обставина, що останній був у підпорядкуванні польського короля, а згаданий Петриком гетьман обіцявся відійти від Москви, робить аргументи на користь Івана Мазепи переконливішими. Це означає, що свої незалежницькі інтереси гетьман Мазепа пробував утвердити ще на початку 90-х рр. XVII ст.

Тексти подаються за Видонням: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 3. — Львів: Світ, 1992. — С. 87–88, 90–92.

ПРИСЯГА

Я, Петро Іванович, писар Війська Запорізького низового, присягаю всемогутньому Господові Богу, у святій Трійці єдиному, і пресвятій Діві Марії і всім святим, що, переживаючи за втрату й останню згубу від явної й безсумнівної згуби від небезпеки, що насувається зусібіч на милу вітчизну нашу Малу Росію і всіх у ній громадян, і бажаючи зберегти, при всемогутній допомозі Бога, цілість її, писав я кілька разів у справі укладення з Кримським царст-

вом вічного миру до писаря кизикерменського Шабана й тепер пишу до його милості пана кизикерменського бєя. Усе те я на вічні часи, до кінця мого життя, дотримаю і намагатимуся привести до того всі власті, які мають при мені бути. Між нами, Військом Запорізьким і царством Кримським, буде вічний мир і братерська згода, ми боронитимемо один одного від усіляких, з якого б боку вони не наступали, неприятелів, і кому буде найсвітліший хан його милість і все Кримське царство приятелем, тому й ми будемо приятелем, а кому буде неприятелем, тому й ми неприятелем, так само кому ми будемо приятелем, тому й царство Кримське має бути приятелем, а свавільних людей будемо приборкувати з обох боків правом призовітим. Усе це я в цілості дотримаю і ніякого пункту не порушу, в чому мені, Боже, допоможи. А якби з мого боку була цьому мирові яка-небудь відміна, то нехай мене на душі й на тілі, і в задумах Господь Бог покарає. Амінь.

Вище поіменований писар Петро Іванович.

ЛИСТ ЗАПОРІЗЬКОМУ ВІЙСЬКОВІ

Не раз відверто казав я вам, старим і меншим, добрим молодцям, у яку небезпеку потрапив наш український край і до якого занепаду доходить вітчизна наша через ненависних монархів, серед яких ми насправді життя своє ведемо: як леві люті, роти свої роззявивши, хочуть проковтнути нас щоміті, себто вчинити своїми невольниками. І не дивно, що так чинить король польський, бо ми віддавна були його підданими і, з божою поміччю, з ордами за Хмельницького вибилися з підданства й таких йому завдали втрат, від яких він і до сього часу не може оговтатися й усіма силами намагається, аби знову взяти у підданство український народ і через нас відомстити за вчинену йому образу. Хан кримський за те з нами ворогує, що ми йому й усій його країні, живучи по сусідству, з давніх часів на полі й на воді завдавали збитків у людях і здобичах, так і тепер завдаємо. Не дивно, що московські царі, котрі не мечем нами заволоділи, перевели наш край чигиринський на задніпровський бік, обсадилися нашими людьми з усіх боків, і звідки б не прийшов неприятель, наші міста й села попалить, наших людей у неволю набере й повертається назад, а Москва за нами, як за стіною, ціла й, усім тим не вдовольняючись, намагається усіх нас зробити своїми холопами й невольниками. Для того перших наших гетьманів Многогрішного й Поповича [Самойловича], котрі за нас стояли, забрали зовсім у неволю, а потім і нас усіх хотіли взяти у вічне підданство, але їм Господь Бог, заради невинних нашої братії душ, не допоміг виконати свої задуми: вони хотіли зруйнувати Крим,

обсадити своїми людьми кизикерменські міста, потім прогнати нас із Січі й поставити в містах воевод. Не маючи можливості здійснити це, вони дозволяли нинішньому гетьманові пороздавати городовій старшині маєтності, а старшина, поділившись нашою братією, позаписувала їх собі й дітям своїм у вічність, і хіба що в плуги не запрягають, а вже як хочуть, так і повертають, наче невільникими своїми. Москва для того нашим старшим таке дозволила, щоб наші люди таким тяжким підданством згіршилися і не противилися москалям виконувати щодо них свої задуми, себто, вчинивши по містах воевод своїх, узяти нас у рабство вічне: коли наші люди від таких надмірних податків і тягарів омужичаться, то Москва Дніпро й Самару обсадить своїми містами, як уже в місті Орлику й на Самарі у двох містах москалів посадили, а цього літа над Дніпром у Протовчі й на Самарі в кількох місцях міста творити мала. До того ж я вам, добрим молодцям, багато разів заявляв, що король польський, ображений на царів московських за те, що вони не воювали Криму, хотів з ордами йти на Москву, але попередньо відібрати у своє підданство нашу Україну. Якби це йому вдалося, то чи добре б нам було?

Самі ви, добрі молодці, гаразд знаєте, що творилося за Чарнецького й за інших панів лясських, котрі приходили на нашу Україну, як вони нас мордували. Чи не бували брати наші на палях, у воді в ополонках, чи не змушували козацьких жінок дітей своїх у окропі варити, чи не поливали ляхи людей наших на морозі, чи не сипали жар за халяви, не відбирали жовніри майна? Того ляхи ще не забули й тепер готові те саме над нами чинити. А якби московські царі уклали мир з кримським ханом, для чого уже й посла свого у Крим послали, а нас своїми містами над Дніпром і над Самарою обсадили, то хіба не виповнилися б їхні задуми, то хіба б не зробили нас спочатку пани, а потім москалі птахою, яка хоч і має крила, але общипана, і хіба спокійно не зробили б нас своїми вічними невільникими? Якби король польський або царі московські з кримським ханом помирилися, то до кого б нам було прихилитися, хто б нам у такому лихові подав допомогу? Якщо й нині, коли ми під Москвою є, татари беруть нас у неволю і хто як хоче, так і використовуює, то тоді ще більше брали б і користувалися, а в містечках кизикерменських ви знову давали б від звірів і від риби десятину, а від солі й від казана по половині єфимка.

Багато разів під час мого перебування у Січі я радив вам, добрим молодцям, узятися за таку справу й не допустити до останнього падіння і до скрайньої небезпеки нашу любу вітчизну Україну; та оскільки ніхто з вас узятися за те й стояти за своїх людей не захотів, а вже багато разів наша Україна мала бути поневолена,

то я, покинувши батька свого, жінку, дітей, родичів і немалі маєтності, прийшов до вас, добрих молодців, на Запоріжжя і, заклавши нині Господа Бога й пречисту його Матір, християнську заступницю, на допомогу, узявся за ту справу... А потім, приїхавши в Кизикермен, домовився про укладення миру з беєм, його милістю Кеенан-мурзою. Далі, приїхавши в Перекоп, ті статті й присягу, складену в Кизикермені, я підтвердив на вічні часи з найсвітлішим ханом його милістю і з усією державою Кримською. Це бачили на власні очі й ваші посланці Лесько Сиса з товариством і вам, добрим молодцям, сподіваюся, вже переказали. Бачить Бог, що не для своєї слави, а для цілості й оборони українського нашого краю, для помноження і охорони вольностей Запорізького низового й городового Війська і для вільної військової здобичі на Дніпрі я розпочав цю справу. А щоб вам, добрим молодцям, славному Війську Запорізькому, все те від малого до великого було відоме, надсилаю пункти й присягу свою вашій милості. А ті пункти й присягу я вчинив іменем усієї України й усього Запорізького Війська і дав їх державі Кримській, а його милість Кеенан-мурза-бей свої статті і присягу дав від усього Криму. І те все я вам надсилаю.. Ті статті від слова до слова ви можете вчитати в посполитій раді й у них, як я розумію, ви нічого шкідливого для себе й для вітчизни нашої любої не знайдете. А якби з милостей ваших хто-небудь сказав: навіщо нам воювати своїх батьків, матерів, жінок і приятелів і куди ми, спустошивши наш край, подінемося або хто дасть нам тоді хліб; то не дай, Боже, аби ми воювали свою вітчизну, і я вам, добрим молодцям, пропоную: який же добрий птах паскудить і руйнує гніздо своє і що ж то за добрий пан, котрий воює свою вітчизну? Коли ж прийдемо до Кам'яного, то ваша милість, добрі молодці, хто захоче з нами йти в нинішню дорогу й підмогти товариству, тут же з Січі прибувайте, і ми матимемо з вами раду, куди нам з ордами йти, аби містам своїм, селам і людям у них сутнім ніякої, навіть найменшої кривди не завдати, бо не для того розпочали ми справу, щоб своїх людей воювати, а для того, щоб із поміччю божою звільнити їх і себе від москвичів і панів наших грабіжницької неволі.

А коли, за сприянням і поміччю божою, і за вашим військовим відомом і порадою, ця справа закінчиться, то ви самі, як розумні голови, зміркуєте, що краще — бути в неволі чи на волі, чи краще бути чужим слугою чи собі паном, краще бути в москаля чи в поляка невільником-музиком, чи краще бути вільним козаком. Бо ж коли славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким і з ордами з-під лядського ярма вибився, то чи не добро нашій Україні діялося? І чи не було в козаків золота, срібла, добрих сукон, коней та іншої худоби? А як стали ми московським царям холо-

пами, то наша чигиринська сторона повністю занепала, а нас пере-
гнали на сей бік Дніпра, то в жодного з наших братів не лише майна,
а й личаків не стало; більшість нашої братії опинилися в москов-
ських містах поневолені, і щороку беруть їх там татари замість
данини в тяжку кримську неволю, про що не варто й багато писати,
бо самі ви, добрі молодці, знаєте, що діялося цієї зими в полку
Переяславському, а раніше в полку Харківському під Змієвом і в
інших місцях. Крім того, заявляю вашим милостям і те, що пан
задніпровський гетьман, за радою усіх полковників, таємно при-
слав до мене людину з таким словом: тільки-но ми з ордами до
Самари наблизимось, то всі вони від Москви мають відійти й, поєд-
навшись з нами, підуть воювати Москву; цей чоловік і досі при мені
живе і я вашим милостям, як дасть Господь Бог прийти до Кам'я-
ного, покажу його, а що він казав тут під присягою, те чули ваші
посланці, й вашим милостям, приїхавши в Січ, усно детально про
все скажуть. Тому будьте, ваша милість, у всьому надійні й без-
печні, і кому люба милість і віра своя, і вітчизна, воля жінок, дітей і
рідних від московської неволі, ідіть з нами. Якщо ж хтось хоче йти
по здобич на рибу, сіль і звіра, то хай іде вниз Дніпром, на Молочну,
на Берду, на Бог-ріку, куди хто захоче, лише берить з Коша листи,
аби про те знала Кримська держава, аби не було від вас Криму й
містечкам якоїсь шкоди, а від Криму й від містечок вам не тільки не
буде найменшої кривди і збитків, але й волосина з голови вашої не
впаде. А султан, його милість, відпускаючи поперед себе Батирчу-
агу й кількох мурз, відпускає до вашої милості й одного вашого по-
сланця Івана Щербину, а другого, Якова Ворону, відпустить, коли
сам за Перекоп вийде. А слідом за Батирчею-агою іде й сам калга-
султан, і як приїде до Кам'яного Затона, то там про все буде сло-
весна мова й дума.

СОЗОНТ ГРАБОВСЬКИЙ

Військовий писар Запорізької Січі наприкінці XVII ст. Відомий, зок-
рема, за своїм активним листуванням з гетьманом Петриком та іншими
військовими діячами України, як активний учасник визвольних змагань
українського народу за незалежність і, водночас, мудрий дипломат. Наво-
димо два документи, котрі розкривають позицію Запорізької Січі стосовно
союзу України з Кримом.

У листі до гетьмана Петрика Созонт Грабовський дає відповідь на його
пропозиції укласти військовий договір з кримськими татарами. Пропозиція
відкинута, а сам Петрик засуджується як збурювач спокою, як ворог пра-
вослав'я, як дворушник, дії якого можуть спричинити лихо Україні. Але з

контексту листа зрозуміло, що запорожці не проти спільних дій проти Москви; вони стурбовані лише тим, що перед цим шкоди зазнає насамперед Україна: "Доки ти щось зробиш чи й нічого не зробиш Москві, — пише Грабовський, — а народові українському вже явна через твій воєнний похід з державою Кримською загибель настане..." Лист датовано 15 січня 1692 р.

Навзаєм, відверто антимосковські настрої запорожців викладені військовим писарем у його розмові із знатним вояком Якимом Книшем. Запорожці хочуть воювати з Москвою за ті наруги та збитки, які вона завдала Україні. "Тому запорожцям неодмінно слід вибитися з-під московського ярма", — підсумовує Созонт Грабовський. Ця обставина, як і дії гетьмана Петрика, виразно засвідчують, що пізніший виступ гетьмана Мазепи під Полтавою був наслідком широкого всеукраїнського визвольного руху, що Кримське ханство розглядалося у цій боротьбі як активний союзник України.

Тексти подаються за виданням: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 3. — Львів: Світ, 1992. — С. 111—112, 126.

ЛИСТ ДО ГЕТЬМАНА ПЕТРИКА

Хоч ти, Петре, називаєш себе людиною православного роду, але взявся, на все лихе зважившись, за таку справу, через яку багато християнського люду полягло. Господь не стерпить, а відомстить за це. Ти вносиш згубне спустошення мечем своїм разом з богопротивними бусурманами у найголовніше гніздо православ'я, Москву, чи, правильніше мовлячи, Малу Росію. Поміркуй же: на кого весь той проклін спаде, як не на тебе самого. І справді, доки ти щось зробиш чи й нічого не зробиш Москві, а народові українському вже явна через твій воєнний похід з державою Кримською загибель настане, чого не дай, предвічний царю небесний. Втім, про цей твій згубний задум ми, Військо Запорізьке, достеменно ще не знаємо і бажаємо вповні довідатись і цілком переконатися: з намови когось іншого чи сам по собі, як нам доповідаєш у листі своєму, до нас писаному, буцімто вітчизну нашу боронячи, підняв на те Кримську державу, аби позбавитись і звільнитись від рабства і підданства як московських, так і наших панів, уклавши перемир'я на вічні часи, замість спільного життя з Москвою, від усієї держави Кримської. Зваж і те, чи гаразд так буде: відлучитися від своєї православної віри, кинувши гніздо своє мале, бідну Україну, в сусідство з бусурманами, цими супротивними дияволами, переслідувачами хреста господнього, ми занепастимо нашу православну віру і, головне, що слід сказати, потрапимо у вічне рабство й неволю, до

чого не допусти їх, Боже, а нам не дай дочекатись того у вічні часи. А ти, впавши у відчай і забувши того, хто сотворив і відкупив тебе кров'ю своєю пресвятою, замість того, щоб бачити після темряви, у вічні часи, світло не вечірнє, завжди радіти Господові, чертогам небесним, — ти самочинно віддався бездонному пеклові з душею і з тілом і звернув на зло й супроти Богові всемогутньому, — одностайно бажаємо тобі розмовляти на вічні часи. І оскільки ти маєш від хана його милості клейноди, то з ними і йди від нас, Війська Запорізького, туди, куди маєш намір іти, і не сподівайся отримати клейноди військові: оскільки ти піддався Криму без нашого відома, нас облишив, нас зрадив і милість нашу, дану тобі, зневажив, то й тепер без нашого відома похід свій здійснюй, а нам більше ні в чому не набридай.

РОЗМОВА З ЯКИМОМ КНИШЕМ

В Малій же Росії їм ні для чого воювати, бо вона сама по собі кого слід повоює: винокурники, пастухи, вівчарі й голота всіх своїх начальників і панів поб'ють. Хочуть запорожці йти на великоросійські міста за те, що їм присилають з Москви не таке жалування, як донським козакам. Запорожці сердяться й за те, що на Самарі збудовані міста й заселені людьми; що вирубали їхній стародавній ліс; що на Орелі сидить воєвода з військовими людьми, тоді як у статтях Хмельницького написано так, що московським ратним людям бути в Україні тільки в трьох містах. І те запорожців дуже обтяжує, що Москва гетьманів, старшину й полковників, кого винним визнає, без відома козаків бере й засилає в Сибір: винних у чомусь слід судити за військовими правилами. Образливо запорожцям і те, що коли вони просять війська собі на допомогу, то гетьман і воєвода відмовляються тим, що на це указу нема, без якого вони не сміють нікуди військ посилати, і цим вони наче водять запорожців за шию; від татар низового Війська вони не боронять, навпаки, завдяки Військові й самі в спокої живуть, а Війську через те лише збитки. Татари захоплюють їхню братію і в неволю шлють. Тому запорожцям неодмінно слід вибитися з-під московського ярма: коли вони доб'ються того, тоді не буде їм полонення від бусурманів.

АННА ІОАННІВНА

Російська імператриця, донька царя Іоанна Олексійовича. На російський престол вона зійшла 15 лютого 1730 р., за постановою Верховної Таємної Ради; цьому активно сприяв князь Д. М. Голіцин. При її правлінні

були вельми відчутні придворні впливи та інтриги, а роль фаворита обіймав обер-камергер Яган Ернест фон Бірон. Померла імператриця Анна у жовтні 1740 р., спадкоємцем трону призначила свого двомісячного онука, а регентом-правителем — Бірона. Для російського двору це вже було занадто, і невдовзі фельдмаршал Мініх заарештує регента, відправляє його у Сибір, а правительською держави проголошується мати імператора-немовляти Анна Леопольдівна.

Саме в часи правління Анни Іоаннівни сталося повернення Запорізької Січі під зверхництво Російської імперії. Нагадаємо, що Запорізька Січ зазнала такої ж долі після поразки гетьмана Мазепи: 14 січня 1709 р. вона була зруйнована царськими військами. Після важких поневірянь, запорожці засновують своє становище в Олешках (в гирлі Дніпра), тобто на території Кримського ханства; сталося це у 1721 р. У 1728 р. Олешківська Січ переходить назад, у свої питомі землі, де зупиняється в Чортомлику. Але не пройшло і двох років, і запорожці у 1730 р. повертаються назад у володіння Кримського хана, де на ріці Кам'янка засновують Нову Січ. Ця подія якраз і співпадає з початком правління імператриці Анни Іоаннівни.

Росія продовжила активну діяльність по поверненню запорожців у підданство імперії: вона ж бо розуміла їхнє значення як противаги татарам. І, зрештою, у 1734 р. вони знову полишають хана і засновують, на р. Підпільній, Нову Січ. Формально, за Прутським миром, ця територія була під протекторатом Порти, але запорожці робили вигляд, що ними ніхто не править. Тому Петербург вважав їх своїми підданими, а самі запорожці вважали, що самі собі повернули права та вольності. І знову вони опинилися іграшкою в руках можновладців.

Наводимо два документи, які позначені підписом російської імператриці, У першому з них, т. зв. "Прощенній грамоті" імператриці запорожцям, їм обіцяються всі блага, аби вони повернулися під владу Росії. Натомість у другому, в таємному листі до Івана Івановича Неплюєва, російського резидента у Константинополі, докладно визначено, на яких умовах запорожці мають увійти у підданство імперії. Умови ці, як свідчить документ, були досить принизливі і образливі для Запорізької Січі. "Прощенна грамота" датується 31 серпня 1731 р., а "Найтаємніший запит" Неплюєву — 27 березня 1734 р.

Тексти подаються за виданнями: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 249; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 3. — Львів: Світ, 1992. — С. 368—370.

ПРОЩЕННА ГРАМОТА

Нашої Імператорської Величності підданому, низового Війська Запорозького отаману Івану Малашевичу і всьому наявному

при тобі поспольству Нашої Імператорської Величності милостиве слово:

Ми, Велика Государиня, Наша Імператорська Величність про ваше всепіддане прощення до Нас, аби Ми милість нашу до вас виявили і провини ваші відпустили і, як колись, в Наше підданство прийняли, як перед цим із ваших до Нас листів, так особливо нині від прибулого до Двору Нашого генерала фон Вейсбаха, до якого ви, підтверджуючи ті ваші прохання, що листовно відізвалися, ґрунтовно усно повідомлені, Нам про ваш дійсний і вірний намір та бажання бути вічно в підданстві Нашому й служити з усякою вірністю він засвідчив і передав про прагнення і щонайпокірніше прохання ваше, аби на кращу нашу надію та сподівання Ми до вас Нашу Всемилоству грамоту з прощенням ваших провин і з підбадьоренням про Нашу Монаршу милість. За тим вашим всепокірним і всепідданим прошенням Ми вам провини ваші Всемилоство відпускаємо в тій надії, що ви ті свої провини спокутуєте і в найліпшій та цілковитій вірності до Нас будете, і в іншому, про що до нас вищезгаданий Наш генерал фон Вейсбах іменем та указом Нашим писати й повелівати буде, з усякою вірністю виконаєте, за що Ми вас Нашою високою милістю обдаровуємо.

Дано в С.-Петербурзі 1733 року серпня 31 дня.
Анна.

НАЙПОТАЄМНІШИЙ ЗАПИТ НЕПЛЮЄВУ

1. Хоч запорожці, як самій Порті відомо, здавна є підданими російських царів, єдиного з ними християнського закону, народилися всі у Малій Росії, де їхні батьки й родичі і донині живуть, та жили вони в Січі, перебігаючи з Малої Росії в різні часи за своїм давнім звичаєм свавільно, і деякі, пробувши у Січі якийсь час, знову в Малу Росію, себто у свою вітчизну поверталися. Незважаючи на те, коли вони при укладенні останнього вічного миру з Портою самі добровільно на кримському боці залишилися, то російські государі до них ніколи не втручалися, коли Кіш свій вони мали за кордоном російським, де самі мати хотіли, і в ту справу російський уряд втручатися вважав для себе непристойним.

2. Російські государі до себе їх не закликали й не закликають і тепер, хоч запорожці перейшли зі свого Коша на новий Кіш, але російській государині до того справи немає, оскільки новий Кіш не в російських кордонах перебуває і, наскільки государиня обізнана в цьому, запорожці перейшли на те місце, де вони здавна своє житло й перебування мали, а тому чинити їм перепону в тому немає причини жодної.

3. З огляду на те, що кримський хан супроти вільності і звичаю козаків хотів силою переселити їх із Січі до самого Криму з наміром розібрати їх по руках, самого кошового з усіма знатними курінними отаманами силою до себе в аманати взяти й насильно гетьманом над ними відвернутого зрадника Орлика поставити, то запорожці як народ вільний, не допускаючи себе до останньої погибелі, змушені були задля свого порятунку на інше місце перейти. І за те кримський хан гідний докорів, бо такими вчинками своїми він до відчаю запорожців довів, а натурально, що кожен, бачачи перед собою останню погибель свою, намагається від неї себе порятувати.

4. А що запорожці, будучи здавна російськими підданими й маючи в Малій Росії своїх родичів і близьких, відмовили ханові йти війною проти російської государині і проти російських військ, то це так само цілком природно: адже самі запорожці можуть легко зважити, що, виступивши проти росіян війною, вони виступлять проти власних родичів і близьких, котрі живуть у російській державі, а тому якщо запорожці не хочуть йти війною проти своєї вітчизни, то російській імператриці нарікати на них за те не личить.

5. Якщо кримський хан, котрому "преміцно й непорушно" слід було дотримуватися між обома державами вічного миру, незважаючи на те, "неприятельські й немирні свої наміри в дію приводити хоче", то й російській імператриці, всупереч ханові, належить вживати відповідних заходів для вчинення відсічі.

6. Втім російська імператриця й до останнього часу до тих запорожців не має ніякого відношення; запорожці самі, тільки задля свого порятунку, перейшли з попереднього свого Коша на новий і оселилися в турецьких-таки, а не в російських кордонах, і якщо кримський хан полишить їх "при попередніх звичаях" і не змушуватиме їх до війни проти Росії, то вони знову можуть у кримську протекцію повернутися, і імператриця не присвоюватиме їх собі.

7. Та якщо кримський хан не облишить свого наміру конче запанувати їх і приневолити до війни проти Росії, і ті запорожці до російської імператриці як до природної своєї государині вдаватися будуть, то імператриця, за християнським законом, тих запорожців як християн, єдиновірців вважає відганяти від себе непристойним і натурально не змушуватиме їх до того, щоб вони спільно з кримським ханом виступали ворогами російської держави.

8. Якщо ж хан житиме у спокої і миру не порушить, то все те минеться, а також і всі запорожці надалі залишаться в мирі.

9. Російська імператриця тих запорожців до останнього часу не приймала і прийняти не хотіла, і якби те вчинилося й імператриця дозволила б їм житло мати в російських межах, то це "ні за яку

супротивність сприймати не можна", бо щодо самої Порти відомо, яким чином російські зрадники Дондук Омбо з товаришами, хоч вони й ідолопоклонники і не єдиновірці туркам, прийняті кримським ханом у протекцію, донині в його краях перебувають і на російські землі без жодної перешкоди з боку Порти чинили напади й надалі чинять. Тим менше буде рішучості в російській імператриці відганяти від себе таких людей, котрі й за народженням, і за християнським законом можуть називатися своїми.

"А все те можете завершити тим, що належить хана кримського угамувати й до утримання миру змушувати, тоді й усе згідно між обома імперіями відбуватиметься. Можете ще Порті про запорожців і се оголосити, що вони всі до єдиного народжені в нашій імперії і, перебігаючи, живуть там у Січі з давніх літ без жінок неодружені, і так якби повсякчас туди тих втікачів з нашого підданства не додавалося, то вони, запорожці, давно б усі перевелися, оскільки плодиться їм у Січі ні від кого".

КАПЛАН-ГІРЕЙ І

Кримський хан у 1730—36 рр., за часів складних для Запорозької Січі політичних обставин, коли вона послідовно змінювала своє становище, починаючи від Олешок і закінчуючи рікою Підпільною. Каплан-Гірей підтримував активні стосунки з гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом, польськими королями, старшинами Запоріжжя, іншими тогочасними політиками. Відомо, що хан досить активно сприяв налагодженню українсько-кримських стосунків, всіляко намагався забезпечити права та вольності запорожців. Водночас, він досить різко ставився до порушення існуючого законодавства, вимагаючи покарання винних згідно чинних законів. Про це свідчить бодай його лист-ярлик до товариства "Кримського Коша Запорозького", в якому він вимагає справедливого відшкодування збитків, завданих козаками полякам, і покарання винних за злочин. Прикметно, що судову акцію хан покладає на товариство і старшину самої Січі. А сам дух листа виразно засвідчує принизливо-підлеглий статус Коша Запорозького.

Текст подається за виданням: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 242—243.

ЯРЛИК ДО КОША ЗАПОРОЗЬКОГО

Отамани курінні, оголошую всім вам: перед нас, хана і всього панства кримського, за скаргою ляхів покликані були до суду за вказівкою нашою в Крим отаман кошовий з іншими отаманами

курінними. Після розгляду справи цієї, хоча ляхи за багатьох убитих своїх братів та євреїв, за пролиту кров християнську хотіли декілька тисяч талерів відшкодування, а ми вас тільки до виплати 15 кісей [гаманців — близько 3000 левів або 5 тисяч карбованців] засуджуємо. Ці гроші зараз же від посланців ваших узяли, і цим нашим ханським листом всім вам, курінним отаманам, повеліваємо, щоб ви по своїх куренях ніяких злодіїв та свавільних людей не тримали і не таїли, а присуджену з вас суму зібрали або у когось позичили. Якщо ж надалі будете які крадіжки й насильства будь-кому чинити, то вже однією платнею не відбудетеся, а всіх вас, отаманів і старійшин, покликавши до себе, погубити, а решту свавільників, пославши на них орду ногайців, винищити і з Коша розігнати звелю. І ти, пане кошовий, якщо не будеш своїх полковників від свавілля стримувати, і нас, панство кримське, соромом покривати не перестанеш, і сам смертної кари сподівайся. Вже багато разів у невинності своїй ви присягали, а винуватців досі не відшукали. Надалі, коли якась скарга до нас дійде, то не буду я ханом, якщо усіх вас не знищу. Про це стократ нагадуючи вам, залишаюсь — *Каплан-Грей-хан з усім панством кримським.*

ЖАН БЕНУА ШЕРЕР

Французький дипломат та історик другої половини XVIII ст. Перебуваючи на службі в Петербурзі та інших краях Східної Європи, Шерер докладно дослідив історію взаємин осердкових її народів, зокрема, польського, українського та татарського. Свої враження та узагальнення Шерер описав у ґрунтовній праці "Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії", котра, у свою чергу, складається з двох книг: перша — "Історія Малоросії", друга — "Короткий нарис історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, що сталися на Україні".

Праці Шерера, як відзначав Віктор Коптілов, котрий увів її до наукового обігу в Україні, притаманна певна непослідовність, викликана, крім об'єктивних причин, і надмірним возвеличенням імператриці Катерини II та її діянь. Однак, навіть попри це, історик зображує мужній і волелюбний народ, багату країну, благородство звичаїв та устрою. В багатьох місцях Шерер спирається на своїх попередників, зокрема Боплана, що цілком зрозуміло. Читач легко знайде ці паралелі.

Особливу увагу Шерер звертає на українсько-кримські стосунки, які є одними з визначальних для політичної ситуації у Причорномор'ї. У цьому контексті вельми важливим є фрагмент "Історії Малоросії", у якому викладаються непрості взаємини Запорозької Січі і Кримського ханства у 20–30-х рр. XVIII ст.

Свою оповідь Шерер починає з поразки шведсько-української армії під Полтавою наприкінці червня 1709 р. Запорозькі козаки як союзники Мазепи відступили разом зі шведами і, згодом, у 1711 році, заснували нову Січ в Олешках — на землях Кримського ханства. І далі докладно висвітлюються політико-правові та економічні умови такого союзу. Загалом запорожці мали чимало привілеїв, але — також і зобов'язань. Попри толерантність кримців до релігії козаків, останні все ж відчували себе не зовсім вільними. Тому у 1734 р. козаки повернулись назад, на свої предківські землі, і заснували на річці Підпільній Нову Січ.

Є у викладах Шерера і відверті міфологеми: це, наприклад, вказівка на те, що гетьман Пилип Орлик прийняв мусульманство, одружився з турчанкою і мав від неї багато дітей. Ця вигадка, очевидно, спровокована тією підставою, що гетьман Орлик дійсно мав прекрасні стосунки з кримськими ханами, уклав з Девлет-Гіреєм II у 1711 р. угоду про боротьбу проти Росії і взагалі дуже шанував мужній і волелюбний татарський народ.

Текст подається за виданням: Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців / Пер. з фр. В. В. Колтілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — 311 с.

ЛІТОПИС МАЛОРОСІЇ, АБО ІСТОРІЯ КОЗАКІВ-ЗАПОРОЖЦІВ ТА КОЗАКІВ УКРАЇНИ, АБО МАЛОРОСІЇ

Т. 1. ІСТОРІЯ МАЛОРОСІЇ

Розділ XVIII. Як козаки перейшли під владу Карла XII,
а потім Кримського хана. Допомога, яку вони йому надали

Після цієї славнозвісної битви [під Полтавою] решта запорозьких козаків, відданих шведському королю, кількістю у дві — три тисячі душ, відійшла у Бендери, де вони піддалися татарському ханові, який подарував їм дві булави з належними до них клейнодами. За згодою хана ці козаки оселилися над річкою Кам'янкою, але їх тут часто непокоїли росіяни, отже, вони переселилися в околиці містечка Олешки на Дніпрі, недалеко від Криму.

Хоч вони й були підданими хана, але мали своє самоврядування, своїх керівників і залишалися під безпосереднім командуванням Мазепи, який був з кількома козаками при королі Швеції у Бендерах. Однак Мазепа невдовзі помер, і султан, на прохання шведського короля, який ще перебував у Туреччині, призначив на його місце його генерального секретаря Орлика, передавши йому усі гетьманські клейноди. Цей новий гетьман так само залишався у

Бендерах. Згодом він прийняв мусульманство й одружився з турчанкою, від якої мав багато дітей.

Коли козаки були під пануванням татар, їм спочатку давали гроші та необхідну провізію, та коли побачили, що це тягне за собою істотні видатки, то домовилися, що хан більш нічого не поставитиме козакам, але й вони не платитимуть жодних податків і з них не вимагатимуть плату за прохід по Дніпру й по Бугу. Це були проходи повз Кодак, Микитин, Кам'янку, де була їхня Січ, і Кизи-Кермен. Цими річками проходили купці й люди з Малоросії, які рушали до Криму, щоб продати й купити там різні речі, а насамперед, щоб купити сіль, і самі татари, які їхали по провізію. Найбільш людна була дорога по Бугу до Мертвої Води. Нею подорожували до Очакова купці з Польщі, Малоросії та сусідніх країн. Козаки також мали дозвіл стягати мито з усіх, хто прийшов чи приїхав до Очакова чи пригнав туди худобу. Цей прибуток було призначено на утримання вояків, старшини та їхнього керівника. Вони мали також право брати сіль з лиманів за половину плати проти тієї, яку брали з людей з Малоросії та інших. Проте усі ці привілеї ніяк не задовольняли козаків. Вони часто порушували угоди, вимагали довільну величезну плату за проїзд — навіть від інших козаків з Малоросії, яких називали просто запорожцями. Наслідком цих порушень було те, що кримські татари встановили для своїх козаків такі самі податки, які платили інші піддані. Цим новим козакам було навіть заборонено торгувати у Криму та в Очакові, їм лише було дозволено на знак особливої милості купувати там товари, щоб відвезти їх у Січ і там продавати мешканцям Криму, грекам та євреям, які у свою чергу приїждять у Січ з найрізноманітнішою провізією. З плином часу кількість козаків збільшувалася. Вони мешкали насамперед у двох Січах — Кам'янці та Олешках і в степу. Їхні літні курені та зимові хати тяглися від околиць Очакова та Переволочної до річки Буг. Мешканці степу займалися риболовлю та полюванням. Вони не мали ні літніх куренів, ні зимових хат поблизу Криму, бо їм було заборонено там ловити рибу, а полювати дозволяли лише зрідка.

Козаки були зобов'язані, згідно з угодою, йти з ханом до Сулака, коли він воював з черкесами, даючи йому щонайменше дві тисячі вояків на чолі з їхніми командирами, або кошовими. Крім того, вони мали обов'язок у мирний час посилати з Січі у Крим не менш, як тринадцять сотень козаків, щоб відбудувати або полагодити лінії Перекопу, і все це без найменшої платні чи винагороди.

Коли кілька тисяч козаків — підданих хана — пішли на війну з черкесами, ті козаки, що були під покровительством Росії й мали свої поселення на річці Самарі, зібралися у великій кількості, щоб напасти на їхні Січі під Олешками й зруйнувати їх. Цей напад був та-

кий успішний, що вони знищили все дощенту, грабуючи та вбиваючи все, що їм траплялося під руку. Усе добро вони забрали з собою. Кошовий, повернувшись зі своїми козаками і знайшовши зруйновану Січ, переселився з Олешків у місцевість, яку колись займали козаки біля Кам'янки, про що ми вже говорили. Але він тоді ж присягнувся помститися за цю жорстоку образу. Козаки Кам'янки зібрали усі свої сили й накинулися на своїх ворогів з безприкладною люттю, вони зруйнували їхні домівки і вбили багато їхніх мешканців, одних повісивши, а інших піддавши катуванням.

Не тільки козаки з Росії потерпали від таких вторгнень. Козаки-перебіжчики часто за своїм давнім звичаєм нападали й на самих татар, забираючи в них коней, биків, овець тощо, і якщо вони не знаходили здобич задовільною для своєї пожадливості, то били татар до смерті. Кримський хан, щоб припинити таке розбишацтво, наказав якнайретельніше розслідувати справи. Винні козаки зобов'язані були заплатити пограбованим багато грошей, більше, ніж коштувало награбоване добро. Козаки мали віддати ханові стільки живих людей, скільки вони вбили татар. Коли провиня козака-злодія була доведена, а він сам не був спроможний заплатити встановлену суму й не міг зібрати її, звернувшись до щедрості своїх співвітчизників, його віддавали татарам у неволю на все життя. Але татари часто перетворювали вимоги відшкодування на досить вигідне ремесло, і козаки стали накладати на них такі самі кари або вимінювали їх на своїх козаків, що стали невольниками.

Найбільше псувало стосунки між козаками й татарами те, що козаки були зобов'язані платити за кожного християнського невольника, який утік з Криму, навіть тоді, коли вони не мали ніякого відношення до цієї втечі. Козацькі керівники скаржилися на несправедливість цього правила, але татари відповідали їм, що в ньому нема нічого несправедливого, бо козаки відповідали за охорону кордонів Криму.

Коли козаки зрозуміли, що не можуть безкарно завдавати збитки татарам, вони кинулися на Польщу й наробили їй багато шкоди. Поляки гірко скаржилися ханові, і він заборонив козакам займатися розбоєм, але заборони не справляли на них великого враження. Нарешті хан одержав перелік врат, що їх завдали їм козаки, і зобов'язав їх платити. Бувало й так, що поляки скаржилися, наприклад, на збитки у двадцять чотири тисячі карбованців, а хан збирав необхідні відомості, щоб перевірити справедливості обвинувачень, і тоді козаки були зобов'язані виплатити ці гроші готівкою. Від них ще вимагали, аби покласти край безкінечним скаргам поляків, відступити Польщі Кодак, і було ухвалено, що козаки не мають права там мешкати чи якимось інакше використовувати і що в

разі коли там знайдуть козаків, то фортецю буде зруйновано дощенту. Та, коли це місто попало під панування Росії, його віддали колишнім його власникам.

Увесь той час, коли запорозькі козаки були підданими кримського хана, вони сповідували православну релігію, якій були вірні до кінця свого існування. У своїх молитвах вони завжди просили Бога зберегти здоров'я християнських царів, їхнє духовництво складалося з архимандрита, присланого грецьким патріархом, священників та дияконів з Греції, Польщі та різних місцевостей Малоросії.

Проте життя козаків під пануванням кримського хана здавалося їм дуже поганим. Позбавлені волі, яку вони так палко захищали, козаки почували себе гірше, ніж під владою своїх колишніх володарів. До того ж від самого початку їхнього підданства в них було забрано артилерію і їм суворо заборонили будувати будь-які укріплення чи на Січі, чи в її околицях. Заборонено їм було й торгувати з Росією, щоб перешкодити спілкуватися з підданими цієї держави, проте в цій забороні не було великої потреби. Справді, Росія від часу відступництва козаків не втрачала їх з поля зору, вона поставила уздовж кордону невеликі спостережні зағони, яким було суворо наказано вішати на місці, як зрадника, кожного козака, якого вони візьмуть у полон.

До всього цього додалися й інші причини для незадоволення. Хан часто посилав мурз та інших татарських князів у Січ іноді для вивчення становища на місці, часом для огляду війська чи для інших потреб. Посланці мали щонайменше двісті осіб у своєму почті. Кошти на їхнє утримання завдавали козакам великого клопоту, а вони повинні були приймати їх з усією належною шаною, та ще й робити дорогі подарунки при їхньому від'їзді. Розгнівані такими домаганнями, які здавалися козакам дуже тяжкими, особливо коли вони порівнювали їх зі свободою, яку їм було надано в Росії, вони кінець кінцем вирішили повернутися під царське панування.

НАВАЛИ КРИМСЬКИХ ТА ТУРЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА РОСІЮ Й УКРАЇНУ У 1654—57 рр.

По підписанні Переяславських угод Гетьманщина стає союзником Росії та — автоматично — політичним супротивником Османської Порти і Речі Посполитої. Це сприяє численним військовим набігам польських, кримських та турецьких військ на терени України. Особливо спустошеною виявилися Уманщина, Поділля, Брацлавщина та Південна Київщина. Протягом 1654—57 рр. бойова лінія декілька разів пересувалася з заходу на схід і назад, все з'являлися нові війська та експедиції — польські, ту-

рецькі та татарські. Татари палять містечка, нищать церкви, виганяють до Криму людей, не кажучи вже про криваві військові сутички. Все це відображено в свідченнях очевидців, які коротко зведено у наступну таблицю.

Таблиця перекладена за виданням: Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. — М.: Наука, 1987. — С. 240—243.

НАВАЛИ КРИМСЬКИХ ТА ТУРЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА РОСІЮ Й УКРАЇНУ У 1654—57 рр.

Дата	Чисельність та хто нападав	Напрямки навал і райони дії нападників	Збитки від навал
18 серпня 1654 р.	"Багаточисельний" загін кримських татар	Під Полтаву	Не встановлено
28 вересня 1654 р.	"Багаточисельний" загін кримських татар	Під Полтаву	Захопили "великий полон" та багато худоби. Козаки Полтавського полку на р. Коломак відбили здобич
вересень 1654 р.	Війська силістрійського паші	Переправились через Дунай та зосередились на кордоні з Україною	—
вересень 1654 р.	Кримські татари малими загонами	Нападали на південні кордони Чигиринського, Корсунського, Уманського і Брацлавського полків	"Много шкот починили"
вересень 1654 р.	Дрібні загоны кримських татар	Під Чечельник і Саврань (південний кордон Уманського та Брацлавського полків)	"Много шкот починили"
листопад 1654 р.	150 чоловік ногайців та білгородських татар	Підійшли до Шаргорода і з'єднались з польськими військами	"Много шкот починили"
27 грудня 1654 р. —	30 тис., а з листопада 1655 р. 120 тис. крим-	Під командою калги з'єднались в районі Брац-	Спільно з польськими шляхтичами пограбу-

Дата	Чисельність та хто нападав	Напрямки навал і райони дії нападників	Збитки від навал
середина березня 1655 р.	ських, ногайських, білгородських татар	лава з поляками. Пішли на Умань, Ахматов, блокували Ставище та Білу Церкву. Після поразки в Дрижипольському бою татари базуються на Брацлавщині під м. Житовим, звідки напали на Умань, але атака була відбита	вали більш, ніж 50, містечок і сіл на Брацлавщині, де взяли 50—52 тис. чоловік у полон. Грабували Правобережну Україну в районі Чигирин — Біла Церква — Черкаси
січень 1655 р.	40 тис. кримських татар	Під командуванням калги Кази-Гірея напали на Запоріжжя	Попалили "чайки"
кінець травня 1655 р.	Чисельність кримських татар не відома	Брацлавський полк три дні бився на переправах в низинах Дніпра, тримаючи оборону від татар	Форсувати Дніпро татам не вдалося
червень 1655 р.	Розвідувальні загони кримських татар	Напад на прикордонні українські села та містечка	Не встановлено
червень — липень 1655 р.	Розвідувальні загони кримських татар	Розвідка та добування "язиків" на Дону	Не встановлено
серпень 1655 р.	Невеликий загін (ногаї?)	Околиці Полтави. На Солоні Води	Захопили 20 чоловік. На зворотному шляху загін був знищений козаками Гадяцького полку
початок вересня — жовтень 1655 р.	Малі загони кримських, ногайських та інших татар	Чигирин, Черкаси, Фастів, Київ	Перехоплювали козацькі роз'їзди, відправлені з трофеями з армії Хмельницького, яка тримала в облозі Львів

Дата	Чисельність та хто нападав	Напрямки навал і райони дії нападників	Збитки від навал
жовтень — початок листопада 1655 р.	100 тис. кримських, ногайських, білгородських, буджацьких татар	Діючи між ріками Дністром та Бугом	Відрізали армію Хмельницького та Бутурлина від тиллових баз. Нападали в районі Києва, Білої Церкви, Кодака, потім рухаючись в бік Кам'янець-Подільська та Львова, перехоплювали козацькі загони, відпущені з-під Львова. Отримали поразку під Озерною
грудень 1655 р.	Дрібні загони. Спостерігають за кордоном в районі Дону та України	Боючись "безвісного підходу" калмиків та козаків	—
січень 1656 р.	Невеличкі загони ногаїв	Напад на Брацлавський полк	Пограбовані кордонні містечка
12 січня 1656 р.	1500 чоловік азовців, кримців, кабардинців	Черкаськ	Пограбували околиці
лютий 1656 р.	Незначні загони азовських татар	Безперервні напади на Дон, захоплення "язиків"	За січень та лютий захопили більш, ніж 30, чоловік
16 лютого 1656 р.	300 чоловік азовських татар	Черкаськ. Бій під містом	Не встановлено
20 лютого 1656 р.	Чисельність не встановлена, азовські татари	Низини Дону	Захопили декілька рибалок
червень 1656 р.	300 чоловік азовських та кримських татар	Царєв-Борисів, Тамбов, Шацьк	Відігнали стада з худобою та кіньми, взяли незначний полон
липень 1656 р.	Не встановлено	В район Тора	"Немало людей погубили і шкоди вчинили"

Дата	Чисельність та хто нападав	Напрямки навал і райони дії нападників	Збитки від навал
17 лютого 1657 р.	Чисельність не встановлена, азовці, кримчаки, темрюки, малі ногаї, кабардинці, черкеси	Осадили Черкаськ	Не встановлено
24 квітня — 6 липня 1657 р.	150 тис. кримських, ногайських, білгородських татар та турецьких загонів	Бої у гирлі Дніпра і Дністра з російськими, українськими, молдавськими і волоськими загонами. Мета походу — пробитися на з'єднання з поляками, щоб разом діяти проти Ракоці і Ждановича	Татари затримані на Дніпрі та Дністрі
6 серпня — 26 серпня 1657 р.	30—40 тис. кримських, ногайських, білгородських татар	Відхід від Дніпра до Кам'янець-Подільського та розорення містечок України, які межують з Диким Полем. Розгром війська Ракоці очолює сам хан	Дуже невеликий полон в Україні та 19—20 полонених з війська Ракоці
6 липня — 5 вересня 1657 р.	30—40 тис. кримських та ногайських татар	Після поразки у гирлі Дніпра та Дністра відійшли під командуванням калги Казі-Гірея до Перекопу для оборони півострова	—
29 серпня — 5 вересня 1657 р.	30—40 тис. кримських татар	Знаходились під Перекопом для допомоги загону калги	Командував хан Магомет-Гірей
30-31 серпня 1657 р.	Ногаї та кримські татари	Напад на м. Валуйки	Захопили у полон декілька чоловік
початок жовтня 1657 р.	2000 чоловік малих ногаїв	Коло Молочних Вод для оборони від калмиків та розвідки	—

Дата	Чисельність та хто нападав	Напрямки навал і райони дії нападників	Збитки від навал
жовтень 1657 р.	60 чоловік кримських татар	В район Полтави, за "языками"	Загін перебитий та взятий у полон донськими козаками
3 листопада 1657 р.	Кримські татари	Напад на м. Кишеньку (на Україні)	Напад відбито
листопад 1657 р.	6000 кримських татар	Зосередились під Чигирином в урочищі Чорний Ліс, звідки послали чамбули під Умань та інші міста Правобережжя. Взимку мають наміри йти усіма силами на Україну	Не встановлено
листопад 1657 р.	Азовські татари	Навали дрібних груп на Валуйки, Новий Оскол, Тор тощо	Не встановлено

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

Українські думи — епічні твори народного походження про життя та долю України. Художня своєрідність дум визначається їхнім змістом, формою та способом виконання. У центрі переважної більшості дум — українське козацтво, через що їх часто ще іменують героїчним лицарським епосом. За формою думи побудовані з нерівних, відносно закінчених, частин; велике місце у конструюванні думи займає дієслівна римованість. Виконуються думи речитативом у супроводі кобзи, бандури або ліри. Переважна більшість дум створена у XVI—XVIII ст., хоча їхні витoki сягають у сиву давнину української минувшини. Народні думи зіграли виключну роль у формуванні та збереженні історичної пам'яті народу. По суті справи, вони були предметно-духовним втіленням смислоцінних орієнтирів життя народу, національної ідеї, пошуку бажаного майбутнього. Відштовхуючись від тих чи інших фактів чи подій, думи випромінювали загальнонаціональні архетипи та пріоритети, універсальні цінності людського життя.

До найстарішого циклу українських дум належать твори про взаємини українського народу з татарами і турками, взаємну боротьбу та життєві трагедії на цій ниві. Сюди відносяться декілька груп дум: по-перше, про ту-

рецьку неволю ("Втеча трьох братів з Азова" та ін.); по-друге, про героїчну борню козаків з татарами ("Іван Коновченко" та ін.); по-третє, про щасливе повернення бранців з неволі ("Самійло Кішка" та ін.). Такі твори зафіксували і донесли до наших днів реальну буттєвість українсько-татарських стосунків, непрості взаємини наших народів у минулому. Це — гірка частина нашої історії, але вона була, і про це не можна забувати; принаймні для того, щоб не повторювати прикрих помилок.

Тексти подаються за виданням: Українські народні думи / Підг. Вид. В. П. Кирдан). — М.: Нацка, 1972. — 560 с.

(Публікація 1849 р., рік запису невідомий)

- 20 Десь у мене був з кулями гаман —
Я ж тобі гостинця дам".
Як став йому гостинці посилати,
Став татарин з коня похилати.
"Ой ти, татарин, старий бородатий,
25 Да на розум небагатий!
Іще ти мене не піймав,
Да уже в Килим-город запродав,
І срібний за мене гроші побрав!
От тепер твого одного коня вороного
30 Поведу до шинкарки пропивати,
А другим твоїм конем вороним
По Килиму-городу гуляти.
Ой гуляти, гуляти, гуляти,
Да єдиного бога споминати".

ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ

(Запис, ймовірно, середини 1850-х рр.)

- 1 Що на Чорному морю,
Потребі царській,
Громаді козацькій,
Там много війська понажено,
5 У три ряди бідних, безщасних невольників посаджено,
По два та по три докупи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.
Тоді бідні, безщасні невольники на коліна упали,
10 Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали:
"Господи милосердний, создай з неба ясне сонце-мати.
Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
Сирая сириця коло рук ослабати.
15 Хай ми будем, бідні, безщасні невольники,
У чужій землі хоч мале число полегкості собі мати".
Тоє промовляли,
Землю турецьку кляли-проклинали:
"Земле турецька,
20 Проклята віро бусурманська,
Розлуко ти на світі християнська!
Що ти не одного розлучила мужа з жоною
Або брата з сестрою,

- Альбо кровну родину з родиною,
25 Альбо близьку сусіду з сусідою.
Хто у тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях проходжає,
У турецькій землі нікогда собі отрадості не має".
Визволь, господи, невольника з неволі,
30 На простій дорозі,
На ясні зорі,
На руський берег,
На край веселий,
Меж мир хрещений!

ВТЕЧА ТРЬОХ БРАТІВ З ГОРОДА АЗОВА,
З ТУРЕЦЬКОЇ НЕВОЛІ

(Запис 1814 р.)

- 1 Із города із Азова не великії тумани вставали —
Три брата рідненьких із города із Азова утікали:
Два кінних, третій піший за ними підбігає.
Кров'ю сліди заливає.
5 Словами промовляє:
"Станьте ви, братці, коней попасіте.
Мене підождіте,
З собою возьміте,
До городів християнських підвезіте".
10 То середульший теє зачував,
Старшого питає;
То старший йому промовляв:
"Чи ще ж тобі не далася тяжкая неволя знати?..
Як будем ми брата дожидати.
15 Буде нас погоня доганяти.
Буде нас стріляти, рубати.
Або в тяжкій роботі будем пропадати".
"Коли ж мене, братці, не хочете ждати, —
Став менший промовляти, —
20 То прошу вас, братці, на праву сторону звертайте,
Шаблі із піх винімайте,
Тіло моє порубайте,
В чистім степу поховайте,
Звірю да птиці на поталу дайте!"
25 То середульший теє зачував,
Словами промовляв:

- "Сього, брате, з роду ніде не чували,
Щоб рідною кров'ю шаблі обмивали
Або гострим списом опрощеніє брали".
- 30 "Коли ж не хочете, братці, мене рубати,
То прошу вас, братці, як будете до байраків прибува
Тернові вітки в запілля рубайте,
Мені признаку покидайте".
То вже два козаки в байраки вїжджає,
- 35 Середульший брат милосердіє має,
Тернові вітки рубає,
Меншому брату приміту покидає.
А як стали на Муравський шлях виїжджати,
Нічим йому признаков покидати;
- 40 Він червону китайку з-під жупана видирає,
По шляху розкидає,
Меншому брату приміту оставляє.
То як став пішоходець з тернів виходити,
Став червону китайку находити.
- 45 "Недурно, — промовляє, -
Червона китайка по шляху валяє -
Мабуть, моїх братів на світі немає!..
То з города погоня вставала,
Мене в тернах на спочиві минувала,
- 50 Братів моїх доганяла!..
Коли б мені бог
Милосердний поміг
Тіло козацьке находити,
В чистім полі хоронити!"
- 55 То теє промовляв,
До Савор-могили прибував,
Од голоду, ран знемагав,
Під Савор-могилою спочивав.
В той час сизі орли налітали,
- 60 Пильно в очі козакові заглядали.
Козак теє забачає,
Словами промовляє:
"Орли сизопірі,
Гості мої милі,
- 65 Прошу я вас тогді налітати,
З лоба очі мені висмикати,
Як не буду я світа божого видати".
То теє промовляв,
За час за годину милосердному богу душу оддав.

- 70 Тоді орли налітали,
З лоба очі висмикали,
Вовці-сіроманці набігали,
Тіло козацьке рвали,
По тернах по прикметах жовту кость жвакували.
- 75 Где се взялась сиза зозуленька, в головах сідала,
Жалібно кувала;
Як сестра брата, або мати сина оплакала.
Тоді старші брати на поля самарські виїжджають,
Над річкою Самарською спочивку собі мають,
- 80 Коней попасають.
В той час безбожнії бесурмани набігали
І тих двох братів порубали,
Тіло козацьке карбували,
В чистім полі розкидали,
- 85 Голови на шаблі вздимали,
Довго глумували.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО В ОСТАННІ РОКИ СВОГО ІСНУВАННЯ: ЗЛЕТ І РУІНА

XVIII ст. — особливий час в історії Кримського ханства. Саме в цьому столітті Кримське ханство здобуло незалежність: згідно Кучук-Кайнарджийського миру між Російською імперією і Оттоманською Портою (1774 р.) воно проголошувалось сувереном своїх прав. Причини ж такої угоди між двома державами лежали на поверхні: жодна з них не хотіла поступитися своїм впливом на Крим на користь іншого. І в цій боротьбі, зрештою, перемогла Москва: маніфест Катерини II від 8 квітня 1783 р. поклав край не тільки незалежному, але і будь-якому автономному існуванню Кримського ханства — його землі та люди стали сировиною для розбудови нових імперських структур.

Але перед цим була Руїна. Подібно до того, як у другій половині XVII ст. нищилась Україна, така ж доля у XVIII ст. була відведена Криму. Власне кажучи, вже в 90-х рр. XVII ст. хвилі російських навал під проводом В. Голіцина, Б. Шереметєва, Я. Долгорукого та інших полководців істотно пошарпали Кримське ханство. Потужних ударів по ньому у 30-і рр. XVIII ст. завдав Б. К. Мініх. Справу фактично довершила російсько-турецька війна 1768—74 рр., з якої Крим вийшов спустошеним і знекровленим — бо ж війна точилась, головню, за нього. Наступне десятиліття було схоже на повільне удушення ханства, коли Росія не гребувала ніякими засобами, починаючи від проведення суто каральних походів і закінчуючи масовим виселенням кримської людності (християн) з їхньої батьківщини.

Стиль і методи "освоєння" Російською імперією Кримського ханства у всій повноті простежується, насамперед, з творів та документів російських авторів: Х. Г. Манштейна, А. Никифорова, А. Суворова та ін., які часто просякнуті відвертим цинізмом. Погляд "ізсередини" представлений творами караїмських і єврейських авторів, які були безпосередніми очевидцями та жертвами терору. Нарешті, низка документів (насамперед, "Камеральний опис Криму") дає уявлення, що собою являло Кримське ханство у момент його завоювання. Попри всі лихоліття, це ще була багата та залюднена країна. Проте, як відомо, вже за перші десять років правління Росії у Криму там загинуло або емігрувало близько 80 % кримських татар. Але це — тема окремого дослідження.

ХРИСТОФОР МАНШТЕЙН

Христофор Герман Манштейн народився 1 вересня 1711 р. в Петербурзі. Здобув військову освіту, служив у пруській армії; з 1736 р. — знову в Росії: був наближений до двору, брав участь в Кримських походах російської армії проти ханства, а також у війні Росії проти Швеції у 1741—43 рр. Свої враження від прожитого і побаченого описав у "Записках про Росію. 1727—44". Книга ця витримала декілька видань (Дерпт, 1810; Москва, 1823; Петербург, 1875 тощо) і справила вплив на тогочасну суспільну думку.

Наводимо фрагменти, в яких описуються походи російської армії в Крим у 1736—37 рр. Здійснювались вони під керівництвом фельдмаршала Бурхарда Крістофа Мініха, за велінням імператриці. Мета була чітка: змусити хана віддатися у підданство Росії. Відповідь на цей ультиматум була негативна. Тоді армія увірвалася в Крим. Манштейн докладно описує, як спустошуючою лавиною прокотились загарбники півостровом, грабуючи, руйнуючи і спалюючи все на своєму шляху: "Більшу частину цієї землі пограбували і спустошили", — пише очевидець. Не обійшла ця доля і столицю ханства — Бахчисарай. Втім і для російської армії такі дії обернулися трагедією: відступаючи, вона втратила більшість своїх солдат через нестачу їжі та води, тобто пройшла назад по пустелі, яку сама створила. У погоні за росіянами самі татари здійснили взимку 1737 р. вихід за Перекоп і напали на російські та запорізькі війська. У зв'язку з цим цікавим є опис тактики організації та ведення бою кримськими татарами.

Загалом опис Манштейном кримських подій тяжіє до об'єктивності та виваженості; він насичений важливими географічними та культурними фактами. Скажімо, вельми важливою є вказівка на те, що принаймні третина населення Бахчисарая — столиці ханства — є християнською; там була навіть місія ордену єзуїтів. Це засвідчує досить значну релігійну толерантність у татарській державі.

Текст перекладена за виданням: [Манштейн Х. Г.] (Манштейновы) Са-временные записки о России: В истор., полит. и военнадействен. отноше-ниях / Пер. с фр. подлинника. — Часть первая. — Дерпт: В Университетской типографии М. Гренциуса, 1810. — 425 с. (Переклад Олени Крисаченко).

СУЧАСНІ НОТАТКИ ПРО РОСІЮ

28-го армія стала табором на гарматний постріл від Перекопа. Наступні дві доби були використані для закладення батарей, з яких почали бомбардувати місто.

Як тільки армія наблизилась до лінії, граф Мініх написав до хана, що він надісланий імператрицею покарати татарів за вчинені ними часті набіги в Україну; що він готовий приступити до виконан-

ня волі своєї монархині — спустошити весь Крим; до того ж, чи згоден буде хан зі своїми підлеглими віддатися під опіку її імператорської величності і, здавши Перекоп російському гарнізону, зобов'язатися визнати над собою панування росіян, а він готовий вступити з ним у переговори і припинить проти нього усякі ворожі дії; але наперед вимагають віддати Перекоп. На цей лист хан відправив 30 травня одного з татарських дворян, чи мурзу, до графа Мініха із заявою, що оскільки явно не було оголошено війни, то і дивується він, що фельдмаршал у власних його володіннях чинить проти нього ворожий напад; що кримські татари до Росії ніколи не вривалися; що така образа, можливо, виникла через ногайців, які хоча і з давніх часів є підпорядковані кримським татарам, та ніколи не приборкувались в їхніх розбійницьких нападках; що Росія проти них має спрямувати свою зброю і мститися їм на свій розсуд, як і був зроблений того початок в минулому році. Він додав до того ж, що якщо говорити про нього, то він перебуває в занадто тісному зв'язку з Константинопольським двором, щоб діяти проти його інтересів; що коли б він і насмілювався поступитися Перекопом, то його гарнізон, який складається з турків і не залежний від нього, не допустить цього; проте він переконливо просить фельдмаршала припинити поки що ворожі дії, зобов'язуючись негайно увійти з ним в переговори; додаючи до цього, що якщо буде вчинено на нього напад, він не припинить оборонятися, що татар можна привести до покори лише озброєною рукою. [Мініх] відправив присланого мурзу назад з такою відповіддю: якщо хан не хоче визнати милості російського двору шляхом запропонованих їм миролюбних пропозицій, то буде вся його земля спустошена, а міста і селища спалені; що нетривалість татарських обіцянок надто відома, щоб можна було покластися на них при запропонованих ними угодах. Ледве мурза виїхав зі стану, як Мініх наказав війську бути готовим вирушити у похід.

Як тільки прибув генерал-маршал, полки приготувались і вирушили в похід; а у таборі залишилися лише хворі та по десять чоловік з роти для охорони обозу. Армія, яка складалася з шести колон, пішла праворуч; півтори тисячі людей задля безпеки посланих батарей були примножені ще тисяччю і мали наказ триматися правого боку до ліній, за годину ж до світанку зробити фальшиву атаку, щоб привернути неку увагу ворога. Армія цілу ніч йшла з дивовижною тишею; не доходячи чверті милі до лінії, мали відпочинок на годину в очікуванні світанку.

Татари, нічого не знаючи про цей марш і повернувши більшу частину своїх сил у той бік, де була фальшива атака, дуже здивувалися, побачивши ліворуч від себе армію з шести колон.

Російські солдати йшли на штурм з властивою їм відвагою, не зважаючи на вогонь, який був спочатку вельми потужним; вони трохи зупинилися перед ровом, який був дуже глибоким і широким, та, оскільки у ньому не було ні краплини води, кинулись у нього, допомагаючи один одному списами та штиками підніматись на протилежний бік, тим часом артилерія безперестанно палила по брустверу. Татари, бачачи, що для них настав вирішальний час, не чекали, поки росіяни виберуться з рову, а пустилися навтьоки, залишаючи у здобич ворогові свій табір, який, проте, був погано споряджений; тому війська без труднощів перебралися через Перекопські лінії, які були, судячи з наведеного нижче опису, не зовсім звичайними: довжина цих ліній, які починалися біля Азовського моря й тягнулися до моря Чорного, простягалася на сім верств. Входу в них іншого немає, як тільки з великої дороги до Перекопа, який знаходиться всередині самих ліній. Вздовж цих ліній побудовано із каменю шість башт, споряджених потрібною кількістю гармат. Ширина рову — дванадцять, глибина — сім сажень; висота від підосви рову до верхньої частини брустверу — сімдесят футів; завтовшки бруствер співрозмірний [рову]: п'ять тисяч чоловік трудилися над цим декілька років невпинно для приведення їх у таку оборонну здатність; і татари вважали їх неприступними. Це правда, що будь-яке військо вважало б цей шлях до ворога дуже важким. Проте вхід до Криму все-таки залишався б можливим; оскільки пізніше дізналися, що існував рукав Азовського моря, що з'єднував між собою лінії, до того ж, який так висихає у літній період, що в ньому залишається води не більш як на три фути; таким чином можна легко обійти лінії. Граф Лассі саме з цього боку входив до Криму під час наступних двох кампаній...

Всі мешкаючі там турки виїхали до Бахчи-Сарая; а турецький гарнізон сів на тридцять суден і відплив у Константинополь, так що в Козлові залишилося не більше сорока чоловік з вірменського купецтва. Козлов огорожений міцними кам'яними стінами, на яких розміщені на деякій відстані одна від одної великі башти; а рів висічений з каменю, який вріс в землю глибоко і, до того ж, вельми широко. Гавань у ньому досить зручна та ще й така велика, що в ній розміщається понад двісті суден. У всьому Криму це є найвідоміше торгове місто; кількість будинків, побудованих переважно з каменю, у Козлові не менш двох тисяч п'ятисот, там також знаходиться кілька чудових мечетей та одна християнська церква у передмісті. Турки зазвичай тримають там гарнізон з трьох тисяч чоловік.

Городяни, залишивши місто, всіма способами намагались якнайкраще сховати свої цінні речі, зариваючи їх в землю та опускаючи у колодязі; але козаки та солдати вміли все розшукати і взяли у

здобич велику кількість золота, срібла, перлів, шовкової матерії, одягу та інших речей. Особливо надміру знайдено було там мідного посуду, який не змогли увесь забрати з собою. Там же, oprіч всього, знайшли двадцять одну чавунну гармату і багато свинцю. Сорочинського пшона і пшениці було стільки запасено, що було б достатньо для харчування війська значно більшого за російське. Граф Мініх наказав роздати цей хліб всій армії на тридцять чотири дні, тому що вже відчувалася нестача їстівних запасів.

З водою також часто було погано на шляху від Перекопа до Козлова: татари, залишаючи селища, не задовольнялись тим, що спалювали наявний в тих місцях провіант, а ще й псували колодязі, кидаючи у них усяку нечисть; а річкова вода в тому краї вельми рідкісна, бо між вищезгаданими містами, відстань між якими була тридцять шість французьких миль, зустрічається лише три ріки з прісною водою. Від цього у російському війську було багато хвороб, але що особливо виснажувало солдат, так це недостатня кількість житнього хліба, до якого вони всі так звикли і замість якого вони мусили їсти білий пшеничний, змелюючи те пшеничне борошно на ручних млинах, які взяли у спалених селищах, через які армії сталося проходити.

Козакам пощастило відбити десять тисяч овець і декілька сотень рогатої худоби, чим солдати були дуже задоволені, оскільки м'яса не бачили цілих два тижні.

Восьмого червня прибув до армії генерал-майор Леслей, у супроводі обозу з їстівними припасами, надісланими з України, і прикритий двома тисячами чоловік. Він був атакований всією ворожою армією, але так вдало діяв двома польовими гарматами, взятими з Перекопської фортеці, що ворог, який турбував частими нападами і перестрілкою протягом чотирьох годин, змушений був відступити з відчутними для себе втратами. Татари наближались аж до самих рогаток, і генерал сам проколов одного наскрізь шпагою.

Армія для відпочинку і випікання хліба простояла табором п'ять днів поблизу Козлова; а двадцять першого виступила в похід до Бахчи-Сарая, проходячи берегом уздовж Чорного моря. Військо, з часу виступу до Криму, ще ніколи не знаходило такого достатку їстівних припасів, як тут; ворог, зовсім не здогадуючись, що вони пішли цією дорогою, не вчинив в тому краї ніякого спустошення; а граф Мініх для навісного обману скрізь оголосив, що повернеться в Перекоп іншим шляхом. Татари піддалися на цей обман і знищили все, що тільки могли, на іншому боці.

Двадцять другого червня фельдмаршал відрядив генерал-поручика Ізмайлова і генерал-майора Леслея з двома драгунськими та чотирма піхотними полками і кількома козаками і дав їм наказ діяти

проти лівого ворожого крила для того, щоб витіснити їх із зайнятих ними селищ, де вони вчинили опір набагато сильніший, ніж того очікували, та нарешті були переможені і вимушені тікати. Після того, як прогнали ворога, там знайшли велику кількість худоби, яку пригнали в армію і роздали солдатам. У цій битві втрати з російського боку були такими: один офіцер, три рядових та два козаки, що були вбиті, та один майор і двадцять рядових були поранені. В той самий день від полонених дізналися, що хан очікував від шести до семи тисяч турків, обіцяних йому капітаном-пашею із флоту, який, залишившись безуспішним в замаху проти росіян, що стояли перед Азовом, нарешті увійшов у Кафську гавань.

Двадцять сьомого армія прибула до тісних проходів, які прикривали рівнини навколо Бахчи-Сарая. Ворог розташувався дуже вигідно для себе — на узвишші. Оскільки шлях до Бахчи-Сарая був важкий, а хід війська мав бути прихованим, то фельдмаршал і вирішив дістатися того місця з відбірним військом, а хворих залишити позаду в обозі, разом з четвертим відділенням армії під командуванням генерала Шпигеля. Одразу ж зі сходом сонця виступив він у похід, який був таким швидким і таким впорядкованим, що вони обійшли ворожий стан, залишившись непоміченими татарами; татари дуже здивувались, побачивши на світанку росіян коло самого Бахчи-Сарая. Великий змішаний загін татар та яничар рушив вперед і напав з незвичайною жорстокістю на донських козаків і Володимирський піхотний полк, який знаходився неподалік. Ворожий напад був зроблений з таким пориванням, що вони захопили козаків і взяли гармату у згаданого піхотного полку. Але фельдмаршал послав на допомогу генерал-майора Леслея з п'ятьма піхотними полками і кількома польовими гарматами, проти яких татари не могли довго встояти і змушені були відступити, залишивши захоплену ними гармату.

Після відступу ворога граф Мініх відрядив четверту частину армії для пограбування міста в той час, як решта стояла озброєна. Всі мешканці покинули свої будинки і сховались з кращим майном в горах, незважаючи на те, що росіяни вже отримали вагому здобич.

Бахчи-Сарай, що означає російською мовою Садовий Палац, є звичною столицею кримських ханів; це місто, проте, мало укріплене, розташоване в глибокій долині і має близько двох тисяч будинків, третя частина яких належить християнам грецького віросповідання, які мають там свою церкву. В цьому ж місті знаходиться місія Єзуїтського ордену; та оскільки єзуїти змушені були слідувати за ханом, то їхній будинок та бібліотека були пограбовані однаково з іншими. Ханський палац, що складався з багатьох красивих і великих споруд, як і все місто, було обернено на попіл...

У двох місцях цих степів можна побачити залишки міст, які колись тут існували, одне з них називалося Самарою, а інше — Білозіркою. Обидва міста свої назви взяли від рік, біля яких були закладені: перше було зруйноване в минулому столітті внаслідок певних статей укладеного мирного договору між Росією та Османською Портою; інше ж, мавши свого володаря, було зруйноване і віддане на розкрадання якимось татарським князем на ім'я Султан Мамай, людиною, що придбала собі велику славу між народами цих країн у XVI столітті. Татарські гробниці в цих степах однаково примітні; в більшості випадків це є великі насипи або кургани, розташовані місцями на двадцять миль від Самари до Перекопа. На вершинах цих пагорбів знаходяться грубо висічені з шарового каменю статуї, які зображують чоловіків та жінок. Іноді відкопували деякі з цих могил і знаходили в них наповнені попелом урни, на дно яких клалися золоті та мідні медалі з арабськими зображеннями та наполовину згладженими написами.

Щоб оповісти про родючість цих країв, напочатку потрібно сказати, що трава там росте у зріст найвищої людини. Спаржі там родиться надмір; ботаніки ж знайшли в тій землі дуже рідкісні рослини, які вирощуються в наших аптекарських садах з великою старанністю. Тут також знаходять рід трави, яку використовують турки і татари для приготування трута. У липні та серпні татари зазвичай палять в степах траву, тому що всю її покосити неможливо; вони не дають їй засохнути від надзвичайної літньої спеки і тим самим не дозволяють старій траві приглушити молоду...

Оскільки російські війська під час перебування у Криму більшу частину землі розграбували і спустошили, татари надумала за свою образу помститися набігами на Україну. Вони зимою 1736 і 1737 років вривалися декілька разів і ніяким способом не можливо було перегородити їм шлях. Деякі їхні такі заходи мали бажаний для них успіх; вони знищили вогнем і мечем деякі невеликі міста та села, і більше тисячі сімей були ними забрані в полон. Найважливіший з таких заходів був у лютому 1737 року. Декілька тисяч татар перебравлося по льоду через Дніпро в місцевість поблизу невеликого містечка Калиберди. Генерал-майор Леслей, головна квартира якого знаходилась недалеко звідти, бачачи, що татари знайшли спосіб прокрастися між його постами охорони, поспіхом зібрав двісті людей і пішов з ними прямо на татар. Ворог спочатку подумав, що то було передове військо численного корпусу, почав був відступати, але побачивши, що генерал Леслей не підкріплений, одразу ж повернув назад і напав на загін з усіх сторін. Генерал і більша частина рядових полягли на місці, один лише його син, який був при ньому ад'ютантом і близько двадцяти солдат були взяті ворогом в

полон. Після такого вдалого нападу татари вступили в російські володіння і за дві доби знищили вогнем велику кількість селищ і містечок. Тим часом росіяни встигли зібрати військо і зайняти місця, через які мали проходити татари на зворотньому шляху. Так ворог декілька разів був відбитий назад, і хоча він відкрив під кінець одне місце, де не було жодного солдата, йому не вдалося пробратися так швидко, щоб генерал-майор Радинг не зміг його наздогнати, який [генерал-майор Радинг] напав на його [татарського війська] ар'єгард з двома тисячами драгунів, поклав на місці від двох до трьох сотень людей і забрав частину їхньої здобичі. Повертаючись у Крим, татари напали на столицю запорізьких козаків, але були прогнані козаками з чималими втратами; шкода з їхнього боку була лише в тому, що їм вдалося спалити декілька куренів.

Заслугує на увагу опис способу дії татарських військ під час походу. Кожний з них, йдучи проти ворога, бере з собою двох чи трьох заведених коней, щоб мати на зміну тому, який втомиться під вершником; у випадку, коли один з них вимучиться і буде неспроможний витримати подальший похід, хазяїн залишає його в степу для одужання. Після здійснення покладеної на нього справи вершник часто знаходить коня у порівняно кращому стані. Про силу цих коней можна судити за незвичайними подорожами, які вчиняють татари. Вони часто проїжджають за добу по двадцять п'ять французьких миль, не виснажуючи коней надміру. Весь їхній запас складається з того, що ними було взято, і це може здатися нам дуже малим. Вони вкрай помірні в їжі та житті. Коли потрібно, і сухий хліб та сухарі можуть достатньо їх насичувати; у крайньому разі — до часу їхнього повернення з ворожих земель, куди вони відправлялися для набігів. Там-то вони грабують все, що може бути для них смачною їжею після повернення додому. Вони майже ніколи не вступають у Крим зі всією своєю армією, а завжди відокремлюють третину чи половину своїх військ, які ніколи не наважуються бути там більше двох діб. Коли вийде час, вони зобов'язані знову приєднатися до головного корпусу із захопленою здобиччю.

Щоб мати вірну і докладну звістку про задум турків, Російський Двір ввів схилити на свій бік деяких секретарів чи товмачів Оттоманської Порти і Молдавського Господаря, які постійно повідомляли графа Мініха про все зроблене в кабінетах володарів. Але цього не було ще достатньо для застереження себе від раптових нападів татар і було наказано запорозьким козакам постійно їздити групами вздовж Кримської лінії і не випускати з уваги найменшого руху татар, що завжди виконувалося з великою точністю. На кожні півмилі вздовж кордону вкопувалися в землю три стовпи, на які ставилися насмолені бочки з великим запасом сухих дров та со-

ломи. Як тільки приходили повідомлення про наближення татар, першими запалювали розташовані на кордоні маяки, щоб повідомити найближчі пости і прикордонних мешканців бути про всяк випадок обережними; як тільки ворог наближався до якогось встановленого посту, то запалювали другий маяк; третій та останній запалювали тоді вже, коли ворог вривався в саму землю. В цей час все військо приходило раптово до руху і поспішало в той бік, де були запалені маяки, з тим, щоб закрити ворогові дорогу під час наступу. А щоб прискорити хід війська, на кожний піхотний полк роздавали по двісті коней, яких впрягали парами в сани, що були прилаштовані для трьох чи чотирьох озброєних людей. Мені здається, що відповідно природі людини кращих заходів проти небезпеки нападів цих розбійників не можна було вжити; та, незважаючи ні на що, не було жодного року, щоб вони не прокралися на цю землю задля варварських крадіжок, а особливо взимку...

В той час, як граф Мініх діяв довіреними його керівництву військами в країнах, що омиваються Дністровськими водами, фельдмаршал Лассі, керуючи другою армією, рушив до Криму. Його армію складали не більше, ніж тридцять — тридцять п'ять тисяч чоловік разом з козаками.

Шостого липня він був поблизу Перекопа: хан із сорокатисячним своїм корпусом знаходився по інший бік лінії і сподівався краще підготуватися до наступу ворога в Крим порівняно з тим, як це було зроблено під час минулих кампаній. Але Лассі зруйнував всі його великі сподівання. Він пробрався в Крим, не втративши жодного солдата, бо влітку від великої спеки Азовське море деякою мірою висихає, а західний вітер так далеко відганяє воду, що у Крим можна зайти майже не замочивши ніг. Доля сприяла тому, щоб сьомого липня піднявся сильний вітер. Фельдмаршал зміг використати весь відведений йому час; він вишикував свою армію вздовж морського узбережжя в одну лінію і благополучно перейшов море до припливу; і лише невелика кількість возів в ар'єргарді, які не спромоглися їхати з належною швидкістю, були затоплені, оскільки одразу ж після переправи війська повіяв вітер і хвиля, нічим не затримані, повернулися на свої місця. Тоді ж армія заволоділа фортецею Чиваскула.

Восьмого липня фельдмаршал пішов прямо на Перекоп і оточив його. Ця облога тривала не довше десятого липня. Вчинений на це місце неперервний вогонь і, особливо, успішно кинута велика кількість бомб спонукали турецького коменданта просити капітуляції. Лассі погоджувався лише за умови, що комендант із військом, яке захищало фортецю, має здатися в полон; так і трапилось після деяких переговорів. Гарнізон, який складався з двох тисяч яничар,

під командуванням двобунчужного паші виступив із фортеці, складаючи зброю. Генерал-майор Брин'ї-молодший увійшов до фортеці з двома піхотними полками і прийняв керівництво. Він знайшов у ній до ста мідних гармат, великий запас пороху, але небагато хліба. Після такої експедиції Лассі пробирався далі в Крим, що був у поганому стані і майже зовсім не заселений.

Двадцятого липня відбулася запекла битва між татарами і частиною війська графа Лассі. Ворожий корпус із двадцяти тисяч чоловік напав на українських козаків, які знаходилися у задній частині загону, з такою жорстокістю, що відкинув їх і змішав із драгунським азовським полком, який намагався їх підтримати. Наразі, генерал-поручик Шпигель із чотирма драгунськими полками поспішив на допомогу відступаючим. Тільки вони почали приходити до тями, як татари знову кинулися з великою лютістю проти них; битва була тривала і обидві сторони були непереможні. Але коли фельдмаршал наказав рухатися вперед декільком піхотним полкам, які лише увійшли до табору, ворог був змушений шукати порятунку у втечі, залишаючи понад дві тисячі вбитих. З російського боку втрати вбитими були не більше семисот чоловік, включно з козаками. Генерал Шпигель був у числі поранених, маючи порубане шаблею обличчя.

Фельдмаршалу Лассі, за даною йому інструкцією, належало оволодіти Кафою, найкраще укріпленим містом у всьому Криму, в якому також знаходилася гавань, де турки мали надійне місце для свого флоту. Та вся земля була до того спустошена, що не можна було й думати про продовольство для армії. До того ж, віце-адмірал Бредаль, який мав доставити флотом їстівні припаси з Азова, був зустрінутий жорстокою бурєю, яка розбила більшу частину його суден і розсіяла вцілілу решту. Тому, зробивши декілька маршів, Лассі повернувся із своєю армією у Перекоп, в якому за його наказом були зірвані усі укріплення, а велика частина ліній була зовсім знищена. Він простояв у цьому таборі до кінця серпня, після чого і відправився в Україну, де на початку жовтня його війська стали на зимові квартири.

АЛЕКСАНДР НИКИФОРОВ

Автор дипломатичного документа жовтня 1764 р. — російський резидент у столиці Кримського ханства Бахчисараї; документ відправлений оберкоменданту фортеці св. Димитрія Ростовського. Він окреслює становище Кримського ханства у часи зміни правління хана Крим-Гірея (1758—64) ханом Селім-Гіреєм III (1764—66), політичну структуру суспільства та міжнародні зв'язки.

Хан Крим-Гірей прийшов до влади у 1758 р. і за свої звички до вистав та веселощів дістав прізвисько "Делі-хан" — "Збитошний хан". Він очолював декілька значних нападів на Україну та Росію, що істотно поглибило суперечності між Портою і північними державами і, зрештою, призвело до чергової російсько-турецької війни. Водночас, як свідчить "доповідь", Крим-Гірей зробив внутрішню фінансову реформу, започаткувавши карбування власної грошової одиниці, яку прирівняв до монет, карбованих самою Портою. Це могло бути однією з головних причин усунення "веселого" хана від влади. За описами резидента, йому дорікалося й інше: зловживання владою, грабіжницькі походи на країни, з якими у Порти був мир, визискування підданих. Очевидно, це речі вторинні, бо фінансова реформа недвозначно свідчила про потяг Крим-Гірея до суверенітету. А це мало турбувати султана найперше.

Чому резидент своє послання надсилає правителю фортеці Св. Дмитрія Ростовського? Справа в тім, що у 1763 р. Росія почала споруджувати у гирлі ріки Темерник, що на Подонні, укріплення, яке б мало контролювати торговельні та військові рухи в Приазов'ї, на Кубані і в Криму. Згодом ця фортеця стала основою міста Ростов-на-Дону. Нагадаємо, що Св. Дмитрій Ростовський — це канонізований український теолог і письменник Дмитро Туптало, який недовго, але могутньо служив єпископом ростовським на початку XVIII ст. А вже з цього укріплення інформація мала бути передана далі в імперію.

Крим-Гірей ще повернувся до влади у Криму в 1768—69 рр. В 1769 р. татарське військо під його проводом числом десь 70 тис. чоловік рушило на Україну; в районі Бахмута він зіткнувся із козацьким та російським військом, яке очолював Рум'янцев, і з ясиром та іншою здобиччю повернувся назад, до своєї резиденції у Каушанах, що біля Бендер. Історики засвідчують, що це був останній великий напад татар на Україну.

Текст перекладено за виданням: Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // Записки Одесск. общества истории и древностей. — Т. I. — Одесса: Гор. типография, 1844. — С. 375—378.

ДОПОВІДЬ РОСІЙСЬКОГО РЕЗИДЕНТА ПРИ КРИМСЬКОМУ ХАНІ НИКИФОРОВА ПРО СКИНЕННЯ КРИМ-ГІРЕЯ

Високородний і найвельможніший пане генерал-майор і фортеці Св. Дмитрія-Ростовського обер-комендант.

Ласкавий пане.

Вашій вельможності, ласкавому пану, моїм найпокірливішим від 31 серпня [донесенням] звідси надісланим мав честь повідомити, що хан Крим-Гірей з причини надісланої до нього з Константинополя від його султанової величності грамоти того ж серпня 26 дня

звідси виїхав до Константинополя. Нині вашій вельможності на додаток до колишнього [донесення] цим сповіщаю:

Згаданий Крим-Гірей з Перекопа до Кільбуруну прибув вересня 5 дня і наказав з Очакова з табору війська спагів і арнаутів жодної людини через лиман на цю сторону не випускати, справедливо бачачи в тому нещастя для себе, а для конвою і власної безпеки мав при собі декілька Єдисанських татар.

Того ж 5 дня Очаківський трьохбунчужний Ретжен-паша прислав свою людину на зустріч з Крим-Гіреєм з проханням про дозвіл переїхати на Кільбурунську сторону для висловлення поваги, але йому було відмовлено; після цього названий паша прислав свого сина і кега з привітанням щодо приїзду до Кільбуруна, і з ними були надіслані деякі подарунки. Крим-Гірей подарунки прийняв, висловив подяку, одягнув на посланців від паші горностаєві шуби і відпустив назад.

Шостого числа цей Крим-Гірей залишив біля Кільбурунської пристані взятих ним звідси візира Гаджі-Мегмета, казіаскера та інших людей із свого почту, а сам з невеликою кількістю людей сів у шлюпку, обминув Очаків, боячись бути затриманим у тому місці, і вибрався з лиману [Дніпровського]; потім рушив Чорним морем і пристав у одному з лиманів [Тилігульському], в який впадає річка Березань, на відстані дві години від Очакова, де кочують і Єдисанські татари, і там висадився на берег, очікуючи, поки весь його почт тим самим шляхом прибуде туди ж. А зверхник Єдисанської орди, сераскир Бахти-Гірей, до прибуття батька свого, названого Крим-Гірея, з кількома ногайськими татарами для безпеки, прибув туди на два дні раніше, очікуючи свого батька; від того ж місця, на відстані 4 годин, з кращих відібраних, доброконних і озброєних, у прихованих місцях, було приготовлено ногайців до п'яти тисяч чоловік.

Від тієї річки Березані продовжував рух свій до ріки Дністер, до власної маєтності своєї містечка Каушани, куди прибув 14, а 16 числа з посланцем візирським чегодарем, присланим до нього з Константинополя від його величності султана, фірманом позбавлений ханства, і за ним же присланим придворним капиджілер-кегаясою взятий [під охорону] і під конвоєм повезений у Романію. Ходять чутки, що має бути відправлений на Крит, а його майно віддавати по оцінці в Романії тим, кому він винен, але не в змозі заплатити грішми.

Від його величності султана на місце згаданого Крим-Гірея в хани призначено Селім-Гірея, років не старих, сина Феті-Гірей хана. Цей Селім-Гірей при колишньому хані Арслан-Гіреї не довго був калгою, а батько його Феті-Гірей, під час останньої війни з турками, у 1737 році, з ордою навпроти Мишурина-Рогу перебрався через Дніпро і напав на Малоросійський Полтавський полк, у який

час був убитий і генерал-майор Леслій. А новопризначений хан Селім-Гірей прибув з Романії у містечко Каушани вересня 29 дня, а чи буде ще там, чи незабаром прибуде сюди, невідомо. Перед приїздом в Каушани через свою людину [Селім-Гірей] прислав свій ферман з повелінням, щоб візир Гаджі-Мегмет, який залишився після хана Крим-Гірея, залишався візиром і при ньому і виконував поточні справи згідно посади. Названий візир за тим же розпорядженням не від'їхав з Каушан у Крим, а залишився для зустрічі і прийому нового володаря; листом від себе до Бахчисарая відсторонив [від посади] каймакама колишнього хана Крим-Гірея Батир-Агу і призначив нового, Гаджи-Ілю-ефендія.

Як тільки стало відомо через людей тут про позбавлення Крим-Гірея ханства, одразу всі народи за вчинені незлічені образи і грабунки і нечувані страждання почали з прокльонами його згадувати; новопризначеного Селім-Гірея по мірі знань про нього вихваляли, що він людина добрих якостей.

Перед тим Крим-Гірей визначив калгою сина хана Арслан-Гірея Мексют-Гірея, нуреддином — Селім-Гірея, сина хана Каплан-Гірея, якого Крим-Гірей звідси взяв із собою; калгу і нуреддина за наказом Порти велено: позбавити тих чинів і вислати в Романію; через це калга Мексют-Гірей цими днями виїхав з Акмечеті у призначене місце. А на їхні місця Портою призначені рідні ханські брати, султани; середній — калгою, менший — в нуреддини; але сюди вони ще не прибули.

Сім днів тому від Порти Оттоманської, крім хана, до нинішнього нового каймакама і агам прислано два фермани: перший до відома, що вищезначений Селім-Гірей призначений у Крим ханом, а Крим-Гірей позбавлений [посади] за вчинені ним Порті численні образи і негаразди, а також за образи і незлічені грабунки всіх підданих кримських жителів, як Едичкулійських, так і буджацьких і кубанських татар, і силоміцні стягнення через різні вигадки з греків, вірмен і євреїв грошей чималих сум; і що він, Крим-Гірей, тут, в урочищі Ашлам [біля Чуфут-Кале], вибудував собі з прикрасами чималий будинок... а зароблених грошей ні єдиної аспри не давав; звідси ж через Чорне море, на суднах, білий камінь великим числом у свій маєток в Романії, знову-таки задарма, відправляв; у багатьох турків, у мурз і татар ясир чоловічої і жіночої статі брав за виторгувану ціну, а грошей не платив; від Польської республіки без всякої причини погрозами та іншими вимогами багато тисяч грошей отримав; Молдавію нападом пограбував, і багато тисяч людей забрав у неволю, і творив неописані непорядки. Другим ферманом оголошено: знищена названим Крим-Гіреєм, всупереч давньому звичаю, з давніх років колишніми ханами карбована монета, звана чорні башли-

ки [мідна монета], має ходити в народі по-старому, а зроблені за його правління з російської срібної монети і випущені в народ на зразок турецьких срібних пар під жорсткою карою парами називати заборонено, а іменувати — трьома денěžками.

Як тільки звістка про скинення названого бунтівника і Єдисанської орди стала відома чималому війську, розташованому поблизу Бендер, Очакова та інших наближених до Каушан місцях, призначеному про запас [проти Крим-Гірея], так те військо з командувачами за ферманом Порти Оттоманської виступило із становищ і пішло за Дунай у свої житла.

На це число, як тут у Бахчисараї, так і у всіх кримських місцях, по милості Божій, ні про морову язву, і щоб татари готувались до походу нітрохи не чути і щонайменшої небезпеки не передбачається.

Вашу вельможність, ласкавого пана, прошу покійно про все повідомлене для відома від себе, не мешкаючи, повідомити в Астрахань п. генерал-майору і тамтешньому губернатору Бекетову, в Кизляр п. генерал-майору і коменданту Потапову і Донському військовому атаману; а я, втім, маю честь з особливим своїм найглибшим решпектом кланятись.

Вашої Вельможності, ласкавого пана,
покійний слуга Александр Никифоров
Жовтня 7 дня 1764 року.
Бахчисарай.

АЛЕКСАНДР СУВОРОВ

Полководець Суворов активно укріплював владу імперії в Криму. Не зупинявся навіть перед порушенням угоди з Портою, про що свідчить фрагмент з його рапорту командуючому Рум'янцеву. На зауваження командуючого турецьким флотом Гассан-Гази-паші про те, що росіяни порушують угоди, увівши власні кораблі в акваторію південних портів, Суворов відповів силою. Сталося це у вересні 1778 р., коли до кримського узбережжя підійшов турецький флот із 170 кораблів. Згаданий Шангірей-хан — Шагін-Гірей II, правитель Криму в останні роки існування ханства.

Текст перекладено за виданням: Андреев А. Р. История Крыма. — М.: Межрегиональн. центр, 1997. — С. 128—127.

РАПОРТ КОМАНДУЮЧОМУ П. А. РУМ'ЯНЦЕВУ

7 числа турецький флот, приблизно до 170 великих і малих кораблів, обліг кримські береги з-за Джавадинської пристані, приля-

гаючи до Балаклави у різних місцях, але головною силою поблизу Кафи... Військо команди pana генерал-поручика князя Багратіона разом з Козловським піхотним полком pana бригадира Петерсона, який прибув у Крим перед ясновельможним, наблизилось тоді до Кафи, а загони 3-ї бригади розташував в обох крилах під необхідні застави стосовно турецьких еволюцій. Його ж ясновельможності князю Багратіону було повідомлено, щоб він, вийшовши від Шангірея, перейшов Перекоп, розташувався під Мамшиком на Черторлику у резерві.

Далеких підозр у татарах, і в ясновельможному хані, не помічено.

Означених 7-го, 8-го і 9-го чисел турецькі роз'їзні кораблі та інші судна безперервно з'являлись вздовж берега поблизу російських укріплень в різних місцях. Навзаєм, пан бригадир робив свої маневри з розумним усердям, так само як і інші підлеглі воєначальники.

10-го числа вимагали у нього турки [дозволу] зійти на берег для прогулянки, відмовлено [під приводом] карантину; декільком чиновним [туркам] посидіти на керченській біржі відмовлено; набрати на судна прісної води відмовлено; тієї води декілька бочечок з повною люб'язністю відмовлено надати. Не дочекавшись моєї відповіді, раптом почали вони давати сигнали стріляти на всьому флоті, напнули вітрила і відплили геть у відкрите море; різні їхні судна з пунктів берега були помічені прямуючими до Константинополя. Слідом за їхнім правим крилом відправлений з п'ятьма кораблями капітан Міхнев...

І наперед про те, що відбувається, уклінно вашій ясновельможності буду доповідати.

Генерал-поручик Александр Суворов.

РАББИ-АЗОР'Я

Рабби-Азор'я, син Ілії, — кримський караїм, історик і письменник кінця XVIII ст., автор хроніки "Події, що сталися в Криму в царювання Шагін-Гірей-хана". Відомо, що караїми — одна з найдавніших етнічних спільнот Криму. Витоки їх знаходяться серед тюркських племен, які входили у VIII—X ст. до складу Хозарського каганату. Як і самі хозари, предки караїмів прийняли іудаїзм і являють один з небагатьох рідкісних винятків, коли ця моноетнічна релігія була поширена на інші (окрім власне євреїв) етнічні спільноти. Осердя караїмів було в Криму, однак досить великі громади жили в Литві (Тракай), на Волині (Луцьк), в Києві, інших містах України. Цей народ створив унікальну культуру, залишив по собі великий обшир літописних, релігійних та художніх творів. У їхньому оприлюдненні виняткову роль зіграв невтомний дослідник-караїм з Луцька Аврам Фіркович (1785—1874), який ввів до наукового обігу і твір Рабби-Азор'ї.

Про життя та діяльність Рабби-Азор'ї відомо небагато; основну інформацію про це дістаємо з самого твору. Жив літописець у часи правління останнього з кримських ханів, Шагін-Гірея II (1772–83), був активним членом караїмської общини з міста Чуфут-Кале, входив до складу її чільних представників; його титул "рабби" виразно засвідчує статус Азор'ї в релігійній громаді. Всі лихоліття і злидні останніх років Кримського ханства Рабби-Азор'я витримав разом із власним народом, дбаючи, щоби втрати від політичних збурень були для караїмів щонайменшими.

Рабби-Азор'я докладно описує останні роки Кримського ханства: боротьбу за владу між окремими спільнотами і ханами, інтереси в Криму імперських сусідів, народні рухи і долі окремих етнічних спільнот. У творі постають постаті Девлет-Гірея, Шагін-Гірея — останніх кримських ханів, султанів кримських Багдир-Гірея, Арслан-Гірея, Хаміль-Гірея, Ах-Кіюз-Єрслана та інших, які також вели боротьбу за трон. Виразними фарбами літописець змальовує імперську політику Росії, котра для завоювання Криму фактично не гребувала ніякими засобами, роблячи народ ханства заручником власних примх та інтересів. Не можна спокійно читати сторінки, де описуються російські погроми в Криму, здирства і грабунки нової влади, переселення християн з півострова у Приазов'я. Рабби-Азор'я пише, що караїми теж боялись цього, як і греки, вірмени, арнаути та інші кримці, але їх бог вберіг. Спільнота караїмів приймала присягу на вірність Катерині II, знаходячись на своїй батьківщині. Власне кажучи, цим сюжетом, як і оповіддю про виїзд хана Шагін-Гірея у Тамань, і закінчується твір сучасника останніх днів Кримського ханства.

Загалом, у творі поєднано широке історичне тло подій, з одного боку, з долею окремих людей та громад, — з іншого. Інакше кажучи, ми маємо змогу торкнутися і високої політики щодо Криму, протікання основних воєнних кампаній, стосунків великих держав тощо і, водночас, людського страждання та горя, щастя та безнадії, цінностей людського життя. Автор, наразі, не обмежується лише проблемами караїмів, але й веде мову про життя ханського двору, "чорних татар", християнські та іудейські общини, чиновників та полководців, ремісників та селян, моряків та солдат. За всім цим не позиція стороннього спостерігача, а тонкий, блискучий розум живого свідка і творця історії.

Текст перекладено за виданням: События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-Хана / Пер. с евр. А. С. Фирковича. — Одесса, 1877. — С. 101–131 (Пер. з рос. Марфи Скорик).

ПОДІЇ, ЩО СТАЛИСЯ В КРИМУ В ЦАРЮВАННЯ ШАГІН-ГІРЕЙ-ХАНА

В 1777 році (5537 від С. С.) рознеслася чутка, що Шагін-Гірей-Хан прибув у Крим і прислав таємні листи до Візира Абдули-

Аги і його підлеглих. Князь Федоровський, ще взимку, до прибуття Хана, підійшов зі своїм військом до Перекопа; тоді Девлет-Гірей-Хан послав до нього послів, питаючи: хто він? куди і з якими намірами іде? Федоровський прийняв їх дуже чемно, та не дав прямої відповіді. Тоді Девлет-Гірей-Хан послав до самого Шагін-Гірей-Хана, щоб дізнатися його намір і бажання його прихильників. Жителі Криму не знали нічого про цю справу; але прихильникам Шагін-Гірей-Хана все було відомо, тому що вони погодилися віддати йому престол, про що повідомили його через своїх посланців і запросили його прийняти владу над ними, не кажучи, однак, нічого про свої замисли своїм співвітчизникам. Тоді Девлет-Гірей-Хан скликав своїх сановників і весь простий народ (який називали Кара-Татар, тобто чорні татари) і вимагав від них присяги, що залишаться вірними і не перейдуть на бік Шагін-Гірей-Хана. Це відбувалося в дворі Бахчисарайського палацу, де оголошена була народу зрада декотрих сановників і що Хан приймає тільки присягу чорного народу, який, не знаючи про нового претендента, дійсно присягнув Девлет-Гірей-Хану і обіцяв лишитися вірним своєму Володарю. Прихильники Хана Каді-Аскер-ефенді, син Махмеда, Кул-ефенді, Ширін-Мамбет-Гірей-Мурза і Іслам-Мурза, знаючи, що половина народу перейшла на бік Шагін-Гірей-Хана, дуже старанно схилили народ до цієї присяги. Між тим (в березні місяці) Девлет-Гірей-Хан, бажаючи пограбувати караїмів, що жили в Чуфут-кале, і ценців Успенського монастиря, звів на них брехливу підозру, начебто вони знайшли на землі монастирській посудину, наповнену золотом, і наказав наповнити таку посудину золотом та повернути йому. Вся наша громада дійшла до зневіри, а жителів монастирської обителі було схоплено і закутих кинуте в ув'язнення, і мучили їх різними тортурами, щоб змусити зізнатися, хто знайшов цей скарб. Причина такої підозри заснована була на тому, що поблизу колодязя недалеко від нижнього фонтана, на відстані 30 сажнів від монастирської дороги, були кинуті порожні старі посудини, де й тепер іще знаходяться подібні, в які наливалось вино в дні святкування, коли збирався туди народ на богомільля; але посудини ці нині наповнені піском. Одна з них була викопана із землі і зламана хлопчиками, що пасли там худобу. Ці виявлені уламки валялися, але ніхто не звертав на це уваги, тому що здавна там можна було бачити навіть цілі посудини в цьому місці, як на полі, так і на дорозі. За декілька днів дійшла ця справа до Хана, який, передбачаючи, що не втримається на престолі і потребуючи грошей, шукав причіпок. Цей випадок сприяв його задумам. Невдовзі він прислав трьох зі своїх вищих чиновників в Чуфут-Кале. Ворота міста замкнулися й спільнота зібралася в будинку караїма Раббі Веніяміна, що був тоді теж

сановником при ханському дворі, чиновники оголосили волю Хана, щоб караїми наповнили названу посудину золотом. Посудина ця могла умістити в собі біля 100 оків води. Ми не знали, що робити; бо якби віддали все своє майно, то й тоді не були б у стані виплатити тисячну долю цієї суми. За такої неможливості вся спільнота просила помилування у цих чиновників, доводячи свою невинність і неймовірність цієї знахідки в місці, віддаленому від нашого кордону. Але вони відповідали на наші прохання гордо і нечемно, погрожуючи одягнути на всіх залізні кайдани у випадку відмови повернути знайдений нами скарб. Але, слава Богу, що не залишив нас без покровителів і захисників: відомий наш Гахам, ханський сановник, Веніямін Ага, став перед Ханом як посередник і випросив згоди його на суму 1200 гурушів [рід татарської монети], яку видала наша спільнота, пожертвувавши кожен за своїм статком. Ченці теж повинні були внести 1000 гурушів, після чого були звільнені з ув'язнення.

Тим часом Девлет-Гірей-Хан відправив військо до Карасу-Базару під проводом свого брата... проти Шагін-Гірей-Хана та князя Федоровського; але, зустрінутий невеликим загonom, ханський брат вимушений був повернутися до Бахчи-Сарая. З сановників, що знаходились при Девлет-Гірей-Ханові, одні таємно, інші явним чином перейшли до Шагін-Гірей-Хана, і він не був у стані перешкодити цьому. Внаслідок чого, бачачи, що не втримається на престолі, Девлет-Гірей-Хан зібрав своїх братів, слуг і сановників, що залишились йому вірними, як то: Манбет-Гірей-Мурзу, Ізмаїл-Мурзу й Казі-Аскер-ефенді, сів на найнятий корабель і вирушив з Криму.

Тоді Шагін-Гірей-Хан з'єднався з російським військом, що прийшло від Перекопу, і за згодою імператриці Катерини був обраний Ханом в присутності всієї татарської знаті; під час свого обрання він зобов'язався заборонити чиновникам брати самим платню з тих, хто платить податки й десятини, та з мита, що бралися перед тим ними на свою користь.

Всі прибутки взяв він у свої руки, кожному з них призначив визначене утримання, обрав 12 сановників, що називались муркас, яким довірив як суд і розправу, так і адміністрацію держави, і в фінансовому відношенні спостереження за прибутками, щоб урядники не стягали податі на свою користь, за старим звичаєм, але отримували кожен по заслусі своє утримання зі скарбниці третинами, навіть у Візира відняли десятини й визначили утримання зі скарбниці, куди Хан наказав вносити всі десятини, що стягаються як від податних іновірців (власне греків та вірмен), так і від мусульман і татарських вельмож. Тим самим [Хан] наклав мито на вино 1 кефіс з оки. І всі прибутки, мита, десятини й податі віддав у відкуп,

наклав на євреїв та християн новий податок, не схожий на той, який вони платили з тих часів, як татари володіли Кримом. Попередній податок складався з 88 ахча, як з євреїв, так і з християн, а нові переселенці платили лише 48 ахча, що продовжувалось до теперішнього часу. Шагін-Гірей-Хан наказав побудувати магазини для складання різного роду збіжжя, що збиралося з десятини, і казарми для регулярного війська, створеного ним за зразком гвардії, до якої придивився в часи перебування свого в Петербурзі. Закликавши 12 державних сановників, дав їм нові настанови, якими забирав від них свавільний суд і розправу; свою волю поставив їм за закон; почав вимагати від них нового набору війська, чому вони не противились, внаслідок чого й відправлені були писарі під начальством одного князя описати все населення по селах, і призначив брати по одному воїну з п'яти хат, які зобов'язані були постачити цього воїна зброєю, конем і всіма потрібними припасами. Число цих воїнів склало 5000 чоловік.

Після створення цього війська призначив Хан начальників тисяцьких, соцьких, п'ятдесяцьких і десяцьких для навчання цих воїнів за зразком російського війська. Татари, не знаючи і не розуміючи намірів свого Хана, думали, що він хоче подарувати цих воїнів російській царіці. Збуджені такою помилкою, поширювали підозрілі плітки проти Хана і наважились противитись йому й російському війську.

По закінченні опису й набору Хан наказав набраним воїнам зібратись на місце, зване Яшлов, щоб оглянути і пересвідчитись, чи є між ними хоробрі, й почати навчати їх військовому мистецтву. Проходячи перед Ханом, один з воїнів виступив і скрикнув міцним голосом: Казнага! Казнага! — тобто: Додому! Додому! Тоді всі закликані до військової служби розсипались і розбіглись по домівках, кажучи, що Хан зраджує народу.

Бачачи таке їхнє збурення, Хан приєднався до російського війська, що було прислане імператрицею й слугувало йому охороною; спочатку хотів було він втримати непокірних, але вони розсіялись в усі боки, і спроба ця не вдалася.

Потім він послав декількох сановників і поважних людей, щоб умовити їх бути слухняними своєму Ханові, але вони не тільки не слухали їхніх слів, але навіть хотіли умертвити їх за те, що погодились створити з них постійне [регулярне] військо для Хана.

Слідом за тим збунтувалась вся чернь [кара татар], і відмовилась бути слухняною господарям і ханським чиновникам, і призначила з-посеред себе начальників: тисяцьких, соцьких і т. п.

В міру поширення вісті про повстання народу проти уряду й помічників кількість повсталих збільшувалась. Заколотники розі-

слали своїх довірених по всіх селах й містах для заклику мешканців приєднатися до них, погрожуючи в противному випадку грабунком і спустошенням. Князі татарські та старший муфті, перестрашені небезпекою, що загрожувала, приєдналися до Хана й до російського війська. А кара татари, зібравшись, почали грабувати й вбивати одні одних. Ханський Візир Абдул-Ага не приєднався з іншими пашами до Хана, а залишився в Бахчи-Сараї, сподіваючись заспокоїти міжусобну війну й примирити народ з Ханом: але заколотники не переставали розсилати посланців до пашів, що знаходились в Качі, в Кабарді і в околицях Ечкіяку, говорячи: повставайте з нами проти Хана, а хто не піде, того всі маєтки винищаться й він сам буде вбитий різними тортурами. Тоді повстали всі мешканці Озен-башу і деяких сіл і напали на двори помічників, викликаючи їх на війну, загрожуючи спаленням їхніх будинків і вбивством; тих же, хто не брав участі в повстаннях, називали Мурдар, а саме: поганий, декотрих з них умертвили, а в інших стріляли. Повстанці, що жили поблизу морського узбережжя, що називається Бадакчи, послали близько 200 осіб в Бахчи-Сарай до ханської охорони до Каймакам-Ага, до Кара Азамат-Ага, спонукаючи їх до заколоту. Все це збурення велось головою татар Лабант-Агаси й керівниками Сеїт і Ліша, які стали на чолі повстанців й, зневаживши всіх ханських сановників, мали намір знищити навіть увесь їхній рід. Тим часом збунтувались селяни села Абдула-Ага й примусили навіть свого господаря приєднатися до них; інші ж вельможі врятувались в ханський палац й зачинилися в гаремі. В Бахчи-Сараї знаходився в той час загін російського війська, що складався з 200 чи 300 осіб, який не міг приєднатися до головного загону і вимушений був залишатися при поштової станції, куди російські купці зібрали все своє майно і величезну кількість товарів. Кара татари наважились напасти й знищити їх й відібрати товари; і дійсно, одного ранку підійшли до росіян, але ті, бачачи їхню чисельність, бо число татар доходило до 10 000 осіб, уникали зіткнення з ними. Татари почали стріляти в росіян, що вийшли по воду, і кричати: Алла! Алла! Росіяни, дізнавшись про намір татар напасти на них, всю ніч не спали, й почали захищати себе окопами, й утворили табір. Татари насправді осадили росіян і хотіли увірватися всередину їхнього табору зі звичним криком: Алла! Алла! Але росіяни, дозволивши передовим татарам увійти в свій окоп, раптом почали безперервну стрілянину як з рушниць, так і з гармат. Зустрінуті таким вогнем, татари похитнулись, трупи їх падали купами, як в огорожі, так і поза нею. Чернь, що стояла позаду, бачачи цю небезпеку і що 200 чоловік відбивають хоробро напад 10 000 татар, повернула навіть оки, а росіяни тим часом не переставали стріляти в них.

Після цієї поразки татарські начальники Сеїт, Ліша й Лабант Агаси, поєднавши свої загони, збирались напасти на об'єднані сили Князя Федоровського і Хана. Тоді ці останні відправили до них посольство, вмовляючи, щоб повернулися додому і припинили це збурення, не підтримане старшими, і показуючи їм погані наслідки такого розбрату. Але вони в свою чергу вимагали від росіян видачі Хана й вельмож і виходу з Криму, кажучи, що вони оберуть Ханом того, хто їм бажаний, в протилежному випадку ладні всі загинути зі зброєю в руках, залишивши напризволяще неприятелів і дітей.

Слідом за тим і татари послали від себе до війська посланця Орду, який не встиг закінчити своєї промови, як почали кричати за звичаєм своїм: Іса! Іса! І рушили проти росіян, число яких вдесятеро було менше татар; ці останні всі були вершники. Хан і Князь, будучи в небезпеці, рушили проти них військо Катани і ханських охоронців (що називаються Бешлитар, тобто головні), подарованих йому російською царицею; але, не дивлячись на їхню хоробрість, вони були розбиті татарами, які ринулися проти Хана і Князя; тоді наказано було стріляти по татарах з гармат, яких було до 60, і, не дивлячись на те, що військо Катана змішалось з татарами, не милуючи навіть своїх, ханські гармати винищували і тих, і інших, татари стали падати, як колоски на полі, і змушені були відступити. Після цього невдалого бою вони стали вбивати своїх начальників, вважаючи їх причиною поразки; потім напали на прихильників ханських і пограбували їх. Така ж доля чекала й на Магзин-Хана, який переховував товари, купців і провізію; але тут підоспіли росіяни з Беш-Оя, й знову полилася татарська кров. Мешканці Бахчи-Сарая втратили більше 1000 чоловік, тому що це місто найбільше підпало жакіттям війни. Мешканці Чуфут-Кале були теж у великій небезпеці, з причини близькості до театру війни; але всемілостивий Бог почув наші молитви й помилював нас від жакіть цієї кровопролитної битви. Росіяни билися дуже хоробро, тому що в них було вдосталь зброї та знарядь, які вони виставили з усіх чотирьох боків свого табору, огороженого возами й по змозі укріпленого, так що татари не могли увійти до них. Але скоро татари відчували брак пороху; тоді наказано було відбирати [його] у всякого, хто мав порох чи свинець. Греки й вірмени вимушені були віддати всю вогнепальну зброю, що мали, прислали були й до нас за порохом, в чому наші купці не відмовили. Татари знову були поновили свої грабунки, але росіяни не дозволили їм підняти голову. Мешканці Бахчи-Сарая залишали місто і йшли в села, уникаючи жаків війни і побоюючись пожежі; але російський полководець заборонив своїм воїнам грабувати й палити. Більше 100 сімейств турецьких переселились із Бахчи-Сарая в Чуфут-Кале.

Після згаданих невдач збунтувались татари проти Візира Абдули й відрубали йому голову, за наказом своїх ватажків Сеїта й Ліша; тому що він, бачачи неможливість подальшого опору, хотів помирити їх з Ханом. Пізніше самі татари, впевнившись, що не встигнуть скорити партію Хана, почали грабувати його скарбницю, маєток і хліб, що був нагромаджений в магазинах за розпорядженням Хана, й продавати його. Старші нашої спільноти наказали своїм побратимам, щоб ніхто не смів купувати цих речей.

Турки, що переселилися в Чуфут-Кале, настрашені звісткою про перемогу Хана й російського війська над заколотниками, почали тікати в села й переховуватись в горах... Навколишні мешканці Ширіну, Керчі й Карасу-Базару підкорились Хану; їм було наказано віддати свою зброю росіянам, щоб не змогли більше повставати. Послане князем військо в навколишні села Судак-Каділіг спустошило вогнем і мечем будинки повстанців і винищило навіть їхні родини, в Карасу-Базарі вояки теж запалили половину міста і будинки всіх, хто брав участь в заколоті, і стали там на квартирах.

Караїми, бачачи, що турки рятуються з Чуфут-Кале в села, дуже злякались за свою безпеку; назначили тоді дні посту щопонеділка і щочетверга, від виконання яких навіть діти не були вільні, читали різні молебні відповідно до обставин, щоби Аллах помилував і звільнив від нещастя синів Іакова. Декотрі спокусилися наслідувати турків й вийшли з Чуфут-Кале, але більша частина залишилась на місці, не бажаючи змішуватись із турками, які теж були на боці заколотників. Що стосується нас, то ми, відповідно до нашого становища, залишились вірними звичайній нашій системі: не втручатися в політичні суперечки й коритися тому, в чиїх руках буде влада. Вірмени й греки бахчисарайські так само не рушили з місця; тому що вони мали таємні зносини з князем і Ханом і знали справжнє становище речей. З Чуфут-Кале вийшло 2-го, 3-го і 5-го числа місяця клелев (тобто листопад) біля 120 родин, і вирушили одні в село Керменчик, інші — в Лаху, Узень-Баш і в Багатир. Самі татари прислали підводи й умовляли залишити своє місто. Більша частина населення залишилась на місці, за прикладом вірмен і греків. На 4 день після відправлення як турків, так і караїмів в села, військо російське вийшло зі свого укріплення й ніде не зустріло супротивників; тому що татари, перестрашені поразками, яких зазнали, пішли геть з поля бою і розсіялися на всі боки. Росіяни пройшли без жодної перешкоди через Бахчи-Сарай, увійшли до ханського палацу, взяли звідти ханських дружин й залишки його майна, розграбованого татарами, і повезли все це в стан Хана і князя в Карасу-Базар; всі ж старі, важкі й громіздкі речі, як-то пшеницю, ячмінь і різні снасті — залишили на місці свого укріплення для полегшення походу.

Татари, не знаючи, що росіяни залишили свій стан для того, щоб об'єднатися зі своїм головним загоном, що стояв у Карасу-Базарі, думали, що вони відступають перед ними, почали знімати одіж з трупів й грабувати покинуте становище росіян. Тим часом поширилися різні безглузді чутки: одні розповідали, що султан турецький прислав їм допомогу з Константинополя морем і сухоходом, інші додавали, що вже увійшли в Перекоп турецькі принци і з Бутакли прийшло військо їм на допомогу. Ці неправдиві чутки переповідали одне одному; але те, що вони пояснювали собі на користь, перетворилося їм на шкоду, бо в Перекопі не було й слуху очікуваної ними допомоги. 20 числа після місяця клевел (тобто листопада) пристав на рибальському ялику в Козлов старий Хан, Селім-Гірей, маючи при собі біля 30 чоловік та двох султанів. Дізнавшись про це, татари дуже зраділи, і пішли назустріч йому всі воїни, що стояли проти росіян, разом зі своїми начальниками, і все ополчення під начальством Сеїта, Ліша і Лабнат-Агаси, в надії, що він стане на чолі їх і поведе проти неприятеля. Та Селім-Гірей-Хан розсердився на них і докоряв за вчинене ними збурення і спротив росіянам, кажучи, що Цар Царів [тобто турецький султан] не може протистояти з успіхом російському війську, а тим більше ви вчинили великий злочин, вбиваючи вельмож і своїх начальників. Він наказав, щоб вони не чинили більше подібних злодіянь, не вбивали своїх начальників, і вони послухались. Вони не знали мети прибуття Хана, тому що він не мав корони і не домагався престолу. Після декількох днів прибуло 6 великих кораблів і декілька менших суден, кинули якір в бухті Цорцоні, але ніхто не вийшов з кораблів і не бився з росіянами.

Шагін-Гірей-Хан прибув в Карасу-Базар зі своїм військом і з росіянами, з яких послав три полки грабувати по всій області Судак-Каділіг, по якій вони і розсіялися. На третій день (10 місяця Тевеш) [Грудень] спустились вони з вершин гір Яйли, і неждано напали вночі на село Узен-Баш, і почали стріляти; налякані жителі, залишивши все своє майно, втекли в гори. Перший напад було вчинено на великий Узен-Баш, де знаходилося біля 60 родин караїмів, з яких одні врятувались у горах, а інші кинулись втікати дорогою, що вела в Чуфут-Кале, чи, від жаху втративши тяму, не знали, куди звернутися, і лишилися в селі. Зустрічаючи один одного, шукали одні своїх дітей, інші своїх дружин, про яких не знали, куди ті поділись серед цього жаху. Грабіжники ввіймали декількох із караїмів, серед яких були жінки і діти, і мучили їх різними тортурами, вимагаючи видати золото, срібло і показати ті дома, де знаходиться здобич. Будинки тих, у яких знайшлися речі Магзин-Хана, були спалені. Всі ті, хто не належав до жителів цього села, були відведені до начальника і скарані смертю за те, що залишили свої

житла і прийшли шукати сховку у противників Хана. Така ж доля спіткала і постійних жителів села, які не встигли врятуватися втечею.

З великого Узен-Баша солдати вирушили в малий Узен-Баш, але там не застали вже нікого, бо всі врятувалися в горах, що були недалеко від цього села, вони пограбували там всі багатства і спалили будинки, в яких знайшлося щось із речей, що належали росіянам і Хану, здобич їхня, що складалася більше всього з золота, срібла та шовку, була така велика, що для її перевезення знадобилося біля 200 коней, тому що тут знаходилися як найбагатші татари з Бахчи-Сарая, так і заможні караїми. Речі ж меншої ціни, як-от бавовняний одяг і інше, були залишені. Вони негайно повернулись тим самим шляхом, яким і прийшли, і ніхто не смів чинити їм спротив, тому що всі отетеріли від страху; ті з сільських жителів, що повернулися раніше за інших, пограбували решту речей; караїми ж насмілилися повернутися з лісу тільки через 3 дні і втратили все своє майно, вартість втрат лише караїмів в цих двох селах сягала 50 000 левок. Коли караїми, що вирушили у ці села, повернулися в Чуфут-Кале, то виявилось, що бракувало з них 27 душ. Люди з громади, послані туди відшукати своїх побратимів, знайшли поміж убитими... душ караїмів, а решту, мабуть, було відведено в полон.

Обтяжене здобиччю ханське військо вирушило в Карасу-Базар. Вірмени й арнаути, що знаходилися в цьому війську, вигадали проти караїмів страшний наклеп, нібито вони вийшли проти ханського війська зі зброєю в руках і з військовими знаменами; для утвердження свого наклепу взяли одне облачення, тобто біле покривало, що застосовувалося євреями раввинітами під час богослужіння (а таких облачень було декілька штук поміж награбованими речами). Обшили його краї червоним шовком, прив'язали до великого древка і піднесли Хану та князю, стверджуючи, що це є караїмське знамено, і вимагаючи дозволу понищити всіх караїмів за цю зраду. Та благословен Господь, він не полишив нас на жертву ворогам, в той час знаходились там євреї раввиніти, що засвідчили перед князем, що то не знамено, а облачення, вживане ними під час молитви. Навіть сам Хан пересвідчився в істинності свідчень євреїв за словами, вишитими на цьому облаченні, і за підложною обшивкою червоним шовком, що приписувалась караїмам.

Послані з Чуфут-Кале, для відшукування загинлих у згадуваному нападі на Узен-Баш, привезли їхні мертві останки; весь наш народ заридав, плач і стогін були загальні, тому що ці нещасні жертви були люди чесні і благонамірні. Деякі з них загинули, не лишивши потомства, інші залишили малолітніх сиріт, а ті, що лишилися живими, відведені в полон; про кого з них нам плакати й ремствувати? Хай справедливий суд Господній розсудить між нами і винуватцями

цього нещастя! Після поховання цих нещасних вся наша громада поклала на себе семиденний траур. В цей час знаходилися в нас всі жителі міста Козлова, що втекли звідти перед загрозою небезпеки. Вірмени ж і греки зібралися в Бахчи-Сарай, де чулися також плач і стогони, тому що з усіх боків оточили нас смуги і спустошення громадянської війни. Татари, що жили по селах, рятувалися також в околиці Бахчи-Сарая, в Екчіяк, Качі, Алма. В селі Алма розлили всі вина, що знаходилися в погребях, попалили бочки і виноградні заклади і грабували, кого зустрінуть по дорозі, так що ніхто з нас не міг нікуди вийти, окрім на млин, тому що всі села, дороги і гори були наповнені втікачами від грабіжників, які, однак, самі грабували першого зустрічного. Росіяни і татарські паші, що знаходилися при них, послали відозви до жителів своїх міст, вмовляючи їх, щоб вони повернулися додому і полишили збурення, коли не хочуть бути цілковито розореними і винищеними. Хто послушався, того помилували; а тих, що не підкорилися, арнауті переслідували в горах і в лісі Яйли, а будинки їхні були винищені вогнем.

Тим часом Сеїт, Ліша і вся згряя заколотників приєдналися до Селім-Гірей-Хана в Балаклаві і Авлуті, і розграбували пшеницю, сіно та іншу провізію, що знаходилась по селах, і годували своїх коней пшеницею, а решту чи нищили, чи брали з собою.

Селім-Гірей-Хан прислав сюди [загін воїнів] та насильно примусив в одну ніч дати данину по 1000 гуруш від караїмів Чуфут-Кальських і від громади вірменської та грецької. Після того прислали [своїх людей] начальники заколотницьких зграй Сеїт і Ліша і взяли з нас, що їм сподобалося, і все, що вселила в них дика сваволя.

Росіяни і Шагін-Гірей-Хан наближалися до Бахчи-Сарая, а між тим послали переслідувати тих, що ховалися в горах, і в села Кеваш і Беш-Ой. Наша громада перебувала у великій тривозі, побоюючись нападу й грабунку, цілі ночі проводили у безсонні, в молитвах і на сторожі біля воріт міста. Та внаслідок дій росіян і ханського війська майже весь Крим був очищений від заколотників. Тому що вони, бачачи свою слабкість, зібралися до берегів моря в Авлуту і Цорцону з наміром врятуватися втечею на кораблях.

А жителі Бахчи-Сарая, бачачи небезпеку, яка їм загрожує, з наближенням ханського війська в село Алма, послали до Гірей-Хана листа, в якому оголосили себе його підданими, і, визнаючи себе винними, просили пощади й помилування, і обіцяли безмежну покору. Хан прихильно прийняв їхнє прохання і помилував Бахчи-Сарай. Якби не ця обставина і не покірність бахчисарайців, то в ту ж саму ніч загрозувала б і нам небезпека. Але Господь Бог вислухав наші молитви і не залишив нас беззахисних. Вслід за тим і інші татари, що жили в околицях Бахчи-Сарая, скорилися; навіть Селім-

Гірей-Хан, Сеїт і Ліша і ті, які хотіли врятуватися на кораблі, не будучи прийняті і бачачи критичне своє становище, послали також до Хана листа, підкріпленого печатами Селім-Гірей-Хана і всіх начальників, визнаючи його своїм володарем і обіцяючи покору.

Об'єднані сили росіян і Хана прибули тоді в село Качі; росіяни, розлючені ще проти татар, послали переслідувати їх по містах і лісах. Помилювали лише ті місця, які мали квитанції від князя Федоровського. Пізніше й інші запаслися подібними свідченнями, жалуваними князем. Ті, що вирушали шукати свої родини і повернулись до своїх домів, знайшли будинки геть спустошеними. Російське військо домоглося від татар складення зброї, і оголошено було, що ті, хто не повернеться і не складе зброї, будуть скарані на смерть, а майно їхнє винищиться. Настрашені татари беззаперечно підкорились всім наказам Хана.

Однак головні призвідці не уникли покарання: указом Хана були повішені одні в м. Кафа, інші в Тамані і в інших містах. Шагін-Гірей-Хан був дуже справедливий, мудрий, якого не було останніми часами поміж володарями Криму. Якби він не утихомирив цієї міжусобної війни, ми б обов'язково були пограбовані татарами. Приборкавши все це збурення, ввійшов він у Бахчи-Сарай і вступив на престол.

Але й тепер наші недоброзичливці не дали нам спокій. Деякі вірмени подали на нас донос Хану, нібито ми зловмисно, а не під примусом, дали татарам-заколотникам порох і свинець. Хан, не знаючи, що і від греків і вірмен брали порох, розсердився на нас, але не говорив нікому про причини свого незадоволення. Ми теж не знали, чим ми могли заслужити його незадоволення.

Тим часом Хан повелів зібрати до себе з усіх міст і сіл, що платять податок, по дві людини із найповажніших, від караїмів були вибрані шановний Веніамін Ага і раббі Іосиф Ага. Ніхто не знав, нащо вони були викликані. Всі ці депутати зібрались до головного паші Каймакам. Тоді спитав їх Хан: як ви бажаєте платити податі, чи по виданому нами закону, згідно з яким багатий платить 48 міскалів среб, посередньо заможні 24, а бідний 12, чи по звичаю старих Ханів, що стягували податі свавільно, без певного закону; вибирайте, котра система більш зручна для вас. Всі депутати одноголосно відповіли, що будуть платити по волі Хана, як він за краще розсудить. Тоді Хан видав указ брати податки за турецьким звичаєм, і в цьому дусі були роздані накази всім депутатам.

Понад те, дозволив Хан всякому з них запропонувати йому якийсь прохання або щодо побудови нової мечеті, або зміни котроїсь із давніх постанов. Тоді всякий з депутатів запропонував свій проект і отримав ствердження Хана, караїмські депутати нічого не

просили. Незважаючи на це, на третій день вийшло ханське повеління вимагати від караїмів 18 000 міскалів порошу, з тим, що якби вони хотіли дати міскал золота за таку ж вагу порошу, то не приймати, а неодмінно вимагати вказану кількість порошу. Як тільки ця гнобительська вимога стала відома в нашій громаді, весь народ дійшов зневіри; плач і ридання були в усіх родин, але й плакати не можна було відкрито. Хан не змінював своєї вимоги, але не пригноблював і не вимагав швидкої доставки; незважаючи на те, при найстараннішому бажанні протягом 10 років не можна було б виконати ханського наказу, і навіть не було б на те достатньо майна всієї громади. Ми були ні в сих ні в тих і не знали, що робити; а тим часом милосердний Господь змилостивився над нами і пом'якшив серце Хана, і він зменшив кількість порошу, яку вимагав, і замість 18 000 наказав дати тільки 1800 міскалів, тому що сановники ханські просили за нас і представляли нашу невинність. Хан відповідав, що не вимагав би від караїмів нічого; але що він поклявся взяти з них порох і що не для своєї користі, а для виконання клятви мусить вимагати від них. Тоді було послано за наказом Хана шукати по всіх селах селітру і інші потрібні речі для виготовлення порошу, — в чому ханські сановники нам старанно допомагали, — хай нагородить їх Господь! Приготувавши все потрібне, один турецький ремісник взявся робити порох, і приготував біля 100 міскалів...

Ця нещаслива обставина повинна стати нам прикладом, як небезпечно і марно приватній особі втручатися в політичні справи; всякий ізраїльтянин більше за інших мусить бути обережним у своїх словах та вчинках, тому що так учить нас і мудрий Соломон, не треба говорити ні про переможця, ні про переможеного, тому що перемога в руках Господа Бога, одного вивищить, іншого понизить. Караїми, через незнання цієї обережності, не завжди дотримувалися потрібного мовчання і, почувши якусь звістку від турків, говорили про неї грекам, а від цієї балакучості вийшли великі нещастя.

Шагін-Гірей-Хан був володар мудрий і далекоглядний політик, він був невеликого зросту і слабкої статури, їжа його була дуже помирна, він не живив іншого м'яса, окрім птиці, і то тільки для підтримання життя. Часто, переодягнувшись, виходив він вночі в місто, щоб послухати думку народу, узнати його нужди і потреби. В його ханство в Криму царювали тиша і згода, бідні були предметом його особливого піклування; він був дуже доступний для кожного, і живо співчував становищу бідних, і ніколи не відпускав їх без допомоги.

Два місяці потому, після вступу Шагін-Гірей-Хана на престол, відпливли всі великі кораблі, що стояли біля Авлуті і Цорцони, і повернулися назад без війни. Та вийшло з цих кораблів біля 400 чоловік, які прийшли до Хана і просили прийняти їх в підданство;

Хан призначив їм утримання, відправив їх на прожиття по той бік Перекопу, встановивши над ними особливий нагляд.

Шагін-Гірей-Хан послав зібрати найученіших з мусульманських духовних [мулл] і спитав у них три питання: 1) чи повинні коритися Хану, призначеному султаном? 2) у випадку прибуття турецького війська чи можливо їм битися з турками? і 3) чи можуть вони просити допомоги у росіян проти турків? Мулли дали відповідь згідно з питаннями та бажанням Хана. Після цієї наради Хан почав збирати війська двоякого роду: одне під назвою Бешли, інше під назвою Сайман. Останніх розділив на загони, кожен з яких складався з 120 чоловік, і призначив особливого начальника в кожному з них. А Бешли сформував за зразком російського війська, перемінив їхній одяг і все більш і більш вирізняв їх від Сайманів.

Начальниками цього відбірного війська призначив людей поважних з вельмож і з найзнатніших татарських родин. З цього ж війська сформував артилерійський загін (називається топчу), який відрізнявся від бешлитяр одягом і червоним знаком на ковпаках; побудував пороховий завод недалеко від Бахчи-Сарая, де виготовлявся як рушничний, так і гарматний порох, із артилеристів призначені були люди на цей завод. Крім того, побудований ливарний завод під керівництвом одного майстерного ливарника англійця, якого виписав з-за кордону; надав у всьому перевагу військовим. Догоджав їм, навіть не забороняв їм одружуватися. Число війська Бешли сягало 12 000, а Сайманів... Сільських жителів обклали податком — по 170 кесе-ачхаси з диму. Ця сума була віддана на утримання 12 головних сановників, що називалися Муркас-Агалари. У місті Кафа почали будувати палац для Хана, маючи на меті перенести туди ханську резиденцію. Із Німеччини виписали різних ремісників і монетників. Побудували монетний двір, на якому чеканилася різного роду, як срібна, так і мідна, монета, схожа формою і достоїнством на російську монету, і оголошено було по всій державі, щоб ця монета приймалася нарівні з султанською й російською без усілякої різниці в курсі. Але ця ханська воля не виконувалась, як слід, незважаючи на його гнів і невдоволення.

Після того, як минуло багато днів, знову вкралася зрада в серце вельмож Криму. Вони послали таємно послів до Багдир-Гірей-Султана і до його брата Ах-Кіюз-Султана, запрошуючи їх прийти царювати над ними і пропонуючи плани для здійснення цього перевороту. Вони доводили, що вельможі Криму мають законне право зводити на трон і скидати володарів на свій розсуд і за давнім звичаєм. Але вони не знали про те, що турецький і російський уряди домовились приборкати буйство кримських татар і залишити престол Шагін-Гірей-Хану довічно, з правом призначити собі спад-

коємця. Нові заколотники не звернули на це уваги; половина народу залишилась вірною своєму володарю, а інша зрадила йому. Один султан з села Керіч, іменем Халім-Гірей-Султан, зібрав усе сільське військо, біля 3000 чоловік, і спонукав начальника села Ширін-Сеїтшаха-Мурзу, сина Джелал-Бега, щоб з'єднав своє військо з ним і взяв участь у нападі на Хана в призначений день. Тим часом один із співучасників цієї змови викрив Хану їхні задуми; внаслідок чого Хан відправив проти них своїх сайманів, але вони замість того, щоб битися з заколотниками, приєдналися до них. Дізнавшись про це, Шагін-Гірей-Хан вирішив втікати в Єнікале зі всією свитою і для цього наказав найняти корабель, тому що бачив небезпеку, яка йому загрожувала; не втрачаючи часу, взяв із собою конвою із 300 чоловік, забрав дружин і скарби і вирушив на те місце, де був приготований корабель. Багато з його сановників, бачачи, що він збирається тікати, і припускаючи, що не повернеться більше, неохоче слідували за ним і пішли тільки після наполягань.

В Кафі повантажили на корабель все, що вважали за потрібне, і в супроводі 30 чоловік із загону бешли, російського консула Петровича, Шагін-Гірей-Хан поплив в Єнікале. Після втечі Хана прийшли війська із сіл Керіч і Ширін, але, дізнавшись про його втечу, перелякались. Чорний народ тоді напав на ханські екіпажі і почав грабувати. Стіни шатер розрізали на ширину утиральників і поділили між собою. Начальники цього повстання Халім-Гірей, Ах-Кіоз-Султан, що прибули з Черкесії, і Багдир-Гірей-Султан виїхали в Кафу, де покарали грабіжників і відібрали у них всю здобич. Якби вони не приборкали хижості цих дикунів, живцем поковтали б одне одного.

Тим часом послав Сейт-Шах-Бег послів до всіх кримських вельмож, запрошуючи їх зібратися на спільну раду для обрання нового Хана за спільною згодою. Депутати дійсно зібралися, але замість згоди відкрилась між ними загальна незгода. Старші всякого села громади пропонували свого кандидата і відкидали обранця іншої партії, так що зовсім нічого не вийшло з цих нарад; а народ в цей час ремствував на цю анархію; а були й такі, котрі радили просити турецького султана Хаміда призначити їм Хана, доводячи, що це не продовжиться і двох місяців. Та більшість дотримувалася думки, щоб послати депутацію до Багдир-Гірей-Султана, старшого брата Шагін-Гірей-Хана, з пропозицією йому зайняти престол, а брата його, Ах-Кіоз-Султана, обрати калга-султаном; Багдир-Гірей-Султан не повірив у щирість їхнього бажання і, підозрюючи їхні наміри відповів, що не хоче зазнати долі двох своїх братів: Сехаб-Гірей-Хана, що врятував своєю красномовністю Крим, а в нагороду був повалений найбезчеснішим способом з престолу, і Шагін-Гірей-Хана, нині вигнаного.

Довго він противився їхнім проханням, але послані до нього найповажніші особи доти наполягали і впрохували, що не зміг відмовитися і приєднався до них. Багдир-Гірей-Султан прибув до Криму на малих рибальських суднах, в супроводі 30 воїнів і 20 черкеських вельмож, і пристав до берега в Камиш-Бурун, війська ж черкеського не привіз з собою, бо така умова була зроблена татарами. Він зупинився в околицях Старого Криму і запросив до себе вельмож кримських; візиром своїм призначив Мехмед-Агу, сина Касим-Паші, а брата свого Ах-Кіоз-Султана — начальником, що називався калга, після чого визначив і інших чиновників за звичаєм колишніх Ханів. Заволодівши таким чином престолом, заколотники погодилися послати послів до султана та до імператриці Катерини II просити їхньої згоди і визнання Ханом Багдир-Гірей-Султана, якого всі бажають; навпаки, Шагін-Гірей-Хана представили як деспота, правління якого було дуже обтяжливим. Цей відкритий лист був вручений чотирьом сановникам із найбільш поважних родин, на витрати цього посольства зібрали 3000 гуруш турецьких, на Бахчисарайський повіт покладено було 800 гуруш, половину цієї суми дали мусульмани, а іншу половину взяли силоміць із нечисленної нашої громади, спочатку хотіли, щоб ми одні внесли цю суму (800 гуруш). Посли, відправлені до султана, поїхали в Константинополь, і невідомо, що сталося з ними, послані ж у Петербург, не маючи вільного проїзду, посиділи трохи часу в Озу-Кримі і повернулися назад.

Шагін-Гірей-Хан послав посланника з Єнікале до всіх кримських сановників, перестерігаючи їх, щоб вони лишилися вірними своїм обов'язкам, не полишали своїх занять і не слухали слів зрадників, а навпаки ловили та страчували їх. Але всі його листи не мали успіху і були висміювані татарами, які називали всі його слова дрібницями; схопивши двох його емісарів, послали їх в Константинополь разом з листами, які вони розповсюджували, для того, щоб показати султану замисли Шагін-Гірей-Хана. Але більш далекоглядні з сановників та вельмож, що розуміли істинний стан справ, діяли двозначно; передбачаючи відновлення влади Шагін-Гірей-Хана, почали переходити на бік цього останнього, який ласкаво приймав всіх, хто повертався, і давав їм золото, срібло, дарував одежею, кіньми і чинив їм ласку. Імператриця Катерина II прислала йому 150 000 рублів і 48 000 війська.

Тим часом почали крейсувати вздовж берегів Криму великі кораблі, прислані Шагін-Гірей-Ханом для перешкод виїзду з Криму, і навіть плавати між містами. Ці військові кораблі належали Росії і були забезпечені зброєю та військом; між росіянами знаходилися і татари, які виходили на берег і перестерігали своїх співвітчизників, щоб не починали воювати зі своїм Ханом, якого

підтримує російська цариця, і що скоро прийде Хан з величезним військом. Але більша частина татар не вірила цим словам і насміхалася над ними. Від тих же, що вірили цьому, брали печаті і приводили їх до присяги.

В липні місяці прийшли 4 кораблі в Козлов під начальством Мехмед-Шах-Бега, сина Абдула Паші, убитого в попередньому закороті; він вийшов на берег і, скликавши жителів Козлова, вимагав, щоб вони підкорилися Шагін-Гірей-Хану, молились за його здоров'я і дали підписи, що визнають його Ханом. В протилежному випадку погрожував бомбардуванням міста і розоренням його. Якщо ж підкоряться, то будуть насолоджуватися миром та спокоєм.

Жителів Козлова зібралося в порту біля 500 осіб, один з них, узявши слово, сказав: послухайте, піддані Шагін-Гірей-Хана, [навіть] якби він був пророком, ми не станемо його слухати і не дамо печатей своїх, рушайте, куди завгодно, робіть, що вам завгодно, ми вас не боїмося і не будемо називати його Ханом, тому що наш Хан Багдир-Гірей-Хан, і не будемо служити іншому Хану, окрім нього. Прихильники Шагін-Гірей-Хана сказали: не забувайте цих слів, — і, повернувшись на кораблі, почали бомбардувати місто. В Козловському порту стояли тоді кораблі з Анатолії і з Константинополя, що прийшли по хліб; вони отримали наказ від тих, хто вів облогу, щоб залишили цей порт і що не можуть повернутися сюди раніше, ніж за три тижні; на що, коли вони не погодилися, почали по них стріляти, відрізати канати кораблів, так що вони не могли вистояти проти них, не маючи збройного спорядження і дозволу битися; отже, вимушені були полишити порт. Караїми, що жили в Козлові, перебували в більшій небезпеці як від тих, хто вів облогу, так і від обложених. В суботу під час самого богослужіння прибули 4 російські кораблі, побачивши, що жителі Козлова страшенно перелякалися, щоб не спалили міста. Мусульмани почали плакати, нарікати за своїх дітей і вирішили тікати з міста. Начальник міста Муша-Ага заборонив виходити з міста; але народ зібрався до нього, і з плачем і криками просив дозволу рятуватися втечею. Бачачи таке замішання, начальник міста не міг відмовити, і в той же суботній день почали тікати з міста. Тоді прийшов Муша-Паша в караїмську синагогу і оголосив усій караїмській громаді, щоб залишили місто, тому що місто в небезпеці, і що він дозволив усім виходити, куди завгодно. Караїми відповіли, що їм не можна порушувати суботу і що хіба увечері вони рушатимуть. Тоді сказав він їм: я знаю, що в небезпеці вам дозволено порушувати суботу, але видно, що ви прихильники Шагін-Гірей-Хана і що ви ним задоволені, тому робіть, як вам завгодно. Кораблі тоді вже наближалися до порту, тому деякі з караїмів хотіли вийти пішки з міста, але інші відрадили своїх спів-

громадян, кажучи: не порушимо святого дня, а Господь звільнить нас від цієї небезпеки, і, слава Богу, місто цього дня не бомбардувалося.

Ввечері почали виходити караїми з Козлова, і вдосвіта не лишилося нікого з них в місті; одні вирушили до своїх співгромадян в Чуфут-Кале, інші віддалилися від нього, очікуючи, що буде з містом.

Тим часом ті, що вели облогу, побачивши з кораблів через підзорні труби, що всі жителі пішли з міста, припинили пальбу і прислали знову до міста перестерігати, щоб підкорилися і повернулися у місто; але ніхто не послухав, і всі розсіялися по селах.

В Кафу також прибули військові кораблі під начальством Махмед-Бега; взяли всі кораблі, що приходили з Анатолії і Константинополя, бомбардували Кафу і таємно взяли від тих, хто підкорився, підписи до Шагін-Гірей-Хана. Ці кораблі стояли в цьому порту до прибуття Шагін-Гірей-Хана.

Бала-Клава теж була бомбардована російськими кораблями, котрі також вигнали турецькі кораблі, що приїхали по хліб. Таким чином військові кораблі крейсували біля берегів всього півострова.

Після прибуття Багдир-Гірей-Султана зібрали усіх старшин конювати його і здійснити присягу. Вони просили Хана, щоб не голив бороди, бо непристойно Хану бути без бороди, на що він погодився, і всі вигукнули: хай живе Хан! Першою справою його було дати волю селянам, ввести податки за давнім звичаєм, який існував до Шагін-Гірей-Хана; Візиром був призначений Махмед-Ага, син Касим-Паші, який отримав десятину з податей. Візир Махмед-Ага і Сеїт-Шах Мурза були люди дуже розумні; вони припинили свавільні вчинки татар і заборонили чіпати майно осіб, що стали на бік Шагін-Гірей-Хана, і застерігали їх: почекайте, поки зміцниться правління в руках Багдир-Гірей-Султана.

Шагін-Гірей-Хан не залишався, наразі, бездіяльним: він поділив своє військо на дві армії і взяв з собою кращих офіцерів і молодих чиновників, сів на кораблі і вирушив із Єнікале Азовським морем в Узу-Кірі, а решту війська разом зі старими начальниками залишив у Керчі; дружин же своїх посадив на корабель, щоб були готові вирушити в Кафу в призначений день, залишивши при них Махмед-Бега, сина Сеїт-Хаміль-Бега. Прибувши в Озу-Кірим, Шагін-Гірей-Хан послав послів в Петербург просити сприяння російського уряду, який ні в чому йому не відмовив. В Криму тим часом пустили чутку, що він, не будучи у стані вистояти, вирушив у Петербург. В Козлові оголосив це Мірза-Ага (колишній ад'ютант Шагін-Гірей-Хана, а зараз призначений начальником Козлова) і для більшої радості наказав палити з гармат. Розсудливі люди не вірили цьому і знали, що чутку цю пущено з певним наміром, в чому скоро пересвідчилися,

дiзнавшись, що росiйська цариця дає допомогу Шагiн-Гiрей-Хану i що вiн домовився з комендантом Єнiкале обдурити татар, начебто вiн знаходиться бiля Керчi. Крiм того, вiн був у дружнiх стосунках з Халiм-Гiрей-Султаном, головою заколоту, який зраджував своїх спiвучасникiв i хотiв передати їх у руки Шагiн-Гiрей-Хана. Вiн застосував для цього такий засiб: щотижня пописував листи, у яких радив: не вiрте словам та хитрощам Шагiн-Гiрей-Хана, тому що вiн не має жодного сприяння нi вiд росiйської царицi, нi вiд султана, робiть, як вам заманеться, тому що ви маєте право скидати i настановлювати Ханiв; не бiйтеся кораблiв, що крейсують бiля Криму, вони найнятi за грошi i немає на них росiйського вiйська, але люди найманi i гульвіси, i що вiн не в силах нiчого вам зробити, такими словами вiн обманював своїх спiвучасникiв, якi, не знаючи про його зраду, доповiдали йому щиро про всi свої плани i надiї i думали, що все це виповниться. Але Богу угоднo було дати iнший поворот цiй справi, вселити [думку] iмператрицi Катеринi II i її мiнiстрам дати заступництво Шагiн-Гiрей-Хану i сприяти всiма можливими засобами для вiдновлення його на престолi. Вона прислала йому, як ми вище сказали, 48 000 вiйська добре навченого i грошi, як на утримання цього вiйська, так i 150 000 рублiв на витрати самого Хана. Це вiйсько привiв в Озу-Кiрим князь Потьомкин i, вiддавши його у безпосереднє розпорядження Шагiн-Гiрей-Хана, сам повернувся в Петербург. Так пiдкрiплений, Хан зважився вступити в Крим з цiлою армiєю.

Навколишнi жителi Перекопа i начальники вiйська, що називалося Бешли, зачувши про наближення Хана, вирушили до нього i оголосили про свою покiрнiсть i каяття, вибачаючись тим, що простий народ не брав участi у зрадi i в повстаннi проти нього. Хан дуже ласкаво приймав їх, дав їм рiзні подарунки i, приєднавши їх до свого вiйська, рушив уперед, розiславши своїх емiсарiв з вiдкритими листами до всiх областей, застерiгаючи, щоб не виходили на вiйну, i, якщо не хочуть постраждати, то нехай сидять на мiсцi i не слухають заколотникiв, що повстали проти свого Хана. Цi прокламацiї розповсюджувалися по всьому Криму.

Багдир-Гiрей-Султан i його прихильники, дiзнавшись про наближення Шагiн-Гiрей-Хана з таким величезним вiйськом, дуже стривожилися; однак послали ханського брата Арслан-Гiрей-Султана, якого називали Аккiоз, в перекопську фортецю заперти ворота Криму i перешкодити ворогу ввiйти на пiвострiв. Крiм того, зiбрали 3000 вiйська i розiслали всюди скликати народ у загальне ополчення i приводити до присяги, що не перейдуть на бiк Шагiн-Гiрей-Хана. В Бахчи-Сарай присланi були листи, що скликали мусульман на вiйну i в яких вимагалася вiд них присяга. Бахчисарайськi жителi були у дуже скрутному становищi, тому що перед цим

вони послали листи до Шагін-Гірей-Хана, виявляючи йому свою вірність і покору підписом та прикладанням печаті найповажніших із них. Не знали тепер, що їм робити, зібрано було їх в ханську мечеть, і вимушені були вони скласти неправдиву присягу Багдир-Гірей-Султану і приготуватися до війни проти Шагін-Гірей-Хана, якого вони були прихильниками. Кожен з них приготував коня і зброю; сподіваючись, що це ні до чого не призведе, вони зволікали і не виходили в поле.

Арслан-Гірей-Султан, брат Багдир-Гірей-Султана, вирушив у Перекоп, замкнув ворота і не дозволяв нікому ні входити, ні виходити. Шагін-Гірей-Хан прислав до нього послів, нібито від російського війська, вимагаючи вільного проходу в Єнікале для зміни гарнізону, що там стояв і який змінювався щороку. Арслан-Гірей-Султан навідріз відмовив росіянам, кажучи, що звична їхня дорога пролягає побіля Генічеського озера і Арбатської стрілки, і що не відчинить їм ворота, і не дозволить вступити на півострів по цьому шляху. Посли повернулися до Хана, який, почувши відповідь Арслан-Гірей-Султана, жартував над ним та сміявся з його самовпевненості, і вдруге послав до нього з тими самими пропозиціями, але безуспішно.

Тоді назавтра до світанку розділив свою армію на три колони: в крилах поставив росіян, а в центрі татар, і в такому порядку підступили з боку Сиваша до укріплень. Побачивши, що військо полишило Арслан-Гірей-Султана і одні перейшли на бік Шагін-Гірей-Хана, а інші почали тікати і повернулись до домівок, Арслан-Гірей-Хан, полишений усіма, змушений був тікати і повернутися до свого брата.

Шагін-Гірей-Хан побачив, що всі повернулись до нього, крім жителів Ширіна, Цунгера і Керчі, і що має в своєму розпорядженні багато війська, поділив його на загони, одну частину послав на кордон російський до тих укріплень, де вони перед цим стояли, іншу в Тамань і Аду, а один полк залишив у Перекопі, і таким чином заволодів усіма укріпленнями Перекопа і не дозволив нікому входити й виходити.

Заколотники тим часом побачили небезпеку, що їм загрожувала, і зібрались до Хаміль-Гірей-Султана, що жив у Керчі, з'єдналися із військом Багдир-Гірей-Султана і з Арслан-Гірей-Ханом, який повернувся з Перекопа, і після спільної ради вирішили чинити опір Шагін-Гірей-Хану до останньої краплі крові. Багдир-Гірей-Султан (старий), батько Гірей-Султана, претендента на ханський престол, хворів, він поїхав в Кек-Тоб'я з деким зі своїх прихильників. Черкеси, що прибули разом з ним з Кавказу, приєдналися до Арслан-Гірей-Султана і його партії, і, бачачи неможливість вистояти проти Шагін-Гірей-Хана, знову запевнили один одного у нехит-

ності і постійності наміру продовжувати свою справу, і повторно присягнули жертвувати дружинами, дітьми, майном і життям. Вони говорили: якщо загинемо, будем Шагід, якщо переможемо, будем Джазі, тому в будь-якому випадку нічого боятися смерті.

Вслід за цим вони почали насильно змушувати тих, хто жив у селах околиць Керчі, вийти з ними на війну і погрожували, що, якщо хто не прийме їхньої сторони, відріжуть йому вуха, носа та повісять, а все майно його буде розграбоване. Становище жителів Криму цієї епохи було вкрай жалюгідне.

Почувши постанову жителів Керчі, Ширіна і Чонгара, Шагін-Гірей-Хан поділив своє військо на три загони і послав їх обступити ці три збурені області. На шляху в Чонгар догнали багацько возів зі здобиччю під конвоем загону, що складався з 500 чоловік, — і напали на них. Заколотники були цілковито розбиті, і здобич їхня втрапила до рук переможців, які, переслідуючи своїх противників, напали на їхні будинки, спалили їх, перебили дітей чоловічої статі, а над дружинами і доньками чинили різні насильства і шаленства; побачивши цю поразку, чонгарці склали зброю і повернулися додому, їхній приклад наслідували і інші, перестрашені могутністю ханського війська, і виявили покору Шагін-Гірей-Хану, який прибув у Катірша-Сарай і звідти послав нові загони, що склалися із російського війська і з татар під начальством Батир-Мурзи, в околиці Керчі і Ширіни, наказавши піймати керівників заколоту і султанів, пограбувати їхні маєтності, а їх самих доправити йому живими.

Сеїт-Шах, передбачаючи небезпеку, що йому загрожувала, просив Якуб-Агу і російського начальника пощадити його і не передавати в руки Хана. Татари, що були при старому Багдир-Гірей-Султані, полишили його і розійшлися по домівках.

Махмед-Ага, ханський Візир, відвів старшого Багдир-Гірей-Султана в Кек-Тоб'я, повернувся звідти в Бахчи-Сарай і залишався тамдесь три дні. Тим часом Шагін-Гірей-Хан написав до нього листа, вибачаючи йому вину і закликаючи до себе в Карасу-Базар його і всіх, хто був при старому Багдир-Гірей-Султані.

Послані [люди] в околиці Керчі піймали вельмож, прибулих із Черкесії, і, не чинячи їм жодного безчестя, привели до Хана, окрім Халім-Гірей-Султана, якого доправили закованого в ланцюги і пов'язаного мотузками. Повернувши собі таким чином престол і взявши правління у свої руки, Шагін-Гірей-Хан хотів стратити всіх зрадників і заколотників згідно закону, звичаїв і вчення Корану.

Для цього зібрав усіх старших та суддів з кожного міста і в Катірша-Сарай, і в Карасу-Базар і нарядив слідство, щоб виявити: хто саме належав до цього заколоту, по чиєму наказу взялися за зброю і хто дав настільки протизаконну пораду послати в Констан-

тинополь листи, виповнені наклепів, що звинувачують його перед султаном. Кількість татарських старшин, що зібралися, була надзвичайно велика; їх вивели в поле в Карасу-Базарі, де Шагін-Гірей-Хан особисто спитав: що я вам зробив поганого, чим я вас образив, що ви тричі підряд мене зрадили? Вкажіть мені винуватців цього збурення і самі визначте покару. Тоді простий народ відповів: ми не причетні до цього злочину і не винні в цих збуреннях, як раніше, так і тепер старшини були завжди підбурювачами в цьому злочині, а ми не в стані вчинити тобі зло; ось такий-то начальник, такий-то паша вчинили змову і заколот, а потім прислали нам наказ приєднатися до них, якщо ж не повстанемо, то погрожували грабунками та вбивством, ми вимушені були іти, але головними заколотниками були наші старшини, і назвали імена їх усіх. Тоді спитав Хан у Муфті-Ефенді і Казаскер-Ефенді, як судити цих зрадників і яким родом смерті скарати їх за звичаєм та законами татарськими. Ці останні вирішили, що сам народ, який вони спокусили зійти зі шляху істинного і примусили повстати проти володаря, мусить скарати їх, закидавши камінням. Тут же схопили звинувачених і весь народ накинувся на них, забив до смерті десять чоловік найповажніших сановників і декілька чоловік суддів, тіла їхні розкидані лишалися на полі 3 дні. Опісля вивели Халім-Гірей-Султана, керівника заколоту, віддали під суд й скарали такою ж безчесною смертю, а тіло його поховали в Карасу-Базарі.

Селім-Шах-Мурза разом з братом і двома сановниками були заковані у ланцюги і ув'язнені в Чуфут-Кале, але на шляху, поблизу міста, Шей-Шах-Мурза раптово помер, тіло його поховали під горою, решту трьох ув'язнили в домі Аарона-Кочеша-Бальбуша, де вони залишалися три місяці. Ніхто не знав причини такого особливого гніву проти них, але згодом виявилось, що ці сановники уклали угоду з росіянами передати Крим в їхнє підданство з тією умовою, щоб ці останні не дали запанувати в них [в Криму] Чингізовим нащадкам. Російський князь [Потьомкін] просив Шагін-Гірей-Хана звільнити їх. Тоді повезли їх у ланцюгах в Карасу-Базар, за що генерал розсердився на провозатих і негайно наказав звільнити бранців, поголити бороди, перемінити одіж і призначити їм щоденне утримання.

Так само був звільнений старий Багдир-Гірей-Султан і син його Ах-Кіоз-Арслан-Султан разом з їхніми слугами, всім їм також було призначене утримання на 43 дні. По закінченні цих днів посадили їх на російські судна з метою відправити в Абхазію на Кавказ, чим вони були дуже задоволені, татари ж вважали, що їх відправлено на батьківщину через побоювання їхнього перебування в Криму, вони не знали, що їх повезли в Росію у полон.

По закінченні цього заколоту греки та вірмени, що називалися райя та платили данину Хану, послали прохання імператриці Катерині II і її міністрам, молячи звільнити з-під влади татар, які гноблять їх щодень і готові вигубити їх; боячись цього, просили дозволу в російського уряду переселитися в Росію, єдиновірну з ними. Вони наважилися на такий вчинок з двох причин: 1) що їх єпископ, званий Арбем, умовив їх полишити Крим і переселитися в Росію, тому що попередні хани силоміць взяли з нього 3000 червінців; 2) що греки і вірмени, з'єднавшись з російським військом, грабували й убивали мусульман і знущалися з їхньої релігії, і тому з відновленням миру й порядку вони боялися, щоб татари не помстилися за гоніння, яких вони зазнали від них під час війни. Кримські сановники не знали нічого про цю справу, поки не прийшов лист від імператриці зі згодою на їхнє прохання. Тоді зібралися татарські вельможі до Хана і стали показувати йому всі невідгоди від звільнення тих, хто з незапам'ятних часів був їм підвладний, і що вони майже всі займаються ремеслами, і, відпустивши їх, країна цілковито позбавиться ремісників.

Хан обіцяв їм спитати згоди імператриці лишити греків та вірмен на місці. І справді, був виряджений посланець, бо Хан не бажав, щоб його підозрювали у співучасті в [цій] справі; та ніхто не знає, яке дорученням було дане цьому посланцю. Між тим, греки й вірмени, що жили по селах, бідняки, які займалися ремісництвом, не бажали переселятися в іншу країну, бо багато з них мали городи, сади й поля, що давали їм прибутки; всі вони зібралися до Хана, і просили не відпускати їх, і казали, що бажають лишитися його підданими. Хан не міг допомогти їм, тому що виданий вже був указ імператриці, який не може бути перемінений. Князь Суворов закликав духовних і найбагатших із греків та вірмен і докоряв їм за те, що писали до цариці, щоб врятувала їх від татар, а тепер не хочуть полишити Крим; він запевняв їх, що для них будуть тільки погані наслідки, якщо не переселяться з Криму, бо скоро прийде турецьке військо, яке винищить їх; російське військо не буде на той час захищати їх. Вибирайте тепер, казав їм, дорогу, яка вам подобається. Їхнє становище було дуже скрутним, вони просили у князя, щоб їх принаймні поселили на родючій землі і щоб дозволено було їм носити кримську одіж, на що князь погодився — аби їх тільки виселити з Криму; крім того, було їм видано по рублю сріблом на душу і підводи для їхніх родин.

Ми, караїми, побоювалися, не знаючи, що може трапитися. Дорозичливі до нас греки та вірмени казали, начебто чули, що якщо вони виїдуть із Криму, то й ми будемо вигнані звідси, і що станеться велика війна. Ця звістка заподіяла нам багато страху, ми молились Господу Богу, і він помилював нас своїм милосердям.

Князь Суворов посилав тим часом російське військо і підводи по містах і селах для сприяння виїзду переселенців. Вони розпродали все своє начиння, одіж і хліб за найнижчими цінами і почали виїжджати; кількість обох статей взагалі досягала 50 000 душ. Вони відправлені були різними дорогами, щоб не утруднювати шлях одне одному, тому що йшли зі своїми стадами і всім майном. Їхній прохід тривав від червня до листопада місяця 1778 року. Окрім караїмів і євреїв, що жили в Карасу-Базарі, не лишилося в усьому Кримі райя (тобто підданого татар іноземця із греків). Благословен Господь, що звернув на нас прихильність Хана і його сановників, які представили своєму володарю, що колишні доноси проти караїмів були чистісінькою брехнею і наклепами, переконавшись у чому, Хан сказав, що немає підданих, вірніших за караїмів...

Хан доручив чеканий монетний двір управлінню караїмів, висловивши нам велику довіру, прихильність і піклування. Веніямін-Ага, ханський сановник, послуговувався найпочеснішим іменем у всьому Криму.

Наразі настав у Криму голод, так що ока борошна продавалася за 300 гуруш. В 12 день місяця тевет, тобто грудня, випав великий сніг на цілому півострові і покрити землю майже на аршин, а в лісистих місцевостях висота снігу досягала і до півтора аршин, всі води і ставки замерзли, млини зупинилися, і виявилася велика нестача борошна. Росія забезпечила Крим борошном. Громада наша надала велику допомогу своїм бідним, що потерпали під час цього голоду, сніг у цю зиму продовжувався біля 76 днів...

В цей час місцем перебування Хана була Кафа.

Через шість місяців після переселення греків із Криму прийшли відомості із Росії та Константинополя про укладення миру між Турцією та Росією. Прислані були листи до Хана і його сановників з цієї звісткою, а генералу Суворову прийшов наказ залишити Крим. Ця звістка про мир порадувала всіх, тому що скоро почали приходити у Крим кораблі з Анатолії, з Румелії з хлібом, борошном та овочами, від чого знизилась ціна на всі харчові припаси. Весною майже до Тройці не було дощу, від чого потерпали хлібні рослини...

Отримавши листи про укладання миру між згаданими державами, Шагін-Гірей-Хан зібрав усіх, як світських, так і духовних, сановників і радив їм послати до султана Хаміда прохання про утвердження його [Шагін-Гірей-Хана] Кримським Ханом, доводячи султану, що він кращий із всієї ханської родини [ханських нащадків] і вчинив їм великі милості, врятував під час голоду від смерті, а на війні від меча, і що він перебуває у дружніх стосунках з російською імператрицею. Більше того, радив послати листи в Петербург в такому ж роді. Всі його пропозиції були прийняті...

В липні вирушив я в російську землю, де довелося мені побачити у край гіркому становищі греків та вірмен, переселених із Криму. Вони стали табором на полі, без даху над головою і притулку, бо генерал Суворов не дав їм тої землі, яку вони просили, через що хотіли вони повернутися в Крим. Від негоди, зміни клімату і нездорової води настала між них велика смертність, котра винищила 12 000 душ. Тоді послали вони послів до імператриці з проханням, щоб дозволила їм повернутися в Крим чи переселила їх в Ростов поблизу Азовського моря.

До повернення їх [послів] генерал заснував для них місто [Маріуполь] і змусив їх поселитися там, ті, хто не хотів поселитися там і не будували будинків, жили на полі в підводах. Греки послали послів просити переселити їх в Самарську губернію, що славилася лісами й хорошими пасовищами...

Після цих подій Шагін-Гірей-Хан зібрав усіх своїх сановників і оголосив їм, що відрікається від ханського престолу. Йдїть, казав їм, вибирайте собі в хани кого завгодно, тому що я не хочу керувати вами. Ви стільки разів заплатили мені за добро злом, хай розсудить Бог нас! — дивіться тільки, не чинїть зла тим, хто був мені вірними слугами. Він розіслав листи по всіх містах, оголошуючи про своє відречення. Одне лише просив у своїх підданих, щоб дали йому шматок землі у власність, де б він міг поселитися і жити між ними чесним громадянином; у випадку ж, якби не схотіли, щоб він жив між ними, то хай дадуть йому дозвіл іти спокійно, куди йому заманеться. Коли ця звістка розійшлася по всіх селах, весь народ зібрався до Хана і став просити і молити його, щоб не залишав їх; але він вперто тримався свого наміру.

Сановники тоді стояли перед князем і казали таємно своїм друзям, що ми не маємо вже Хана і що передані в підданство до Росії; але не відкрили їм справжнього становища справи, що полягала в тому, що начальники татарські, будучи ув'язнені за наказом Хана, уклали таємну угоду з російським урядом — ввійти в підданство Росії і приєднати до неї Крим, з такою тільки умовою, щоб Росія не допускала до престолу не лише Шагін-Гірей-Хана, але й нікого з роду Чингіз-хана.

Внаслідок цієї угоди сановники ці були звільнені князем із в'язниці, як ми вище сказали. Після чого князь зібрав по два найповажніших чоловіки з кожного села, щоб порадитися з ними і оголосити їм їхню майбутню долю. Він сказав їм таке: послухайте, тут є особа поважніша за мене, один із сановників імператриці — князь Потьомкін, він буде керувати вами, а я його підлеглий. Ви не будете більше мати Хана, Шагін-Гірей-Хан залишає вас і виїде з Криму; а ви укладете зі мною угоду бути підданими імператриці Катерини II, не звертайтеся більше до Турції, полиште їх [турків] заступництво і вступіть під нашу

владу; цим здобудете прихильність імператриці і будете жити спокійнісінько і користуватися плодами своєї землі, протягом десяти років будете вільні від усіх податей і податків і не будете платити ні за установленням Шагін-Гірей-Хана, ні за звичаями його попередників. Тому порадьтеся між собою і через три дні дайте мені відповідь. Після того, як цей термін минув, вони були згодні укласти угоду з росіянами, але не інакше, як за дотримання 10 умов, які я наведу опісля.

Князь розіслав оголосити про цю угоду по всіх містах і селах, вимагаючи присяги від татар, що не будуть повставати та бунтуватися, за своєю давньою звичкою. Ці об'яви були прибиті на дверях мечетей, щоб постійно були перед очима кожного з них і щоб кожен знав про цю справу. Князь зайняв усі порти, укріплення Перекопа і взяв під своє керування всі митниці, замінивши татарських митних чиновників російськими...

В той же час прикликали й нас, караїмів, і наказали присягнути імператриці Катерині II. Вся наша громада присягнула на вірно-підданство і запропонувала князю декілька прохань, про які я згадаю нижче.

Караїмські громади Чуфут-Кальська, Козловська, Кафинська і Мангупська послали депутатів до князя Потьомкіна і кримського губернатора з вимогами і з пропозиціями. Вони записали у себе всі ці прохання, але задовільної відповіді дати не могли до отримання згоди і указу імператриці. Так само вчинили і з татарами.

Шагін-Гірей-Хан переїхав у Тамань разом зі своїм гаремом, своїми сановниками і трьома сотнями своїх охоронців і лишився там очікувати наслідків.

РОЗПИС ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Документ, складений в останні часи правління хана Шагін-Гірея II, який відображає державний і придворний штати Кримського ханства, тобто є своєрідним "табелем про ранги" цієї держави. Згідно міжнародних угод, Кримське ханство у цей час було незалежним, але відомо, що хан Шагін-Гірей прийшов до влади при підтримці Російської імперії і під час всього свого правління займав відверто проросійську позицію. Тому він провів адміністративну реформу в країні за російським зразком, поділивши ханства на намісництва-каймакани, обмежив права духовенства, практикував терор проти інакомислячих тощо. На такі дії народ неодноразово відповідав непокорю та повстаннями, які Шагін-Гірей з допомогою російської армії жорстоко придушував.

Сам характер "Розпису" і структура штатів також має виразно російський вплив. Однак формально — це останній з часів існування Крим-

ського ханства варіант структуризації кримського державного апарату, а тому він є важливим як підсумок історичної еволюції ханства в цілому.

Текст перекладено за виданням: Андреев А. Р. История Крыма. — М.: Меж-региональн. центр, 1997. — С. 182–184.

РОЗПИС ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

ШТАТ ВСЬОГО ЦИВІЛЬНОГО І ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ КРИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:

I. Перші ранги:

калга-султан, наступник хана;
нуреддин-султан, другий спадкоємець;
султани, тобто принци з роду Гіреїв;
ор-бей — комендант і губернатор фортеці Перекопа, з роду Гіреїв;
ханський візир;
муфтій, голова духовенства;
кази-аскер, головний духовний суддя;
великий ага, тобто міністр поліції;
головний казнодар;
перший дефтердар, тобто міністр фінансів;
беї — Ширінський, Баринський, Мансурський, Аргинський, Яш-лавський та інші.

II. Другі ранги:

нуреддин, тобто намісник великого аги;
другі дефтердари;
силіхтер, тобто мечоносець;
к'ятибі-диван, тобто секретар Ради;
ак-меджі-бей, тобто охоронець гарему;
каймакани провінцій, міст і орд ногайських;
мурахаси, тобто представники при дворі дворянських родів;
баш-булюк-баш, тобто начальник штабу.

III. Треті ранги:

каді, тобто судді;
муселіми-губернатори, тобто управителі;
сердари, взагалі командири;

диздари, тобто коменданти;
реєстратори монетного двору і митниць;
писарі, тобто секретарі каймаканств і митниць.

ПРИДВОРНИЙ ШТАТ:

Корпус охоронців —

16 чоловік єдисанських мурз, 11 чоловік єдичкульських мурз,
11 чоловік джамбуйлукських мурз, 4 кабардинців, 5 таманців, 8 за-
пинців;

2 капиджі, тобто камергери;

кулар-агаси, чи начальник слуг і джур;

3 імирюри, тобто штальмейстери;

1 доглядач казенних оленів у ханському звіринці в Чуфут-Кале,
поблизу Бахчисарая;

1 доглядач соколиних гнізд;

1 ловець;

1 наглядач над рейсами, тобто шкіперами і човнярами;

1 чешнічер;

1 щербетчі;

1 підщербетчі;

1 баш-чугадар, тобто головний кур'єр;

28 чугадарів, тобто кур'єрів та скороходів;

4 шатирів, тобто патлатних доглядачів;

1 капельмейстер;

1 лікар;

1 матарджі і 1 тюфекжі;

11 джур;

1 головний кафеджі і 3 молодших кафеджі;

1 секретар хана;

1 доглядач панікадил;

російські візники, російські і німецькі кухарі; патлатні майстри,
теслі, срібники, муляри, гаптарки, чубукчі та інші.

КАМЕРАЛЬНИЙ ОПИС КРИМУ 1784 РОКУ

Навесні 1783 р. князь Потьомкін, скориставшись формальними приво-
дами, зокрема бунтами місцевої людності на Тамані проти хана Шагін-
Гірея, увів російські війська у Крим: Александр Суворов і Михайл По-
тьомкін зайняли Кубань і Таманські землі, де Бельмен увійшов у Крим
через Перекоп, а віце-адмірал Клокачов, командував Азовським флотом,
увів кораблі в Ахтіарську (Севастопольську) бухту. 8 квітня (за старим

стилем) 1783 р. імператриця Катерина II своїм маніфестом узаконила загарбання Кримського ханства Російською імперією. Почалася нова доба в історії Криму...

Загарбник завжди бажає знати, що він захопив. З цією метою вже влітку російська адміністрація розпочала систематичний опис багатств завойованого ханства: людських і природних, економічних і культурних. Робота ця здійснювалася під керівництвом генерал-поручика барона Ігельстрома і в своєму узагальненому вигляді отримала назву "Камеральний опис Криму 1784 року".

Попри зрозумілу цільову установку "описувачів", цей документ має незаперечну історичну цінність, оскільки він фіксує стан Кримського ханства в часи втрати ним незалежності. Звичайно, попередні роки були важкими, ханство зазнало великих втрат практично в усіх сферах: територіальній, людській, етнічній, економічній тощо. Але тим-то і становить смисл звернення до означеного документа, що він відображає (при всіх його недоліках) реальний стан Кримського ханства одразу по припиненню його існування як суб'єкта міжнародного права. Інакше кажучи, маємо своєрідний зріз часу, картину чи образ реальності при переході кримського краю з одного політичного становища в інше.

Наводимо ті частини з "Камерального опису", які висвітлюють базові характеристики тогочасного Криму: адміністративні, фінансові, етнічні, релігійні та деякі інші. Зупинимось коротко на кожній з них.

"Відомість" про каймаканства і кадилики розкриває особливості адміністративно-територіального устрою Криму і дає прогностичну оцінку його народонаселення. Як відомо, відповідну адміністративну реформу здійснив хан Шагін-Гірей; вона ж і зафіксована в описі. Шагін-Гірей розділив ханство на 6 намісництв-каймаканів, які, у свою чергу, ділились на дрібніші адміністративні одиниці — кадилики, або округи. Каймаканств у 1783 р. було шість, а кадиликів — 42. Загальна кількість сіл татарських — 1411, а ще ж християнські, єврейські, ногайські тощо. Загалом, опис дає для всього Криму приблизну кількість татар і євреїв 55 023 чоловік. Це — без жінок і дітей; тобто загальна кількість кримської людності, за описом, мала б сягати 300—350 тис.

Опис кількості та розподілу християнських храмів, а також християнських селищ і дворів подав барону Ігельстроу 14 грудня 1783 р. митрополит Ігнатій. Ми наводимо лише дані по храмах, діючих та зруйнованих. Наявність значної кількості останніх зрозуміла — за декілька років перед тим із Криму було спровоковано Росією масовий виїзд християн у Приазов'я. Храми залишилися покинутими. Та все ж наведена кількість храмів вражає, особливо, якщо врахувати, що мова йде переважно про грецькі та вірменські. Отже, діючих церков було 40, а ще понад 30 — зруйнованих чи спустошених. Тут практично не враховано монастирі, особливо печерні. Наведені дані дозволяють зробити висновок про певну релігійну терпи-

мість у Кримському ханстві, хоча, звісно, пануюча роль в ньому ісламу безперечна.

Про це документально свідчить наступний документ — про кількість та локалізацію мусульманських закладів. У таблиці представлені дані по їх основних чотирьох видах: мечетях, текіях, медресе та мектебах. Як відомо, мечеті — це культова споруда в ісламі, де здійснюються богослужіння і виголошуються молитви; текіє — молитовні будинки дервішів, тобто аскетичних ченців; медресе — духовні училища, мектеби — звичайні шкільні заклади. Як видно, опис зафіксував понад півтори тисячі мечетей і, очевидно, що перелік цей далеко був не повний.

Останній документ — реєстр прибутків на Кримському півострові. Сукупно казна могла отримати за один рік майже 350 тисяч рублів прибутку. Ця сума складалася з різних джерел, починаючи від митних та господарських зборів і закінчуючи стягненням подушного окладу з іновірців. Загалом, основними статтями прибутку були мито і посесія (відкуп), що, очевидно, засвідчує функціональність діючої на півострові економічної системи. Принаймні в реєстрі взагалі не позначено прибуток з традиційно важливих для Криму видів діяльності типу захоплення здобичі, грабіжництва, продажу людей на ринку тощо.

Текст перекладено за виданням: Камеральное описание Крыма 1784 года // Известия Таврич. ученой архивн. комиссии. № 6. — Симферополь: Таврич. губерн. типография, 1888. — С. 37–62.

**ВІДОМІСТЬ, ЯКІ САМЕ ІСНУЮТЬ
НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ КАЙМАКАНСТВА,
ХТО САМЕ У ЯКОМУ КАЙМАКАНСТВІ Є,
СКІЛЬКИ У КОЖНОМУ КАЙМАКАНСТВІ КАДИЛИКІВ,
А У КОЖНОМУ КАДИЛИКУ СКІЛЬКИ СІЛ**

Грудня 17-го дня 1783-го року

КАЙМАКАНСТВА І ХТО У НИХ Є КАЙМАКАНАМИ

Каймаканства	Імена каймаканів
1. Бахчисарайське	Мегмет Ага
2. Акмечетське	Кутлуша Ага
3. Карасубазарське	Муртаза Ага
4. Козловське	Алі Ага
5. Кафинське	Осман Ага
6. Перекопське	Сеїт Ібпарім Ага

У ВИЩЕОЗНАЧЕНИХ КАЙМАКАНСТВАХ Є НАСТУПНІ КАДИЛИКИ

У Бахчисарайському

	Сіл
1. Бахчисарайський	85
2. Мангупський	97
3. Каракуртський	64
4. Салгірський	11
5. Муфті Арпаликський	12
6. Качі Беш Пареси	24
•	Всього 293

В Акмечетському

1. Акмечетський	58
2. Юкарийчкійський	24
3. Ашагійчкійський	24
4. Даїрський	28
5. Ташлишеіхелі Бешпареси	6
6. Ташлинський	43
7. Зуйнський	13
8. Чуюнчинський Бешпаре	11
9. Салгірський	35
	Всього 242

У Карасубазарському

1. Карасубазарський	45
2. Діп Чонгарський	51
3. Насипський	49
4. Аргинський	26
5. Бурулчанський	25
6. Бочалатський	14
7. Орта Чонгарський	33
8. Кучук Карасовський	55
9. Тамакський	14
	Всього 312

У Козловському

1. Козловський	27
2. Бойнакський	22
3. Тарханський	46
4. Мангітський	59
5. Шейхелський	41

Всього 195

У Кафинському

Від каймакана цього каймаканства не отримано ще ніяких повідомлень про його каймаканство, а тому тут кадилики визначаються на основі усних повідомлень.

1. Кафинський
2. Судакський
3. Ширінський
4. Теп-Керченський
5. Орта-Керченський
6. Арабатський
7. Старокримський

Всього приблизно 200

У Перекопському

1. Перекопський. У ньому сіл немає, а тільки рахується в цьому кадилику місто Перекоп і селище на віддалі 4 версти від Перекопа, зване Єні-Базар, тобто Новий Базар — 1.

1. Кирк Баул	23
2. Караул	45
3. Сакал	31
4. Самарчик	29
5. Четирли	40

Всього 169

Всього в шести каймаканствах 42 кадилики, у тому числі сім кадиліків кафинського каймаканства вказані за стороннім усним повідомленням.

Аргин-Каракоба. Церква вч. Дмитрія.
Чердакли. Церква Вознесіння Господня.
Баринкой.
Каракоба. Церква Успіння Богородиці.
Балсус. Церква св. Киріака.
Мал. Єнісала. Церква свв. Феодора Тірона і Стратилата.
Сартана. Церква св. Георгія.
Чермалик. Церква св. Георгія.
Аслама. Церква св. Дмитрія.
Дюрмень. Церква Вознесіння Господня.
Усуні (Ушуні). Церква Феодора Тірона.
Чиларной. Церква Різдва Богородиці.

Кадилик Акмечетський

Аян. Церква св. Георгія. Друга, зруйнована, Вознесіння Господня.
Салгірбаші Єнісала. Церква вч. Дмитрія.
Демерджи. Церква вч. Феодора Тірона.
Курузень. Церква св. Георгія.
Улузень. Церква св. Анастасії.
Кучук-Узен. Церква св. Феодора Тірона.

Ялтинський кадилик

У цьому м. Ялта церков: 1) Йоана, 2) Миколая, 3) св. Параскеви,
4) Феодора Тірона.
Нижня Аутка. Церква Успіння Богородиці.
Верхня Аутка.
Марсанда. Церква Преображення Господня; друга, зруйнована,
Різдва Христова.
Магарач. Церква Йоана (Йоакима?) і Анни, друга — Йоана
Хрестителя.
Нікіта. Церква Йоана Златоуста.
Гурзуф. Церква Архангела Михаїла.
Кизильташ. Церква свв. Феодора Тірона і Стратилата.
Декрменський. Церква Архангела Михаїла.
Мала Лампада. Церква св. Георгія.
Алуста. Церква св. Дмитрія.

Кадилик Ескі-Кримський

У м. Ескі-Крим церква Успіння Богородиці.
Імарет.

Хукой.
Орталан. Церква пророка Ілїї.
Тапсан.

Кадилик Кафинський

У м. Кафа церков, у яких правила: 1) Пресвятої Богородиці, 2) Миколая, 3) Варвари, 4) Преображення Христового, 5) Вознесіння Господня, 6 і 7) Георгія, 8) Димитрія, 9) Параскеви, 10) свв. Феодора Тірона і Стратилата, 11) Успіння Пресвятої Богородиці. Зруйновані церкви: 1) Йоана Хрестителя, 2) Пророка Ілїї, 3) Панданоса, 4) Антонія Великого.

/Вірменські церкви/

У м. Бахчисараї 1 церква.

У м. Козлові 1 церква.

У Ескі-Кримському кадилику були вірменські села: Орталан, Топлу, Камузлус (Камишли), Сала. У м. Кафа було 24 вірменських церкви. У цьому ж місті знаходилась вірмено-католицька церква.

ВІДОМІСТЬ ПРО КІЛЬКІСТЬ МЕЧЕТЕЙ, ТЕКІЇВ, МЕДРЕСЕ ТА МЕКТЕБІВ НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

	Мечетей	Текіїв	Медресе	Мектебів
I. У містах:				
1) Бахчисараї	29	1	3	8
2) Ак-Мечеті	7	—	1	3
3) Карасу-базарі	17	1	—	3
4) Козлові	21	1	—	7
5) Перекопі і Єні-базарі	11	—	—	—
6) Кафі	10	?	?	?
II. В каймаканствах:				
1) Бахчисарайському	264	1	5	9
2) Ак-Мечетському	242	13	8	2
3) Карасубазарському	331	1	3	2
4) Козловському	204	3	5	—
5) Кафинському	227	—	—	—
6) Перекопському	155	—	—	—
III. У кочовищах киргизів і ногайців	13	—	—	—
Всього	1531	21	25	34

РЕЄСТР ПРО ПРИБУТКИ НА КРИМСЬКОМУ
ПІВОСТРОВІ, ЯКІ ЗБИРАЮТЬ ПРИ ПРАВЛІННІ
ХАНА КРИМСЬКОГО, ШАГІН-ГІРЕЯ

1) Перекопські Ворота, з соляними озерами і міськими прибутками; соляне озеро Аїрча; Козловська митниця, міський збір і соляне озеро; Балаклавська митниця і Сари-Керменське соляне озеро; Кафинська митниця і Керченські соляні озера; Шенхельське, Кояшське, Генічеське соляні озера з митницею, віддані на відкуп, з оплатою за рік в — 215 000 р.

2) Винний відкуп, відданий з 1780 року. Приносить щорічно — 24 000 р.

3) Рибальство на Білоозерці біля Дніпра за Перекопом, віддане на відкуп одному запорожцю, давало — 1000 р.

4) Збір з єврейських виноградних садів віддавався на відкуп тим, хто тримав гірські селища; це приносило — 1000 р.

5) Збір з гірських селищ, тобто двох кадиліків: Судакського і Мангупського, — який складається з десятини з виноградних і фруктових садів, з тютюну, у Криму посіяного та ін., відданих на відкуп, приносив щорічно — 14 000 р.

6) Віддані на відкуп землі, виноградні та інші сади християн, які виїхали в Росію, приносили щорічно — 1500 р.

Оскільки землі християн, після їхньої еміграції, належали хану, то в умовах відкупників було позначено, щоб вони ретельно доглядали за збереженням садів і лісових дач, що на них знаходяться.

7) Збір із бджіл по всьому Криму і за Перекопом, збір з інших садів (крім гірських), приносив — 900 р.

Відкупник брав з кожного вулика 4 коп., а з садів — десятину.

8) Митний збір у містах Карасу-базарі, Ак-Мечеті і Бахчисараї, відданий на відкуп, приносив Хану — 1600 р.

9) Збір з рогатої худоби і овець на відкупі, в середньому приносив за рік — 31 300 р.

10) Харач, тобто подушний склад, з євреїв — 3000 р.

11) Харач з циган — 1000 р.

До вступу на трон Шагін-Гірей-Хана євреї і цигани платили не більше 60 коп. харачу з голови, але цей Хан призначив: з багатого по 7 руб. 20 коп., із середнього 3 руб. 60 коп., з бідного по 1 руб. 80 коп. в рік.

12) Із продажу солі єдино для вживання жителями Криму, складається прибуток — 3000 р.

Він полягав у тому, що відкупник мав право брати з усіх озер готу сіль, платячи за кожне око по 1 коп., а продавав жителям по 2 коп.

13) Відкуп земляного мила (кіль), що знаходиться в околицях Інкермана і поблизу Сабли, давав — 1800 р.

Відкупник повинен був продавати це мило на іноземні судна, отримуючи за віз в 300 ок по 3 рублі.

14) Інший відкуп земляного мила, яке продавалося для внутрішнього вжитку в Криму по $3/4$ коп. за око, приносив Хану — 400 р.

15) Прибутки м. Кафи, від воріт, від кантаря, від міри хліба, від харчевень, від свічарні, від кавового дому, на відкупі, давали — 4000 р.

16) У м. Бахчисараї свічарня на особливому відкупі, давала прибутку — 200 р.

17) З монетного двору прибутку отримано за три роки (з 1780 по 1783) 17 737 рублів, отже, щороку по — 5912 р.

Крім вищеозначених, майже всіх з відкupu, прибутків, Хан мав десятину із збіжжя, по мірі врожаю від 12 до 40 000 четвертей в рік; ціною на — 36 000 р.

Цей хліб відпускався за кордон і продавався на кораблі: пшениця по 5, а ячмінь і просо по $3\frac{1}{2}$ лева за чверть.

Таким чином, весь прибуток Хана за рік міг сягати — 345 612 р.

Оригінальну [відомість] підписав
Генерал-поручик барон Ігельстром.

СТАТУС КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ І ДОГОВОРАХ

За три з половиною століття свого існування незалежним Кримське ханство було ледь півстоліття: при ханах Хаджи-Девлет-Гіреї I та Менглі-Гіреї I (до 1475 р.) і при декількох Гіреях в буремні 1774–83 рр.; весь інший час Кримське ханство знаходилося у васальних відносинах з Османською Портою. Такий стан речей визначав і місце Кримського ханства у міжнародних угодах і договорах, насамперед, як невід'ємної частини Туреччини. Інакше кажучи, "кримська проблема" завжди була присутня в міжнародних документах, які стосуються самої Османської Порти. Водночас, кількість міжнародних угод і договорів, укладених безпосередньо Кримським ханством, визначалася його реальним статусом і бажанням бути суб'єктом міжнародних стосунків. Наводимо фрагменти з понад десяти міжнародних угод і договорів XVII–XVIII ст., котрі безпосередньо стосуються Кримського ханства. До них відносяться наступні: Українсько-турецький договір 1668 р., Московсько-кримський договір 1681 р., Московсько-кримські угоди 1692 р., Константинопольський договір 1700 р., Українсько-турецькі договори 1711–12 рр., Кучук-Кайнарджийський договір 1774 р., Айналі-Кавакська конвенція 1779 р. тощо. Фатальними для Кримського ханства були декілька маніфестів імператриці Катерини II, насамперед, акт 1778 р. про виселення християн з Криму, а також маніфест 1783 р. про анексію Кримського ханства. Ці та інші документи виразно засвідчують, з одного боку, поважне міжнародне становище Кримського ханства, вирішальну роль у його знищенні Російської імперії — з іншого.

Кримське ханство — реальність минулих віків, повернення до нього неможливе. Однак ми, нині суцї, маємо і повинні зрозуміти феномен постання цієї держави, її місце в європейській історії, вплив на найближчих сусідів і, зрештою, власну долю ханства. Бо ж імперська політика у світі — то не лише події давнього часу, але й, на жаль, інколи жорстока дійсність сьогодення.

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1650 р.

Дана міждержавна угода являє собою, по суті, попередній проект договору між Україною та Османською Портою про торгівлю. І хоча вона не

була прийнята, однак має історичне значення для розуміння міждержавних стосунків середини XVII ст., оскільки зміст її зафіксував реальний стан речей того часу.

Як відомо, це був складний період в історії Східної Європи. Зокрема, про свої геополітичні інтереси активно заявила Україна, яка почала утверджуватися в колі найближчих сусідів. У цьому контексті варто згадати Зборівський договір та його ратифікацію польським сеймом (січень 1650 р.), місію венеціанця Альберто Віміні до Богдана Хмельницького з пропозицією вступити до антитурецької ліги (червень 1650 р.), пропозиція Порти через свого посла Османа-агу надати військову допомогу Україні (липень 1650 р.) та інші важливі події. Саме на подібному активному тлі і виникає ідея укласти договір про торгівлю.

Як свідчить проект, Україна отримувала режим "сприяння" у торговельних зносинах з Портою і Кримським ханством. Це конкретизовано у вигляді митних, представницьких, правових, власницьких та інших привілеїв "козацькому війську та його державі". Причому сторони тут володіють рівними правами. Інакше кажучи, Україна сприймалась на Чорному, Азовському, Середземному та Мармуровому морях як повноцінний і рівноправний партнер. Загалом, проект українсько-турецького договору відкривав широкі перспективи для налагодження взаємовигідних стосунків між Портою, Україною та Кримським ханством.

Текст подається за виданням: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — 740 с.

ДОГОВІР МІЖ ТУРЕЦЬКИМ ЦІСАРЕМ І ВІЙСЬКОМ ЗАПОРІЗЬКИМ ТА НАРОДОМ РУСЬКИМ ПРО ТОРГІВЛЮ НА ЧОРНОМУ МОРІ

1650-ті роки

Договір між турецьким цісарем і Військом Запорізьким та на родом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути.

1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю; товари, що їх захочуть, продавати, купувати і міняти; за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорізького Війська та його держави цісар й. м. турецький звільняє їхніх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до

його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися: як пройде, дай боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками, як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах цісаря й. м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їхнім купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків, до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорізького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорізьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливати, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорізьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром: звідти і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорізького вибіг би на море, Військо Запорізьке повинно виконати по відношенню до нього справедливу кару при резиденті й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою [донські козаки], козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у чому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та нехайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їхніх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м., чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень в державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам.

АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1667 р.

30 січня 1667 р. у містечку Андрусові, неподалік від Смоленська, було укладено російсько-польський договір, своєрідний підсумок 13-річної війни. По суті справи, це було перемир'я на 13,5 років сторін, знесилених тривалою війною, у яких найбільше збитків і втрат зазнала третя, зовсім не позначена на переговорах, сторона — Україна. За цим договором Лівобережна Україна опинилась під Росією, Правобережна Україна (окрім Києва) — під Польщею, Запоріжжя знаходилося під протекторатом обох держав.

Цьому договору дотично сприяла промосковська політика гетьмана Івана Брюховецького. Намагаючись втриматись під тиском обуреного народу, гетьман у 1688 р. скликає Раду старшин, на якій було ухвалено порвати з Москвою і звестися зі Стамбулом на предмет визнання протекторату Туреччини над Україною. Нагадаємо, що саме в цей час правобережний гетьман Петро Дорошенко вже був у фактичному військово-політичному союзі з Портою.

Деякі статті договору стосуються українсько-кримських взаємин, зокрема статті 18 і 19. За ними кримський хан і султан турецький були повністю відсторонені від розв'язання українських справ.

Текст подається за виданням: Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. I. — З найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. / За ред. І. О. Гуржія. — К.: Рад. школа, 1959. — С. 332—334.

АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1667 р.

18.

І то ми постановили, щоб обидва великі государі послали до хана кримського [посольства] і в своїх грамотах цей установлений [між ними] мир йому об'явили, щоб як сусід хан кримський зі своїми ордами був з нашим великим государем у спільній дружбі і в дружніх відносинах і від війни остаточно відійшов, тому що великі государі наші між собою в братерській любові перебувають; а якщо хан кримський погордує і, будучи сусідом, приятелем бути не захоче і війни своєї не припинить, тоді як в Україні, так і в Києві, і в Запорогах, і в інших українських містах, що по обох боках ріки Дніпра, обидва війська, як Корони Польської і Великого Князівства Литовського, так і держави його царської величності Московської, з українними тамтешніми людьми проти орди і ханових сил завжди готові бути мають і відсіч давати, як спільному ворогові, будуть; також і в Запорогах і на Дону спомагальні і оборонні дії проти бусурманів не припиняться. А якщо хан кримський після цього сповіщення його захотів третім бути з великими государями нашими в приязні, тоді, для врахування розходжень, обидва великі государі наші між собою порозуміються і, щоб до спільної згоди могли дійти, докладуть зусиль.

19.

Також про учинене сповіщення великі государі наші пошлють своїх посланців до цесаря турецького, сповіщаючи [його], як прикордонного сусіда, про цей укладений мир, щоб цесар турецький попередню приязнь підтвердив, ханові кримському наказав і суворо попередив, щоб до війни він ніякого приводу не давав. І якщо з вини орди до війни з ханом і з татарами обом великим государям нашим дійшло, від чого б і султан турецький, заступаючись за орду, до війни проти цих обох великих государів наших або проти одного з них виступити мав, тоді спільними силами і військами відсіч бусурманам в усякій потребі, з обох боків сили свої сполучаючи, обидва великі государі наші давати будуть.

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1668 р.

Договір фіксує чергове зближення геополітичних інтересів України та Криму, засвідчене у даному випадку дипломатичним актом, укладеним між Туреччиною і Україною.

70-і рр. XVII ст. для Криму та України були важкими. В Україні панує Руїна, Україну роздирають на шматки. Крим опинився заручником міждержавних угод свого сюзерена і не зміг послідовно дотримуватись, започаткованих ще ханом Іслам-Гіреєм III та гетьманом Богданом Хмельницьким, союзницьких стосунків між сторонами. Цю проблему мав вирішити новий союз між Україною та Великою Портою.

Ініціатором договору був гетьман Петро Дорошенко (1665–76). У часи, коли гетьмани Іван Брюховецький (1663–68), Дем'ян Многогрішний (1669–72), Іван Самойлович (1672–87) та інші активно "прилаштовувалися" до служіння Москві, Петро Дорошенко обрав інший шлях — проголошення незалежної України. Своїм союзником для цієї справи він обрав султанську Порту, сусіда могутнього, але далекого, опертя на якого могло пригнати загарбницькі наміри північних сусідів України. Мета виправдовувала засоби, бо султан турецький обіцяв визнати єдину і велику Україну — від Перемишля до Севська.

Вже у 1666 р. Дорошенко, у спілці з кримськими татарами, завдав поразки польському війську під Брацлавом. У наступному, 1667 р., Дорошенко обліг польську армію під Підгайцями; але в той самий час запорожці на чолі з Сіркою напали на Перекоп, і кримський хан, союзник Дорошенка, мусив повернутися назад, щоб порятувати власну країну. Хан уклав з поляками мирний договір, і Дорошенко на деякий час мусив відступитися.

У січні 1668 р. Дорошенко скликав Раду, де проголосив незалежність України і визнав над нею протекторат Порти. Потім з військом він рушив через Дніпро проти гетьмана Брюховецького. Козаки останнього приєдналися до Дорошенка і проголосили його гетьманом України обох берегів Дніпра. Так на короткий час усталилася соборна держава. На жаль, одразу розпочалися чвари: запорожці висунули в гетьмани Петра Суховія, і він користувався підтримкою татар, в Умані з'явився ще один гетьман — Михайло Ханенко...

Договір фактично повністю визнає Україну незалежною і наголошує на союзі військовому. Захищалися права і вольності, віра, територія, державна структура України. На жаль, реалізувати його не вдалося.

Текст перекладено за виданням: Андреев А. Р. История Крыма. — М.: Межрегиональн. центр, 1997. — С. 149–150.

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1668 р.

- I. Запорозьке Військо зобов'язується боротися з ворогом Великої Порти.
- II. Порта навзаєм зобов'язана сприяти Запорозькому Війську: кримськими, ногайськими, буджацькими та іншими татарами.
- III. Гетьман отримує від султана прапор і булаву.

IV. Запорожці мають бути вільними від будь-яких оброків і податків, а їхній зверхник, Петро Дорошенко, нехай збереже до своєї смерті гетьманську гідність.

V. Допоміжне турецьке чи татарське військо не повинно грабувати Божі храми і козацькі маєтки, а також полонити тамтешніх мешканців.

VI. Духовенство має бути під управлінням свого митрополита.

VII. Порта Оттоманська і хан Кримський без згоди і попередніх зносин з гетьманом і Запорозьким Військом нехай не укладуть мир і не розпочнуть борні з королем польським і царем московським.

VIII. Коли Запорозьке Військо, за допомогою турецького, оволодіє яким-небудь містом чи містечком, вони мають залишатися за гетьманом і Військом Запорозьким.

IX. У випадку, якщо турецький султан і хан кримський не схвалять цієї постанови, гетьман і Військо Запорозьке про себе і про збереження прав і вольностей інакше будуть думати.

МОСКОВСЬКО-КРИМСЬКИЙ ДОГОВІР 1681 р.

13 січня (3 січня за старим стилем) 1681 р. у Бахчисарай був укладений мирний договір між Москвою, Туреччиною і Кримом про 20-річне перемир'я. За його умовами, під московську державу підпала Лівобережна Україна, а також Київ з околицями; Поділля залишилося під протекторатом Туреччини; землі між Бугом і Дніпром оголошувались безлюдними, тобто вони мали бути незаселеними. Найбільше втрат, таким чином, від Бахчисарайського миру зазнали Україна і Кримське ханство. Мир цей проіснував недовго, і вже невдовзі, після страти Юрія Хмельницького, Порта поширила на дніпро-бузьку територію владу молдавського господаря Івана Дуки. Масові виступи українських козаків не забарилися. Молдавани відступили у свої кодри...

У звіті московських посланників Василя Тяпкіна і Микити Зотова, надісланому до царя Федора Олексійовича, описано основні умови укладеного миру. Для Москви було важливо також забрати з полону своїх знатних людей Шереметєва і стольника Ромодановського. Перший досить скоро жорстко відплатить кримським татарам за свій полон — варто згадати взяття Кизикерменя. Загалом, Бахчисарайський мир проіснував дуже короткий час.

Текст подається за виданням: Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. I. — З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / За ред. О. І. Гуржія. — К.: Рад. школа, 1959. — С. 353—354.

ПОВІДОМЛЕННЯ
ПРО МОСКОВСЬКО-КРИМСЬКИЙ -
ДОГОВІР 1681 р.

У нинішньому 1681 році по його, великого государя, указу на присилки кримського хана послані в Крим посланники стольник і полковник Василь Тяпкін та дяк Микита Зотов для переговорів про мир з турецьким султаном і з ним, з кримським ханом. І в нинішньому ж 1681 році квітня в 29 число писали до нього, великого государя, царя і великого князя Федора Олексійовича, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержця, його государеві посланники стольник і полковник Василь Тяпкін та дяк Микита Зотов, що... вони, посланники, будучи в Криму в Мурат-Гірея хана, уклали по його, великого государя, указу з султаном турецьким і ханом кримським перемир'я від нинішнього 1681 року від січня місяця вперед на 20 років. А в ті перемирні роки виконувати йому, султанові, і ханові цей договір справно і незмінно і на українні його царської величності міста і землі війною їм не ходити і війська свого не посилати, і обіцялись від цього часу з великим государем, з його царською величністю, султан турецький і хан кримський бути в міцному поєднанні, і його царської величності друзі — другом, а недрузі — недругом, і між собою мати люб'язні пересилки через послів і посланців, а війни і зла ніякого ніяким чином не замишляти і не причиняти; а береженому богом місту Києву, його государевій прабатьківській отчині, з містами і з землями віддавна до нього належними, і від Києва до Запорожжя і Запорожжю бути в державі великого государя, його царської величності. А пусті землі за Дніпром, які є у володінні султана турецького, то на тих землях йому, султанові турецькому, і ханові кримському міст і містечок не будувати і людьми не заселявати. А якщо які-небудь турецькі і кримські люди самовільно прийдуть на його государевих людей війною, то таких людей вони обіцялись розшукувати і, виловивши, карати смертю, а все, ними взяте, назад віддавати; а боярина Василя Борисовича Шереметєва і стольника князя Андрія Ромодановського і інших полонеників усіх за їх, посланників, договореністю відпустити, на відкуп і на розмін у нинішньому ж році, а надалі в ці перемирні роки розмін здійснювати по-давньому, як бувало перед цим. І на той договір для міцнішого ствердження його прислати до великого государя, його царської величності, з тими його царської величності посланниками султана турецького і хана кримського шертні грамоти за золотими печатами, на яких грамотах хан і калга і нуреддин-султани за султана турецького, і за себе, і за весь Крим шертували [присягали], і для відновлення дружби з тими його царської величності посланниками

хан кримський послів своїх чесного і ближнього чоловіка Кемана мурзу Сулешева з товаришами прислали.

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР ПРО "ВІЧНИЙ МИР" 1686 р.

Після Руїни Україна стала легкою здобиччю для сусідів. Саме у таких умовах виник договір між Польщею і Росією 1686 р., у якому основним змістом був територіальний розподіл України. Згідно цього договору, Лівобережна Україна опинялась під владою Москви, Правобережна Україна (окрім Києва) залишалась під польським пануванням, Поділля визнавалось васальною територією Туреччини. Такі славетні українські міста, як Трахтемирів, Канів, Черкаси, Чигирин та інші, які на той час були зруйновані, відновленню не підлягали. До того ж, Росія зобов'язувалась повернути Польщі захоплені білоруські міста — Полоцьк, Вітебськ, Невель, Люцин та інші.

Є в договорі також статті, які торкаються взаємин з Кримським ханством і Портою. Зокрема, у шостій статті мовиться про "оборонний і наступальний союз" Москви і Польщі проти Порти і Криму; у наступній, сьомій статті, висловлюється узгоджений намір вступити у боротьбу проти цих держав разом з французьким, австрійським, венеціанським, англійським, датським, голландським та іншими християнськими правителями Європи, у т. зв. "Священному Союзі".

Текст перекладено за виданням: Андреев А. Р. История Крыма. — М.: Межрегиональн. центр, 1997. — С. 229—230.

ВІЧНИЙ МИР 1686 р.

VI.

За турецькі неправди володарі [московські царі Іоанн і Петро] з братерської своєї любові до короля [польського] і запрошення цісаря і венеціанської республіки розривають перемир'я з султаном і ханом кримським і встановлюють з королем і республікою [венеціанською] проти невірних вічний оборонний і на весь час війни наступальний союз. У наступному році російські війська зобов'язані піти проти кримців, а польські у той самий час наступати на турків і білгородських татар. Одній же стороні без іншої не миритися. Понад те, король ручається, що і цісар, без згоди Росії, не укладе миру з турками.

VII.

Російський двір бере на себе старання запросити до цього наступального і оборонного союзу французького короля та інших християнських володарів, а саме: англійського, датського і голландську республіку.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 р.

Відповідні статті є українсько-московськими домовленостями, укладеними при обранні гетьмана Івана Мазепи; це сталося біля ріки Коломак, притоки Ворскли, 25 липня 1687 р.

В основу статей були покладені "Глухівські статті" 1669 р., прийняті в часи гетьмана Дем'яна Многогрішного, з доповненнями, зробленими в часи Івана Самойловича. Права України як суверена у цих статтях було урізано ще більше, ніж у попередніх. Зокрема, затверджувався 30-тисячний реєстр, Україні не дозволялося підтримувати дипломатичні відносини і зобов'язувалося дотримуватись миру з Польщею; московські залоги вже мали становище навіть у гетьманській столиці — Батурині, тощо. У декількох статтях мова йде про українсько-кримські взаємини, найважливішою установою до яких було зобов'язання України посилати у випадку необхідності свої війська на війну з Кримом.

Текст подається за виданням: Хрестомотія з історії Української РСР. — Т. I. — З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / За ред. О. І. Гуржія. — К.: Рад. школа, 1959. — С. 355—356.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 р.

20.

Та гетьманові ж і старшині великим государям і великій государині, їх царській пресвітлій величності, службу свою і старання проявити; для відтіснення і стримування Криму і від походів їх кримських орд як на великоросійські, так і на малоросійські міста війною, зробити на цій стороні Дніпра проти Кодака шанець, подібно до того, як і Кодак; а на ріці Самарі, і на ріці Орел, і на гирлах річок Берестової і Орчика побудувати міста, і заселити малоросійськими жителями, і про це послати в усі тамтешні міста універсали, щоб жителі на цих місцях, хто захоче, поселення свої мали без усяких перепон.

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКИЙ ДОГОВІР 1692 р.

"Українсько-кримський договір" 1692 р. — державно-правовий документ, укладений, найімовірніше, 16 травня 1692 р., між гетьманом Петриком, з одного боку, та беєм казикерманським Кеман-мурзою, — з другого. Гетьман Петрик — Іваненко Петро Іванович — гетьман т. зв. Ханської України, тобто частини Південної України між Південним Бугом і Дністром, котра була з 1692 р. у васальній залежності від Кримського ханства. Щоправда, як це видно з тексту самого договору, Петрик подає себе за представника всієї України, зауважуючи, що він, договір, укладається від імені "князівства удільного Київського, Чернігівського та всього Війська Запорізького Городового і Народу Малороского". Сам договір не дістав підтримки Гетьманської України, був переданий у Москву кошовим отаманом Гусаком, ймовірно, через гетьмана Мазепу. Гетьман Петрик помер після 1708 р.

Договір з "Панством Кримським" — одна з численних спроб створення антимосковської коаліції, зроблених у напрямку набуття Україною реальної незалежності. Хоч в тексті згадується казикерманський бей, сам Петрик у супровідному до договору листі на Січ зауважує про домовленість з ним згодом у Перекопі "с найяснейшим ханом его милостию и со всем государством крымским и на вечныя времена подтвердил есьм", тобто мова йде про українсько-кримську домовленість на найвищому рівні. Сам текст договору незаперечно свідчить про рівноправність сторін, що домовляються; принаймні за Україною тут збережено всі суверенні права, а союзні зобов'язання України і Криму торкаються насамперед спільних військових дій. Як і годиться високим сторонам, вони обмінялися навіть посольствами і "консульствами" (відповідно у Казикермені і Переволочні). На жаль, чинності цей договір практично так і не набув.

Текст подається за виданням: Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Київ. старовина. — 1994. — № 6. — С. 88—103.

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКИЙ ДОГОВІР 1692 р.

Статьи вечнаго миру с ясновелможным его Милостию и со всем Государством Княжества Выделнаго Киевскаго, Черниговскаго и всего войска Запорожскаго Городового і Народу Малороского, лета 1692 мая 26 день.

Понеже по воли і милости Господа Бога всемущаго, в Троице Святой хвалимаго, с ясновелможным ханом его милостию і со всем Государством Крымским Выделаное Княжество Киевское и Черниговское и все Войско Запорожское Городовое пришло до такого миру и вечного братства, котораго от давных лет жители малоро-

сїйскіе желали, того ради тот вечной святой покой на таких утвержденных есть статьях, которые ниже і изображены суть.

I

Княжество Киевское и Черниговское со всем Войском Запорожским і народом Малоросійским имеет быть выделное при всяких своих волностях.

II

Ясневелможный хан его мость и все Государство Крымское со всеми ордами Крымскими и Белгородскими и со всем Великим і Малым Нагаем имеет Княжество Киевское и Черниговское и все Войско Запорожское Городовое и весь Малоросійски народ от поляков и от Москвы и от всех непріятелей оборонять всегда; также Войско Запорожское Городовое и всего Малоросійскаго Княжества силами Государство Крымское, Белгород со всеми принадлежностями от поляков и от Москвы и от всех непріятелей всегда і имеет и повинны будут оборонять одни других имянно орды с Войском Запорожским ото всех непріятелей боронитися и вопче стоять вечными времяны повинны будут; а за то ни Государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордам никакой платы чинить не имеют, но естли в далные места, а зимняго времени прилучитца войскам крымским итить на оборону от какова непріятеля Княжству Малоросійскому или малоросійское войско пойдут на оборону Государства Крымскаго, и тем войскам и лошадам повинен быть харчь и опочив пристойной и надлежащей.

III

Ныне на первой час для отобранія от московской власти Малоросійской Украины ясневелможный хан его милость и все Государство Крымское имеет дать Запорожскому Войску снадобье Орды.

IV

Когда даст Господь Бог всемогущи Войску Запорожскому испод ига московскаго выбитца, тогда имеют быти два полка Ахтырской и Сумской со всеми принадлежностьюми своими под владеніем Государства Малоросійскаго оставать, а Ханковской и Рыбинской два полка со всеми принадлежностьюми переведены на

Чигиринскую Днепра сторону, а места оныя и села имеют быть пусты; так же в слободах и на иных местех не имеют татары брать в неволю [людей] малоросійской породы, а естли взято, то чтоб возвратить.

V

Чигиринская сторона со всеми городами имеет быть под владением Княжства Малоросійскаго и Войска Запорожскаго, пока Хмельницкой завоевал с ордами от поляков.

Княжства Выделнаго Кіевскаго и Черниговскаго чтоб было волно добыватца на рыбной и на звериной ловле и на соли безо всякой дачи в Днѣпрѣ реке вверху и внизу и во всех реках і рѣчках по обоим сторонам Днѣпра лежащим, а на тех добычах за ведомом Войска Запорожскаго и Государства Крымскаго і за листами обретатися будут люди на каких ні есть местах.

VII

А чтоб ордам за то, что Войску Запорожскому іне помогут іспод московской власти выбитца, вместо нагороды была добычь, Войско Запорожское пріежежеіеі помощи радеть повинны отворить муравскіе шляхи, потому что, как выше доложилось, перевести імеют людей полку Харьковскаго і Рыбинскаго на Чигиринскую Днѣпра сторону.

VIII

Княжству Выделному Кіевскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всему народу Малоросійскому, по обоим сторонам Днѣпра живущим і жить імеющим, чтоб орды Крымскіе и Белогородскіе и вся мусульманская вера, конная і пешая, ни воинским, ни татарским образом, ни злым замыслом, ни на поле, ни на воде, ни в людях, ни в скотах никакой ни чинили обиды, ни убытка, также і от Княжства Малоросійскаго и ото всего Войска Запорожскаго и Городового Государству Крымскому, Белу городу, Ачакову и Казы Керменским городкам и всей вере мусульманской, со всеми принадлежностями, также на поле и на воде, пеша и конна воинским образом и никаким злым умыслом никакова нималова убытку не будет, а естли бы с стороны Княжства Малоросійскаго Государству Крымскому і всей вере мусульманской, или от Государства Крымскаго стороне Малоросійской имело быть, хотя на поле, хотя на воде, хотя тайно, хотя явным образом какая препона і оби-

да, и ізобижиным людям за свидетелством пристойным, по святому праву имеет быть с обоих сторон с нагородою убытков чинена святая управа.

IX

Купцом Княжества Малоросійскаго, которые похотят за торговыми промыслами ходить в Крым или в Белгородчину, и в которые ни есть государства Крымскаго города, чтоб не было никакой обиды, а какая повинность по уставу той стороны от купцов беретца в той земли, то имеет братца і от малоросійских купцов; также естли и Крымскаго Государства торговые люди придуть в Малоросійское Княжество в торговых промыслах своих, то по праву и уставу что имеет братца от своих купцов, то возметца и от чужеземских; а шлях с обоих сторон купцом руским имеет быть в Переволочне на Казыкермен, а крымским на Переволочню, а инде где.

X

В каких ни есть недобьях прошенія Войска Запорожскаго к ясневелможному хану его милости і всему Государству Крымскому будет донесено, чтоб было принято і удовлетворено.

XI

Княжству Малоросійскому і всему Войску Запорожскому как даст Господь Бог волное Государство, чтоб права себе природное и порядок, которой полюбитца, учинить волно.

XII

На Самере реке городов никаких и деревнь, ни строенія никакова, кроме монастыря самого законников русских, которые и преж сего в том лесу жили, оставатца имеет в целости, а окроме того монастыря, никакова города и строения не будет.

XIII

На воли Княжества Малоросійскаго Киевскаго и Черниговскаго и всего Войска Запорожскаго, естли ясневелможный хан его милость и все Государство Крымское похочет имети своего резидента, а Княжества Малоросійскаго будет резидент в Крыму, тем

резидентом равна будет честь, нашем в Крыму, а Крымскому на Руси.

XIV

Естьли ясневелможный хан его Милость и все Государство Крымское похочет в каких надобьях посылать своего знатнаго человека в княжество ж Малоросійское, или Малоросійское Княжество в каких надобьях своего посла в Крым, то на подводах ли ездить будет или нет, на воли обоих сторон, а честь тем послам чинится имеет равна.

XV

В малых надобьях листы переносены будут чрез гонца или чрез почтаря, которые повинны быть с стороны государства Крымского в Казыкермене, а с стороны Государства Малоросійскаго в Переволочне.

XVI

Естли дать Господь Бог после войны с Москвою или с Польщею чинить покой, и то чтоб делалось вопче Государства Крымского и Малоросійскаго Княжества по совету с пожитком общаго добра обоих сторон государства Крымского и Государства Малоросійскаго народа.

И на тех статьях, которые выше должны, я Кемен мурза, ей.

Казыкерменской на рот, от меня данной, і на святом Евангеліи чиню мою Господу Богу Единому и всем святым присягу, что ни одна статья ни в малой вещи вечными времяны не имеет быть нарушена, ей ей так мне Господь Боже помози, а естли бы тех статей не держали и в алешей вещи нарушили, то Господь Бог надшед и на теле і на замыслех наших да накажет.

Внизу печать татарская, и в той печати написано имя ево Кеманово.

МОСКОВСЬКО-КРИМСЬКІ "МИРНІ СТАТТІ" 1692 р.

Кінець XVII ст. — напружена пора в історії Кримського ханства. До численних проблем із ближніми сусідами додаються проблеми в стосунках з

московським царем, тобто з Росією. Саме на тлі таких взаємин і виникли т. зв. "Мирні статті" 1692 р.

1692 р. — непевний час в історії Росії: державою формально правила проголошені царями ще підлітками у 1682 р. Іоанн Олексійович та Петро Олексійович; справжніми правителями були царівна Софія, князь В. В. Голіцин, "Наришкінська партія" в цілому. Саме під проводом В. Голіцина, разом із 40-тисячною армією Мазепи, був вчинений навесні 1689 р. похід на Перекоп.

Війни між Москвою і Кримом тривали постійно, однак істотних зрушень у співвідношенні сил не ставало. Саме на такому тлі і виникли т. зв. "Мирні статті" 1692 р., котрі мали, на думку Москви, закріпити новий устрій на теренах Європи.

Лист із текстом "Мирних статей" був відправлений 27 лютого 1692 р. від імені двох царів, Іоанна і Петра, на ім'я хана "Великої Орди Кримського юрту" Саадет-Гірея II. Лист цей постає немовби відповідь на відповідне звернення до Москви Кримського ханства, послане із послом Василієм Айтеміревим. Договір у поданому вигляді так, по суті, і не був прийнятий, однак відома позиція кримської сторони з кожної його статті.

Так, Крим без застережень прийняв першу, п'яту, шосту і сьому статті, тобто ті з договору, де фактично сторони домовляються про мир. На другу статтю зауважено, що Гроб Господній знаходиться на території Порти, а тому це — у її віданні. До третьої статті було зроблено уточнення, що це давня проблема; оскільки ж руських бранців в Криму немає, то і проблеми не існує (принаймні з боку Криму). Четверта стаття була чи не найдискусійнішою, і кримська сторона її не прийняла під аргументом, що це давній звичай і нинішні хани, щоб не осоромитись, мають і надалі брати дарунок з Москви, як і їхні предки. Так само і щодо змісту восьмої статті було застережено, що раніше завжди шертні грамоти видавались у Криму послам, а не кримські послы возили їх у Москву; тому такий устрій сумнівний.

З тексту "Мирних статей" простежується також, що Москва не дуже хотіла їхнього прийняття. Принаймні у цьому переконує контекст договору, пов'язаний з Портою. Попри очевидну і відому для Москви роль Туреччини у тогочасному світі, зокрема і як сюзерена Криму, турецький султан постійно згадується, по суті, як залежний від кримського хана. Інакше кажучи, в текст документа була закладена образа Османської Порти, і Кримське ханство, зрозуміло, не могло піти на укладення запропонованих умов. Очевидно, Росія, утверджуючи свої інтереси на Чорному і Азовському морях, зовсім не бажала миру з Кримським ханством.

Текст перекладена за виданням: Лашков Ф. Письма царей Иоанна и Петра хану Саадат Гирею // Известия Таврич. ученой архивн. комиссии. — № 12. — Симферополь: Типография газеты "Крым", 1891. — С. 58—62.

МОСКОВСЬКО-КРИМСЬКІ "МИРНІ СТАТТИ"
1692 р.

1.

Бути між державою Московською і всією Україною Козацькою, яка належить до Московської держави, і державою турецькою і Кримським юртом від цього числа наперед міцному і постійному миру, а війні і ніяким недружбам ні за що не бути.

2.

Щоб султан турецький в Єрусалимі Гроб Господній та інші святі місця, які відняті у греків нині, дозволив за давніми султанськими привілеями тримати грекам по-старому, тому що здавна ці святі місця вони тримали.

3.

Бранців усіх московського і козацького роду, які у турецькій державі і Криму можуть знайтися, відпустити в бік царської величності без викупу; а взаємно і з їх царської величності боку кримські і білгородські бранці будуть відпущені.

4.

А що перед цим у великих правителів — у їх царської величності з кримським ханом — бували розміни під Переволочною і в інших місцях і надсилалась у Крим річна казна по розпису, тому б надалі не бути і полишити те зовсім, а люб'язними посиланнями на волю правителів з обох боків керуватися.

5.

На державу їх царської величності на українні та козацькі міста і місцевості самому султану турецькому і хану кримському, нинішнім і майбутнім, війною не ходити, і візира, і калгу, і нуреддина, і пашів, і мурз, і азовців, і Білгородської Орди, і нікого з військом не посилати, і ніякого збитку царської величності українним і козацьким місцям не чинити і не пустошити, і недругам великих правителів, хто надалі з ними, великими государями, буде у війні і недружбі, військом не допомагати: а бути їх царської величності другу другом, а недругу — недругом, і султану турецькому бути в тому ж мирі і установленні.

6.

Підданим їх царської величності запорозьким козакам у рибному і у всілякому звіриному ловецтві в усіх місцях степу, і на ріках, і по запольних ріках, і в добуванні солі в морських лиманах мати старожитні вольності і промисли без усяких завад і образ, і десяти з них і нічого в Крим і міста турецькі, що стоять на Дніпрі, нікому не мати, і бути їм на них при колишніх своїх вольностях.

7.

Послам і гінцям з обох боків ніякого безчинства не робити, а ставитись до них, за звичаєм усіх народів, чесно і дбайливо.

8.

А із здійсненням цих договорів на всі статті, які мирно будуть затверджені, прислати до царської величності шертні свої грамоти за старим звичаєм з післанцями їх царської величності, які для того будуть післані.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР МІЖ РОСІЄЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ 1700 р.

Наприкінці XVII ст. різко загострилася боротьба між державами за панування на Чорному морі. Російська імперія вперто намагалася зачепитися бодай-де на ньому, роблячи військові походи один за одним: у 1690 р. на Очаків та Кизикермень, у 1691 р. — на Аккерман, у 1692 р. — знову на Кизикермень, у 1694 р. — на Очаків та Буджак. Але через Перекоп взяти Крим не вдалося; тоді Петро I у 1695 р. організовує похід на Азов, але знову — поразка. Лише влітку 1696 р., після тривалої облоги, ця турецька фортеця у гирлі Дону була захоплена росіянами. Так Москва вийшла на Кримське ханство фактично з тилу. На такій підставі вже стало легше чинити тиск на Туреччину.

Як відомо, держави "Священної ліги" особливих поступок від Порту не добилися: укладений в 1699 р. договір про мир між Австрією та Польщею, з одного боку, та Портою, — з іншого, фактично зберіг між ними "статус кво". Натомість, перемир'я між Росією і Туреччиною, яке було укладено 3 липня 1700 р. в Константинополі, давало Росії виразні здобутки. Туреччина поступалась на її користь фортецею Азов разом з прилеглими районами узбережжя Азовського моря; Москва звільнялась від порічної сплати данини кримському хану; у Константинополі отримував постійний осідок посланець царя, з правами і привілеями "інших друзів Сяючої Порту". Низ-

ка положень торкалась і регулювання кримсько-українських стосунків. Зокрема, передбачалась смертна кара козакам за походи у мирний час на турецькі та татарські терени; козаки отримували право полювати на звіра і рибалити аж до гирла Дніпра включно; від Січі аж до Чорного моря зносились усі військові укріплення, причому ті з них, які захопила Росія у турків і татар (Тавань, Кизикермень, Нустреткермень, Шагінкермень) мали бути зруйновані вщент. Водночас, мешканці кримської землі, "за звичаєвим правом", мали право користуватися поцейбічними приперекопськими землями: рубати дрова, тримати бджіл, косити сіно, вивозити сіль, ловити рибу і звірів тощо, причому — безмитно і не оподатковано. По суті, мова йде про спільне використання українськими та татарськими громадами ресурсів приазовського краю.

Текст подається за виданням: Хрестоматія з Історії Української РСР. — Т. I. — З найдавніших часів до кінця 50-х р. XIX ст. / За ред. О. І. Гуржія. — К.: Рад. школа, 1959. — С. 358—359.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1700 р.

Стаття II.

У Дніпра-ріки заселені містечка Тавань, і Кизикермень, і Нустреткермень, і Шагінкермень хай будуть зруйновані з такою умовою, щоб надалі ніколи на цих місцях містечкам і ніякому поселенню не бути; а названі міста з своїми землями, як до цієї війни було, знов у володіння Оттоманської держави від його священної царської величності хай повернуться і в володінні Оттоманської держави хай залишаться. А зруйнування тих вищеназваних містечок і підтвердження цього миру через велике посольство хай настане зараз же, і через 30 днів без відкладання виконати хай наказано буде і хай виконається. А воєвода і ратні люди високозгаданої царської величності, які в вищеназваних містечках нині перебувають, зо всіма гарматами, і воїнським спорядженням, і з пожитками, і з хлібними запасами, безбідно і безпечно виходячи, в свою країну хай переберуться...

Стаття III.

Щоб для проходу, і переїзду, і для пригону перевозних суден по-дорожжючих і торгуючих людей місце було на одній якійсь стороні із двох берегів дніпровських, посередині між Очаковом і зруйнованими кизикерменськими городками, і з боку Оттоманської імперії село хай буде збудоване, і воно чималим ровом і огорожею хай обведене буде; однак ніяка кріпость хай не буде збудована, ні

вигляду містечка і твердині хай не буде, і ні гармати, ні воїнське приготування, до воїнських загород належне, ні воїнський полк у ньому хай не розміщується, і морські воїнські кораблі і каторги до того села приведені хай не будуть.

Стаття V.

А тому, що в обох сторін є намір, щоб обох держав піддані, безпечний і міцний установивши мир, жили в спокою і тишині, хай ніякий випадок не спричиниться свавільним і зловільним людям для ворогування і сварок в майбутньому, але від абсолютно всякого свавільства хай удержані будуть за взаємною погодженою договореністю. Та заливи, що починаються від Перекопського замка і йдуть через Перекопську землю на відстані дванадцяти годин [ходу] від краю і аж до нового міста Азовського, яке біля ріки, названої Міюс, стоїть, землі, що лежать посередині між [ними], пусті і порожні, і від усяких жителів звільнені хай перебувають; також і в краях ріки Дніпра від Січі, міста запорозького, яке в межах Московської держави на вищеназваної ріки березі стоїть, аж до Очакова серед землі, що тут простягається, крім нового села на обох сторонах Дніпра, також пусті і без усякого житла, порожні хай залишаться, а поблизу міст з обох сторін достатнє місце на виноградники і огороди хай залишиться...

Стаття VI.

На ріці Дніпрі і на інших річках, що в ту ж ріку впадають, і на інших місцях, а також і [на] водах, тобто між Азовським міюським містом і землею, названою "Заливи Перекопські", які [землі] з обопільної згоди [сторін] пустими повинні залишатися, а на місцях, до Чорного моря близьких, тільки б мирно і без рушниць при приході і відході було, на потрібні [для] існування вжитки, як належить добромусусідству і добрій пересилці, хай вільно буде з обох сторін дрова рубати, бджільники держати, сіно косити, сіль вивозити, рибу ловлю провадити, а в лісах — звірів ловити, і на вищеназвані вжитки ті [люди], що будуть приходити і відходити, ніяк хай не спляються [ніким], ні тридцяткою [рибою], ні митами чи чимось подібним платити хай не примушуються. А тому що з причин тісноти Кримського півострова і згаданої землі "Заливи Перекопські", худоба і інші тварини здавна поза землею "Заливи Перекопські", будучи вигнані, пасовиськами звикли користуватися, на такому пасовиську шкоду чи збиток який хай не наноситься, але вживання пасовиська за звичаєвим правом спокійно і безпечно хай відбувається.

Стаття VIII.

Священній царській величності підкорені і піддані, чи москвичі, чи козаки, чи інші, по кордонах мусульманських, — таманських, і кримських, і інших і підданим їх ніяких наскоків і неприємностей хай не творять, а неспокійні і свавільні козаки чайками і суднами водними хай не виходять на Чорне море і нікому збитків і шкоди хай не причиняють, але суворо стримувані хай будуть від свавільства і напусків; і статтям мирним противні, і доброму сусідству незвичні заколоти і настрої, якщо коли-небудь виявляться, то відверто з усією суворістю хай будуть покарані. Також і з сторони держави Оттоманської найсуворішими указами указано і наказано хай буде прикордонним губернаторам, і кримським ханам, і калгам, і нуреддинам, і іншим султанам, і взагалі татарським народам і ордам, щоб у силу послушності і підданства вищеназваній Оттоманській державі піддавалися і підкорялися цим статтям мирним з цілковитим і непохитним дотриманням [їх]; і надалі ні з малою, ні з великою воїнською силою на країни, і на міста, і на села володіння його царської величності московського і на підданих його великоросійських і малоросійських країн, ні на козацькі міста і поселення по ріках Дніпру і по Дону чи де інше поселені, ні на Азов, ні на села і містечка, що є в повітах Азовських, ні на жителів їхніх, ні всім народом на кордони його ж величності не ходити, і неприємностей, і напусків хай не творять, і в полон хай не беруть, і скота хай не відганяють, ні тайно, ні явно збитків і шкоди хай не наносять, ні іншим яким би то не було способом хай не докучають, але dokonаною договореністю і старанням згоду сусідів обох сторін хай бережуть...

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ УГОДИ 1711—12 рр.

Після поразки українсько-шведської коаліції гетьмани Іван Мазепа, а потім — і Пилип Орлик, дедалі більшу увагу приділяли Туреччині як потенційному союзнику у визвольних змаганнях. Свідченням цьому є тексти українсько-турецьких угод 1711—12 рр., маловідомі в літературі, але докладно проаналізовані Ільком Борщаком, Орестом Субтельним та, особливо, Омеляном Пріцаком, висновкам якого тут і слідуємо.

Як відомо, війна між Москвою і Туреччиною завершилася Прутським договором 12 липня 1711 р., за яким Україна відходила під Туреччину, як і Азов на Дону. Саме на цьому тлі постала "Грамота" султана Ахмеда III (1703—30 рр.), дана Пилипу Орлику між 21 та 30 грудня 1711 р. За цим документом під протекторат султана переходила вся Україна ("Обох Боків Дніпра"), включно з Військом Запорозьким. Цю грамоту підтримав і схвалив Кримський хан Девлет-Гірей II, ставлячи, однак, деякі свої умови.

Але за зиму ситуація змінилася, і Україна стала "розмінною монетою" у стосунках імперій. Тому 16 березня 1712 р. султан видає новий варіант свого ставлення до України — "Привілей", за яким під юрисдикцію Порти (а отже, і гетьманської влади) попадала лише Правобережна Україна, виїмаючи Київ. Але як у першому договорі, так і в другому документі, відбилися інструкції Пилипа Орлика, які він надсилав своїй дипломатичній місії. А тому в обох з них зафіксовано багато засадничих для самостійності України положень, головнішими з яких, на думку Омеляна Пріцака, є наступні:

"Тут ідеться про охорону української території (хоч у різних величинах у кожному договорі), право українців назначати (і скидати, хоч проти останнього був гетьман Орлик) гетьманів та вирішувати усі справи своєї внутрішньої політики згідно зі своїми правами та вольностями, без втручання у них чужинців (турків). Українці в Османській системі не повинні підлягати ніяким податкам, цебто могли мати свою економічну політику, їхні купці діставали право торгувати без спеціальних оплат, крім звичайного мита, у всіх краях Османської імперії.

У випадку війни і якщо б османські війська були недалеко від української території, українські військові сили повинні їм допомагати в міру своїх можливостей. В обох договорах немає також ніяких обмежень щодо закордонної політики, гетьманів та їх урядів".

Тексти подаються за виданням: Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Укр. археограф. щорічник. — Нова серія. — Вип. 1. — Укр. археограф. зб. — Т. 4. — К., 1992. — С. 307—320.

ГРАМОТА СУЛТАНА АГМЕДА III ГЕТЬМАНУ ПИЛИПУ ОРЛИКУ

[від 28 грудня 1711 р.]

Цісарська грамота є слідуєча.

Відборці великої цісарської грамоти Кагана, ті, що прибули до високого центру щастя, до моєї Високої Порти небесної релігії влади, ті, що були послані як післанці гордістю володарів християнської релігії Пилипом Орликом, гетьманом України Обою Боків Дніпра (Гетьманщини) та Війська Запорозького — хай його (= гетьмана) останні дні добре закінчаться — ті [посли] це такі видатні люди християнської релігії:

Костянтин Гордієнко, кошовий отаман; Дмитро Горленко — прилуцький полковник; Клим Долгополий — генеральний суддя; Іван Максимович — генеральний писар; Григор Герцик — генеральний осавул, та полковник Карп — командант трьох тисяч — хай їхні останні дні добре закінчаться!

Козаки України та Запоріжжя підлягають моєму вічному правлінню (на таких умовах):

[1] Вибори та скинення гетьмана остануться в їх (= козаків) руках;

[2] Поладнання їх (= козаків) справ довіряється їм самим.

[3] Вони (українці) матимуть статус підданих; їх не будуть обтяжувати ніякими податками, ані вимагати від них хараджу.

[4] Назване населення повинно стисло дотримуватися своїх договірних зобов'язань.

[5] Повсякчасно, як довго вони дотримуватимуться свого слова, вони не будуть піддаватися ані втручанням [турецьких властей], ані нападам [турецьких карних військ] щодо їхніх земель та інших справ.

[6] Коли [українські] купці прийдуть торгувати до добре захищених [Богом] (= османських) країв, від них збиратимуть тільки мито із їхніх товарів та [іншого рухомого] майна, але вони не матимуть ніяких інших оплат.

Крім того, що вони (= українські посли) просили ласкаво, щоб їм було видано підтвердження [повищих пунктів], їх ексцеленція — правдивий провідник, що добуває щастя своїми ділами, — Хан Криму Девлет Гірей — хай його знаменитість триває — також вимагав, щоб поставилися прихильно до клопотань та прохань Козаків України та Запоріжжя, перелічених вище.

Він (= хан) також просив поставити вимогу, щоб син гетьмана, що його названий нарід (= українці) вибрали з-поміж себе, залишався як закладник у хана Криму.

Ласка могого цісарського дозволу була дарована їх (= українців) проханню, при умові, що:

[а] коли тільки мої непереможні війська (= турецькі) будуть воювати в краях недалеко від них, названий нарід (= українці) повинні послати зі своєї сторони своїх вояків, скільки було б можна;

[б] вони (українці і турки) повинні собі допомагати і маневрувати разом.

В результаті я дав та приказав [виконати] цю щасливу грамоту. Вище названі умови, так як вияснено, обговорено повище і ясно з'ясовано — відносно названого народу (= українців) — мають залишатися в силі назавжди, так, щоб вони (= українці) були непохитні і рішучі [у виконанні] своїх умов.

Ніхто із наших щасливих нащадків, із Великих Візирів і із знаменитих міністрів та із інших [дигнітарів моєї держави] не має права перекручувати [текст договору] або діями порушувати прохання [українське] та заяву [ханську].

Вони самі і їхні діти повинні охоронятися під тінню правдивої прихильності цієї [османської] родини (= династії), [відомої] своєю великодушністю та добродійством.

Це ви повинні знати. Ви повинні довіряти цій шляхетній [султановій] монограмі.

[Даний у резиденції у Константинополі] у середній декаді [місяця] зіль-ка'де [року від Гіджри] (1) 123.

ПРИВІЛЕЙ СУЛТАНА АГМЕДА III ГЕТЬМАНУ ПИЛИПУ ОРЛИКУ

[від 16 березня 1712 р.]

Ми, божим піклуванням, що всім керує і управляє, Великий Пан Агмед [III] Султан, син Мегмеда, сина Ібрагіма Султана, Цісар Турків, а теж Мекки, Медини і Єрусалиму.

Тому що надзвичайний поміж християнськими володарями відомий гетьман козаків як українських, так і Запорозьких, Пилип Орлик (хай його останні дні добре закінчатся) прибіг з козаками українськими і запорозькими шукати від московської ворожості прибіжища під крила нашої непереможної протекції, під власть нашу цісарську, і найясніший та найможніший хан татарів кримських та інших, Девлет Гірей, — хай Бог побільшить його силу та щастя — звітував нам, що Україна по цьому березі Дніпра (= Правобережжя), яку ми минулого року вирвали від царя москалів нашою непереможною армією на ріці Прут [влітку, 1711 р.], була віддавна під владою Козаків та основою їхнього поселення, де також раніше Петро Дорошенко, гетьман Запорозьців та Українців, оставався та володів із усім своїм народом. Отже, Ми і найясніший і найможніший Хан повідомляємо тим же, що Україна по цьому березі Дніпра повертається у посідання теперішнього найяснішого гетьмана Пилипа Орлика, і також вона відновлюється у посіданні козаків як їхня діична земля. Отже, Ми оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на базі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипові Орликові і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким. Він, як і його нащадки, мають мати найвищу владу над козаками українськими та запорозькими і деспотичне право життя і смерті над ними, без права відклику зі сторони підданих його або його нащадків до нашої Високої Порти.

Хай козаки та весь нарід український мають завжди свободу — після теперішнього гетьмана — вибирати собі свободними голо-

сами свого гетьмана. Ніхто від нашого високого цісарства не повинен вмішуватися у їхні права і вольності, і під ніяким приватним претекстом не повинні збиратися від них ніякі публичні податки. Але, залишаючись під нашою непереможною протекцією, вони зобов'язані допомагати своїм військом нашим військам у воєнних походах проти яких-небудь ворогів нашого найяснішого цісарства і співпрацювати в міру своїх можливостей.

Хай їхній теперішній гетьман і його нащадки держать вільно Україну по цей бік Дніпра на підставі того закону та правила, що його мав його попередник Петро Дорошенко, коли залишався під протекцією нашого найяснішого цісарства. Хай він там свobodно править, керує і проводить порядок згідно з їхніми давніми законами, на цьому березі Дніпра, крім Києва із приналежними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною відступили москалям і виділили їх їм.

Сподіваємося від нашого імені та наших найчесніших нащадків, що якщо теперішній гетьман та його нащадки будуть стійко і незмінно завжди залишатися вірними відносно нас і нашого цісарства зі всіма відділами своїх козаків та всього українського народу та держатися вічно нашої опіки, як тут написано — нічого злого і ніяка несправедливість або насильство не досягне їхньої землі та їх самих.

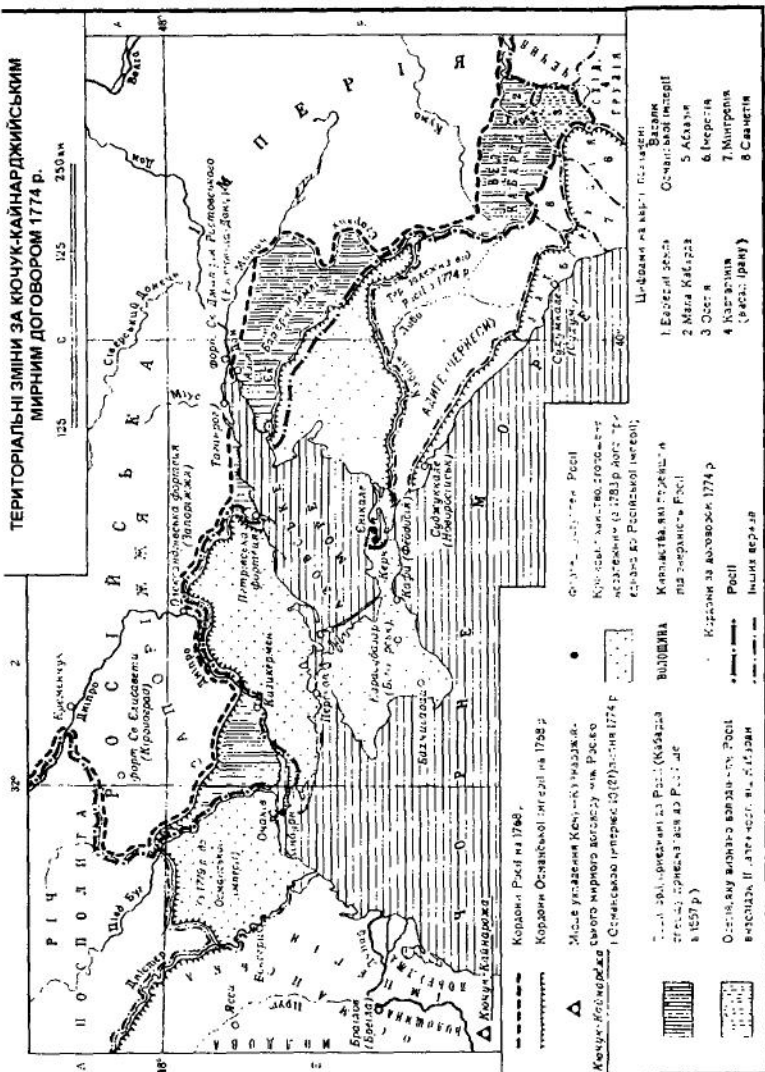
Тому ми дали наш благий і наймилостивіший *привілей* теперішньому найяснішому гетьманові Пилипові Орликові та його нащадкам, довіряємо його бадьорості, що він сам витримає у сталій вірності щодо нас і що все, що в тім нашім привілею написано, буде непорушено і непоменшено придержуватися нашими гідними нащадками та найвищими візирами.

Хай теперішній Гетьман і його нащадки зо всіма своїми козаками українськими та запорозькими і весь нарід, що живе по цей бік Дніпра, залишаються під нашою протекцією, ласкою та лагідністю. Хай знають (це) і вірять оцьому нашому знакові (тур. *tughr*).

Даний у нашому цісарському місті [Константинополі] дня 5 березня року Мугаммеда 1124.

КУЧУК-КАЙНАРДЖИЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774 р.

Кримське ханство знову опинилося в центрі уваги двох імперій під час чергової російсько-турецької війни 1768—74 рр. Росія вперто намагалася вийти до Чорного моря і з цією метою кинула великі сили проти Порти і, відповідно, Кримського ханства. Туреччина, по суті справи, не була готова до війни і тому зазнала низки нищівних поразок: у 1769 р. під Хотиним та під Азовом, у 1770 р. в районі рік Лагра і Кагул; в 1771 р. російські війська зай-

няли Крим тощо. Коли в першій половині 1774 р. війська під проводом генерала П. А. Рум'янцева перейшли Дунай і увірвались на Балкани, виникла загроза для самої осердьової Порти, включно з її столицею. У цих умовах Туреччина змушена була піти на укладання мирного договору, багато в чому не вигідного для себе. Такий договір був укладений 10 липня 1774 р. коло села Кучук-Кайнардже, що в Болгарії. За цим договором, Росія отримала гирла Бугу, Дніпра і Дону, кут степу між Бугом і Дніпром, фортеці Керч та Єникале в Криму та укріплення на Тамані, право відновити фортеці Азов і Таганрог і, що особливо важливо, право будувати і мати на Чорному морі власний флот. Низка здобутків торкалася статусу Молдавії та Волохії, придунайських фортець, положення християн у Порті тощо. Інакше кажучи, Оттоманська Порта зазнала відчутних політичних та територіальних втрат.

Для Кримського ханства цей договір має особливе значення. За іронією долі, саме цей договір визначив статус ханства як суверенної незалежної держави (артикул 3). Причина цього лежала на поверхні: Росія ще не змогла примусити Порту остаточно зректись свого впливу на Крим, але й сама ще не мала змоги самотужки визначати його долю. Тому в договір був внесений пункт про суверенітет Криму, який фактично означав різке обмеження впливу на нього Порти, що зрештою і сталося. Це істотно сприяло швидкому і досить безболісному для Росії включенню Кримського ханства до складу імперії в майбутньому. Юридично, однак, все відповідало міжнародним нормам і вимогам: Кримське ханство проголошувалось незалежною державою. Для нього постав, таким чином, історичний шанс самому визначати свою долю. На жаль, північний сусід мав щодо цього інші плани.

Коротко зупинимось на статтях, які безпосередньо стосуються Кримського ханства.

Так, арт. 3 власне і проголошує незалежність Кримського ханства; хан при цьому мав обиратися татарським суспільством. За турецьким султаном залишалося духовне керівництво, яке, втім, не повинно було торкатися світських питань. Тут же визначаються кордони Криму. Арт. 11 регламентує право Порти і Росії взаємно користуватися шляхом з Чорного у Біле море і навпаки. Реально це дозволяло Росії мати свій флот на Чорному морі і користуватися протоками Босфор і Дарданелли. Арт. 18 окреслює територіальні надбання Росії — замок Кінбурн та кут між Бугом і Дніпром; це ж саме стосується і міста Азов (арт. 20) — воно знову повертається до імперії. Арт. 21 фактично засвідчує своєрідний протекторат кримського хана над Великою і Малою Кабардою і, водночас, бажання Росії позбавити його цієї функції. Таким чином, Кримське ханство дістало незалежність, зазнавши чималих територіальних і геополітичних втрат.

Текст перекладено за виданням: Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 368 с.

ПУНКТИ ВІЧНОГО ПРИМИРЕННЯ І СПОКОЮ МІЖ ІМПЕРІЯМИ
ВСЕРОСІЙСЬКОЮ І ПОРТОЮ ОТТОМАНСЬКОЮ, СКЛАДЕНІ
У ТАБОРІ КОЛО СЕЛА КУЧУК-КАЙНАРДЖЕ,
В ЧОТИРЬОХ ГОДИНАХ ВІД СИЛІСТРІЇ

Артикул третій

Усі татарські народи: кримські, буджацькі, кубанські, єдисанці, жамбуйлуки і єдичкули без винятку від обох імперій повинні бути визнані вільними і цілком незалежними від усякої сторонньої влади, але перебуваючими під самодержавною владою власного їхнього хана Чингізового роду, усім татарським суспільством обраного і посадженого, який нехай керує ними за давніми їхніми законами і звичаями, не даючи звіту ні в чому ніякій сторонній державі; і для цього ні Російський двір, ні Оттоманська Порто не мають права втручатися як в обрання і посадження згаданого хана, так і в домашні, політичні, громадянські і внутрішні їхні справи під жодним приводом, але визнавати і шанувати цю татарську націю у політичному і громадянському стані, за прикладом інших держав, що перебувають під своїм власним правлінням, ні від кого, крім єдиного бога, не залежних. А в духовних обрядах, як єдиновірні з мусульманами, у відданні його султанської величності як верховного каліфа магометанського закону, мають визначатися правилами, їхнім законом усталеними, без найменшого обмеження, водночас, затвердженої для них політичної і громадянської свободи. Російська імперія залишає цій татарській нації, крім фортець Керч і Єникуле з їхніми повітами і пристанями, які Російська імперія утримує за собою, всі міста, фортеці, селища, землі і пристані в Криму і на Кубані, її зброєю набуті, землю, що лежить між ріками Бердою, Кінськими Водами і Дніпром, а також всю землю до польського кордону, яка тягнеться між ріками Бугом і Дністром, за винятком фортеці Очаків з її старим повітом, яка по-давньому за Пишною Портою залишається, і обіцяє по укладанні мирного трактату і його обміні всі свої війська вивести з їхніх володінь. А Пишна Порто взаємно зобов'язується відповідно відректись від всякого права, яке б воно не могло бути, на фортеці, міста, житла і на все інше в Криму, на Кубані і на острові Тамань, у них гарнізонів і військових людей своїх ніяких не мати, поступаючись тими областями таким чином, як Російський двір поступається татарам у повне самодержавне і незалежне їхнє володіння і управління; також найурочистішим чином Пишна Порто зобов'язується і обіцяє і наперед у згадані міста, фортеці, землі і житла своїх гарнізонів і всяких, якого б звання не були, своїх військових людей у них не вводити і там не тримати, не мати всередині області сейменів чи інших військових

людей, якого б звання вони не були, а залишити всіх татар у тій же повній свободі і незалежності, у яких їх залишає Російська імперія.

Артикул одинадцятий

Для вигідності і користі обох імперій повинне бути вільне і безборонне плавання купецьким кораблям, належним двом контракуючим державам, в усіх морях, які омивають їхні землі; і Пишна Порта дозволяє таким же купецьким російським кораблям, як і інших держав, для торгівлі в її гаванях і скрізь використовувати вільний прохід з Чорного моря в Біле, а із Білого в Чорне...

Артикул вісімнадцятий

Замок Кінбурн, який розташований в гирлі ріки Дніпра, з великим округом на лівому березі Дніпра і з кутом, який складають степи, що лежать між ріками Бугом і Дніпром, залишається в повному, вічному і безперечному володінні Російської імперії.

Артикул дев'ятнадцятий

Фортеці: Єнікуле і Керч, які лежать на Кримському півострові, з їхніми пристанями і з усім, що в них знаходиться, також і з повітами, починаючи від Чорного моря і вздовж давнього керченського кордону до урочища Бугак і від Бугака по прямій лінії вгору аж до Азовського моря, залишаються у повне, вічне і безперечне володіння Російської імперії.

Артикул двадцятий

Місто Азов з повітом його і з межами, вказаними в інструментах, вчинених у 1700-му році, тобто в 1113-му, між губернатором Толстим і ачузьким губернатором Гассаном-пашею, повинно вічно належати Російській імперії.

Артикул двадцять перший

Обидві Кабарди, тобто Велика і Мала, які по сусідству з татарами, мають великий зв'язок з кримськими ханами, так що їхня приналежність до Імператорського Російського двору повинна бути визначена волею кримського хана з його радою і з татарськими старшинами.

Артикул двадцять шостий

По отриманні звідси вісті про підписання цих пунктів командувачу російською армією в Криму і очаківському губернатору відразу сконтактувати між собою і протягом двох місяців від підписання цього вислати взаємних довірених людей для віддачі і прийняття замку Кінбурна із степом, як визначено у попередньому 18 артикулі, що і виконати тим довіреним остаточно протягом двох місяців від свого з'їзду, щоб протягом чотирьох місяців від підписання цього трактату так само остаточно було виконано і закінчено, а якщо можна — то й швидше.

АЙНАЛИ-КАВАКСЬКА КОНВЕНЦІЯ

Протистояння між Росією і Туреччиною після укладання Кучук-Кайнарджийського мирного договору не припинилось а, навпаки, продовжувало посилюватись. Причина була все та ж — боротьба за панування на Чорному морі. Тому і сам договір в Туреччині був прийнятий неохоче: прокотилась низка повстань, а уряд вимагав від Росії зміни в тлумаченні деяких пунктів. Натомість, сама Росія продовжувала нарощувати свій тиск на південних сусідів і фактично не виконувала ті пункти договору, які торкались її зобов'язань. Користуючись своєю перевагою, Росія нав'язувала Порті чергові умови та вимоги. Саме в такому контексті і слід розглядати Айнали-Кавакську конвенцію, ухвалену 10 (21) березня 1779 р. і присвячену "тлумаченню" основних пунктів Кучук-Кайнарджийського договору у бік посилення позиції Росії.

Це досить чітко простежується у змісті Айнали-Кавакської конвенції. Нагадаємо, що їй передували такі події, як висадження у Криму турецької армії (1776 р.), захоплення Перекопа і входження у Крим російського війська (осінь 1776 — весна 1777 р.), переселення з Криму християн, ініційоване Російською імперією (літо 1778 р.), та інші, які неоднозначно засвідчили посилення позиції Росії у кримському питанні і фактичну окупацію нею півострова. Тому конвенція, наприклад, вже істотно обмежує вплив Порті на духовній ниві (Арт. II, пп. 1—4), ставить вимогу затвердження на ханському престолі виразно проросійськи налаштованого Шагін-Гірей-Хана (Арт. IV), висловлює відверті територіальні зазіхання як у бік Порті, так і Кримського ханства (Арт. V, пп. 1—2). Водночас Росія "милостиво" робить поступку Порті за... рахунок території Кримського ханства, "віддаючи" їй землі між Бугом, Дністром і Поділлям. Можна додати також, що Росія вимагала від Туреччини видачі або каральних санкцій проти запорізьких козаків (Арт. V, п. 3), подальшого обмеження її впливу на Молдавію та Волохію (арт. VII) тощо. Таким чином, можна зробити висновок, що Росія зовсім не

рахувалась зі своїми гарантіями незалежності Кримського ханства, а, навпаки, вела активну військову і дипломатичну роботу по його ліквідації.

Текст перекладено за виданням: Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 368 с.

АЙНАЛИ-КАВАКСЬКА КОНВЕНЦІЯ

Арт. II.

На пояснення і доповнення третього артикулу в Кайнарджийському вічному миру трактаті Всеросійська імперія по своїй з Пишного Портою дружбі і на угоду їй погоджується, щоб татарські хани, по обранні та посадженні їх на ханство, всім суспільством татарським як від себе, так і від підвладної їм області присилали до неї депутатів з магзарами у пристойних термінах, по встановленій нині одного разу і назавжди зразковій формі, з урочистим визнанням в султанській особі верховного каліфства магометанської віри, а тому і з проханням духовного його благословення як хану, так і всій татарській нації шляхом присилання до них таких благословених грамот, які властивими можуть бути для області вільної та незалежної, і до того ж єдиновірної з турками. Так само обіцяв Російський імператорський двір з такої ж спонуки дружби і поблажливості до Пишної Порти Оттоманської не суперечити і не опиратися всьому тому, що достеменно потрібно чи властиво може бути їхньому єдиновір'ю, а Пишна Порта зі свого боку зобов'язується і урочисто обіцяє:

1. Ніяким чином і ні під яким приводом духовного зв'язку та інфлюєнції не торкатися громадянської і політичної влади татарських ханів в належній їм світській державі, не підвладній ніякому в світі володарю.

2. Давати з боку султана, як верховного муфтія магометанської релігії, без всяких труднощів і відмовок благословенну грамоту на особу добровільно обраного і посадженого всім татарським суспільством при умові законної вакансії хана.

3. Не відмінати в таких благословених грамотах жодного слова, які нині визначені як зразок наступним.

4. Пишна Порта, яка вже в Кайнарджийському мирному трактаті відреклась від всіх своїх світських прав на всі орди, роди і племена татарські, у цій конвенції знову зобов'язується їх ніколи і ні під ніяким приводом не відновлювати, але визнавати татар вільною і незалежною нацією згідно з третім артикулом того трактату, який

понад нових цієї нової статті положень повинен пошановуватися повтореним тут від слова до слова; і нарешті:

5. Обидві високі імперії взаємно зобов'язуються не вживати ніяких заходів щодо татар без попередньої і полюбовної між собою угоди у випадку якогось несподіваного і в цій конвенції не передбаченого випадку.

Арт. IV.

Як тільки отримає Пишна Порта від кримського уряду автентичну звістку про дійсний перехід російських військ за Орську лінію і як швидко нададуть їй з боку Шагін-Гірей-Хана і підвладної йому області нові депутати і нові магзари за домовленою нормою, тоді його величність султан, внаслідок попередньої своєї на листі Російському імператорському дворі обіцянки, зволить визнати ханом Шагін-Гірея і забезпечить його благословенними грамотами за домовленою ж нормою, завдяки чому вся така турботлива татарська справа на задоволення обох сторін буде закінчена.

Арт. V.

На доказ того, що Всеросійський імператорський двір не хоче обтяжувати Пишну Порту обтяжливими турботами, він погоджується зі свого боку відректись від вчиненої татарам поступки на землі між Дністром, Бугом, польським кордоном і Чорним морем, які вона називає Очаківською областю, однак на наступних умовах:

1. Що Пишна Порта зі свого боку з ханом і кримським урядом погодиться і домовиться про поступку їй цих земель, присвоєних їм третім артикулом мирного трактату, а Російський імператорський двір обіцяє вжити з доброю вірою і старанням всі свої можливості до приведення хана і уряду на таку поступку з доброї волі, втішачись надією на успіх, якби тільки Порта вчинила їм зі свого боку першу пропозицію, щоб ніяк татарська незалежність не отримала порушення при самому початку свого встановлення.

2. Пишна Порта для спокою трьом тим землям межуючих держав зобов'язується і обіцяє, відділивши з цих земель достатню частину для укладання Очаківського повіту, в прямій лінії до ближніх турецьких областей, залишити іншу їхню частину під своїм володінням порожньою без всякого населення і установ, якої б природи вони не були, за винятком сіл і селищ, які нині там знаходяться і яких іменний розпис, з визначенням числа і роду їхніх жителів, Пишна Порта надасть Російському імператорському двору, з обіцянкою не дозволяти там ніяких нових установ і не допускати мати там своє

пристанище неосілим волоцюгам; на утримання цих сіл і селищ у нинішньому їхньому стані російський посланник згоджується лише по затвердженні своїм найвищим двором.

КАТЕРИНА II

Імператриця Катерина II прийшла до влади внаслідок палацового перевороту 28 червня 1762 р.; її правління було одним з найуспішніших з погляду інтересів імперії і, водночас, брутально-цинічним з огляду на права і вольності сусідніх країн та народів. Саме ця імператриця ліквідувала державну самостійність Кримського ханства і включила його терени до складу Російської імперії.

Активний опір кримських татар російським завойовникам змусив імперію вишукувати різні засоби послаблення Ханства. Одним із них було переселення християнського населення Криму за його межі. Цю акцію, за порадою Григорія Потьомкіна, проводив полководець Александр Суворов. Всього, з травня по вересень 1778 р., з Криму за Перекоп, у Пониizzя Дону і Приазов'я, було переселено понад тридцять одну тисячу християн. І то мова лише про осіб чоловічої статі. Так що не у 1944 р., а за півтора століття перед тим російська сторона апробувала метод "очищення" Криму від автохтонів. Грамота підписана 21 травнем 1778 р.

Після Кучук-Кайнарджийського мирного договору 1774 року між Росією і Туреччиною Кримське ханство стало незалежним. Втім, обидві сторони плекали свої наміри щодо Тавриди, і протистояння між ними продовжувалось: адже той, хто володів Кримом, фактично ставав головним у всьому Чорному морі. У 1781 р. в Криму вибухнуло повстання під проводом хана Бахадир-Гірея, брата Шагін-Гірея, яке було жорстоко придушене. За підтримки Туреччини новим ханом Криму було проголошено Махмуд-Гірея, а осідком його визначено Кафу (Феодосію). На це імперія відповіла новими військовими походами: російська армія під керівництвом генерал-поручика де Бельмена захопила Карасу-базар, розгромила татарське військо, а самого Махмуд-Гірея взяла в полон. На ханський престол знову повернувся проросійськи налаштований хан Шагін-Гірей II. Але фактично його влада трималася на штиках російської армії, очолюваної Суворовим. Тим часом повстання і непокоря татарського народу тривали, і імператриця російська поставила перед Шагін-Гіреєм вимогу скласти свій титул і віддатися Росії. Що він і зробив у лютому 1783 р., бажаючи, очевидно, хоч як-небудь припинити тотальне нищення завойовниками своєї країни. А вже 8 квітня 1783 р. був оголошений маніфест Катерини II про включення Криму, Тамані і Кубані до складу Російської імперії. Причому це робилося, як і в багатьох інших подібних випадках, під гаслами захисту місцевого народу і бажанням Росії утвердити і зберегти мир. На цей раз, однак, аргумент, наведений у мані-

фесті взагалі виглядає сміховинним: мовляв, якийсь турецький чиновник порушив на Кубані закон... А тому, ми, Росія, "забираємо під свою руку" Крим — такою є аргументація маніфесту. Серйозніших аргументів для поневолення самостійної держави в імперії не знайшлося. А можливо, вона їх і не шукала: діючи, як завжди, цинічно, враховуючи лише власні інтереси.

Текст перекладено за виданнями: Андреев А. Р. История Крыма. — М.: Межрегиональн. центр, 1997. — С. 186–187; Полное собрание законов Российской империи. — Т. XXI. — № 15 708.

НАЙВИЩА ГРАМОТА ПРО ВЛАШТУВАННЯ ХРИСТИЯН, ВИВЕДЕНИХ З КРИМУ

За божим сприянням ми, Катерина II, імператриця і самодержиця всеросійська...

Всьому суспільству, кримським християнам грецького закону, будь-якого стану усім взагалі і кожному особливо наше імператорське милостиве слово.

Ми розглянули надіслане до нас від вас з Бахчисарая від 16-го квітня цього року загальне і за доброю волею складене прохання про звільнення всіх вас від загрозливого ярма і про біди і прийняття у вічне підданство Всеросійської імперії і зволюємо не лише прийняти усіх вас під найласкавішу нашу опіку і як дорогих дітей заспокоїти під нею, надати життя настільки достатнє, наскільки бажання смертних і постійна наша про те турбота можуть сягати.

На автентичній підписано власною її Імператорської величності рукою так:

Екатеріна

ПРО ВЗЯТТЯ ПІВОСТРОВА КРИМСЬКОГО, ОСТРОВА ТАМАНА І ВСІЇ КУБАНСЬКОЇ СТОРОНИ ПІД РОСІЙСЬКУ ДЕРЖАВУ

У минулу війну з Портою Оттоманською, коли сили і перемоги зброї нашої давали Нам повне право залишити в Нашу користь Крим, що був у Наших руках, ми цим та іншими завоюваннями пожертвували тоді відновленню доброї згоди і дружби з Портою Оттоманською, перетворивши тоді народи татарські у вільну і незалежну область, щоб назавжди усунути випадки і причини до незгод і ворожнечі, які часто мали місце між Росією і Портою у минулому стані татар...

Але нині, коли, з одного боку, враховуючи витрачені до цього часу на татар чималі витрати, за надійними обрахунками перева-

жаючи дванадцять мільйонів рублів, не включаючи сюди втрату людей, яка не піддається ніякій грошовій оцінці; з іншого боку, коли нам стало відомо, що Порто Оттоманська починає виправляти верховну владу на землях татарських, а саме: на острові Тамані, де чиновник її прибув з військом і посланцю від Шагін-Гірея хана на запитання про причину прибуття його велів публічно відрубати голову, а тамтешніх жителів оголосив турецькими підданими; тому цей вчинок знищує колишні наші попередні зобов'язання про вольності і незалежності татарських народів; переконує нас напевно, що припущення наше при укладанні миру, зробивши татар незалежними, не тяжіє до того, щоб через це вивергнути усі приводи до незгод, які можуть статися через татар, усталює нас у всіх тих правах, котрі перемогами нашими були набуті в останню війну і були повною мірою наявні до укладання миру. І для того, з обов'язку, належного нам для догляду про благо і велич вітчизни, стараючись, прагнучи користь і безпеку її утвердити, так само вважаючи засобом назавжди усунути неприємні причини, що збурюють вічний мир, укладений між імперіями Всеросійською і Оттоманською, який ми назавжди щиро бажаємо зберегти, так само як на відшкодування збитків наших, вирішили ми взяти під державу нашу півострів Кримський, острів Таман і всю Кубанську сторону.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

- Близько 570–632 рр. — Життя пророка Мухаммеда.
- 605–640 рр. — Муаз бен Джебель, сподвижник пророка Мухаммеда, передавач хадисів.
- 632–634 рр. — Абу-Бакр, праведний халіф, один з перших мусульман.
- 634–644 рр. — Омар ібн ал-Хатаб, праведний халіф.
- 644–656 рр. — Осман ібн Аффан, праведний халіф.
- 656–661 рр. — Алі бен Абу Таліб, праведний халіф, сподвижник і зять пророка Мухаммеда.
- Близько 699–767 рр. — Абу Ханіфа ан-Нуман ібн Сабіт, богослов, засновник ханіфітського мазхабу.
- 713(714)–801 рр. — Рабіє з племені Аду, подвижниця віри, ідеї якої мали великий вплив на формування суфізму.
- 780–855 рр. — Ібн Ханбал, богослов ханбалітського мазхабу.
- 820 р. — Помер Аш-Шафі Мухаммед ібн Ідрис, богослов, засновник шафіїтського мазхабу.
- Близько 1155–1227 рр. — Життя Чингіз-хана.
- 1165–1240 рр. — Мухйя ед-Дін (ал)-Арабі, видатний містик і поет.
- 1207–73 рр. — Джелаледдін Румі, великий шейх, засновник братства мевлеві.
- 1222 р. — Захоплення сельджукидами з Румського султанату під проводом Ал-ад-діна Кейкубаза Судака.
- 1223 р., 31 травня — Битва русько-половецького війська з монголо-татарами на Калці; взяття Судака монголо-татарським військом.
- 1227 р. — Помер Джучі-хан, старший син Чингіз-хана.
- 1228–29 рр. — Хан Угедей оголошує новий похід на Захід, який очолює Бату-хан.
- 1229 р. — Завоювання монголо-татарами Булгарії. Зруйнування монголо-татарським військом Судака.
- 30-і рр. XIII ст. — Початок XV ст. — Крим у складі Золотої Орди.
- 1237–38 рр. — Завоювання монголо-татарами Північно-Східної Русі.
- 1239 р. — Напад монголо-татарського війська на Переяславщину і Чернігівщину.
- 1240 р., листопад — 6 грудня. — Облога і взяття Києва військом Бату-хана.
- 1241 р. — Вторгнення монголо-татар в Галичину і в Причорномор'я.
- 1242 р. — Заснування Золотої Орди зі столицею Сарай-Бату на Волзі.

- Перетворення Тавриди в улус Золотої Орди зі столицею в місті "Кири́м", що розташовувалось в долині річки Чурук-Су; правитель улусу — хан Мавал, брат Бату-хана.
- 1246 р. — Визнання залежності Галицького князівства від Золотої Орди.
- Середина XIII ст. — Завоювання Золотою Ордою Східного Криму.
- 1256 р. — Помер в Золотій Орді Бату-хан.
- Друга половина XIII ст. — Надання правління над Кримським юртом Орам-Тимуру ханом Менгу-Тимуром.
- 1257 р. — Берке-хан, хан Золотої Орди; похід золотоординців під проводом хана Куремси на Волинь.
- 1259 р. — Розорення Галицько-Волинського князівства військом хана Бурундая.
- 1261 р. — Переселення у Крим частини турків-сельджукидів під проводом султана Ізз-ад-діна Кейкауса (Солхат, Судак); закріплення візантійським імператором Михаїлом VIII Палеологом за генуезцями виключного (серед "латинян") права на плавання у Чорному морі; започаткування торгових факторій генуезців в Криму.
- 1262 р. — Заснування найдавнішої мечеті Криму в Ескі-Кири́м (Старому Крими́).
- Остання третина XIII ст. — Підкорення військом темника Ногая окремих теренів Дністро-Дунайського межиріччя.
- 1266 р. — Хан Золотої Орди Менгу-Тимур віддає Кримський улус у володіння Улан-Тимуру.
- 1267 р. — Помер Берке-хан, володар Золотої Орди.
- 1280—87 рр. — Тоде-Мйонгке, хан Золотої Орди.
- 1281—1324 рр. — Осман, засновник Османської держави.
- 1287—90 рр. — Тула-Бучі, хан Золотої Орди.
- 1288 р. — Спорудження мечеті у Солхаті на кошти єгипетського султана.
- 1290—1312 рр. — Гійас ад-Дін Токти (Токтогу), хан Золотої Орди.
- 1299 р. — Каральний похід темника Ногая, племінника Берке-хана, в Крим; розорення Кафи, Судака, Херсонеса.
- Кінець XIII ст. — Утворення у гірському Криму князівства Мангуп зі столицею у Феодоро; за згодою татарських правителів генуезці займають Кафу.
- 1313—41 рр. — Узбек, хан Золотої Орди.
- 1314 р. — Спорудження мечеті у Солхаті.
- 1318 р. — Утворення генуезцями факторії в Херсонесі.
- 1322 р. — Напад золотоординців на Судак.
- 1327 р. — Напад золотоординців на Судак.
- 1338 р. — Напад золотоординців на Судак.
- 40-і рр. XIV ст. — Джані-бек, правитель Кримського улусу.
- 1341—77 рр. — Ольгерд, великий князь литовський.
- 1347 р. — Угода Джані-бека з генуезцями про їхні володіння в Криму.

- 1357–1435 рр. — Спорудження генуезької фортеці Чембало (Балаклава).
- 1362–89 рр. — Дмитрій Донський, великий князь московський.
- 1362 р. — Розгром золотоординців військом Литовської Русі у битві на Синіх Водах (Поділля).
- 1370–1405 рр. — Правління в Самарканді Тимура (Тамерлана).
- 1371–1414 рр. — Спорудження генуезцями фортеці в Судаку.
- 1379–97 рр. — Тохтамиш, хан Золотої Орди; помер у 1406 р.
- 1380 р., 8 вересня. — Куликовська битва; перемога московського війська під проводом Дмитрія Донського золотоординського війська хана Мамає.
- 1380 р. — Смерть хана Мамає в Кафі. Укладання угоди між ханом Тохтамишем та генуезцями про територіальні володіння останніх в Криму.
- 1382 р. — Взяття і розгром Москви ханом Тохтамишем.
- 1392–1430 рр. — Вітовт, великий князь литовський.
- 1397–98 рр. — Походи князя Вітовта у татарські володіння Тавриди.
- 1399 р., 12 серпня. — Поразка литовсько-руського війська князя Вітовта від золотоординців на р. Ворскла.
- Початок XV ст. — Виникнення запорозького козацтва.
- 1408 р. — Напад на Москву хана Едігея.
- 1416 р., липень. — Напад на Київ хана Едігея.
- 1429 р. — Антиосманський Луцький з'їзд європейських володарів; серед учасників — кримський хан.
- 1433 р. — Проголошення незалежності Кримського улуса; утворення Кримського ханства.
- 1438–52 рр. — Спорудження фортеці в Аккермані.
- 1447 р. — Перший напад військ кримського хана на українські землі.
- 1451–81 рр. — Мехмед II Абуль-Фатіх (Батько перемоги), османський султан.
- 1453 р. — Взяття турками Константинополя.
- 60-і рр. XV ст. — Перенесення столиці Кримського ханства у Бахчисарай.
- 1461 р. — Угода хана Хаджи-Гірея з польським королем Сигізмундом проти московитів.
- 1475 р. — Вторгнення турків у Крим під проводом Гедик Ахмед-паші; взяття і зруйнування Кафи.
- 1475–1774 рр. — Кримське ханство у васальній залежності від Оттоманської Порти.
- 1480 р. — Спільний похід Ахмат-хана та короля Казимира на Москву.
- 1480 р. — Набуття Московською державою незалежності від Золотої Орди.
- 1481–1512 рр. — Баязид II Великий (Святий), османський султан.
- 1482 р. — Напад на Київ війська кримського хана Менлі-Гірея.
- 1488 р. — Напад татарського війська на Київщину.

- 1500 р. — Розорення кримським військом Київської, Волинської, Холмської і Белзької земель.
- 1500 р. — Будівництво ханом Менглі-Гіреєм I великого медресе в Ескі-Саладжику.
- 1501 р. — Спорудження ханом Менглі-Гіреєм I мавзолею Хаджи-Гірейхану в Ескі-Саладжику.
- Перша половина XVI ст. — 43 великих походи кримського війська на Московську державу.
- 1502 р. — Вирішальний удар війська хана Менглі-Гірея I по Золотій Орді; похід кримського війська на Галичину.
- 1507 р. — Військовий союз Кримського ханства і Литовської Русі.
- 1512 р. — Битва українського війська князя К. І. Острозького і татарського війська хана Менглі-Гірея I під Вишневецем.
- 1512–20 рр. — Селім I Явуз (Грізний), султан Порти.
- 1517 р. — Проголошення турецьких султанів "слугами" святих міст Мекки і Медіни.
- 1520–66 рр. — Сулейман Пишний, султан Порти.
- 1521 р. — Прихід до влади у Казанському ханстві кримського хана Сафа-Гірея; наступ хана Мухаммед-Гірея I на Москву.
- 1524 р. — Казанське ханство визнає себе "юртом" (васалом) султана Сулеймана Пишного.
- 1527 р. — Битва українського війська під проводом князя К. І. Острозького з татарським військом Саадет-Гірея I під Ольшаницею (Київщина).
- 1528 р. — Похід українських козаків під проводом черкаського старости Євстафія Дашкевича на Очаків.
- 1530–72 рр. — Сигізмунд II Август, великий князь литовський і польський король (з 1548 р.).
- 1534 р. — Напад татарського війська на Волинь.
- 1545 р. — Здобуття українськими козаками фортеці Очаків.
- 1552 р. — Похід хана Девлет-Гірея на Тулу.
- 1552 р. — Взяття московським військом Казані.
- 1556 р. — Заснування Дмитром Вишневецьким Запорозької Січі на о. Мала Хортиця; взяття московським військом Астрахані; похід Д. Вишневецького з козаками в Крим, взяття фортеці Іслам-Кермен.
- 1557 р. — Угода Московської держави з ногайським ханом Ісмаїлом про союз проти Кримського ханства; похід хана Девлет-Гірея на князя Дмитра Вишневецького, битва біля Хортиці.
- 1558 р. — Похід калги-султана Махмет-Гірея на Москву.
- Кінець 60-х — початок 70-х рр. XVI ст. — Союзні дії Ногайської орди і Кримського ханства проти Московської держави.
- 1559 р. — Походи Дмитра Вишневецького на Азов.

- 1561 р. — Розорення Білгородською ордою Поділля (Брацлав, Вінниця); похід Дмитра Вишневецького у кримські володіння.
- 1563 р. — Помер хан Ісмаїл, зверхник Великої Ногайської орди.
- 1566–74 рр. — Селім II Мест, султан Порти.
- 1569 р. — Похід 70-тисячного війська хана Девлет-Гірея на Астрахань.
- 1571 р. — Захоплення і спалення Москви ханом Девлет-Гіреєм.
- 1572 р. — Молодинська битва між московським і кримським військом.
- 1574–95 рр. — Мурад III, султан Порти.
- 1576–86 рр. — Стефан Баторій, король польський.
- 1577 р. — Переселення кечі-ногаїв (Мала орда на чолі з Казі-мірзою) у Приазов'я.
- 1577–78 рр. — Похід татарського війська на Волинь і Поділля.
- 1593 р. — Напад і зруйнування татарами Запорозької Січі, перенесення її на о. Базавлук (Чортомлик).
- 1594 р. — Похід турецько-татарського війська на Покуття і в Галичину.
- 1595–1657 рр. — Життя Богдана Хмельницького.
- 1599 р. — Повстання запорожців на турецьких галерах під проводом отамана Самійла Кішки.
- 1603–17 рр. — Ахмед I, султан Порти.
- 1606 р. — Напад запорожців на Кафу.
- 1609 р. — Похід запорозьких козаків на Ізмаїл, Кілію, Аккерман.
- 1612 р. — Похід татарського війська на Поділля.
- 1616 р. — Похід татарського війська на Поділля і Волинь; похід запорожців під проводом Петра Сагайдачного на Крим, взяття Кафи.
- 1619–20 рр. — Похід запорозьких козаків під проводом Петра Сагайдачного на Кримське ханство.
- 1620 р., осінь. — Вторгнення Буджацької орди на Поділля.
- 1620–21 рр. — Польсько-турецька війна.
- 1621 р., серпень-вересень. — Бої польсько-козацького з турецьким військом біля Хотина.
- 1621 р., 29 вересня. — Укладання мирного договору між Річчю Посполитою і Оттоманською Портою.
- 1623–28 рр. — Михайло Дорошенко, запорозький гетьман.
- 1623–40 рр. — Мурад IV, султан Порти.
- 1624 р. — Похід запорожців на Стамбул.
- 1628 р. — Похід запорожців на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком на Кримське ханство; облога Кафи. Смерть гетьмана під Бахчисараєм.
- 1629 р., квітень. — Похід запорожців на чолі з гетьманом Г. Чорним і Т. Федоровичем на Кримське ханство.
- 1633 р. — Напад Буджацької орди на Поділля.
- 1636 р. — Переселення улу-ногаїв в Крим.
- 1637 р. — Взяття запорозькими і донськими козаками фортеці Азов.

- 1637—42 рр. — "Азовське сидіння" запорозьких і донських козаків.
- 1640—48 рр. — Ібрагім I Делі, султан Порти.
- 1645—76 рр. — Олексій Михайлович, московський цар.
- 1647—57 рр. — гетьман Богдан Хмельницький.
- 1648—1709 рр. — Визвольна війна українського народу.
- 1648—87 рр. — Мехмед IV, султан Порти.
- 1648 р., лютий. — Укладання союзного договору між гетьманом Богданом Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III.
- 1649 р. — Укладення гетьманом Богданом Хмельницьким договору з султаном Мехмедом IV з правом вільного плавання на Чорному морі і безмитної торгівлі в турецьких володіннях.
- 1652 р. — Розгром українсько-татарським військом польського війська під Батогом.
- 1653 р. — Турецьке посольство на чолі з Магомет-агою до гетьмана Богдана Хмельницького з пропозицією прийняти протекторат Порти, укладення угоди між Річчю Посполитою і Кримським ханством про припинення воєнних дій; спустошення татарами Волині і Поділля.
- 1654 р., 10 липня. — Укладення союзного договору між Річчю Посполитою і Кримським ханством.
- 1657 р. — Бої козацького з татарським військом поблизу Шагінкерменя на Дніпрі; розгром семиградського війська татарським під Вишнівцем на Поділлі.
- 1659 р., 28—29 червня. — Битва під Конотопом, розгром українсько-татарським військом московського війська.
- 1661 р. — Похід кримського війська на Правобережну Україну; спільний похід полків гетьмана Юрія Хмельницького та загонів хана Каміль-Мухаммед-Гірея на Львів.
- 1663 р., жовтень. — Похід запорозьких козаків під проводом Івана Сірка на Кримське ханство.
- 1665—76 рр. — Петро Дорошенко, гетьман Правобережної України.
- 1667 р. — Спільні дії військ гетьмана Петра Дорошенка та хана Адиль-Гірея проти польського війська Яна Собеського в Галичині; похід козаків під проводом Івана Сірка в Крим; розрив угоди Петра Дорошенка і Адиль-Гірей-хана; Андрусівський договір між Польщею та Росією.
- 1668 р. — Визнання частиною запорозьких козаків протекторату Кримського ханства.
- 1669 р., 10—12 березня. — Старшинська козацька рада в Корсуні ухвалює визнати протекторат Оттоманської Порти над Правобережною Україною.
- 1670 р. — Похід запорозьких козаків під проводом Івана Сірка на Очаків.
- 1680 р. — Похід татарського війська на Слобідську Україну.

- 1681 р., 13 січня. — Бахчисарайський мирний договір між Московським царством, Оттоманською Портою і Кримським ханством про 20-річне перемир'я та зобов'язання не заселяти землі між Бугом і Дністром.
- 1683 р. — Поразка турецької армії під Віднем.
- 1684 р. — Створення "Священної ліги" — антитурецької коаліції держав (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан).
- 1686 р. — Російсько-польський договір про вічний мир.
- 1686—99 рр. — Російсько-турецька війна.
- 1687—1709 рр. — Іван Мазепа, гетьман України.
- 1687—88 рр. — Походи армії князя В. Голіцина в Крим.
- 1689 р., весна. — Спільний похід московської армії В. Голіцина і української І. Мазепи на Перекоп.
- 1691 р. — Похід татарського війська на Слобідську Україну.
- 1692 р. — Укладення запорозьким писарем Петром Іваненком (Петриком) антимосковського договору з кримським ханом, визнання кримським ханом статусу Петрика як гетьмана.
- 1692 р. — Московсько-кримські статті.
- 1694 р. — Похід українських козаків під проводом полковника Якова Лизогуба на Кримське ханство.
- 1695 р. — Похід московського війська Б. Шереметева і українського І. Мазепи на Азов; взяття фортеці Кизикермень на Дніпрі.
- 1696 р., 17—19 липня. — Взяття російсько-українським військом Азова.
- 1697 р. — Похід російського війська під проводом князя Я. Ф. Долгорукого на Кримське ханство.
- 1700 р., 30 липня. — Константинопольський мирний договір між Оттоманською Портою і Росією.
- 1710—13 рр. — Російсько-турецька війна.
- 1711 р., 23 січня. — Угода між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм II про спільну боротьбу проти Росії.
- 1711 р., 12 липня. — Прутський мирний договір між Росією і Оттоманською Портою.
- 1711 р. — Заснування запорожцями Олешківської Січі на землях Кримського ханства.
- 1711—13 рр. — Росія припинила виплату "поминків" (данини) кримському хану.
- 1734 р., березень. — Заснування Нової Січі на р. Підпільній під протекторатом Росії.
- 1735—38 рр. — Походи російської армії на Кримське ханство.
- 1736 р. — Взяття російською армією Бахчисарая та Азова.
- 1737 р. — Поразка кримського війська у битві з російською армією під Карасу-Базаром.
- 1737 р., липень. — Взяття російсько-українською армією Очакова.

- 1739 р, 18 вересня. — Белградський мирний договір між Російською імперією і Османською Портою, за яким Очаків та Азов відходили до Росії.
- 1762–96 рр. — Катерина II, імператриця всеросійська.
- 1762–75 рр. — Нова Січ, кошовий отаман Петро Калнишевський.
- 1768–74 рр. — Російсько-турецька війна.
- 1769 р. — Похід 70-тисячного війська хана Крим-Гірея на Слобідську Україну (Бахмут).
- 1770 р, червень — липень. — Захоплення російською армією Кілії, Аккерману, Ізмаїлу.
- 1771 р. — Прорив російським військом укріплень на Перекопі; від'їзд хана Селім-Гірея до Туреччини.
- 1774 р., 10 липня. — Кучук-Кайнарджийський мир між Російською імперією і Османською Портою; незалежність Кримського ханства.
- 1775 р., 4 червня. — Зруйнування російськими військами Запорозької Січі.
- 1776 р. — Висадження турецьких військ у Криму.
- 1776–83 рр. — Походи російських військ на Кримське ханство.
- 1778 р., літо — осінь. — Переселення за царським указом християн з Криму у Приазов'я.
- 1778 р., вересень. — Похід турецького флоту під командуванням Гассан-Гази-паші до кримського узбережжя.
- 1781 р. — Повстання кримських татар під проводом хана Бахадир-Гірея.
- 1783, 8 квітня. — Указ імператриці Катерини II про включення Кримського ханства до складу Російської імперії і ліквідацію його державно-політичного статусу.

ХАНИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

1422–35 рр.	Хаджи-Девлет-Гірей (Девлет-Бірди, Хаджи-Гірей I).
1435–41 рр.	Сеїд-Ахмет-Гірей.
1441–56 рр.	Хаджи-Девлет-Гірей (Девлет-Бірди, Хаджи-Гірей I).
1456 р.	Хайдар-Гірей.
1456–66 рр.	Хаджи-Девлет-Гірей (Девлет-Бірди, Хаджи-Гірей I).
1466 р.	Нур-Девлет-Гірей.
1466 р.	Менглі-Гірей I.
1467–69 рр.	Нур-Девлет-Гірей.
1469–74 рр.	Менглі-Гірей I.
1475–79 рр.	Нур-Девлет-Гірей.
1479–1514 рр.	Менглі-Гірей I.
1514–23 рр.	Мухаммед-Гірей I.
1523–24 рр.	Гази-Гірей I.
1524–32 рр.	Саадет-Гірей I.

1532 р.	Іслам-Гірей І.
1532–51 рр.	Сахіб-Гірей І.
1551–77 рр.	Девлет-Гірей І.
1577–84 рр.	Мухаммед-Гірей ІІ.
1584–88 рр.	Іслам-Гірей ІІ.
1588–97 рр.	Гази-Гірей ІІ Бора.
1597 р.	Фетх-Гірей І.
1597–1608 рр.	Гази-Гірей ІІ Бора.
1608 р.	Тохтамиш-Гірей.
1608–10 рр.	Селямет-Гірей І.
1610–23 рр.	Джанібек-Гірей.
1623–24 рр.	Мухаммед-Гірей ІІІ.
1624 р.	Джанібек-Гірей.
1624–27 рр.	Мухаммед-Гірей ІІІ.
1627–29 рр.	Джанібек-Гірей.
1629–37 рр.	Інайєт-Гірей І.
1637–41 рр.	Бехади́р-Гірей І (Резмі-Бехади́р-Гірей).
1641–44 рр.	Мухаммед-Гірей ІV (Каміль-Мухаммед-Гірей).
1644–54 рр.	Іслам-Гірей ІІІ.
1654–66 рр.	Мухаммед-Гірей ІV (Каміль-Мухаммед-Гірей).
1666–71 рр.	Адиль-Гірей.
1671–78 рр.	Селім-Гірей І.
1678–83 рр.	Мурад-Гірей І.
1683–84 рр.	Хаджи-Гірей ІІ.
1684–91 рр.	Селім-Гірей І.
1691 р.	Саадет-Гірей ІІ.
1692 р.	Сафа-Гірей І.
1693–99 рр.	Селім-Гірей І Хаджи (Ельхадж-Селім-Гірей).
1699–1703 рр.	Девлет-Гірей ІІ.
1703–04 рр.	Селім-Гірей І Хаджи (Ельхадж-Селім-Гірей).
1704 р.	Девлет-Гірей ІІ.
1704–06 рр.	Гази-Гірей ІІІ.
1706 р.	Девлет-Гірей ІІ.
1706–07 рр.	Каплан-Гірей І.
1707–13 рр.	Девлет-Гірей ІІ.
1713–16 рр.	Каплан-Гірей І.
1716 р.	Кара-Девлет-Гірей.
1716–17 рр.	Ахмед-Чобан-Гірей.
1717–24 рр.	Саадет-Гірей ІІІ.
1724–30 рр.	Менглі-Гірей ІІ.
1730–36 рр.	Каплан-Гірей І.
1736 р.	Фетх-Гірей ІІ.
1737–40 рр.	Менглі-Гірей ІІ.

1740—43 рр.	Інайет-Гірей II.
1743—44 рр.	Селямет-Гірей II.
1744—49 рр.	Селім-Гірей II.
1749—56 рр.	Арслан-Гірей.
1756—58 рр.	Халім-Гірей.
1758—64 рр.	Крим-Гірей.
1764—66 рр.	Селім-Гірей III.
1766 р.	Арслан-Гірей.
1767—68 рр.	Максуд-Гірей.
1768—69 рр.	Крим-Гірей.
1769 р.	Девлет-Гірей III.
1770 р.	Каплан-Гірей II.
1770—71 рр.	Селім-Гірей III.
1771—72 рр.	Максуд-Гірей.
1772 р.	Шагін-Гірей II.
1773—75 рр.	Сахіб-Гірей II.
1775—77 рр.	Девлет-Гірей III.
1777—81 рр.	Шагін-Гірей II.
1781 р.	Махмуд-Гірей.
1782 р.	Бехадир-Гірей II.
1782—83 рр.	Шагін-Гірей II.

Якби хтось з істориків склав порівняльну таблицю, яка вказує на кількість і розмаїття історичних джерел і досліджень стосовно конкретної території, то Криму, безперечно, у цій таблиці було б відведено провідне місце. Протягом тисячоліть Крим, завдяки своєму вигідному географічному положенню, відігравав особливу роль в історії багатьох народів Заходу і Сходу, Півночі і Півдня. Крим знаходився у межах своєрідного коридору, розташованого північніше Чорного моря, по якому з Азії в Європу рухались величезні міграційні потоки. Частина цих людських хвиль час від часу зупинялась в Криму, змішуючись з тими, хто жив на півострові. У синтезі різних культур і мов формувався кримсько-татарський етнос, який згодом організує одну з могутніх держав Європи — Кримське ханство.

Наразі, напевно, чи висвітлення історії якої-небудь іншої території і залюднюючих її народів було до такої міри суб'єктивним, а в останні століття — й заідеологізованим, як історія Криму. Вже перші самостійні кроки Кримського ханства, яке проголосило в 1433 (1443—?) році свою незалежність, свідчили про те, що воно збирається проводити активну політику у взаєминах зі своїми сусідами. Так, у 1461 р. укладається угода з польським королем Сигізмундом про спільні дії проти Москви. Одночасно Кримське ханство змушене значні свої зусилля спрямовувати на те, щоб протистояти намаганням Османської Порти повністю підкорити собі Крим, а також забезпечити захист від Золотої Орди. У російській, а потім і в радянській історіографії діяльність Кримського ханства висвітлювалась виключно як провідника волі Порти. Така інтерпретація ролі і місця Кримського ханства дозволяла російській історичній школі вигідно подати історію розвитку власне самої Росії, вміло маскуючи при цьому загарбницьку сутність її зовнішньої політики стосовно своїх сусідів.

Основними чинниками формування зовнішньої політики Кримського ханства виступали насамперед як інтереси самого ханства, так і співвідношення сил і устремління його впливових сусідів. І якщо протягом XV—XVI століть Кримське ханство активно впливає на політичні процеси, які відбуваються як в Європі, так і на Сході, то вже з початку XVIII ст. воно змушене протистояти загарбницьким походам Росії, яка намагалась забезпечити собі вихід до Чорного моря.

Українсько-кримські відносини протягом тривалого часу висвітлювались з позицій офіційної російської історіографії. Зрозуміло, що при такому підході оцінка цих відносин була недостатньою і вкрай однобічною. При цьому переслідувалась очевидна мета: з одного боку, продемонструвати відсутність самостійної зовнішньополітичної діяльності українського народу і, відповідно, "закономірність його взяття під руку Москви", а з іншого — применшити значення українсько-кримських відносин, гіперболізувати трагічні сторінки цих відносин.

Нові історичні реалії напередодні XXI століття, у яке Україна входить незалежною державою, вимагають нового осмислення всіх етапів її розвитку, включаючи і відносини з Кримським ханством. Необхідність проведення аналізу цінностей цих взаємин викликана ще й тим, що, з входженням території Криму до складу сучасної України, держава повинна знайти форми нових відносин з кримськотатарським народом, який після півстолітнього вигнання повертається на свою землю.

Зрозуміло, що історичні джерела, поряд з дійсними фактами і подіями, приносять нам з глибини віків насамперед власне уявлення авторів описуваних подій. Давні автори завжди писали свої твори заради певної мети і, як правило, перебільшували значення подій, які їх зацікавили, а інші — свідомо обминали. Міру перебільшення чи применшення визначити дуже важко і не завжди можливо. Історія — справа делікатна: якщо просто зібрати свідчення з різних джерел, то вони найчастіше будуть суперечити одне одному. Якщо ж відібрати тільки ті, які між собою узгоджуються, то це не буде відображенням тих реальних подій, до сутності яких ми намагаємось дійти. Для сучасних дослідників єдиний шлях до об'єктивного висвітлення історичних подій — дати комплексну оцінку максимально можливій кількості джерел, які описують важливі для нас події.

Наукове дослідження В. С. Крисаченка "Кримське ханство" є першою спробою в Україні, на основі історичних джерел, не тільки розкрити витоки Кримського ханства як нового державнополітичного утвору, що виникло наприкінці існування Золотої Орди, але й розглянути українсько-кримські відносини як самостійне цілісне явище європейського політичного життя XV—XVIII ст. Такий підхід, на наш погляд, створює нові можливості для істориків України, які працюють на ниві вивчення сторінок минулого українського і кримськотатарського народів. Підготовка нових робіт з вказаної тематики, із залученням нових джерел з турецьких, польських та інших європейських архівів, поряд з розширенням наших знань, безперечно, буде сприяти усуненню стереотипів, накинених суспільству апологетами російської історичної школи, згідно якої оцінка ролі і

місця народів, їхніх політичних і державних утворів подається з корекцією відповідно до інтересів власної держави.

Настає час спокійно вивчити і осягнути уроки минулого українсько-кримськотатарських відносин. У цьому зв'язку можна побажати автору книги у своїх подальших пошуках звернутися і до кримськотатарських джерел останніх століть, що дозволить науковцям і шанувальникам історії повніше уявити істинні причини і пояснення минулого наших народів.

*Рефат Чубаров,
народний депутат України*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
---------------------	---

ЧИНГІЗ-ХАН І ЗОЛОТА ОРДА:

ВИТОКИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА	7
-------------------------------------	---

ДЖУВЕЙНІ	7
Історія завойовника Світу	8
ДАВИД БАГИШЕЦІ	10
Історія	10
СМБАТ СПАРАПЕТ	11
Лист до кіпрського короля Генрі Лузіняна	11
МХІТАР АЙРИВАНЕЦІ	12
Хроніка	12
ДЖУЗДЖАНІ	13
Насирові розподіли	13
АБД-АЗ-ЗАХІРІ	14
Подорож у Золоту Орду	14
ГЕОРГІЙ ПАХИМЕР	14
Михайл Палеолог	15
ІБН БІБІ	17
Сельджук-наме	17
РАШИД-АД-ДІН	18
Зібрання літописів	20

СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА	25
--	----

АБДУЛ-ГАЗІ-ЮСУФ	25
Напис на Ескі-Кримській мечеті	26
ІОАНН ШІЛЬТБЕРДЕР	26
Подорож по Європі, Азії та Африці з 1394 по 1427 рік	27
НІЗАМ-АД-ДІН ШАМІ	28
Книга перемог	29
АЛ-КАЛКАШАНДІ	30
Зоря для підсліпуватого у мистецтві справочинства	31
ГАФФАРІ	31
Списки будівничого світу	31
ПОМИНАЛЬНИЙ НАПИС НЕНКЕДЖАН-ХАНИМІ	32

Поминальний напис Ненкеджан-Ханимі	32
МЕНГЛІ-ГІРЕЙ	32
Напис на гробниці	32
Напис на мечеті	33
Напис на медресе	33
КАЗАНСЬКА ІСТОРІЯ	33
Казанська історія	34
ФЕДОР ЗАГРЯЗЬКИЙ	34
Лист до царя Івана IV	34
ДЕВЛЕТ-ГІРЕЙ I	35
Ярлик аргінському бею Ягмурчи-Хаджи	35
ТАТАРИ ТА ГЕНУЕЗЬКІ КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	36
ГЕНУЕЗЬКІ КОНСУЛИ КАФИ	36
Список генуезьких консулів Кафи	37
ГІЛЬБЕР ДЕ ЛАННУА	39
Подорож і посольство пана Гільбера де Ланнуа, кавале- ра Золотого Руна, володаря Санта, Віллерваля, Трон- шиєнна, Бомона і Вагена у 1399—1450 роках	41
АМБРОДЖО КОНТАРІНІ	44
Подорож у Персію	46
ІОСАФАТ БАРБАРО	48
Подорож до Тани	50
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО: ПРИРОДА, ЛЮДИ, ДЕРЖАВА	53
ГІЙОМ ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН	55
Опис України	56
П'ЄР ШЕВАЛЬЄ	67
Розвідка про перекопських татар	68
ЕВЛІЯ ЧЕЛЕБІ	76
Книга подорожей	78
ТУНМАНН	93
Кримське ханство	94
ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ	108
Історія запорізьких козаків	109
КРИМСЬКІ ХАНИ: РОДОВІД, ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ	114
АБДУЛЛАХ ІБН РИЗВАН	114
Літопис Кипчацького Степу	115

ІСТОРІЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ	116
Історія кримських ханів	119
ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДИ-УЛИ	127
Родовід тюрків, киргизів, казахів і ханських династій	128
МАРТИН БРОНЬОВИЙ (БРОНЬОВСЬКИЙ)	130
Опис Татарії	131
НАПИСИ З ХАНСЬКОГО ПАЛАЦУ	132
Менглі-Гірей	132
Напис над вхідними дверима	133
Мухаммед-Гірей I	133
Напис над вхідними дверима	133
Селямет-Гірей II	133
Напис над дверима дивана	133
Крим-Гірей	133
Напис на фонтані	134
Напис у золотій кімнаті	134
НАПИСИ З ХАНСЬКОЇ МЕЧЕТІ І КЛАДОВИЩА	135
Селямет-Гірей II	135
Напис на мечеті	136
Крим-Гірей	136
Напис на мечеті	136
Поминальний напис Сеадет-Гірею	136
Поминальний напис Сеадет-Гірею	136
Поминальний напис хану Арслан-Гірею	136
Поминальний напис хану Арслан-Гірею	137
Поминальний напис хану Крим-Гірею	137
Поминальний напис хану Крим-Гірею	137
Поминальний напис Бегадир-Гірей-султану	137
Поминальний напис Бегадир-Гірей-султану	138
Поминальний напис Мурад-Гірей-султану	138
Поминальний напис Мурад-Гірей-султану	138
Поминальний напис Селім-Гірей-султану	138
Поминальний напис Селім-Гірей-султану	139
Поминальний напис Селім-Гірей-хану	139
Поминальний напис Селім-Гірей-хану	139
Поминальний напис Сафія-султані	139
Поминальний напис Сафія-султані	139
Поминальний напис Махмуд-бею	139
Поминальний напис Махмуд-бею	140
Поминальний напис Азамат-Гірей-султану	140
Поминальний напис Азамат-Гірей-султану	140
Поминальний напис Бегадир-Гірей-султану	140
Поминальний напис Бегадир-Гірей-султану	140

Поминальний напис Девлет-Гірей-султану-Газі	140
Поминальний напис Девлет-Гірей-султану-Газі	141
Поминальний напис Менглі-Гірей-хану	141
Поминальний напис Менглі-Гірей-хану	141
Поминальний напис Султан-Девлет-Гірею	141
Поминальний напис Султан-Девлет-Гірею	141

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО

ТА ПОБУТ КРИМСЬКИХ ТАТАР 142

ЖАК МАРЖЕРЕТ	142
Стан Російської Держави і Великого Князівства Мос- ковського	143
СИМЕОН ЛЕХАЦІ	145
Хроніка	145
СТАНІСЛАВ КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ	153
Лист до Силістрійського паші	153
АХМЕД РЕСМІ	154
Стосовно значення фортець Озю і Темрюк, про необ- хідність виправлення їх і полагодження, а також про спосіб їх відбудови	155
ІНОКЕНТІЙ ГІЗЕЛЬ	168
Київський синопсис	168
РАВВІ ІАКОВ	170
Історичні записки	171
ДАВИД ЕЛІАЗАР ЛЯХНУ	173
Девар-Сефатаїм	174

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКІ СТОСУНКИ

В XVII — XVIII СТОЛІТТЯХ 177

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	177
Лист до хана Іслам-Гірея III	178
Лист до турецького султана Мехмеда IV	179
Лист до Донського Війська	180
Лист до яничарського аги Асман-Аги	181
Лист до кримського хана Іслам-Гірея III	182
Лист до султана Мехмеда IV	185
Лист до кримського султана-калги	186
Лист до кримського хана Мухаммед-Гірея	187
ДЖАН-МУХАМЕД	188
Про похід Іслам-Гірея III спільно з Богданом Хмель- ницьким на Польщу 1648—49 рр.	189

ІВАН СІРКО	192
Лист до кримського хана Селім-Гірея I	194
Лист до гетьмана Івана Самойловича	197
ІВАН СТЯГАЙЛО	197
Лист до гетьмана Івана Самойловича	198
ІВАН САМОЙЛОВИЧ	199
Лист до царя Федора Олексійовича	200
ПЕТРО ІВАНЕНКО	201
Присяга	202
Лист Запорізькому Військові	203
СОЗОНТ ГРАБОВСЬКИЙ	206
Лист до гетьмана Петрика	207
Розмова з Якимом Книшем	208
АННА ІОАННІВНА	208
Прощенна грамота	209
Найпотаємніший запит Неплюєву	210
КАПЛАН-ГІРЕЙ I	212
Ярлик до Коша Запорозького	212
ЖАН БЕНУА ШЕРЕР	213
Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії	214
НАВАЛИ КРИМСЬКИХ ТА ТУРЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА РО- СІЮ Й УКРАЇНУ У 1654—57 рр.	217
Навали кримських та турецьких військ на Росію й Ук- раїну у 1654—57 рр.	218
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ	222
Козак Голота	223
Плач невольників	224
Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі	225

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО В ОСТАННІ РОКИ СВОГО ІСНУВАННЯ: ЗЛЕТ І РУІНА

ХРИСТОФОР МАНШТЕЙН	229
Сучасні нотатки про Росію	229
АЛЕКСАНДР НИКИФОРОВ	237
Доповідь російського резидента при кримському хані Никифорова про скинення Крим-Гірея	238
АЛЕКСАНДР СУВОРОВ	241
Рапорт командуючому П. А. Рум'янцеву	241
РАББИ-АЗОР'Я	242
Події, що сталися в Криму в царювання Шагін-Гірей- Хана	243

РОЗПИС ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА	267
Розпис державних витрат Кримського ханства	268
КАМЕРАЛЬНИЙ ОПИС КРИМУ 1784 РОКУ.	269
Відомість, які саме існують на Кримському півострові каймаканства, хто саме у якому каймаканстві є, скільки у кожному каймаканстві кадиліків, а у кожному кадиліку скільки сіл	271
Відомість про число християнських (грецьких і вірменських) сіл, садиб і церков, як діючих, так і спустошених, у Криму, до виходу звідси християн	274
Відомість про кількість мечетей, текіїв, медресе та мектебів на Кримському півострові	277
Реєстр про прибутки на Кримському півострові, які збирають при правлінні хана кримського, Шагін-Гірея	278

СТАТУС КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

У МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ І ДОГОВОРАХ 280

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1650 р.	280
Договір між турецьким цісарем і Військом Запорізьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі.	281
АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1667 р.	283
Андрусівський договір 1667 р.	284
УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1668 р.	284
Українсько-турецький договір 1668 р.	285
МОСКОВСЬКО-КРИМСЬКИЙ ДОГОВІР 1681 р.	286
Повідомлення про Московсько-Кримський договір 1681 р.	287
РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР ПРО "ВІЧНИЙ МИР" 1686 р.	288
Вічний мир 1686 р.	288
КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 р.	289
Коломацькі статті 1687 р.	289
УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКИЙ ДОГОВІР 1692 р.	290
Українсько-кримський договір 1692 р.	290
МОСКОВСЬКО-КРИМСЬКІ "МИРНІ СТАТТІ" 1692 р.	294
Московсько-кримські "мирні статті" 1692 р.	296
КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР МІЖ РОСІЄЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ 1700 р.	297
Константинопольський договір 1700 р.	298
УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ УГОДИ 1711–12 рр.	300
Грамота султана Агмеда III гетьману Пилипу Орлику	301

Привілей султана Агмеда III гетьману Пилипу Орлику . .	303
КУЧУК-КАЙНАРДЖИЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774 р. .	304
Пункти вічного примирення і спокою між імперіями Всеросійською і Портою Оттоманською, складені у та- борі коло села Кучук-Кайнардже, в чотирьох годинах від Силістрії	307
АЙНАЛИ-КАВАКСЬКА КОНВЕНЦІЯ	309
Айналі-Кавакська конвенція	310
КАТЕРИНА II	312
Найвища грамота про влаштування християн, виведе- них з Криму	313
Про взяття півострова Кримського, острова Тамана і всієї Кубанської сторони під Російську державу	313
ДОДАТКИ	315
Хронологічна таблиця	315
Хани Кримського ханства	322
ПІСЛЯМОВА (<i>Рефат Чубаров</i>)	325
ЗМІСТ	328

Наукове видання

Крисаченко Валентин Семенович

Історія Криму

Кримське ханство

Навчальний посібник

Коректор
Наталя Конончук

Комп'ютерний набір
Олександра Мостяєва

*Художнє оформлення
та комп'ютерна верстка*
Андрія Бодрова

Підписано до друку з оригінал-макета 01.03.2000.

Формат 84х108 1/32. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,5.

Обл.-вид. арк. 19, 1. Тираж 500 пр.

Зам. № 0 – 9

ЛТД "Твім інтер",
03039, Україна, Київ-39, а/с № 130.
Свідоцтво № 3366 від 25.01.93.

ВАТ Білоцерківська книжкова фабрика,
256400, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.